

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 40 / Güz 2016

HALİL İNALCIK'a İTHAF...

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

ANKARA - 2016

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 40/Güz 2016

HALİL İNALCIK'a İTHÂF...

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2016

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 30/12/2016

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2016

SAYI: 40

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara 30/12/2016

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Üni.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Üni.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Üni.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Üni.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)
Prof. Dr. Halil İnalçık-∞
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Üni.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediöldüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2016

SAYI: 40

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Ayten Sezer Anđ(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Aksın(Fırat Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur(Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Salim Aydüz(Canik Başarı Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Bilici(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Abdülkadir Buluş(Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Remzi Demir(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Vahdettin Engin(Marmara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan(Ege Üni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Zafer Gölcn(Mehmet Akif Ersoy Üni.)
Prof. Dr. Abdullah Gündođdu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal(Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Önal Kaya(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanhođlu(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu(Marmara Üni.)
Prof. Dr. Yavuz Unat(Kastamonu Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik(Fırat Üni.)
Prof. Dr. Şerife Yorulmaz(Mersin Üni.)
Doç. Dr. Emine Erdoğan Özünlü(Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Rafet Metin(Kırıkkale Üni.)
Doç. Dr. Hatice Oruç(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Serdar Sarısır(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Musa Şamil Yüksel(Yıldırım Beyazıt Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Topal(Eskişehir Osmangazi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Mikail Acıpınar(Kâtip Çelebi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Abdüllatif Armağan(Ankara Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Tülay Ercoşkun(Ankara Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Ürekli(Beykent Üni.)

Bu Sayının Editörleri: Prof. Dr. Üçler Bulduk, Prof. Dr. Hülya Taş
Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Bahar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS INDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi: Halil İNALCIK

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2016

NUMBER: 40

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara 30/12/2016

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Member)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Fezzioglu (Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Un.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)
Prof. Dr. Feridun Emeccen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Halil İnalçık-∞
Prof. Dr. Mehmet İnaş (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıncay (TOBB ETU)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Ayten Sezer Anđ(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Aksın(Fırat Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur(Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Salim Aydüz(Canık Başarı Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Bilici(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Abdülkadir Buluş(Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Remzi Demir(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Vahdettin Engin(Marmara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan(Ege Üni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Zafer Gölen(Mehmet Akif Ersoy Üni.)
Prof. Dr. Abdullah Gündođdu(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal(Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Önal Kaya(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Bekir Koç(Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıođlu(Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu(Marmara Üni.)
Prof. Dr. Yavuz Unat(Kastamonu Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik(Fırat Üni.)
Prof. Dr. Şerife Yorulmaz(Mersin Üni.)
Doç. Dr. Emine Erdoğan Özünlü(Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Rafet Metin(Kırıkkale Üni.)
Doç. Dr. Hatice Oruç(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Serdar Sarısır(Ankara Üni.)
Doç. Dr. Musa Şamil Yüksel(Yıldırım Beyazıt Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Topal(Eskişehir Osmangazi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Mikail Acıpınar(Kâtip Çelebi Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Abdüllatif Armağan(Ankara Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Tülay Erçoşkun(Ankara Üni.)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Ürekli(Beykent Üni.)

Editors of This Volume: Prof. Dr. Üçler Bulduk, Prof. Dr. Hülya Taş
Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Veysel Gökberk Manga
Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

Photo: Halil İNALCIK

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

BULDUK, ÜÇLER

Halil İNALCIK Hoca'nın Ardından/Tribute in Memory of Halil İnalçık 1

ERBAŞ, HAYRİYE

Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İNALCIK'ın Bir Söyleşide
Önemsedikleri ve Hatırlattıkları/A Life Dedicated to Science: The Issues Underlined
and Reminded by the Legendary Historian Halil İnalçık in an Interview 9

KOÇ, BEKİR

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Süreci, İlk Mezunları ve Halil
İNALCIK/The Establishment of Faculty of Languages and History-Geography,
First Graduates and Halil İnalçık 27

OĞUZOĞLU, YUSUF

Halil İNALCIK'ın Bursa Araştırmaları ve Tarih Yöntemi/Halil İnalçık's Bursa
Researches and Historical Methodology 45

AYDOĞMUŞOĞLU, CİHAT

İskender Bey Münşi'ye Göre Safevî Hükümdârı Şah 1. Abbas'ın Revan (Erivan)
Seferi/The Yerevan Campaign (1603/1604) of Safavid Ruler Shah Abbas I According
to Eskandar Bag Monshi 63

OĞUZ, ZEYNEP TUBA

2. Bâyezid Dönemi'ne Âit Bir Hesap Risâlesi: Muhammed bin Musa'nın Miftâhü'l-
Müşkilât İsimli Matematik Eseri/ A Treatise on Mathematics Written in the Era of
Bayezid II: Muhammed bin Musa and Miftah el- Müşkilat 71

AVCI, İSMAİL

Fatih'in Musâhiplerinden Âlim ve Şâir Molla Kırmî ve Bir Şiiri/ Molla Kırmî: An
Islamic Scholar and Poet and A Companion of Mehmed the Conqueror 111

NAKİ, EMRAH

1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış/ A New Perspective on the 1574
Tunisian Campaign..... 129

KUZUCU, SERHAT-ÇİTİRİK, HACER

Osmanlı Tarihi Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyûn Defterleri ve 4
Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Belge Özetleri/ A Significant Source for
Ottoman Historiography: Nâme-i Hümâyûn Records And Document Summaries of
Nâme-i Hümâyûn Record Number 4..... 145

YETİŞGİN, MEMET-ÖZDAMAR, TOROSHAN

Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıklar/Tradition of
Turkish State Management: Ottoman State and the Non-Muslims 167

ÖZCAN, RUHİ

Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)/
Watermills (Âsiyâb) According to Archival Documents 195

ASLAN, TANER

Hamit Paşa'nın Van Valiliği/Hamid Pasha's Governorship of Van Province 205

KURT, MUSTAFA-KUZUCU, KEMAL

19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir
Envanter Çalışması..... 245

GÜNDÜZÖZ, GÜLDANE

Mütareke Yıllarının İstanbulu'na Mutfaktan Bakmak/Throw a Glance Into The
Armistice Period From Istanbul's Kitchen 279

ERKEN, İLKAY

Tanzimat Devri'nde İşkodralıların Kıyâfetleri/ Costumes Of The Shkodrans In
The Period Of Tanzimat..... 303

ORAL PATACI, ÖZLEM

Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik
Bazı Değerlendirmeler/Some Evaluations on the Importance of the Ottoman
Tereke/Inheritance Registers on Art History Research327

SOYLUER, SERDAL

Doğu Anadolu'da Bir Osmanlı Top Dökümhânesi: Erzurum Tophânesi ve Yeniden
Yapılandırılması Teşebbüsleri/ A Cannon Foundry in Eastern Anatolia: Erzurum
Arsenal And Restructuring Attempts355

KILIÇASLAN, M. EMRE

Bir Ağa, Bir Tüccar ve Bir Kadın: 19. Yüzyılda Tirebolu'da Tekne İnşâ Etmek/
An Aga, A Merchant and A Woman: Shipbuilding at XIXth Century Tirebolu385

KIRPIK, CEVDET

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli/ Settlement, Uprising and Change:

Kadirli in the Second Half of XIX. Century407

FOTOĞRAFLAR441

Makaleler/Articles:

Halil İNALCIK Hoca'nın Ardından

Tribute in Memory of Halil İNALCIK

Üçler Bulduk*

Osmanlı tarihçilerinin “şeyhü'l- müverrihin” ve “tarihçilerin kutbu” olarak andıkları Halil İnalçık, 25 Temmuz 2016 tarihinde ebediyete intikal etti. “Alimin ölümü, alemin ölümü gibidir.” Yeryüzünün kandilleri olarak tanımlanan alimler, ölümlerinden sonra da yanmaya ve etraflarını aydınlatmaya devam ederler. Halil İnalçık Hoca da, ölümüne kadar bıkmak tükenmek bilmeyen azmi ve gayretiyle, bir asırlık ömrüne yüzlerce eser sığdırmış, Türk Tarihi'nin ve özellikle Osmanlı Tarihi'nin en parlak kandillerinden birisidir. Uluslararası arenada Türk tarihçiliğinin yüz akı olan Hoca, eserleri ve düşünceleri ile Osmanlı Tarihi'ni dünyaya tanıtmış, Türkiye'de de ortaya koyduğu projeler, fikirler ve tartışmalar ile pek çok araştırmaya ve araştırmacılara yol göstermiş, ilham olmuş; Osmanlı Tarihi'nin hep gündemde kalmasına öncülük etmiştir.

Halil İnalçık'ın hayatı aslında yakın dönem Türk tarihinin ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin serencamı gibidir. Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya yönelik fikir hareketleri, başını Tatarların çektiği Türk Dünyasının aydınlarına dayanmaktaydı. Türk Dünyasında filizlenen fikirler İstanbul'da yeşermiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla da Ankara'da meyvelerini vermiştir. Halil İnalçık, Kırım'dan göç etmiş bir ailenin çocuğudur. Babası, ticaretle uğraşan Seyit Osman Nuri Bey, annesi Ayşe Bahriye Hanım'dır. İlk kayıtlarda 26 Mayıs 1916 doğumlu olarak görülen Halil İnalçık, yaptığı araştırmalarla bizzat kendisi doğum tarihini tashih etmiş; 7 Eylül 1917 tarihinde İstanbul Kızıltoprak'ta doğduğunu tespit ettiğini belirtmiştir¹. 1924'te ailesi Ankara'ya göç eder. Babası Seyit Osman Nuri Bey'in Mısır'a yerleşmesi üzerine İnalçık'ı annesi Ayşe Bahriye Hanım yetiştirir. Dolayısıyla kökleri Kırım'da, doğumu Osmanlı payitahtında olan Halil İnalçık, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentinde, Ankara'da yetişir ve olgunlaşır. Sivas Muallim Mektebi'nde başladığı orta öğrenimi,

* Prof. Dr. AÜ.DTCF Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ve OTAM Müdür V.

¹ Söyleşi için bkz.: “Halil İnalçık İle Türk Hukuk Tarihi Üzerine”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.3, sayı 5, (2005), s.477

1931’de Ankara Gazi Muallim Mektebi’nde bitirdi. Lise öğrenimini, o dönemin revaçta okullarından biri olan Balıkesir Necati Bey Muallim Mektebi’nde 1935 senesinde tamamladı. Fizik alanında Nuri Kürkçüoğlu, edebiyat alanında ise Abdülbaki Gölpınarlı gibi ünlü hocalardan ders almıştır. Halil İnalçık’ın hayatında sıra dışı olan durumlardan biri, lise boyunca fizik ve tarih alanı arasında kalmasıdır. Balıkesir’den mezun olduktan sonra öğretmen olmuştur. Okuldaki üstün başarısı ve okumaya düşkünlüğü ile öğretmenlerinin dikkatini çeken İnalçık, yeni kurulan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ne öğrenci olarak seçildi. İmtihanları geçen ve DTCF’ye girmeye hak kazanan İnalçık, 1935’te öğretime başlayan DTCF’nin 31 numaralı öğrencisiydi².

1930’larda Halil İnalçık’ın hukukçu olma ihtimali, tarihçi olma ihtimalinden daha güçlüdür. Ailesi ile Ankara’ya yerleştiklerinde üst katlarında oturan Sadri Maksudi (Arsal) Bey’in yazdığı yeni bir kitabını yeni Türkçe harflere çevirmesi, Halil Bey’in hukuk alanındaki ilk çalışmasını oluşturur. Sadri Maksudi onu hukuk tarihine yönlendirmek istese de, o vakitler onun gönlü edebiyattır. Abdulkadir Gölpınarlı’dan feyz almasının bunda büyük rolü vardır³. 1935’te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ne girdiği zaman, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne de bir yıl devam eder. Hukuku bıraksa da bu bir yıllık öğreniminin eski Türk ve Osmanlı hukuku alanındaki çalışmalarına da etkisi yadsınamaz⁴. Bu anlamda Sadri Maksudi’den sonra asıl etkilendiği şahsiyet, üzerinde çok emeği bulunan, 1941’de DTCF Yeniçağ Kürsüsü’ne “ilmi yardımcı” olarak girmesine vesile olan Fuat Köprülü’dür⁵.

Halil Berktaş, İnalçık Hoca’yı, Fuat Köprülü’nün yanısıra Yusuf Akçura ve Ömer Lütfi Barkan ile birlikte değerlendirerek, bir anlamda onlarla mukayese eder. Şüphesiz Türk siyasi tarihinin ve onunla koşut tarihçiliğinin zinciri olarak sembol dört şahsiyetten biri sıfatıyla anılmak dahi Halil İnalçık’ın değerini ve

² http://www.inalcik.com/indexTr/halil_inalcik_ozgecmis.asp

³ İnalçık Hoca’nın Gölpınarlı’dan nasıl etkilendiği, edebiyat kaleminin ne derece güçlü olduğuna iyi bir örnek için bkz.: H.İnalçık, Şair ve Patron, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2004

⁴ Bülent Arı, “Halil İnalçık’ın Osmanlı Hukuku Araştırmaları”, Literatür Dergisi, C.3, sayı 5 (2005), s. 791.

⁵ F. Köprülü’nün “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslam Amme Hukuku’ndan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, Belleten C.II, sayı 5/6 (1938) , s. 39-72 adlı makalesi İnalçık’ın “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, AÜ.SBF Dergisi, C.14, sayı1 (1985), s.69-94 ve “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani ve Fatih Kanunları, SBF Dergisi, C.13 (1985) s.102-126 gibi çalışmalarına ilham vermiştir. Bu çalışmalar ve İnalçık’ın, özellikle “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, gibi makaleleri (bkz.: H.İnalçık, Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet, İstanbul Eren Yay. 2000, s.11-29) onun Osmanlı öncesi umumi Türk tarihine ve devlet anlayışına olan vukufiyetinin de bir göstergesidir.

konumunu anlamamız için tek başına bir ölçüdür. Berktaş'ın materyalist tarihçilik çerçevesinde ve bundan etkilenerek biraz da siyasi bir üslupta ele aldığı makalede, Türk siyasi hayatının geçirdiği evrelerle, her biri ayrı bir nesli ve evreyi karşılayan bu şahsiyetler arasında, biraz zorlama da olsa, ünsiyet kurulur. Türk fikir ve siyasi hayatının önemli yapı taşlarından olup, “dilde, fikirde ve işte birlik” şiarıyla Türk aydınlarına da ilham olan Yusuf Akçura'nın tarihçilik anlayışında, ona göre gezginci, kozmopolit ve devrimci bir milliyetçilik vardır. Fuat Köprülü ise Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyetin kuruluşuna uzanan bir fırsatlar devrinin liberal milliyetçi tarihçilik anlayışının sembol şahsiyetidir. Ömer Lütfi Barkan bu nesil sıralamasında yine iddiaya göre, Cumhuriyet devriminin ve tek parti sisteminin “Prusyalı” devletçi-milliyetçi bir unsurdur ve hatta adeta zorla tarihçi yapılmıştır(!). Berktaş, Halil İncik'ı farklı bir nesil, daha yumuşak ve rafine bir kararsızlık olarak niteler. Doğru olarak Berktaş, İncik'ı, Fuat Köprülü'nün takipçisi olarak tanımlar. Ancak Köprülü, Osmanlı öncesinde ve Barkan, 15.-16. Yüzyıllarda yoğunlaşırken, Halil İncik'in ele almadığı bir Osmanlı tarihi dönemi ya da problemi yok gibidir. Araştırma ve çalışmalarındaki başarısı bir yana, İncik aynı zamanda sunuş tarzında da titiz ve metodik. Onun her zaman verdiği cevaplara insanlar katılmasa da, her konuda doğru sorulara işaret ediyor. Berktaş bu saptamalarda bulunurken onun 1945'ten sonra Batı ile sıkı bir temas kurma fırsatını iyi değerlendirmesi ve böylece Dünya tarihçiliğinin ana mecrasına dahil olması gerçeğine vurgu yapar⁶.

Nitekim, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki kabiliyetli öğrencilerin yurtdışına tahsile gönderilmeleri, Atatürk döneminde başlamış bir uygulamaydı. Bu çerçevede Halil İncik, 1949'da İngiltere'ye gönderildi. Londra Üniversitesi, *School of Oriental and African Studies*'de (SOAS) Prof. Paul Wittek'in seminerlerine katıldı. Bu seminerlere katılan B. Lewis, V. Ménage, V. Parry, E. Zachariadou gibi tarihçilerle tanıştı. Dünyanın en önemli arşivlerinden İngiltere, *Public Record Office*'te Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kaynak taraması yaptı. 1950'de Paris'te toplanan *Milletlerarası Tarihi İlimler Kongresi*'ne katıldı. *Annales* okulunun (*École des Annales*) kurucularından Fernand Braudel ile tanıştı. Onun 1949'da yayınlanan *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II (II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası)* adlı çığır açan eseri İncik üzerinde derin etki yaptı ve Türkiye'de bu eseri tanıtan bir yazı yazdı (1950). İngiltere'den 1 Şubat 1951'de Türkiye'ye döndü., “Viyanalı Bozgunu Yıllarında Osmanlı-Kırım Hanlığı İşbirliği” teziyle 1952'de profesör olmaya hak kazandı⁷. Halil İncik, yaptığı çalışmalarla 1950'lerden itibaren adını dünyaya duyurmaya başlamıştı. 1972'de, Halil İncik emekli olmaya karar verdi. Ankara Üniversitesi'nden emekli olduktan hemen sonra Harvard Üniversitesi'nden bir davet mektubu almıştı. Ancak bu

⁶ Halil Berktaş, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, 1991, sayı 54, s.19-45

⁷ http://www.inalcik.com/indexTr/halil_inalcik_ozgecmis.asp

gerçekleşmedi ve 1972'de Chicago Üniversitesi'nden imtiyazlı profesör önerisiyle bir davet aldı. İnalçık, Chicago Üniversitesi'nin teklifini kabul etti. Chicago Üniversitesi'nde tarih bölümünde profesör olarak çalışmaya başlayan İnalçık'ın en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *The Ottoman Empire: The Classical Age (1300-1600)* 1973'te Londra'da yayınlandı. İnsanların önemli bir kısmı için ömrünün sonbaharı olarak değerlendirilebilecek olan orta yaşların son demler, Halil İnalçık içinse kariyerinin baharını yaşadığı anlamına gelmekteydi. Chicago Üniversitesi'ne giderken ünlü bir Türk tarihçisi, Osmanlı uzmanı olan Halil İnalçık, Chicago Üniversitesi'nde geçirdiği yılların sonucunda ünlü bir dünya tarihçisi payesine yükselmışti. 1990-1992 yılları arasında Harvard ve Princeton Üniversitelerinde misafir profesör olarak ders veren İnalçık'ın Türk tarihine yaptığı büyük katkılardan dolayı Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından Yüksek Hizmet Madalya ve Diploması'na layık görüldü⁸.

Daha önce de belirtildiği gibi Halil İnalçık, Türk-Osmanlı tarihçiliğinin Batı'ya açılan öncü yüzü idi. Derin tarih bilgisi, arşiv belgelerine olan vukufiyeti ve metodik, disiplinli çalışma arzusu ile klasik tarihçilik geleneğini modern zamanlara adapte etmiştir. Osmanlı Tarihinin her alanında yazılar kaleme almış ve pek çok probleme temas etmiştir. Berktaş'ın da haklı olarak belirttiği gibi işaret ettiği konularda verdiği cevaplara insanlar katılmasa da hep doğru soruları sormuş⁹ ve insanları meselelerin içine çekerek ilginin merkezinde yer almıştır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin kuruluş yeri ve zamanına ilişkin aslında pek de yeni olmayan ancak Türkiye'ye geldikten sonra ve özellikle Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı kutlamalarından sonra gündeme getirdiği yorum, Osmanlıların kuruluşu meselesine, oldukça taze, yeni bir tartışma alanı yaratmıştır¹⁰. İnalçık Hoca, Osmanlı Devletinin kuruluşunu 1302 Bafeon Savaşı'na bağlarken Pachymeres'in Osman Beğ'in çağdaşı olması ve bu savaşla Bizans nazarında Osman Beğ'in ününün yayılması ve tanınması fikrini öne çıkarır¹¹. Kaynağın çağdaş olmasının öne çıkarılması bir anlamda Osmanlı kroniklerinin çağdaş olmadığı ve dolayısıyla onlarda sunulan bilgilerin doğruluğunun da tartışmalı olabileceği imasını içerisinde barındırmaktadır. Ancak yine kendisi tarafından yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen toponomik verilerin Osmanlı kroniklerinde verilen bilgilerin doğruluğuna olan kanaatini artırdığını da vurgulamaktadır¹². İnalçık

⁸ http://www.inalcik.com/indexTr/halil_inalcik_ozgecmis.asp

⁹ H.Berktaş, A.g.m., s.43

¹⁰ Örneğin biz de bu tartışma konusu ile ilgili görüşlerimizi bir sempozyumda dile getirdik; Üçler Bulduk, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Kurucuları Hakkında", Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Meseleler Sempozyumu (12 Ekim 2009 Bilecik, Bilecik 2011, s.82-90

¹¹ H.İnalçık, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus", *The Ottoman Emirate*, ed.E. Zachariadou, Rethymnon, 1992; "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi", *Doğu-Batı* (yıl 2/7-Temmuz 1999, s.9-22

¹² H.İnalçık, a.g.m., s.16-18. Ayrıca bkz. R.Kaplanoğlu, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, İstanbul 2000, s.11-12

Hoca'nın ilk Osmanlı kroniklerinde anlatılan olayların gerçekliğini toponomi çalışmaları ve yüzey araştırmaları ile ortaya koyma gayretleri takdire şayandır. Seksenli yaşlarda kendisinden çok daha genç araştırmacılarla dağ tepe dolaşan İncılık, aynı zamanda teorik tarih bilgilerinin coğrafyadaki izdüşümlerini tespit etmek gibi yeni bir yolun öncülüğünü de üstlenmiştir. Halil İncılık'ın Osmanlı siyasi tarihinin dışında, sosyal ve ekonomik tarihe yönelik pek çok çalışmasıyla da bazı soruları sormamıza sebep olduğu görülmektedir. Özellikle arşiv malzemeleri ışığında Osmanlı toplum yapısı, içtimai ve iktisadi hayat, bürokrasi ve hukuk, şehirlerin fonksiyonu, toprak rejimi vs. konularda sayısız eserler vermiştir. Onun bu konudaki duyarlılığı, özellikle son dönemlerde verdiği röportaj veya sunumlarda dikkati çeker. Adeta bütün bildiklerini okuyucuya iletmek çabasıdadır. Bu nedenle her konuşmayı ve röportajı kayda aldırıp yazıya dökmüştür. Bu anlamda da genç tarihçilere örnek olup tarihi misyonunun gelecek kuşaklara aktarılmasını istemiştir¹³.

Halil İncılık Hoca'nın arşiv vesikalarının, aslına sadık kalarak latin harflerine aktarılmasına yönelik ısrarlı gayret ve çabaları, birinci el kaynaklar olmadan gerçek tarihin yazılamayacağına işaret etmekteydi. Onun bu çabaları başlangıçta, pek itibar görmediği gibi farklı şekilde de yorumlanabiliyordu. Ancak O, uzak görüşlüğü ile bu problemin de üstesinden gelmiş ve sistematik arşiv yayıncılığı belli bir düzeye çıkmıştır. Artık farklı disiplinler koordineli biçimde çalışabilmekte ve yeni projeler hayat bulmaktadır.

1992 yılında Halil İncılık Hoca Amerika'dan bir anlamda "kesin dönüş" yapmış ve Bilkent Üniversitesinin teklifini kabul ederek Türkiye'ye gelmişti. Bu sırada içerisinde benim de bulunduğum bir grup genç Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Osmanlı Tarihi ile ilgili doktora tezlerini ya bitirmiş ya da bitirmek üzereydi. İncılık Hoca'nın muhtelif sancaklara ait tahrir defterleri çalışan bizlerle bir toplantı yapmak istediğini işittiğimizde büyük bir sevinç duymuştuk. Hem Osmanlı tarihçiliğinin efsane ismi ile tanışıp, konuşacak hem de üzerinde çalıştığımız tahrir defterlerinin yayımlanması için bir yol açılacaktı. Çünkü, İncılık Hoca tahrir defterlerinin yayımlanması ile ilgili bir projeyi görüşmek için toplantıyı tertip etmekteydi. Şimdi her biri üniversitelerinde öğretim üyeliğini sürdüren değerli akademisyenlerden Kenan Ziya Taş, Sezai Sevim, Ahmet Kankal ve ben, Anadolu Eyaletinin değişik sancaklarını doktora tezi olarak çalışmakta idik. 1530'lu yıllara tarihlenen, Anadolu Eyaleti sancaklarına havi 438 ve 166 nolu eyalet mücmelleri ortak faydalandığımız defterlerdi. Defterlerin ancak %10'luk kısmının fotokopisini alabildiğimizden, kendi sancaklarımızın içinde bulunduğu kısımların fotokopilerini alarak neticede bu tahrirlerin tamamını bir araya getirebilmiştik.

¹³ Emine Çaykara, Tarihçilerin Kutbu / Halil İncılık Kitabı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2005.

Esas maksadımız, sancak çalışmalarını için oldukça önemli ve kıymetli bir kaynak olan bu defterleri değerlendirmelerimizle birlikte latin harflerine çevirip yayımlamaktı. Maliyeti yüksek olacağından bu yayımı ancak bir proje dahilinde Türk Tarih Kurumu veya Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü gibi resmi bir kurum üstlenebilirdi. Bu nedenle toplantı gününü ipe çekildi.

Toplantı Sıhhiye yakınlarında bir şehir derneği lokalinde gerçekleşti. Yukarıda isimleri verilen arkadaşların dışında yine Osmanlı Tarihi ile ilgili çalışmalar yapan birkaç genç arkadaş toplantıya katıldı. Refet Yinanç hocanın bir anlamda ev sahipliğinde, Halil Hoca'nın eski talebeleri durumunda olan Özer Ergenç, Yavuz Ercan, Muzaffer Arıkan gibi hocalar da toplantıya iştirak etmişlerdi. İnalçık Hoca'yı çoğumuz ilk defa bu kadar yakından görüyorduk. Hoca yetmişli yaşlarında olmasına karşın oldukça dinç ve sağlıklı görünmekteydi. Cümleleri özenle seçerek ve kısık bir sesle konuşuyordu. Ayrıntıya girmeden arşivlerin öneminden ve tah¹⁴rir defterlerinin yayınlanmasının gerekliliğinden bahsettikten sonra, bizlerin çalışmalarını sordu. Çalıştığımız sancak ve kullandığımız defterler hakkında tek tek bilgi vermeye başladık. Özellikle üzerinde durduğumuz eyalet mücmellerinin diğer tahrirlerden farkını ve hususiyetlerini bizler heyecanla anlatırken, mütevaziliğinden sanki ilk defa duyuyor gibi ilgiyle dinliyor ve yanında bulunan sekreterine not aldırıyordu. Bizlerin amacı üzerinde çalıştığımız 438 ve 166 nolu Anadolu Eyaleti mufassal- mücmellerini değerlendirme ve transkripsiyonu ile birlikte yayımlamak iken, İnalçık Hoca ise bu ve benzeri defterlerin tıpkıbasımlarının yapılması gerektiği hususu üzerinde duruyordu. Biz genç doktora öğrencileri arzuladığımız düşüncelerin tam olarak kabul görmemesinden dolayı hayal kırıklığı yaşamıştık. Ancak İnalçık Hoca, çok daha farklı ve geniş bir perspektiften meseleye bakmaktaydı. Eyalet tahrirlerinin tamamının tıpkıbasımlarının bir proje dahilinde basılmasını istiyordu. Nitekim ilk olarak basılan TD. 438 nolu deftere yazdığı girişte şöyle diyordu;

“Projenin amacı Türkiye’ye ait 1530- 1580 tarihleri arasına rastlayan mufassal defter-i hakanilerin standart tam bir koleksiyonunu yayınlamak, böylece dört yüzyıl önce memleketimizin nüfus, ekonomik ve sosyal durum bakımından tam bir kesitini vermektir. Bu dönemde bütün Türkiye’yi kapsayan bir koleksiyon mevcuttur. Defterler, tıpkı-basım yolu ile, başka bir yorum araya girmeden, doğrudan doğruya araştırmacının gözü önüne konmalıdır. Defterlerin tıpkıbasımı, bu amacı en iyi biçimde karşılar, inancındayız”.

Halil İnalçık'ın belirttiği gibi 438 nolu defterin ardından 166, 387 ve 998 nolu defterler de yayınlanacaktır. Böylece, Karaman, Zülkadriye, Diyarbakir, Sivas, Rumeli gibi eyaletlerin tahrirleri peş peşe Başbakanlık Osmanlı Arşivleri tarafından tıpkıbasım olarak neşredilecektir. Osmanlı Devleti’ni diğer Türk devletinden ayıran en önemli hususiyet şüphesiz güçlü bürokrasisi ve zengin

¹⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Ankara 1993, s.1

arşivleridir¹⁵. Halil İncik bu nedenle olsa gerek arşiv materyallerinin korunması, tasnifi ve yayımlanması hususlarına özel bir ilgi göstermiş ve bu konularda projeler üretmek kolektif çalışmalar yapılmasına öncülük etmiştir. İncik aynı gerekçelerle Bursa ve İstanbul şer'iye sicillerinin toplanması ve yayımlanması hususunda da öncü rol oynamıştır. 1947'den itibaren üzerinde çalışmalar yaptığı Bursa kadı sicillerinin biraraya getirilmesi, İstanbul'da tamir ve tasnifinin yapılarak araştırmacıların hizmetine sunulmasında katkısı yadsınamaz. Sicillerin öneminin anlaşılmasına başlamasıyla beraber Ankara Milli Kütüphane'de toplanması da bu sayede olmuştur. Keza İstanbul kadı sicillerinin okunması ve yayımlanması için de bir proje geliştirdi. Her cilt özet ve indekslerle araştırmacılara arz edilecekti. Tahrir defterlerinin basılmasında olduğu gibi sicillerin de, yorum yapılmaksızın, tam, kusursuz ve hatasız yayını en önemli iş olarak görmekteydi. (Bu proje İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından A. Tabakoğlu'nun başkanlığındaki bir ekip tarafından yayımlandı.) Eyüp ve Üsküdar sicillerinin basımı projesinden hareketle seri halinde devam ettirilecek olan Eyüp ve Üsküdar sempozyumlarının düzenlenmesine öncülük etti¹⁶. 2000'de İstanbul'un sosyal ve ekonomik tarihi için büyük önemi haiz *Halil İncik Araştırma Projesi*'ni hayata geçirdi. Sabancı Üniversitesi ve Packard Humanities Institute (PHI) desteği ile sürdürülen bu projenin "Şer'iye Sicilleri'ne Göre İstanbul Tarihi" kapsamında ilk kitabı (*İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şer'iye Sicili*) 2006'da yayımlandı¹⁷.

Halil İncik, adını dünyaya duyurduğu eserlerinin çoğunu altmış yaşından sonra kaleme aldı. Ölmeden birkaç ay önce üzerinde çalıştığı son eserlerindeki hataları düzeltmiş ve dizgiye göndermişti. 20. yüzyıl sona ererken Cambridge Uluslararası Biyografi Merkezi tarafından dünyada sosyal bilimler alanında sayılı 2000 bilim adamı arasında gösterilmiştir. İncik Hoca, 25 Temmuz 2016'da Ankara'da vefat etti. İstanbul'da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde protokol mezarlığı olan Fatih Camii haziresine defnedildi. Halil İncik Hoca yaklaşık yüz yılı bulan hayatını tam anlamıyla Osmanlı tarihine vakfetmiş 1941'den ölümüne kadar kalemi hiç durmadan yazmış, yüzlerce çalışmaya imza atmış, pek çok tarihinin yetişmesine vesile olmuştur. Cumhuriyetimizle yaşıt eğitim hayatında gelenek ile modernizmin arasında köprü olmuş, kendi şahsında Doğu ve Batı sentezini içselleştirmiştir. Umarız ki Türk ve Osmanlı tarihçiliği onun bıraktığı yerden ilmi çalışmaları geliştirerek sürdürür, belge, şahıs veya ideoloji fetişizmine kapılmadan tarihi gerçeklerin peşinden gider.

¹⁵ Bu konuda bkz.: H.İncik, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren, 1993.

¹⁶ H.İncik- Bülent Arı, "Türk- İslam- Osmanlı Şehirciliği ve Halil İncik'in Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, sayı 6 (2005), s.23-56

¹⁷ http://www.inalcik.com/indexTr/halil_inalcik_ozgecmis.asp

KAYNAKÇA

- ARI, B., “Halil İnalçık’ın Osmanlı Hukuku Araştırmaları”, *Literatür Dergisi*, C.3, sayı 5 (2005), s. 791. BERKTAY, H., “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, 1991, sayı 54, s.19-45
- BULDUK, Ü., “Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Kurucuları Hakkında”, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Meseleler Sempozyumu* (12 Ekim 2009 Bilecik, Bilecik 2011, s.82-90
- ÇAYKARA, E., *Tarihçilerin Kutbu / Halil İnalçık Kitabı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2005.
- İNALCIK, H., İnalçık’ın “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜ.SBF Dergisi*, C.14, sayı1 (1985), s.69-94
- , “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani ve Fatih Kanunları”, *SBF Dergisi*, C.13 (1985) s.102-126
- , *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren, 1993
- , “Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi”, *Doğu-Batı* (yıl 2/7-Temmuz 1999, s.9-22;
- , *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul Eren Yay. 2000
- , *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2004
- , “Osman Ghazi’s Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus”, *The Ottoman Emirate*, ed.E. Zachariadou, Rethymnon, 1992
- İNALCIK, H.,- ARI, B., “Türk- İslam- Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, sayı 6 (2005), s.23-56
- http://www.inalcik.com/indexTr/halil_inalcik_ozgecmis.asp
- “Halil İnalçık İle Türk Hukuk Tarihi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, sayı 5, (2005), s.477
- KAPLANOĞLU, R., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, İstanbul 2000, s.11-12
- KÖPRÜLÜ, F., “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslam Amme Hukuku’ndan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, *Bellekten* C.II, sayı 5/6 (1938) , s. 39-72
- 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Ankara 1993, s.1

Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İncalcık'ın Bir Söyleşide Önemli Hatırlattıkları ve Hatırlattıkları

A Life Dedicated to Science: The Issues Underlined and Reminded by the Legendary Historian Halil İncalcık in an Interview

Hayriye Erbaş*

Özet

Bu yazıda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75. Yılı dolayısı ile fakültenin önde gelen bir üyesi olan Halil İncalcık ile yapılan söyleşi üzerinden değerlendirmelere yer verilecektir. Söyleşide yer verilen yorumlar, değerlendirmeler üzerinden ulusal, okul ve bilim insanı kimliği inşası "kimliklenme-kimlik edinme" süreci ile zaman ve mekân ilişkilendirilmeye çalışılacaktır. Diğer bir deyişle yazı kişisel tarih ile toplumsal tarihin buluşturulması açısından bir "bellek" çalışması özelliği taşımakta ve belli dönemlerde yaşanan süreçlerin o süreci deneyimleyenlerce nasıl algılandığının önemli olduğu ve bu algılamının tüm mekânlarda benzer olamayacağını bize hatırlatmaktadır. Bu yazıda 1) Önde gelen bir tarihçi olan İncalcık'ın bilim insanı kimliğinin oluşmasında dönemin önemli kurumlarından biri olan DTFC'nin etkisinin ne olduğu ve 2) benimsediği tarih anlayışının deneyimlerini anlamlandırmaya nasıl yansıdığı gösterilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Halil İncalcık, Türkiye'de modernleşme, okul ve kimlik inşası, sözlü tarih, tarih anlayışı, bellek.

Abstract

In this article, there will be evaluations from an interview with Halil İncalcık, a leading member of Language and History-Geography Faculty, because of the 75th anniversary of the faculty's establishment. The comments and evaluations in the interview will be used to relate national, organizational and scientist "identification-identification construction" processes to space and time. In other words, the article will be evaluated

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
e-mail: hayriyeerbasm@gmail.com

as a “memory” study in terms of bringing together the personal history and social history in certain periods. It also reminds us the importance of how the occurrences in certain periods are perceived by the persons experiencing, and how it this perception is not similar in all places. This article tries to show, 1) What is the importance of the Faculty of Language and History-Geography as one of the most important institutions of the early period of Turkish Republic, in the identity construction of leading historicist Halil İncalcık and; 2) how his perspective of history reflected in evaluating his own individual experiences.

Key words: Halil İncalcık, Modernisation in Turkey, school and identity construction, oral history, historical perspective, memory.

Giriş: Modernleşme, Mekân/Okul ve Kimlik

Bazı kurumlar modernleşme süreci açısından önemlidir. Bu kurumların başında modern devlet yurttaşlığı kimliğinin oluşmasını sağlayacak okullar gelir ve okulların bazıları da bu süreçte daha önemli olur. Geç modernleşen bir ülke olarak Türkiye’de de modern devlet olma, ulus olma süreci açısından bazı kurumlar önemlidir. Bu anlamda da bazı mekânlar bazı dönemlerin “hafıza mekânları” olarak öne çıkar.¹ Bu kurumlardan biri Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’dir. Bu kurumlara atfedilen önem, kuruma verilen öneme bağlı olarak kurumu geliştirme adına yapılanlar ve beklentiler doğrultusunda kurum üyelerinin yaptıkları *kimliklenme* sürecine katkıda bulunur. Diğer bazı önemli isimlerin yanı sıra bu kurumun bir üyesi olarak yaptıkları ve bilime, topluma katkıları ile öne çıkan isimlerden biri hiç şüphesiz Halil İncalcık’tır. Önde gelen önemli üyelerinin olması kurum algısını ve kuruma aidiyeti güçlendirir. Bu da sonraki kuşakların kimliklenmesinde kilit rol oynar. Bu nedenle de kişiler ve deneyimleri üzerinden bir dönemi anlama önemlidir ve belgelere yansımamış yaşanmışlıkları açığa çıkarmada önemli bir işlev görürken belge oluşturmaya da katkı sağlayabilir. Bu bağlamda Halil İncalcık üzerinden bir dönemi ve bir dönemin önemli bir kurumunun tarihi, Türkiye’nin modernleşme tarihi ve buna bağlı olarak değişen bilim anlayışı ve bilim insanı yetiştirme anlayışı ilişkilendirilebilir ve bu ilişkilendirme ile bu konulardaki değişimi anlamaya yardımcı olacak tarihsel değerlendirmeler yapılabilir.

Değinen nedenlerden dolayı, diğer önde gelen kurumların yanı sıra DTCF’nin “hafıza mekânı” olarak kurum dışı toplumsal etmenlerle karşılıklı ilişki içinde kurumun tarihinin ve toplumsal tarihin bu mekânların sürekliliğini sağlayan ve var kılan ve ona biçim veren “aktörleri” üzerinden şekillendiği söylenebilir. Özellikle sosyolojide öne çıkan tartışmalardan biri olan yapı-aktör

¹ Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

tartışması tam da budur. Bu anlamda İnalçık Hoca tarafından da önemsenen mekân ve mekânda olup bitenlerin kaydedilmesi ve belgelendirilmesini de içeren tarih anlayışı tarihi doğru kavrayabilme açısından önem taşımaktadır. Diğer bir ifade ile yapılan, bir mekânda olup bitenlerin o dönemi bizzat deneyimleyenler üzerinden belgelendirilmesidir. Bu konuda anlatıcıların hatırladıklarının ne derecede doğru olduğu biçimindeki öznellik sorunsalının önemli bir tartışma olarak karşımıza çıkıyor olmasına karşın, yine de belirli bir oluşumu anlamlandırmada ek bir teknik olarak kullanılması önemlidir. Bu anlayış Paul Thompson'un “aşağıdan tarih”² anlayışı ile olayları bizzat deneyimleyenleri de işin içine katarak tarih yapma anlayışını öne çıkarır ve bu anlamda sosyoloji ile tarihi de yakınlaştırır. Bu anlayış çok öncesinde sosyolojide “yaşam öyküleri”, “derinlemesine görüşmeler” gibi adlar altında kullanılmakla birlikte özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yaşayan bireylerin belleğe dayalı anlatılarının ses ve/veya görüntü yoluyla kaydedilerek arşiv oluşturulması yolu ile yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.³ Fakültenin tarihi açısından önemli isimlerden biri olan Halil İnalçık'ın tarih anlayışına da uygun olan böylesi bir çalışmada İnalçık yer almamış olsa idi çalışma büyük oranda eksik kalacaktı. Bu yazı hiç şüphesiz bir tarihçi tarafından Halil İnalçık üzerine yazılmış bir yazıdan çok, görsel bir söyleşiden yola çıkılarak bir sosyolog gözü ile yapılan değerlendirmeleri içeren bir yazı olarak değerlendirilmelidir.

İnalçık Hoca ile Karşılaşma ve Söyleşi

25 Temmuz 2016 tarihinde hayata veda eden Prof. Dr. Halil İnalçık'ı Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) destekli “*Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla DTCF’de 75 Yıl*” projesi dolayısı ile şahsen tanıma şansına sahip oldum.⁴ Bu çalışmada fakültenin üyeleri ile yapılacak söyleşiler

² Paul Thompson, “The Voice of the Past: Oral History”, içinde *The Oral History Reader*. Robert Perks ve Alistair Thomson. London: Routledge, 2003, 21-28.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Lewis A. Coser'in çevirisi ve Bir Giriş yazısı ile, University of Chicago Press. Chicago, II, 1992; Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri: Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; Jeffrey K. Olick, “Collective Memory: A Memoir and Prospect”, *Memory Studies*, 1, 2008, s. 23-29; Arzu Öztürkmen, “Sözlü Tarih ve Bir Disiplinin Cazibesi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı, 91, 2002, s.115-121; Leyla Neyzi (Der.) *Nasıl Hatırlıyoruz?: Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009; Serdar Öztürk, “Türkiye’de Sözlü Tarihten İletişim Araştırmalarında Yararlanma Üzerine Notlar”, *Millî Folklor*, Yıl, 22, Sayı, 87, 2010, s. 13-26.

⁴ Adı geçen çalışma kapsamında yapılan söyleşilere bu linkten ulaşılabilir: <http://webtv.ankara.edu.tr/video/cumhuriyet-cinari-sozlu-taniklariyla-dtfcnin-75-yili-roportajlari>

üzerinden fakülte tarihini ele almak amaçlanıyordu. Bu amaç doğrultusunda fakültenin tarihsel değişimini ortaya koyma açısından ilk olarak hayatta olan ve görüşmeyi kabul eden fakültenin ilk öğrencileri ile görüşme yapmak önemliydi. Aslında bu çalışmanın kendisi de bir anlamda sosyoloji ve tarihi buluşturan farklı bir tarih anlayışı ile DT'CF'nin tarihini yapma anlamını taşıyordu. Ayrıca DT'CF tarihi üzerine yapılan böylesi bir çalışma Türkiye'de akademi tarihi ve dönüşümü açısından da önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 1935'te açılmış ve İncalcık Hoca da ilk öğrencilerinden olmuştur.⁵ Çalışmaya katılmaları için bazı hocaları üç dört kez arayarak ikna etmenin gerektiği, bazılarının da kabul etmediği düşünüldüğünde kendisini arayıp da projeye katılıp katılmayacağını sorduğumda hiç düşünmeden hemen kabul etmesi beni çok mutlu etmiş ve bu tavrı fakülte ile bağlarının hala ne denli güçlü olduğunu hissettirmişti. İncalcık Hoca ile görüşmeden önce göndermiş olduğum sorular üzerinden 18 Kasım 2011 tarihinde saat 10.00'da dördüncü söyleşi gerçekleştirildi. Stüdyoda yapılacak çekim için Bilkent'teki evine gitmemiz, ev stüdyo arası yol, söyleşi öncesi karşılıklı bilgilenme, sohbet söyleşi, yemek arası, sonrasında söyleşiye devam ve eve bırakma derken İncalcık Hoca ile geçirilen dolu dolu tüm bir gün ve saatler.

Hocayı almak için evine gittiğimizde ilk karşılaşma ile başlıyor hocanın bilime nasıl önem verdiği, yaşamının anlamını nasıl bilim yapma pratiği üzerine kurduğu. Kapıdan girdiğimizde sıcak karşılayışı ve ikramda bulunuşu beni etkilemişti doğrusu. Büyücek salonun her yerinde kitapların yığılı halde oluşu ve özellikle de üzerinde çalıştığını düşündüğüm konulara ilişkin kitapların oturduğu yerden ulaşılabilir biçimde yerde oluşu beni çok etkilemişti. Bu görüntü, hocanın çalışmayı bir yaşam tarzı olarak benimsediği ve bilim yapmayı yaşamının merkezine koymuş olduğunu hissettirmişti. İyi bir bilim insanı olmanın düzenli bir yaşam, düzenli uyku ve beslenme gerektirdiğini ve uyku

Kitaplaştırılmış şeklinin Ekim 2016'da çıkması planlanmaktadır: Hayriye, Erbaş, *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla DT'CF'de 75 Yıl*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, (Yayında).

⁵ Halil İncalcık 1936 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü'ne girdi. Yeniçağ Tarihi Kürsüsündeki Muzaffer Göker, Bekir Sıtkı Baykal ve Fuat Köprülü gibi önemli isimlerden dersler almış ve 1940 yılında mezun olmuştur. 30 Nisan 1940 tarihinde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Kürsüsü'ne "ilmi yardımcı" olarak tayin edilen İncalcık 1972 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nden emekli olur ve aynı yıl Chicago Üniversitesi tarafından imtiyazlı profesör önerisiyle aldığı davet üzerine Chicago Üniversitesi'nde Osmanlı Tarihi okutur ve uzun yıllar çalışmalarını ABD'de sürdürerek emekliliğini alır. Sonrasında 1992 yılında Bilkent Üniversitesi'nde lisansüstü tarih okutmak üzere Tarih Bölümü'nü kurar ve çalışmalarını burada sürdürür.

dışındaki tüm zamanlarını çalışma ile geçirdiğini dinlerken hocanın çalışma disiplinine hayran kalmıştım. Ancak, beni etkileyen en önemli şey beni ilk anda başlayıp yol boyu sorgulamaya çalışması olmuştu. Söyleşinin temel sorularını kendisine önceden göndermiş olmama rağmen hocanın bana sorduğu sorular, adeta kendisi ile söyleşi yapacak kişinin kendisinin düşüncelerini anlatmasını sağlayacak nitelikte olup olmadığını test etmeye yönelik gibiydi. Hocanın bana sorduğu sorular özellikle benim Türkiye’de Türkiye’nin tarihsel ve toplumsal dönüşümünü yorumlamada sosyoloji ile tarihi buluşturan tartışmalardan haberdar olup olmadığını anlama yönünde idi.

İnalcık Hoca yol boyu sorduğu sorularla sürekli olarak sosyoloji ile tarihin içiçeliği ve ilişkiselliğinin önemini vurguladı ve bu anlamda Türkiye’de yaygın olmasa da aslında önemli isimlerin olduğuna değindi. Sosyoloji ile tarih arasındaki yakınlığı vurgulayışı, benim ilgi alanlarımı soruşu ve benim bir sosyolog olarak tarihle sosyoloji arasındaki bağlantıyı kurup kurmadığımı sorgulayışı, daha önce de belirtildiği gibi beni tanımaktan çok yapılacak söyleşide sorulacak soruların ve söyleşinin niteliğini sorgulaması anlamını taşıyordu. Çünkü İnalcık Hoca’nın söyleşilerde/görüşmelerde kendisine sorulan soruların niteliğine ve soruların alandaki tartışmalardan haberdar olarak hazırlanmış olmasına önem verdiği yönünde duyular almıştım. Gelişme sosyolojisi dersi veriyor olmam ve o ders kapsamında Immanuel Wallerstein, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk’un yansıra Kadrocu’lar, Sencer Divitçioğlu, Doğan Avcıoğlu, Korkut Boratav’dan haberdar olmam ve okutuyor olmam onu sevindirmişti. Bu nedenle de sorduğu sorulara verdiğim yanıtlardan dolayı da sınavı geçmişim sanırım. Bu düşünce ile söyleşinin verimli olacağını düşünerek mutlu olmuşum.

Çekim öncesinde, çekim sırasında ve sonrasında o kadar güzel ve duygulu anlar yaşandı ki çekime ara vermek zorunda kaldık. Çalışmayı öylesine benimsedi ve önem verdi ki tüm günü bu çekime ayırdı. İnanılmaz bir gündü benim için. İnalcık Hoca beni ve stüdyoda çalışanları adeta çocukluk günlerinin Türkiye’sine ve Fakülte yıllarına götürdü.

Modernizm, Ulus-devlet İnşası Sürecini Yakından Deneyimleme

Modern toplum olmada okul, okullaşma ve okul kimliği, istenen toplum bireylerini yetiştirme ve aidiyet duygusu yaratmada en önde gelen araçtır. Bu özellik, özünde tüm toplumlar için geçerlidir. Ulusal kültür okul aracılığı ile ulus devlet tarafından yaratılır. Yaratılan bu ulusal kültür de toplumsal (ulusal) bilinci yaratır. ⁶ Ancak modern toplumda okul ve okulda edinilen kimlik toplumsal gelişme ve ilerleme ile ilişkisi bağlamında “bilime inanç” esası üzerine

⁶ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 155.

kurulmuştur. Bu esas tüm okullar için ortak olsa bile, bazı okullar modern toplum olma süreci açısından çok önemli konumda olabilmektedir.⁷

İnalçık Hoca'yı dinlerken birlikte zamana yolculuk yapıyor, güzel ve sakin anlatımında modernizmin en temel özelliği olan ulus-devlet olma ve bireylere bir millete aidiyet duygusu verecek bir kimlik edindirme sürecinin nasıl deneyimlendiğini anlıyoruz. Genç Cumhuriyet yılları ve Ankara'da önde gelen, özel bir konumda olan ve mekânsal olarak da merkezde olmanın getirdiği duygularla *kimliklendirme* ve *kimliklenme* sürecinin nasıl gerçekleştirildiğini kavriyoruz. Bu söyleşide anlatılanlar, bir anlamda Anderson'un ulus olma sürecinin bir tasarım ve bu tasarım doğrultusunda atılan adımlarla gerçekleştirilen *hayali cemaat* biçimindeki değerlendirmesini doğrular niteliktedir. Tartışmalarda modern ulusun bir *tahayyül* biçiminde oluşumu ve bu tahayyülün oluşumu ve gelişiminde okulun ve kültürün önemine vurgu yapılır. Anderson modern ulusun bir tahayyül biçimi olarak gelişmesinde baskı teknolojisinin, özellikle "ulusal baskı-dili"nin önemine dikkat çeker. Ona göre, ulusal bilinç ya da ulusallık; tarihsel süreklilik, dinsel-etnik bilinç ve dil yakınlığı üzerine bina olur.⁸ Modernizm konusundaki diğer önemli bir tartışma milletin ve milliyetçiliğin ne olduğu konusundadır. Milletin ne olduğu konusunda "primordialist" bir anlayışa sahip olma, yani milletin ezelden beri değişmeden var olduğu ve sonsuza dek de var olacağı biçimindeki bir düşünce ile milletin *hayali bir cemaat* olarak belirli tarihsel koşullar altında ortaya çıktığı biçimindeki düşünce sarkacında nerede olduğuna ilişkindir. İnalçık Hoca'yı dinlerken bu inşa sürecini gözümüzde canlandırabiliyoruz.

Her ne kadar modernizmin bitmemiş bir proje olduğunu savunanlar olsa da⁹, modernizm ile ilgili olarak ulus-devlet, ulus-devlet ve kimlik inşası süreci özellikle 1980'li yıllardan sonra farklılıkların yok edilerek insanların *tektipleştirildiği/homojenleştirildiği* ve ulusal kimlik dışındaki kimliklerin görmezden gelinerek *ötekileştirildiği*, dahası yok edildiği biçiminde tartışmalar yükselişe geçmiştir.¹⁰ Bu tartışmalardan haberdar olarak, İnalçık Hoca'yı dinlerken modern bir yurttaş olma sürecinin baskı ile değil, bunun gönüllü ve şevkle bir katılım biçiminde gerçekleştiğini hissedebiliyorsunuz. Modern devlet ve ulus olmanın sıkıntıları, sorunları olsa da bunun herkes ve her zaman için benzer

⁷ Touraine, 2002: s. 155; Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul 2012'ye bakılabilir.

⁸ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis, İstanbul 1993, s. 43.

⁹ Jürgen Habermas, "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", içinde *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas, Zekâ*, der. Necmi Zekâ, çev. Gülelgül Naliş ve diğerleri, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994, s.31-44.

¹⁰ A. Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Immanuel Wallerstein, "Ulusal ve Evrensel", içinde *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*. der. Anthony D. King. Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayını, Ankara 1998.

biçimde yaşanmadığını düşünüyorsunuz. Zaten Halil Hoca'nın tarih anlayışı da meselelere tam da böyle bakmamız gerektiğini bize hatırlatır. İnalçık Hoca modern bir toplum ve yurttaş olma düşüncesini şöyle dile getiriyor: ¹¹

*Biş 1935'te fakültede öğrenci olarak çalışmalara başladığımız zaman Türkiye'de Atatürk devrindeyiz. Atatürk reformlarını yapmış, Türk halkına yeni milli bir tarih öğretmiş, Türk milletini yaratma yolunda ona tarih şuurunu vermek, Batıcı, Batılı bir dünya felsefesini aşılacak için gayret ediyor. Büyük lider **yalnız devlet kurucusu olarak değil, bir millet yaratmak için neler lazım geldiğini iyi anlamış o yolda çalışıyor...***

*O zaman Atatürk'ün yakını olarak Afet Hanım, o da bir orta öğretim mektebinde tarih hocasıydı. Bir sınıfta Atatürk onu tanıdı. Nasıl tanıdı? Atatürk 4 ciltlik resmi tarihi, Türk tarihini milli bakımdan çok eski devirlere götüren tarih tezinin gençlere öğretilmesi hususunda çok hassas idi. Bu yolla Türk milletine milli benlik, tarihinin ululuğu ve derinliği üzerinde fikir vererek bir milli şuur uyandırmak istiyordu. Atatürk'ün, devlet kuruluşunda **uzak görüşlü olan liderin** bu ilgisi dikkat etmeye değer. Çünkü o bir cemaat halinde olan Türk halkını milli şuura, Türklüğe bağlı, Türklük bilincinde bir millet haline getirmek azmindeydi. Ancak milli devlet böyle bir halka doğabilirdi. Bunun da halka milli tarih şuurunu vermek, olduğunu anlamıştı. **İşte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin felsefesi budur.** İlk zamanlarda, kuruluştaki izlediği esas tema budur.*

Halil İnalçık ve okul arkadaşları, ulus-devlet olma sürecinin erken döneminin aktif yurttaşları olarak değerlendirilebilecek öğrencileridir. Onu ve o dönemin öğrencilerini dinlerken bu sürecin içinde nasıl yer aldıklarını ve kendilerini bu sürecin içinde nasıl konumlandıklarını, diğer bir deyişle, kimlik edinme süreçlerini açık bir biçimde görebiliyoruz. Fakülteye verilen özel önem, onların da kendilerini ayrıcalıklı konumda ve bu ayrıcalıklı konumlarından dolayı da devletine ve milletine karşı sorumlu olarak görürler:

*... Biş Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Atatürk'ün bu ideolojisi, bu gayretleri doğrultusunda bir nevi **misyon sahibi gibi çalışıyoruz.** Onun tarih tezinin temellerini ciddi bilim hamulesi ile desteklemek için uğraşırken sanki onun hizmetinde bir nefer gibi hissediyoruz kendimizi. Bütün Türkiye o zaman büyük Atanın, büyük liderin izinde yeni bir geleceğe doğru laik ve Batı medeniyetinin ideolojisini, hedeflerini, esaslarını kavramış bir toplum yaratmak için çalışıyor, yaratıcı bir devirdyiz. Herkes heyecan içinde, bir misyoner gibi çalışıyoruz.*

¹¹ Söyleşiden yapılan alıntılar, anlaşılmayı kolaylaştırmak amacıyla İnalçık Hoca tarafından küçük değişikliklerle gözden geçirilmiş söyleşi deşifre metinlerinden hiçbir değişiklik yapılmaksızın olduğu gibi alınmıştır. Alıntılardaki koyu renkli vurgular bana aittir.

DTCF'nin kuruluşuna verilen önem Halil İnalçık ve fakültenin diğer öğrencileri tarafından bilinir; bir millet olma sürecinde bireyler bizzat kendilerini birer misyon sahibi aktörler olarak görür ve kendilerinden beklenenleri yerine getirecek birer yurttaş olma bilinci ile üzerlerine düşen görevleri yerine getirme çabasını taşırlar. Kendilerini ülkenin ve fakültenin önemli birer üyesi olarak konumlandırmalarında hem fakültenin kuruluşuna yüklenen misyon hem de fakültenin bu misyonu yerine getirebilmesini sağlayabilmesi doğrultusunda yapılanlara tanıklıkları önemli olur. Bu konuda İnalçık Hoca şöyle der:

Biz 40 kişi Atatürk'ün bilim erleri diyebilirim, yemin ediyorduk; Onun izinde yürüyeceğiz, onun bize verdiği hedeflere varacağız...

*Evet, bu arada Atatürk'ün Dolmabahçe'de vefatı sonrasında nâşi Ankara'ya getirildi. Büyük Millet Meclisi önünde muhteşem bir katafalca konuldu. Dünyanın her tarafından heyetler bu katafalcan önünden büyük önderi selamlayarak geçmişlerdir. **Biz 40 kişi Atatürk'ün bilim erleri diyebilirim, yemin ediyorduk; Onun izinde yürüyeceğiz, onun bize verdiği hedeflere varacağız...** Özetle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bu ilk devir çok verimli olmuştur. 1938'e kadar bu devrin tarihini Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ayrı bir fasıl olarak yazmak lazım. Bu dönemin hedefleri farklıdır. Atatürk'ün ölümü 1938 10 Kasım. Nâşının Ankara'ya getirilişi, bütün bir millet ağlıyor. Tarihle görülmemiş bir sabnedir bu. Bütün millet ağlıyor. Bugün buradaysak, bir millet olarak buradaysak, Dünyada seçkin milletler arasında yer almışsak, bugün bir devletimiz, milletimiz varsa hepsini Atatürk'e borçluyuz. Gazi Mustafa Kemal o zamanki adı, Atatürk adını sonra aldı. Gazi Mustafa Kemal, memleketi kurtaran ve yeniden kuran adam. Mustafa Kemal. Bugünkü varlığımızı, kültürümüzü, hedeflerimizi, Dünyadaki müstesna yerimizi hazırlayan bu adamdır.*

Söyleşinin bu bölümünde İnalçık Hoca adeta o güne gider. Öylesine duygulanmıştı ki çekime ara vermek durumunda kaldı. Onun mimiklerini, sesindeki titremeyi ve beden dilini izler ve dinlerken o günü gözümüzde canlandırabiliyoruz.

Bilim, Kültür ve Ev/Yuva Olarak Okul

Fakülteye ilk yıl 299 öğrenci kabul edilir ve bunların 40'ı yatılıdır. İnalçık da yatılı olarak kabul edilen öğrenciler arasındadır. İlk yıllarda yurtlar ve derslikler aynı binadadır. Kız ve erkek öğrencilerin yurtları aynı binanın farklı katlarındadır. O nedenle de öğrencilerle hocalar arasındaki ilişkiler ve öğrencilerin kendi aralarındaki ilişkileri şimdikinden çok farklıdır. Öğrencilerin yetiştirilmesinde bu fark çok açık biçimde anlatılara yansımaktadır.

... 40 kişiyiz, faaliyet gösterdiği Vakıf binasındaki hayatımızdan bahsedeyim. Nasıl bir hayat geçiriyoruz yatılı öğrenci olarak, toplam kız erkek. Vakıf binasında büyük bir salon vardır, konferans salonu. Orası bizim akşamları bir araya

*geldiğimiz bir **toplanma yeri**'dir. Orada müzik dinleriz. Özellikle Klasik Türk Müziği yerine Klasik Batı Müziği orada çalınmaktadır. Batı müziğini öğreniyoruz. Her bakımdan. Batılılaşma humması içinde Türkiye, Türk gençliği o zaman. Mesela Beethoven, Mozart gibi büyük Batı musiki klasiklerini dinlerdik. Belki söylemek gerekmez ama yemeklerimiz çok iyi çıkıyordu...*

İlk yıllarda “okul” sadece bir eğitim kurumu olmanın ötesinde Türkiye'nin farklı bölgelerinden gelmiş, aynı yurttan kalan ve bütün zamanlarını birlikte geçiren öğrencilerden oluşmaktadır. Bu birliktelik onlara “evinde olma” duygusu vermektedir. Bu nedenle de Fakülte bilim ve kültür yuvası olmakla kalmamış aynı zamanda bu öğrencileri kucaklayan bir ev/yuva da olmuştur.

Yaşadıkları dönemin Türkiye'sindeki zor koşullara rağmen kendilerine sunulan nimetlerin karşılığını devlete ve millete ödeme biçimindeki sorumluluk anlayışı o dönemin öğrencilerinin yaşamlarına yansımaktadır. Yine o dönemde bilime verilen önem ve bilimin gelişmesi amacı ile bilim insanı yetişmesi için gösterilen çabalar ve bu çabaların farkında olma, öğrencilerin kimlik edinmelerinde etkili olmaktadır.

*...Biz adeta imtiyazlı bir grup gibi orada çalışıyorduk, Atatürk'ün kurduğu fakültede. Yukarıda sınıflar yetersizdi. Mesela hatırlıyorum, binanın geniş koridorlarında kurulmuş masalarda çalışırdık. Orada 1935-1938 döneminde **kendimizi Atatürk'ün hizmetinde çalışan bilim erleri gibi hissediyorduk**. Atatürk'ün 10 Kasım'da vefatına doğru, onun hastalığı devresinde bütün millet, yalnız biz değil, onun saat saat sıbhatini takip ediyorduk.*

İnalçık'ın da bilim insanı kimliği edinmesinde bu etki açık biçimde görülebilmektedir. Halil Hoca'nın yaşamının bilim üzerine kurulu olduğu, bir gerçektir. Ona göre aile kurmanın bile akademik düşünce ile biçimlenmesi gerektiği konusuna yaptığı vurgu, oldukça dikkat çekicidir. Bilim insanı olma çabasında olan birinin eş seçerken bile bilim insanı kimliğini düşünerek bu kararı vermesi gerektiğinin altını çizmesi, oldukça anlamlıdır. Halil Hoca, kendi öğrencilik dönemlerinde bunu dikkate alarak evlilik yapmış eşlerin akademiye başarılı olduklarını şu şekilde dile getirmiştir:

*Şunu bilhassa belirtmeliyim; bir ilim adamının, kadın olsun erkek olsun, eğer ilim hayatında başarılı olmak istiyorsa, **eşini seçmekte çok dikkatli olmalı**. Yani delişmen bir eş olursa, erkek ve kadın kastediyorum, ilim çalışmaları, ilim hayatı düzenli gitmez. Özgüç'ler, Arkeoloji Bölümü'nde Nimet ile Tahsin evlendiler, ikisi de arkeolog. Arkeoloji ilim sahasında çalıştılar. Benim eşim Şevkiye Hanım Arapçada doçent oldu sonraları, eserler yazdı ve ikimiz de birbirimizi tamamlıyorduk. Ben Arapçayı Beyrut'ta 6 ay kaldığım zaman öğrendim.*

Modernitenin toplum tasarımı ve bilim; egemen bilim anlayışı olan pozitivistliğe uygun biçimde yapılır, bilim ve akademi bu anlayışa göre önemli görülür. Böylesine bir anlayışla gerçekleştirilen bilimin yol göstericiliği ile

sorunların çözüleceğine ve toplumların ilerleyeceğine inanılır. Bilim evrensel bir değer olarak kabul edilir. Bazı düşünürlerce her toplumda benzer süreçlerin yaşanacağı biçimindeki düz-çizgisel bir tarih anlayışı benimsenmiş olsa da bazıları ise tarihsel olarak bu sürecin toplumların özgünlükleri ile farklı biçimde deneyimleneceği fikrini kabul etmektedir. İnalçık hoca da ikinci grup tarih anlayışını benimseyecek ve böylesine bir tarih anlayışı ile çalışmalarını gerçekleştirecektir.

Bu dönemin öğrencileri devletin sağladığı imkânlar ile döneme göre; çok iyi koşullarda yaşama ve bilim yapma imkânlarına sahip olma, özellikle de ilk dönem Alman Hocaların etkisi ile bilime sevdalanma ve kendilerini *Atatürk'ün misyonerleri* olarak görerek bilime katkıda bulunma hedefine yönelmişlerdir. Halil İnalçık'ın anlatılarında bunu açık biçimde görüyoruz. Öğrenciler topluma katkıda bulunacak yurttaşları yetiştirmede gereken devlet desteğinin esirgenmeden sunulduğuna inanmışlardır. Bu ortam onların kendilerini ayrıcalıklı ve *sahiplenilmiş yurttaşlar* olarak görmelerinde etkili olmuştur. İnalçık, Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç'ün başarılarına değinerek o dönemde aldıkları eğitimin etkisini değerlendirmektedir.

*Yani bu suretle ben Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne alınmış olan 40 yatılı talebe arasında bu fakültede öğrenimime başladım. Bu 40 kişi, Fakülteyi **sanki Atatürk'ten bir misyon almış gibi, benimsiyorduk.** Yatılı olduğumuzdan gece gündüz fakültedeydik ve şartlar çok iyiydi. Fakültenin ilk binası Vakıflar binası idi. Vakıflar binasını bir fakülte olarak tertip etmişler. Sınıflar, seminerler ve seminer kütüphaneleri çok iyiydi, o zaman. Yüksek tedarisat müdürü, çok gayretli bir insandı. Almanya'dan profesörler getirtti. Atatürk'ün himayesi altında fakülte hakikaten çok modern bir fakülte olarak kurulmuş olunuyordu. Fakültede, bu 40 kişi arasında, ileride fakültenin tedarisat hayatında ve idaresinde çok önemli vazifeler almış olan, ilim dünyasında iyi tanınmış kimseler yetişmiştir. Bilhassa Tahsin Özgüç'ü anmalıyım. Prof. Tahsin Özgüç'ü ve onun kıymetli eşi Prof. Dr. Nimet Özgüç'ü anmak isterim. Onlar o zamana kadar yalnız daha çok Almanların ve Remzi Oğuz gibi Türk arkeologların çalıştığı bu sabada dünya ölçüsünde arkeolog olarak tanınmışlardır. Seneler sonra Chicago Üniversitesi'ndeyken, ziyaretinde Tahsin Özgüç Oriental Institute'de bir konferans verdi. Özgüç, o Kültepe arşivlerinin, çivi yazılı arşivlerin bulucusudur. Çılgınca alkışladılar kendisini. **Yani o 40 kişilik yatılı arkadaşlarımız arasından böyle çok tanınmış ilim adamları yetişmiştir.***

Gerçekten de başta Halil İnalçık olmak üzere DTCTF o dönemde yetiştirdiği öğrencilerle dünya çapında da önemli bir yer edinmiş, bu önemi zamanla soluklaşarak günümüze gelmiştir

İnalçık'ın Özgün Tarih Anlayışı Yolculuğu

Halil İnalçık'ın tanıklık ettiği döneme ve kendi yaşantısına dair anlattıkları ve yaptığı değerlendirmeler aslında kendi tarih anlayışını yansıtmaktadır. Onun benimsediği tarih anlayışı ile geçmişi yeniden yorumladığı söylenebilir. Yine onun tarih anlayışına da uygun bir değerlendirme ile İnalçık'ın tarih anlayışının zaman içinde gelişerek oluştuğu, diğer bir ifade ile *süreçsel* olduğu söylenebilir.

Halil İnalçık'ı Türkiye'de ve dünyada önemli ve tanınır kılan şey, onun anaakım/egemen tarih anlayışı dışında farklı bir tarih anlayışını benimsemiş ve bu doğrultuda sayısız çalışma yapıp ürün vermiş olmasıdır. Bir anlamda onun çalışmaları Osmanlı tarihi konusundaki mevcut bilgilerin yeniden değerlendirilmesini sağlamış; Türkiye'de ve dünyada temel referans olmuştur. Bu nedenle de onu *tarihçilerin kütbu* diye nitelemek çok da abartı olmayacaktır. Onu önemli kılan tarih yazımı anlayışı, sadece birincil kaynakları kullanma, belge ve arşivleri inceleme ile sınırlı kalmayıp tarihe sosyo-ekonomik ve kültürel açılardan bakarak değerlendirmeler yapmasından kaynaklanmaktadır. Nihayetinde Türkiye'de sınırlı da olsa bu anlayışla yapılan çalışmalar onun yetiştirdiği öğrenciler ve çalışmalarının etkisi ile gerçekleşebilmiştir.

Halil İnalçık'ın özgün tarih anlayışı, değinildiği gibi belli dönemler ve bu dönemlerde yaptığı çalışmaları zaman içinde geliştirdiği anlayışla bir sentezleme olarak değerlendirilebilir. Onu özgün bir tarih anlayışına götüren temeller aslında öğrencilik yıllarında başlar ve sonrasında farklı etkiler ile biçimlenir. İnalçık'ın öğrencilik yıllarında bilime ve araştırmaya verdiği önem yetiştirdiği bilim ortamının etkisi ile biçimlenmiştir. Sıklıkla onun özgün tarih anlayışı *Annales* okulunun (*École des Annales*)¹² temsilcilerinden Ferdinand Braudel ile başlatılır. Ancak Braudel'i tanımadan önce Halil İnalçık'ın sosyal tarih anlayışına uygun çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi İnalçık'ın 1942 yılında tamamladığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1943'te yayımlanan "Tanzimat ve Bulgar Meselesi" adlı doktora tezi Türkiye'deki sosyo-ekonomik tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biridir.

DTCF'de öğrenci iken Timur üzerine ünlü tarihçiler tarafından yazılmış Fransızca eserleri okuyarak ödev hazırlamış olduğu hocası, "romantik" tarih anlayışı yerine bilimsel esaslara dayalı rasyonel çalışma usullerine dayanan eleştirel tarih anlayışını savunan Fuat Köprülü'nün etkisi önemlidir. Köprülü'nün desteği İnalçık tarafından unutulmaz ve aşağıda verilen alıntı biçiminde bellekte kalır:

¹² *Annales Okulu*, 1929 yılında Lucien Febvre ve Marc Bloch önderliğinde kurulmuş ve Fernand Braudel ile en parlak dönemini yaşayan bir tarih anlayışını temsil eder. Bknz.: Merve İrem Yapıcı, "Annales Okulu'nun Siyasi Tarih Disiplinine Etkileri: Türkiye Örneği", *Alternatif Politika*, Cilt 7, Sayı 1, 2015, s. 87-117.

*Eski harfle yazdığım bu deneme 1938-39 tarihine rastlar, bunun metnini saklamışım. Bu üç büyük tarihçinin Timur üzerindeki araştırmalarını mukayeseli bir şekilde, kaynaklarını göstererek bir vazife hazırladım. Fuat Bey çok beğendi ve seminerdeki arkadaşlarıma dönerek, “İşte” dedi **“siz de bunun gibi bir çalışma getireceksiniz”** diye beni övdü orada, eksik olmasın rahmetli.*

İnalçık, doktora tezi ile ilgili araştırma yaparken incelediği raporlardan sosyal tarih anlayışına nasıl geldiğine ilişkin düşüncelerini şu biçimde ifade etmektedir:

...Bu raporlarda gördüm ki köylülere ait topraklar, tımar rejimi kaldırıldığı için boşta kalmış, satılmaya başlanmış ve bunu Vidin'deki Müslüman zengin ağalar kendi mülkü haline getirmişler. Fakat bu topraklar üzerinde Bulgar köylüler çalışıyor. Köylüler ağalara verilen bu toprakları kendileri işledikleri için kendileri almak istiyorlar. Yani bütün isyanın esas sebebi toprak meselesidir.

Onun üzerinde önemli etkisi olan bilim insanlarından biri de, Strasbourg Üniversitesi'ndeki öğrenimi sırasında *Annales Ekolü'*nün önemli temsilcilerinden Marc Bloch, Maurice Halbwachs, Henri Baulig gibi hocalardan dersler almış olan Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan aldığı derslerin etkisi ile Osmanlı Devleti'ni; salt siyasi değil, ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri ile bir bütün olarak ve bu bütünü de diğer ülkelerle ilişkileri de kapsayan biçimde değişimi ve dönüşümü ile ele almaktadır.¹³ Barkan'ın kendi tarih anlayışına etkisini İnalçık şöyle dile getirmektedir.

*...Daba sonra II. Dünya Harbinden sonra sosyal-ekonomik meselelere öncelik veren yeni tarih görüşü, bir tarihçi olarak bana yol gösterdi. Ömer Lütfi Barkan'ın Fransa'dan geldiği o tarihlerde Türkiye'de öncelikle toprak meseleleri, toprak reformu konuşuluyordu. Ö. L. Barkan toprak reformundan, reform hareketlerinden bahseden makaleler yazıyordu. Arşivlere girip, Osmanlı tabir defterlerinde toprak meselelerini araştırmaya başladım. Ben de o sabada çalışmaya zaten başlamıştım. Yani **toplum hayatını belirleyen faktörler, toprak tasarrufu, ticaret, para meseleleri gibi sosyal-ekonomik konular, demografik meseleler***

¹³ 15 ve 16. yüzyıllarla, Tanzimat dönemi toprak meseleleri, Doğu Avrupa'daki ve toprak reformu hareketleri hakkındaki araştırmalarında toprak mülkiyetinin tarihî ve hukuki temellerini inceleyen Ömer Lütfi Barkan; Osmanlı tarihinin bir bütün olarak incelenmesi ve dünyadaki oluşumlardan bağımsız bir şekilde ele alınmaması gerektiğini savunarak çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Osmanlı incelemelerinde, Batı kapitalizminin gelişmesinin Osmanlı ticari hayatındaki zanaatların ve küçük üretimin çökmesindeki etkisini gösteren belgeleri ortaya çıkarmış ve yorumlamıştır. Bu çalışmaları Türkiye'de iktisat tarihi alanının oluşması ve gelişmesinde; yurt içinde ve dışında Osmanlı iktisat tarihine ilginin artmasında önemli rol oynamıştır. Ömer Lütfi Barkan'ın tarih anlayışı için bkz.: Coşkun Çakır, “‘Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine’ Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan”, *Doğu Batı*, Yıl 3, Sayı 12, 2000, s. 35-63.

gibi konular üzerine yoğunlaştım. Zaten Türkiye ölçüsünde bu konularda mesela İslamoğlu, yabut Duvitçioğlu gibi kimseler çalışıyordu. Yani bu dönemdeki tarihçilik genellikle Türkiye’de bu istikamette gelişti.

İnalçık’ın sahip olduğu tarih anlayışının gelişmesinde 1949’da yayınlanan *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II* (II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası) adlı eserin etkisi önemlidir. 1950’de Paris’te toplanan *Milletlerarası Tarihi İlimler Kongresi*’ne katılarak tanışması ile de Ferdinand Braudel’in etkisi daha da önemli olmuştur.

Bu tarih görüşümde, Fernand Braudel’in Akdeniz kitabında anlattığı Fransızların “Annales Mektebi” etkili oldu. Daha doğrusu bu akım, tarih görüşümdeki bu değişiklik II. Dünya Harbinden sonra ortaya çıktı. II. Dünya Harbinde faşizm yenilince, işçi sınıflarının ideolojisi, sosyalizm, komünizm, sosyal reformlar öncelik kazandı. Bu genel değişim tarih görüşünde de etkisini gösterdi. Artık tarihçiler devletlerin tarihini değil, toplumların tarihini araştırmak gerektiğini ileri sürüyorlar. Annales School’da, işçinin aldığı ücret hayatını idame ettirmeye yetiyor mu? İşçi ne yer? Toplumlarda sınıf mücadelesi nasıldır? İşçi sınıfı bu mücadelede ne kadar bir ilerleme yapmıştır? gibi tamamen sosyal-ekonomik konular tarihin mevzuu konuları olmaya başladı. Annales Mektebi toplumdaki değişikliği bu gibi faktörlere bağlıyor. Özellikle nüfus artışları, ekonomik gelişme, para tarihi üzerinde duruyor. O dönemde Fernand Braudel’in meşhur “Price Revolution” teorisi, Avrupa’da fiyatlarda büyük düşüşün sosyal-siyasi yönleri araştırılıyor. “Fiyat devrimi” Osmanlı İmparatorluğu’nda da etkili oldu, fiyatlar yüzde yüz düştü. Bu değişimler sonucunda işçi sınıfları, asker ocakları çok etkilendi. Geçim darlığı ortaya çıktı. İhtilaller buna bağlandı. Braudel’in kitabı 1949’da çıkmıştı. Ben bu tarih görüşümü belirten bir makale yazarak “Annales Mektebi”ni tanıttım. Ömer Lütfi Barkan ile beraber bu yeni tarih görüşümü benimsedik. Toplumun, sınıfların, ekonominin, demografinin önemini esas tutarak Osmanlı tarihini, Türk tarihini araştırmaya koyulduk. İşte benim tarih görüşüm 1950’den beri Barkan ile beraber Osmanlı toplum hayatını ekonomik faktörleri ele alan, araştıran bir tarih mektebi olarak ortaya çıktı.

Barkan’ın da etkisi ile İnalçık bütüncül/sistemsel yaklaşım ve uzun tarih anlayışını benimsese de *Annales Okulu*’na benzer biçimde¹⁴ tarihin, zamanın göreceliğinin ve çok katmanlılığının altını çizerek, ampirik verilere dayalı açıklamalarla tarihin yapılması ve genellemelerden kaçınılması gerektiğini savunur.

İnalçık’ın bu uzun tarih anlayışını geliştirme yolculuğu onun eserlerinin Aslantaş tarafından I) Siyasî Tarih ile İlgili Eserleri; II) Sosyal ve Ekonomik Tarih ile İlgili Eserleri; III) Sentez Eserleri biçimindeki yerinde

¹⁴ M. İ. Yapıcı, “Annales Okulu’nun Siyasi Tarih Disiplinine Etkileri ...”, s. 87-117.

sınıflandırmasında görülebilir. İnalçık'ın özgünlüğü onun görece sonraki yıllarda gerçekleştirebildiği sentez eserlerinde daha öne çıkmaktadır.¹⁵

İnalçık tanıklık ettiği Türkiye Cumhuriyeti tarihini yorumlarken de Osmanlı tarih çalışmalarına uygun bir tarih anlayışı benimser. Özellikle 1960'lı yıllar sonrasında Türkiye'deki gelişmeleri değerlendirirken onun benimsediği tarih anlayışını görebiliyoruz:

...Türk toplumu deniyordu, her şeyden evvel İslam'a bağlıdır fakat aynı zamanda ulusalcılık bundan ayrılmaz. Bir Türk-İslam sentezi, Türk toplumunun gerçek kültür hayatını düzenlemeli. Böyle bir teori ortaya atıldı. Buna karşı solcular "Asiatic mode of production" "Asya tipi üretim", Marks'ın Grundrisse'de tasvir ettiği ve Hindistan menşeli bir teoriyi benimsiyorlardı. Türkiye'de geri kalmışlık, sosyal hayatta, devlet felsefesinde devrimci bir değişiklik gerekiyor, işçi sınıfı hâkim olmalıdır diyorlardı. Bu felsefe ile hareket ederler. İşte bu iki grup arasında şiddetli çatışmalar devlet büyükleri ve ordu tarafından ulusal varlığa bir tehdit gibi algılanmaya başlandı. Çünkü bunu arkadan Rusya destekliyordu. Tutucular orduyla birleştiler ve 1980 Evren'in başını çektiği devrim, darbe, askeri darbe böyle geldi. 1980'de iktidarı darbeye ele alan ordu yeni bir Anayasa yaptı, ki bugün bunu değiştirmek yolundayız. Ve belli başlı devlet dairelerine Türk-İslam sentezi tezini benimseyen kimseler getirildi.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarihi

DTCF'nin tarihsel dönemlendirmesi farklı ölçütlere göre farklı biçimlerde yapılabilir. Bu ölçütlerin neler olacağı dönemlendirmeyi yapanın tarih perspektifine ve önemli gördüğü olaylara göre değişebilir. Bu da bize aslında tarih yazımının öznel yönünü anlatır. Hatta neyin vurgulandığına göre aynı kişi tarafından farklı biçimde dönemlendirmeler de yapılabilir. Örneğin mekân ölçütü dikkate alınarak DTFC'nin tarihini Evkaf Apartmanı dönemi ve sonrası olarak ayırmak tartışmanın niteliğine göre önemli olabilir. İnalçık Hoca'nın DTFC'nin tarihini de farklı yorumlayarak farklı biçimde dönemlendirmesi dikkat çekicidir. Bu dönemlendirmede de onun özgün tarih anlayışının ve kendi tanıklığı ile deneyimlerinin öneminin olduğu açıkça görülebilmektedir. Bu da bize bir dönemin aktörlerinin dönemi anlamlandırmalarının, tarihsel değişimi anlamada önemli olduğunu göstermektedir. İnalçık DTFC'nin tarihinin Atatürk'ün ölümünden öncesi ve sonrası olarak dönemlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu vurgu; aslında tarihi yorumlamada tanıklığın, yani kendi deneyimlerinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Yine İnalçık kendi tanıklığı üzerinden DTFC'nin tarihine ilişkin olarak şu önemli tespitlerde de bulunur:

¹⁵ Selim Aslantaş, Halil İnalçık Web Sitesi Özgeçmiş/CV
http://www.inalcik.com/indexTR/halil_inalcik_ozgecmis.asp Erişim tarihi: 1.9.2016.

1936-1938 döneminde yani Atatürk'ün ölümüne kadar olan dönem DTCF'li öğrenciler için ayrı bir öneme sahiptir.

İnalçık Hoca'nın Atatürk'ün ölümünü DTCF tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirmesine karşın; DTCF'nin 1943'lere kadar kuruluş yıllarındaki *bilim yuvası* olma özelliğini koruduğu ve özellikle de Türk Hümanizmasının yükselişi olarak adlandırılan 40'lı yılların ilk yarısında da *bilim yuvası* olma özelliğini sürdürdüğü söylenebilir. O yıllarda özellikle resmi ideoloji ile örtüşmesine de *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergilerinin yayınlanması önemlidir. Ancak Avrupa'da faşizmin yükselişinin Türkiye'ye etkisi ile 1943-44'ten itibaren bu iklim değişmiş ve 1946'da Batı'da Faşizmin yenilgiye uğraması ve Türkiye'nin izlediği kalkınma politikalarındaki değişim sonrasında Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in tasfiye edildiği 1948 DTCF Tasfiyesi yaşanmıştır. Bu nedenle de 1936-1946 dönemini birinci dönem olarak almak oldukça anlamlıdır.¹⁶ Bu değişimleri İnalçık şöyle vurgular:

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarihinde, Alman profesörlerin fakülteyi terk edip yabancı memleketlere gitmesi, bir dönüm noktasıdır. İkinci dönüm noktası, kanaatimce, Amerika'dan gelen Behice Boran, Muzaffer Şerif, Niyazi Berkes grubunun fakülteyi terk etmesidir. Amerika'dan gelen grup, derslerinde ve Türk toplumunda sosyal gelişme istiyorlardı. Türkiye'de bir sosyal reform yapmak gereğine inanmışlardı. Niyazi Berkes ve özellikle Behice Boran. Fakat Felsefe grubunda Necati Akder ve Ragıp Atademir ile milliyetçi, tutucu bir grubun onlara karşı cephe almaları ve mücadele açmaları neticesinde Behice Boran grubu birer birer fakülteyi terk ettiler.

Sonuç: Yüzyıllık Yaşamda Son Nefesine Kadar Bilim

Halil İnalçık ve dönem arkadaşları örneklerinde kurumların, kimlik edinme sürecinde ne denli önemli olduğu görülebilmektedir. Tanıklık edilen dönemin/zamanın ve kurumun/mekânın özelliklerinin belli dönem ve mekânlarda daha önemli olduğu ve kimliklenmede etkili olduğu söylenebilir. İnalçık'ın deneyimi; Türkiye'de modernizmin önemli görüldüğü, buna uygun bilim anlayışının benimsenerek bu doğrultuda yapılanmaların oluşturulmasına çalışıldığı ve gençlerin de bu anlayışa uygun biçimde yetiştirilmesi çabalarının gösterildiği yıllardır. DTCF de bu süreçte önde gelen ve üyelerinin kendilerini *sorumlu yurttaşlar* olarak gördüğü kurumlardan biridir. Halil İnalçık da bu kurumun üyelerinden *sahiplenilmiş yurttaş* olarak kendisini toplumuna karşı sorumlu ve borçlu hisseder ve yaşamını bilime adar.

¹⁶ Hayriye Erbaş, "Üniversite-Toplum İlişkileri Bağlamında DTCF ve Sosyoloji", *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Uluslararası Sempozyumu (DTCF, Ankara, 14-16 Mayıs, 2008)*, 2008, s.191-207.

Tarih alanında benimsediği anlayışla yapılan çalışmaların önemine değinirken özellikle belge incelemede filolojik hazırlığın gerekliliğine işaret etmektedir:

Filolojik hazırlıktan şunu kast ediyorum; Türk Osmanlı kaynaklarının yazıldığı kaynak dillerine hâkim olmak. Bunlar Klasik Osmanlıca, Farsça ve Arapçadır. Batı tarihçiliğini yakından takip etmek gerekiyor. Mesela “Annales Mektebi” diyoruz, bu mektebin neşriyatını, tarih yorumculuğunu iyi bilmek lazım. Tarih konuları değiştiği için şimdi artık devlet tarihi, savaşlar, devlet politikaları değil, toplum tarihi bizim konumuzdur, tarihçi için sosyoloji çok önemli bir disiplindir. Birçok yazım toplumsal araştırma telâki edilebilir. Yeni nesil tarihçiler, sosyal bilimciler çok iyi çalışıyorlar, çok iyi yoldadırlar, iftihar ediyoruz.

İnalcık'ın bilim arayışı, onu dünyada ve Türkiye'de kendi alanında önemli çalışmalara imza atan bir isim olma noktasına taşır. Kendisini dinlerken benimsemiş olduğu tarih anlayışını üyesi olduğu DTCTF ve Türkiye tarihine uyguladığını görebiliyoruz. Onunla tarihe yolculuk yaparken dünyanıza dokunan bir tarihle karşılaşılıyor ve dinlemekten zevk alıyorsunuz. Dinlerken de içinizden tarih derslerini sevmekte neden zorlandığınızı kavriyorsunuz. Böylesine bir yaklaşımla tarih yazılsa, kitaplar hazırlansa tarih derslerinin öğrenciler için ne denli zevkli geçeceği düşüncesi söyleşiden geriye kalan önemli bir nokta oluyor. Tarih sadece vesikaların toplanması ve betimlenmesi değildir; tarih insana, yaşama dokunan her şeydir. Tarih insanın tüm yönleri ile geçmişi bulduğu bir disiplindir. Söyleşiyi yapan sosyolog olarak görüşmeden geriye kalan önemli diğer bir nokta da, İnalcık'ın başarmış olduğunu düşündüğümüz şeyin, aslında tarihle sosyolojinin buluştuğu, tarihselliği önemseyen bir toplumsal yapı çözümlemesi olduğu gerçeğinin farkına varmış olmaktır. Son söz olarak; Halil İnalcık'ın tarih anlayışı, sosyal bilimlerde yapılması gerekenin, alanı teoriye oturtmak değil, teorinin de yeniden sorgulanması gerektiği varsayımından hareketle, alanla teoriyi ilişkilendirip alanın hangi açılardan teoriye uyduğunu hangi açılardan uymadığını ortaya koyarak teoriyi yeniden inşa etmek olduğunu hatırlatır.

KAYNAKÇA

- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis Yayınları, Çev. İskender Savaşır (1993/1991).
- ASLANTAŞ, Selim, Halil İnalçık Web Sitesi Özgeçmiş/CV
http://www.inalcik.com/indexTR/halil_inalcik_ozgecmis.asp Erişim tarihi: 1.9.2016.
- DANACIOĞLU, Esra, *Geçmişin İzleri: Yarıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (2001).
- ÇAKIR, Coşkun, “ ‘Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine’ Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan, ”, *Doğu Batı Türk Düşünce Serüveni Akademidekiler*, yıl 3, sayı 12, 2000, s. 35-63.
- ERBAŞ, Hayriye. “Üniversite-Toplum İlişkileri Bağlamında DTCTF ve Sosyoloji”, *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Uluslararası Sempozyumu (DTCTF, Ankara, 2008, 14-16 Mayıs)*, 2008, s. 191-207.
- ERBAŞ, Hayriye, *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla DTCTF’de 75 Yıl*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, (Yayında).
- HABERMAS, Jürgen, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, içinde *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas, Zekâ*, der. Necmi Zekâ, çev. Gülengül Naliş ve diğerleri, Kıyı Yayınları, İstanbul 1994, s. 31-44.
- HALBWACHS, Maurice, *On Collective Memory*, Lewis A. Coser’in çevirisi ve Bir Giriş yazısı ile, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1992/1950.
- NEYZİ, Leyla (Der.) *Nasıl Hatırlıyoruz?: Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, (2009).
- NORA, Pierre,, *Hafıza Mekânları*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.
- OLICK, Jeffrey K., “‘Collective Memory’: A Memoir and Prospect”, *Memory Studies*, 1, 2008, s. 23-29.
- ÖZTÜRK, Serdar, “Türkiye’de Sözlü Tarihten İletişim Araştırmalarında Yararlanma Üzerine Notlar”, *Millî Folklor*, 2010, Yıl, 22, Sayı, 87, 2010, s. 13-26.
- ÖZTÜRKMEN, Arzu. “Sözlü Tarih ve Bir Disiplinin Cazibesi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı, 91, 2002, s. 115-121.
- THOMPSON, Paul. “The Voice of the Past: Oral History”, içinde *The Oral History Reader*. İçinde Robert Perks ve Alistair Thomson. Routledge, London, 2003, s. 21-28.
- TOPRAK, Zafer, *Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- TOURAINÉ, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları İstanbul 2002.

WALLERSTEIN, Immanuel “Ulusal ve Evrensel”, içinde *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*. der. Anthony D. King. Çev. Gülcan Seçkin, Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayını, Ankara 1998.

YAPICI, Merve İrem, “Annales Okulu’nun Siyasi Tarih Disiplinine Etkileri: Türkiye Örneği”, *Alternatif Politika*, Cilt 7, Sayı 1, 2015, s. 87-117.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Süreci, İlk Mezunları ve Halil İnalçık

The Establishment of Faculty of Languages and History- Geography, First Graduates and Halil İnalçık

Bekir Koç*

Özet

Mustafa Kemal Atatürk'ün özel gayretleri ile 1935 yılında faaliyete geçirilen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, laik Cumhuriyet'in eğitim, kültür ve bilim anlayışını temsil eden önemli yüksek öğretim kurumlarından. Sosyal bilimlerin yeniden inşası, nitelikli araştırmacı ve öğretmen yetiştirilmesi uğraşlarında özel bir misyon üstlenen Fakülte, kuruluş yıllarından itibaren bünyesine kattığı Türk ve yabancı bilim insanları ile Tarih, Coğrafya, Antropoloji, Sümeroloji, Hititoloji, Arkeoloji, Felsefe, Batı ve Doğu dilleri başta olmak üzere birçok alanda kültürel ve bilimsel çalışmalara imza atmıştır. Fakülte'nin ilk mezunlarından olan Halil İnalçık, Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın danışmanlığında hazırladığı *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (1942) adlı teziyle akademik dünyaya adım atmış, yabancı dillere olan hâkimiyeti, kaynaklara ulaşma iştiaak ve becerisi, eğildiği konularla ilgili karşılaştırmalı tahliller yapabilmesi, Batı ve Doğu'daki gelişmelerden haberdar ve hamasetten uzak bir tarih anlayışı ile ürettiği 200'ü aşkın makale ve onlarca kitapla dünya tarihçiliğinde saygın ve haklı bir yer edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi, Halil İnalçık, Eğitim, Üniversite.

Abstract

The Faculty of Languages and History-Geography, which was established by particular efforts of Mustafa Kemal Atatürk in 1935, is among significant higher education institutions that represent the educational, cultural and scientific values of the secular Republic. The Faculty has assumed the special mission of reconstruction of Social

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: bekirkoc@ankara.edu.tr

Sciences and the education of qualified researchers and teachers. The Faculty, with Turkish and foreign scholars that joined its ranks since its formative years, has produced numerous cultural and scientific studies in various fields, including History, Geography, Anthropology, Sumerology, Hittitology, Archeology, Philosophy, Western and Eastern Languages. Halil İncalcık, among the first graduates of the Faculty, entered the world of scholarship with his PhD dissertation entitled *Tanzimat and the Bulgarian Question* (1942) prepared under the supervision of Prof. Dr. Enver Ziya Karal. İncalcık, has since gained a well-deserved, esteemed place among the historians of the world, with over 200 articles and tens of books that he produced. This renown is based on İncalcık's command of foreign languages; his talent and aptitude in reaching primary sources; his success in producing comparative analyses; and his abstinence from ideologically-loaded positions, as an informed scholar about the developments in the Western and Eastern worlds.

Keywords: Faculty of Languages and History-Geography, Ankara University, Halil İncalcık, Education, University.

Giriş

1935 yılında kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni (DTCF), Cumhuriyet dönemi gelişmeleri ile Mustafa Kemal başta olmak üzere kurucu kadronun ideallerinden ayrı düşünme imkânı yoktur. Oryantalist baskılara karşı yeni bir kültürel kulvar ve tarih anlayışını temsil eden ve içinde Halil İncalcık'ın da bulunduğu birçok değerli araştırmacı yetiştiren Fakülte'ye ilişkin değerlendirmelere girişmeden, kısa bazı hatırlatmalar yapmak faydalı olabilir. Başlamadan önce, DTFC'nin kuruluşunun Cumhuriyet'in eğitim davası ve bu davayı yeni nesillere taşıyacak öğretmen yetiştirme uğraşlarıyla, Türk Ocakları, Halkevi, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi cemiyetlerin nihai hedefleriyle ve Ankara'da bir üniversite kurma fikriyle doğrudan ilgili olduğunun muhakkak akılda tutulması gerekir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Süreci

Hatırlanacağı gibi, Cumhuriyet'i kuranların da içinde yetiştikleri Osmanlı eğitim sistemi, üçlü bir yapı arz ediyordu. Temel düzeyde okuma yazma ile bir takım dini bilgilerin verilmeye çalışıldığı sıbyan okulları ile XVI. yüzyıldan itibaren kendini yenileme yeteneğini yitiren medreseler ilk grubu oluşturuyordu. Gayr-ı Müslimlerin içinde yaşadıkları Müslüman toplumla ayrışmalarına neden olan ve kendi milli gelişmelerine katkıda bulunan *Cemaat Okulları* ikinci grubu; kapitülasyonlar çerçevesinde büyük devletlerin her türlü suistimaline açık olarak faaliyet gösteren *Yabancı Okullar* da son grubu oluşturuyordu.¹

¹ Türk eğitim tarihi konusunda bkz.: Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara

Devlet ve toplumunun medeni dünya ile rekabetine olumlu katkı sağlamayan eğitim düzeninin farkına varan II. Mahmut'tan itibaren devletin sorumluluk alanı haline gelmeye başlayan eğitim organizasyonunda 1870'li yıllardan itibaren kademeli, sınıf düzeninde ve belli bir müfredat çerçevesinde eğitim veren iptidaiye, rüştiye ve idadiye gibi genel nitelikli birçok okul açılmıştı. Özellikle II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) misyoner okullarının hedeflerinin farkında olan idare, Müslümanların da iyi eğitim alabilecekleri bir eğitim düzenini taşraya yaymak konusunda özel bir çaba sarf etmişti.²

Öğretim birliğinden uzak, yetersiz donanımlarla sürdürülen eğitim faaliyetlerinin toplumun seviye kaybetmesine zemin hazırlayan kısır döngüye neden olduğunu çok iyi bilen Mustafa Kemal'in, Milli Mücadele'nin devam ettiği günlerde Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nin açılışında eğitimin önemine yaptığı özel vurgu, Temmuz 1923'te İzmir'deki bir konuşmasında eğitim ve öğretim birliğinin gerekliliğine dikkat çekmesi, 1 Mart 1924'te meclisin ikinci devre toplantısının açılış konuşmasında aynı konuyu gündeme getirmesi ve iki gün sonra da tüm medrese ve mekteplerin Maarif Nezareti'ne bağlanması, hemen akabinde okullaşma oranının artırılması ve programların çağdaş hale getirilmesi çabaları, sözü edilen kısır döngünün aşılması idealleriyle doğrudan ilgiliydi.³

1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okullar Maarif Vekâleti'ne bağlanarak eğitim öğretim birliğini engelleyen yapı ortadan kaldırılmış; yeni eğitim sistemi için gerekli olan öğretmenlerin yetiştirilmesine öncelik verilerek, Mart 1924'de *Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu*, iki yıl sonra da (Mart 1926) *Maarif Teşkilatına Dair Kanun* çıkarılarak ilkokul, ortaokul ve lise öğretmenlerine ilişkin önemli düzenlemelere imza atılmıştı.⁴

Maarifin aldığı yeni rotanın yükseköğretime yansımaları uzun sürmemiş, medreselerin yerini alacak üniversitelerin planlamasına da girilmişti. 1924 Nisan'ından itibaren Darülfunun'a tüzel kişilik ve katma bütçe tahsis edilerek geliştirilmesi konusunda birçok çaba sarf edilmişti. 1930'lu yıllara kadar süren

2008; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

³ İhsan Sungu, "Tevhid-i Tedrisat", *Bellekten*, Cilt II, Sayı 7-8 (1938), ss. 421-423; Ayrıca bkz.: Seçil Akgün, *Tevhid-i Tedrisat, Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, MEB, İstanbul 1983; İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

⁴ *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar 1*, Ankara 1953, s.3.

bu ihya çabalarından gerekli verim alınmadığından, 1933 Temmuz'unda kapatılan Darülfünun'un yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.⁵

İstanbul Üniversitesi'ne çağdaş gelişmeleri takip eden, Cumhuriyet ideolojisini benimsemiş yeni yapı kazandırılması çabaları sürerken, hemen aynı tarihlerde Ankara'da da bir üniversite açılması fikri ağırlık kazanmış durumdaydı. Cumhuriyet'in dünya görüşünü ve yaşam biçimini yansıtmaya işlevi üstlenmiş olan başkent'in yeni imar planı hazırlanmış; 1924-1925 yılları arasında uygulanan Lörcher Planları yetersiz kalınca, Alman kent plancısı Hermann Jansen'in 1928 yılında hazırladığı plan kabul edilerek, ilk modern kent yaratma deneyimine girilmişti. Başkent'in ekonomi, nüfus ve ulaşımının 50 yıllık gelişimi tahmin edilerek yürütülen mimari çalışmaların önemli bir parçasını da eğitim kurumları oluşturacaktı.⁶ Cumhuriyet'in hukuk davası için hayati bir öneme sahip olan Ankara Adliye Hukuk Mektebi 5 Kasım 1925'te faaliyetlerine başlamış durumdaydı. Ekim 1927'de İstanbul'dan Ankara'ya nakledilen Orta Muallim Mektebi, Gazi Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü adıyla ilk mezunlarını 1932'de verecekti.⁷ 1930 yılında kapatılan Halkalı Ziraat Mektebi'nin yerine Ankara'da Yüksek Ziraat Mektebi açılmış; bu kurumu takiben 1933'te Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştur.

Hemen aynı tarihlerde Türkiye'de sosyal bilimlerin yeniden inşası ile dil ve kültür konularında da kayda değer girişimler dikkati çekiyordu. Milliyetçilik akımlarıyla eş zamanlı olarak yoğunluk kazandığı görülen bu uğraşlarda Türk Ocağı,⁸ Halkevi⁹ ile Türk Dil ve Tarih Kurumları özel bir misyon üstlenmiş durumdaydı.¹⁰ Dünyada değişen siyasi ve ekonomik koşulların etkisiyle güç ve toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin tebaası olan halkları bir arada tutma pratiği olarak geliştirdiği Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin yanı sıra, Türkçülük akımı etkinlik kazanmaya başlamıştı. Türk Ocağı 1912'de dernek şeklinde faaliyete geçmiş, Türkçülük ideolojisi İttihat ve Terakki'nin programına girmesi ile de hızla yaygınlaşmaya başlamıştı. Kendini Osmanlı olarak tanımlayan halka Türk oldukları anlatılacak, basın yayın ve konferanslar yoluyla

⁵ Bu sürece ilişkin olarak bkz.: Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009; Aynı yazar, *Türkiye Üniversite Tarihi 2, Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

⁶ Bu konuda bkz.: İlhan Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

⁷ *Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Terbiye Enstitüsü*, Ankara 1943, s.5.

⁸ Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten*, Sayı 196, Cilt L (1986); Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, Ankara 2004.

⁹ *1935 Halkevi 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?* Ankara 1935.

¹⁰ Uluğ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973; Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983.

halkın bilinçlenmesi sağlanacaktı. Kurtuluş Savaşı'nda etkin rol üstlenen ve Mustafa Kemal'in de faaliyetlerini yakında izlediği Türk Ocakları 1931 yılında Halkevleri'ne dönüştürülmüş; yeni örgütlenme modeliyle Cumhuriyet ideolojisinin ve yeni kültürel kulvarın geniş halk kitlelerine benimsetilmesi yönünde birçok faaliyet yürütmüştü.¹¹

1931 yılında kurulan Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti ile 1932'de faaliyetlerine başlayan Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin de sözü edilen süreçle doğrudan ilgileri vardı. Türk tarih ve uygarlığını bilimsel bir biçimde incelemek ve araştırmak üzere kurulan Tarih Kurumu, sadece tarih, arkeoloji ve coğrafya gibi alanlarda araştırma ve inceleme faaliyetleriyle yetinmemiş ilk ve ortaöğretim kurumları için ders kitapları da hazırlamış, kongreler tertip etmişti. 1928 yılında gerçekleştirilen Dil Devrimi sonrası kurulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti Türk dilini ilmi yöntemlerle araştırmak, yazı dilini konuşma diline yaklaştırarak sadeleştirmek ve zenginleştirmek gibi amaçlar doğrultusunda mesai sarf etmişti. Temmuz 1932'deki Birinci Türk Tarihi Kongresinden hemen sonra Eylül 1932'de Türkçe Kurultay toplanmış, dilin yabancı sözcüklerden arındırılması hususu yoğunluklu gündem maddesini oluşturmuştu.¹²

Söz konusu cemiyetlerin kaynak diller, vesikalar ve çağdaş ilmi usuller kullanarak yürüttükleri çalışmaları Mustafa Kemal yakından izlemiş, hemen aynı süreçlerde Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorileri gündeme gelmişti. Türklerin Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan uygarlıklardaki kurucu ve geliştirici rolü vurgulanarak, Türkçenin ilk dillerden olduğuna dair iddialar tartışma konusu yapılmıştı. Tarih ve dil konusundaki uğraşlara arkeolojik ve antropolojik çabalar da eşlik ediyordu. Darülfünun'a bağlı Tıp Fakültesi'nde 1925 yılında Antropoloji Tedkikat Merkezi kurulmuş; Türk ırkıyla ilgili çalışmalar yapıldığı gibi, Turanî kavimlerin kadim uryarlığa katkılarını inceleyen kişi ve kurumlar desteklenmişti.¹³

Yukarıda kısaca paylaşılan politik ve kültürel gelişmelerin bir ürünü olan DTCF'nin zihni hazırlık aşamalarını hukuki süreç takip etmiş, 14.VI.1935 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmelerden sonra, 22.VI.1935 tarihli kanunla Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak "Ankara'da bir Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi

¹¹ Süreçle ilgili bir değerlendirme için bkz: Şerafettin Turan, "Türk Aydınlanmasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Yeri", *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, Yayına Hazırlayanlar: Remzi Demir-Doğan Atılgan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2008, ss. 3-21.

¹² *Birinci Türk Dil Kurultayı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

¹³ Zafer Toprak, "Adem-Havva'dan Homo-Alpinus'a Eugene Pittard, Antropoloji ve Türk Tarih Tezi", *Toplumsal Tarih*, sayı 206, Şubat 2011, s.16; Zafer Toprak, "Erken Cumhuriyet'in Bilimi: Antropoloji Türkiye'de Fizik Antropolojinin Doğuşu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 204, Aralık 2010, s. 30.

kurulması” sağlanmıştı.¹⁴ Kanun çıkarılmadan önce Fakülte’nin kuruluşuna dair başlatılan çalışmalar, resmi kuruluş sürecinin tamamlanmasından sonra daha da hızlanmış; Ali Muzaffer (Göker) dekan, Hasan Cemil Çambel dekan vekili olarak atanmıştı. Sekreterliğini Adil Ertoran’ın yapacağı Fakülte, Ulus’taki Evkaf Apartmanı’nda (Küçük Tiyatro Binası) hizmete başlamış; binanın Gençlik Parkı cephesindeki katlarına açılan orta kapının üstüne Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi levhası asılmıştı.¹⁵

Lise mezunu veya altı yıllık öğretmen okulu mezunlarının kabul edildiği Fakülte’ye gündüzlü talebeler dışında sınavla 40 yatılı talebe de alınmış;¹⁶ başlangıçta 100 civarında olan öğrenci sayısı,¹⁷ kısa bir süre içinde 750’yi bulmuştu.¹⁸

Öğrenci alımıyla eş zamanlı olarak öğretim üyelerinin temin edilmesi çabası da hızlanmış, özellikle Nazi Almanyası’ndan ayrılmak zorunda kalan yabancı hocaların da dâhil olduğu¹⁹ birçok öğretim elemanı temin edilmişti.²⁰

¹⁴ OTAM’ın Halil İnalçık Hatırası için çıkaracağı sayıya “DTCF ve Halil İnalçık” içerikli bir yazı ile katkıda bulunmam ricasının bir neticesi olan bu kısa yazıda paylaşılan bazı istatistikî bilgiler, Ankara Üniversitesi BAP birimince desteklenen (11Y5358001) proje verilerinden oluşmaktadır. Prof. Dr. Musa Çadırcı, Prof. Dr. Mesut Elibüyük ve bu satırların yazarından oluşan proje ekibinin iki yılı aşkın bir süre mesai harcayarak tamamladıkları projenin kitaba dönüştürülme uğraşları devam etmektedir. Bu vesile ile Fakültemizin tarihine yaptıkları katkılar konusunda Üniversitemiz BAP birimine ve muhterem hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁵ Emin Bilgiç, "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri", *D.T.C.F Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982, s.75-121.

¹⁶ Yatılı eğitimle ilgili olarak bkz. *T.C. Maarif Vekilliği, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Talebe Pansiyonu Talimatnamesi*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1939.

¹⁷ Sınavla alınan 40 yatılı öğrenciye daha sonra birkaç öğrencinin Bakanlık emri ile eklendiği anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerden biri olan Muazzez İlmiye Çığ (O zamanki adı ile Muazzez İtil) bir konuşmasında arkadaşı Hatice ile birlikte Bakanın oluru ile Fakülteye yatılı olarak girdiğini belirtmektedir. Muazzez İlmiye Çığ, *Çivi Çivi Söker*, Söyleşi: Serhat Öztürk, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002.

¹⁸ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi. Talebe alım ilanı için bkz.: 7 Ocak 1936 tarihli *Akşam* Gazetesi ve 19.03. 1936 tarihli *Ulus* Gazetesi.

¹⁹ Yurt dışından gelen yabancı öğretim üyeleri DTCTF çatısı altında yaşamış, Fakülte’nin kuruluşunda emekleri geçmiş, öğrenciler yetiştirmiş, ilgilerini öğrencileriyle ve meslektaşlarıyla paylaşmış, üniversiter teamüllerin DTCTF’de yerleşmesi için çaba harcamışlardı. Akademik başarıyı ve kişisel dürüstlüğü ödüllendirici, kayırmacılığı ve riyakârlığı reddedici tavırları ile en çok öğrencilerinin zihinlerinde ve gönüllerinde yer etmişlerdi. Nilgün Çelebi, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki Mülteci Profesörler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 1 (2003), s. 271.

²⁰ Türkiye’ye gelen yabancı bilim insanları konusunda bkz.: Nilgün Çelebi, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki Mülteci Profesörler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-*

Tablo 1: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 1935 Yılında Alman İlk Öğretim Üyeleri²¹

Bekir Sıtkı	Baykal	Doç. Dr.	Tarih
Walter	Ruben	Prof.	Hindoloji
Herbert	Louis	Prof. Dr.	Coğrafya
Hans Gustav	Güterbock	Prof. Dr.	Hititoloji
Nagy Laszlo	Rasonyi	Prof. Dr.	Hungaroloji
Georg	Rohde	Prof. Dr.	Klasik Filoloji
Şevket Aziz	Kansu	Prof. Dr.	Antropoloji
Saffet	Korkut	Doç.	İngiliz Dili ve Edebiyatı
Göker	Ali Muzaffer	Prof. Dr.	Tarih
İbrahim Danyal	Bediz	Doç. Dr.	Coğrafya
Melahat	Özgü	Doç. Dr.	Alman Dili ve Edebiyatı
A. Hamit	Dereli	Doç. Dr.	İngiliz Dili ve Edebiyatı
Benno	Landsberger	Prof.	Sümeroloji

Kuruluş sürecinde peş peşe Maarif Vekilliği yapmış olan Abidin Özmen ve Saffet Arıkan'ın yoğun çabalarıyla fiziki ve beşeri hazırlıkları tamamlanan Fakülte, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün katılımı ile 9 Ocak 1936 perşembe günü Halkevi Konferans Salonu'nda yapılan bir törenle resmen açılmış;²² izleyen ilk üç ay içinde kadrolu ve yurt dışından getirilen öğretim üyelerine ek olarak yeni görevlendirilmeler yapılmıştı. Kars mebusu Prof. Dr. Fuat Köprülü orta zamanlar tarihi, Sivas mebusu Prof. Şemsettin Günaltay eski zamanlar tarihi, Çoruh (Artvin) mebusu Prof. Dr. Saim Ali Dilemre genel dil bilimi (Filoloji Jeneral), Manisa mebusu Prof. Dr. Hikmet Bayur Hint tarihi, Burdur mebusu Prof. Dr. Necmi Dilmen, Muş mebusu Prof. Hasan Reşit

Coğrafya Fakültesi Dergisi, 43, 1 (2003), ss. 259-272; Ernst E. Hirsch, *Anılarım Kayzger Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Tübitak Yayınları 2005; Aynı yazar, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1998; Fritz Neumark, *Boğaziçine Sığınanlar, Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim Siyaset ve Sanat Adamları, 1933-1953*, (Çev. Şefik Alp Bahadır), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1982; Horst Widman, *Atatürk ve Üniversite Reformu* (Çev: Serpil Bozkurt-Aykut Kazancıgil), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2010.

²¹ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

²² Fakülte'nin açılışı ve basındaki yankıları konusunda bkz.: *Cumhuriyet*, 07.01.1936; *Ulus*, 07.01.1936; *Ulus*, 09.01.1936; *Cumhuriyet*, 10.01.1936; *Vakit*, 11.01.1936; Ayrıca bkz.: Afet İnan, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Hazırlıkları ve Açılışı 9 Ocak 1936", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, ss. 1-52; Azmi Süslü, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Ankara 1986.

Tankut ve Abdülkadir İnan Türk dili bilgisi, Konya mebusu Naim Onat Arapça derslerini okutmak üzere konferansçı olarak Bakanlar Kurulu kararı ile görev almışlardı.²³

Tablo 2: 1936 Yılında Atanan Öğretim Üye ve Elemanları²⁴

Abdulkadir	İnan	Prof.	Türk Dili ve Edebiyatı
Abdürrap	Yelgar	İlm. Yrd.	Hint Tarihi
Tahsin	Banguoğlu	Doç. Dr.	Türk Dili ve Edebiyatı
Muine	Atasayan	As.	Antropoloji
Cemal İzzet	Tukin	İlm. Yrd.	Tarih
Mehmet Şinasi	Altundağ	Doç.	Tarih
Azra	Erhat	As.	Klasik Filoloji
Oliver Ralph	Baker	Prof. Dr.	İngiliz Dili ve Edebiyatı
Karl	Steuerwald	Prof. Dr.	Alman Dili ve Edebiyatı
Fazıl Nazmi	Örkün	Prof.	Yunanca
Bedrettin	Tuncel	Doç. Dr.	Fransız Dili ve Edebiyatı
Dr. Şerif	Nuri	Lektör	Almanca
Cemal Arif	Alagöz	Doç.	Coğrafya
Niyazi	Çıtakoğlu	Doç. Dr.	Coğrafya

İlk Mezunlar ve Halil İnalçık

Tarih, Coğrafya, Türk Dil ve Edebiyatı, Felsefe, Hindoloji, Alman Dil ve Edebiyatı, Fransız Dil ve Edebiyatı, İngiliz Dil ve Edebiyatı, Arap Dil ve Edebiyatı, Fars Dil ve Edebiyatı, Klasik Filoloji, Hititoloji, Sümeroloji, Sinoloji, Hungaroloji, Arkeoloji, Antropoloji ve Etnoloji talebelerin öğrenim göreceği temel alanlardı.²⁵

Anılan zümrelerde öğrenim gören talebelere, İstanbul Üniversitesi'nden veya yurt dışından naklen gelip aldıkları bazı derslerden muaf tutulan bazıları 1938-1939 öğretim döneminde, yani üç yılda mezun olmuşlardı. Fransızcadan Ahmet Ellezoğlu, Lamia Kerman ve Zeynep Odabaşı bunlara örnekti, dolayısıyla DTCF ilk mezunlarını 1939 yılı bahar döneminde vermişti.²⁶ Aynı

²³ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

²⁴ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

²⁵ *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1939-1940 Ders Yılı Talebe Rehberi*, ss.18-20. Ayrıntılar için bkz. T.C. Maarif Vekilliği, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Talebe Pansiyonu Talimatnamesi, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1939.

²⁶ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

yılın güz döneminde ise, Ayşe Azra Erhat, Macit Soner, Asiye Başol, Emine İsmet Çalık, Rüstem Duyuran, Ekrem Akurgal ve Mustafa Selçuk Ar mezun olmayı başarmışlardı.²⁷ Bu mezunlardan Ahmet Ellezoğlu, Lamia Kerman, Mustafa Selçuk Ar, Ayşe Azra Erhat ve Ekrem Akurgal Fakülte’de asistan olarak görev almışlardı.²⁸

Öğrencinin iki ayrı zümreden aynı yılda mezun olabilmeleri de imkân dâhilindeydi. Bunlardan Meliha Tunagil, 1939-1940 yaz döneminde Arkeolojiden, güz döneminde ise Eski Zaman Tarihinden mezun kabul edilmişti. Lamia Kerman aynı yılın yaz döneminde Fransız Dili ve Edebiyatını, güz döneminde ise Latince’yi bitirmişti. Ahmet Kemal Balkan ile İsmail Kılıç Kökten yaz döneminde, Cahit Kınay ise kış döneminde iki farklı bölümü aynı anda bitirmişlerdi. Emine İsmet Çalık, 1938-39 Güz döneminde Fransız Dili ve Edebiyatını, 1939-1940 Kış döneminde ise Klasik Filolojiyi bitirmişti. Lamia Kerman, Kılıç Kökten, Kemal Balkan Fakülte’de alanlarında asistan olarak kalmışlar ve doktora yaparak öğretim üyesi olmuşlardı. 1938-1939 yılında Fransızcadan altı, Arkeolojiden iki, Hititoloji, Klasik Filoloji ve Yunancadan birer kişinin mezun oldukları anlaşıyor.²⁹

DTCF’de dört yıllık eğitimini tamamlayıp 1939-1940 öğretim yılı sonunda diploma almaya hak kazanan öğrenci sayısı 210’du. En çok mezunu 69 kişi ile Tarih zümresi vermiş olup, bunlardan 39’u Yeni ve Yakın Zamanlar, 20’si Eski Zamanlar, altısı Ortaçağ ve dördü ise Hint Tarihi mezunuydu. Tarihi 27 mezunla Coğrafya, 22 mezunla Türk Dili ve Edebiyatı ve 20 mezunla Fransızca izlemekteydi. Arkeoloji 15, Antropoloji ise 14 mezun vermişti. Bu mezunlardan Fakülte’de ilmi yardımcı olarak Halil Bozkurt (İnalçık), Muhaddere Özerdim, Osman Turan, Kemal Turfan, Füzuran Kınal, Cevat Gürsoy, Abidin İtil, İhsan Bozkurt mezun oldukları kürsülerde doktora yapmak üzere ilmi yardımcı olarak kalmışlardı.³⁰

Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, 03.05.1940 günü Fakülte’ye gelerek ataması yapılan gençlerle görüşmüş, kendilerinden beklenenleri hatırlatarak, DTCF’nin ilk ve genç mezunlarını tebrik ederek, başarı dilemişti. Fakülte dekanı ile bazı profesörlerin de hazır buldukları bu toplantıda mezunlar adına Şerif Baştav kısa bir konuşma yaparak, Maarif Vekili’ne arkadaşları adına teşekkür etmiş, atandıkları görevlerde “büyük bir şevk ile memleket irfanı yolunda çalışacaklarını temin eylemişti.”³¹

²⁷ Bu bilgiler Öğrenci diploma dosyasındaki kayıtlardan derlenmiştir.

²⁸ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

²⁹ Bu öğrencilerin daha önceden gördükleri öğretim ve başarı durumları göz önünde tutularak, ilgili profesörlerin onayı ile Fakülte’yi kısa sürede bitirdikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır.

³⁰ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

³¹ *Ulus*, 04.05.1940 tarihli nüsha.

Fakülte'nin ilk mezunlarını verdiği tarihlerde doktora programları da açılmış (1939), zümreler aynı zamanda enstitü olarak adlandırılmıştı. Ocak 1941'e gelindiğinde Fakülte genelinde Türk Dil ve Edebiyatı, Orta Zamanlar Tarihi, Yeni ve Son Zamanlar Tarihi, Arapça, Arkeoloji, Antropoloji, Coğrafya, Eski Zamanlar Tarihi, Farsça, Felsefe, Hint Tarihi, Hungaroloji, İndoloji, Klasik Filoloji, Sinoloji ve Sümeroloji olmak üzere 16 enstitü bulunmaktaydı.³²

Tablo 3: İlk Mezunlardan Fakülte'de Görev Alanlar³³

Adı	Soyadı	Zümresi
Nuh Yaşar	Önen	Alman Dili ve Edebiyatı
Meliha	Torkak	Alman Dili ve Edebiyatı
İsmail Kılıç	Kökten	Antropoloji
Ekrem	Akurgal	Arkeoloji
Zübeyde Nermin	Aygen	Antropoloji
Cahit	Kınay	Arkeoloji
Tahsin	Özgüç	Arkeoloji
Cevat Rüştü	Gürsoy	Coğrafya
Ferruh	Sanır	Coğrafya
Mustafa Selçuk	Tırak	Coğrafya
Ruhi	Turfan	Coğrafya
Nimet	Diñçer	Eski Zaman Tarihi
Fatma Fürüzan	Kınal	Eski Zaman Tarihi
Ahmet	Ellezoglu	Fransız Dili ve Edebiyatı
Lamia	Kerman	Fransız Dili ve Edebiyatı
Necdet	Bingöl	Fransız Dili ve Edebiyatı
Zeynel Abidin	İtil	Hindoloji
Mustafa Selçuk	Ar	Hititoloji
Mekki Şerif	Baştav	Hungaroloji
Tayyip	Gökbilgin	Hungaroloji
H. İbrahim	Tanju	Hungaroloji
Azra	Erhat	Klasik Filoloji

³² Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

³³ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

İhsan	Bozkurt	Klasik Filoloji
Lamia	Kerman	Latince
Neşet	Çağatay	Orta Zaman Tarihi
Mehmet Altay	Köymen	Orta Zaman Tarihi
Osman Ferit	Turan	Orta Zaman Tarihi
Kamil	Ertan	Sinoloji
Mustafa	Köymen	Sinoloji
Muhaddere	Özerdim	Sinoloji
Ahmet Kemal	Balkan	Sümeroloji
Mehmet Emin	Bilgiç	Sümeroloji
Vecihe	Kılıçoğlu	Türk Dili ve Edebiyatı
Mehmet	Tuğrul	Türk Dili ve Edebiyatı
Mustafa	Akdağ	Yeni ve Son Zaman Tarihi
Halil	İnalçık (Bozkurt)	Yeni ve Son Zaman Tarihi
Zafer	Taşlıkılıçoğlu	Yunanca

Fakültenin ilk mezunlardan yatılı olanların bir kısmı Maarif Bakanlığı'na kura ile öğretmen olarak hemen atanmışlar, bir kısmına müzelerde görev verilmişti. Bunlardan çok başarılı olanlarına ise doktora yapma ve öğretim elemanı olma şansı verilmişti. Doktora çalışmalarının başlatıldığı 1940 yılından 1944 yılı başına kadar doktora unvanı alanlara Fakülte'nin 8. kuruluş yıldönümünü kutlama töreninde diplomaları verilmiş;³⁴ mezunlardan 32 kişinin ilmi yardımcı olarak doktora başlamasıyla, Fakülte'deki kadrolu eleman sayısı 106'yı bulmuştu.³⁵

³⁴ Diploma dağıtım töreninde yapılan konuşmalar ve diploma alanların yaptıkları and metni *Fakülte Dergisi*'nin C.II. Sayı 3'te (Mart- Nisan 1944) yer almıştır.

³⁵ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

Tablo 4: 9.1.1944 Tarihinde Doktora Diploması Verilen Hoca Namzetleri ve Danışmanları³⁶

Adı	Soyadı	Enstitü	Hocası
Selçuk	Ar	Hititoloji	Prof. Hans Gustav Güterbock
Osman	Turan	Tarih	Prof. Fuat Köprülü
Nermin	Aygen	Antropoloji	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
Muine	Atasayan	Antropoloji	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
Tahsin	Özgüç	Arkeoloji	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
Halil	İnalcık	Tarih	Prof. Dr. Enver Ziya Karal
Zafer	Taşlıkloğlu	Klasik Filoloji	Ord. Prof. Benno Landsberger
Neşet	Çağatay	Tarih	Prof. Fuat Köprülü
Muhaddere	Özerdim	Sinoloji	Prof. Wolfram Eberhard
Mediha	Berkes	Felsefe	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
Samim	Sinanoğlu	Klasik Filoloji	Prof. Jean Justin Camborde
Suat	Sinanoğlu	Klasik Filoloji	Ord. Prof. Benno Landsberger
Cahit	Kınay	Arkeoloji	Prof. Remzi Oğuz Arık
Selahattin	Çetintürk	Tarih	Prof. Enver Ziya Karal
Emin	Bilgiç	Sümeroloji	Ord. Prof. Benno Landsberger
Nimet	Diñcer	Arkeoloji	Prof. Remzi Oğuz Arık
Firuzan	Kınal	Tarih	Doç. Halil Demircioğlu
Kemal	Balkan	Sümeroloji	Ord. Prof. Benno Landsberger
Mehmet Altay	Köymen	Tarih	Prof. Necati Lugal
Selçuk	Trak	Coğrafya	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
İhsan	Bozkurt	Klasik Filoloji	Prof. Georg Rohde
Reşat	İzbrak	Coğrafya	Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu

Fakülte'nin kuruluş süreci ve ilk mezunlarına dair aktarılan bilgilerden sonra, İnalcık'la ilgili de birkaç cümle kurmak gerekebilir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin, akademik hayatı seçen, ilk mezunlarından en üretken ve en marufu belki de Halil İnalcık'tı. Başarısında çalışkanlığının, zekâsının, hırsının, fırsatları değerlendirmesinin, işini sevmesinin ve yeteneğinin elbette rolü vardı. Ancak yabancı dile olan hâkimiyeti, kaynaklara ulaşma iştiağı ve becerisi,

³⁶ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi.

eğildiği konularla ilgili karşılaştırmalı tahliller yapabilmesi, Batı ve Doğu'daki gelişmelerden haberdar ve hamasetten uzak bir tarih anlayışı benimsemiş olması, İncalcık'ı diğerlerinden farklı ve belki de üstün kılan temel hususiyetlerdi.

1905'te Kırım'dan kaçarak İstanbul'a gelen bir babanın oğlu olarak 1916'da dünyaya gelen Halil İncalcık, babasının hayata tutunma serencamı ve hatalarından olumsuz etkilendiği kadar, Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi gibi kimselerle olan dostluklarının avantajlarını da görmüştü. Sivas'tan Ankara ve Balıkesir Muallim Mekteplerine gönderilmesi Sadri Maksudi'nin tavassutuyla olduğu gibi, kızından öğrendiği Fransızca da onu akranlarından daha avantajlı hale getirmişti. İncalcık'ı DTCF'nin yatılı öğrenci alım sınavından haberdar eden de yine Sadri Maksudi idi.³⁷

Ankara, Sivas ve Balıkesir'de Cumhuriyet'in yeni eğitim politikaları çerçevesinde faaliyete geçirilmiş olan okullarda öğrenim gören İncalcık, Avrupa'nın mevcut seviyesine katkıda bulunan her türlü vasıtanın Türkiye'de de olması gerektiğine inanan ve bu uğurda büyük uğraş veren Mustafa Kemal'in hedeflerini oldukça erken yaşlarından itibaren benimsemiş durumdaydı.³⁸ Muallim Mektebi'nden sonra yatılı olarak yine O'nun açtığı bir kurumda yüksek tahsil yapma şansı elde etmişti. Fakir bir ülkede büyük özverilerle istihdam edilen ve konularında otorite olan çok sayıda uzmandan ders alma imkânı elde eden Halil İncalcık, Sadri Maksudi'nin Sinoloji tahsili yapmasını tavsiye etmesine rağmen, tarihe yönelmiş; Fuat Köprülü, Şemsettin Günaltay, Hikmet Bayur ve Herbert Louis gibi otoritelerden ders almış, dikkatlerini çekmişti.³⁹ Her bölüme tahsis edilmiş ve temel kaynakları bünyesinde barındıran seminer kütüphaneleri, öğrencilerin arzu ettikleri hocadan ders alabilmeleri, hocalarının genellikle birkaç lisan bilmeleri Halil İncalcık'ın iyi yetişmesine katkıda bulunan diğer hususiyetlerdi.

Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın danışmanlığında *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* adlı teziyle Edebiyat Doktoru unvanı almış (1942) olan Halil İncalcık bu çalışmasıyla, geleneksel tarih yazım tekniklerinden sıyrılarak, mevsuk, tenkidi ve geniş halk kitlelerinin sorunlarını birçok açıdan değerlendirmiş, Osmanlı tarihi çalışmalarında çığır açmıştı. Her fırsatta mezun olduğu Fakülte'ye, Mustafa Kemal Atatürk'e ve memleketine olan muhabbetini dile getiren İncalcık, başarılı çalışmalarını daha sonraki yıllarda da sürdürerek, 200'ü aşkın makale ve onlarca kitapla dünya tarihçiliğinde saygın ve haklı bir yer edinmişti.

³⁷ *Tarihçilerin Kutbu, Halil İncalcık Kitabı*, (Söyleşi: Emine Çaykara), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, ss. 30-32.

³⁸ *Tarihçilerin Kutbu*, s. 44; Halil İncalcık, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluşu ve İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 66. Kuruluş Yıldönümü Am Kitabı*, Ankara 2003, ss.199-202.

³⁹ *Tarihçilerin Kutbu*, s. 57.

Sonuç olarak, saltanat ve hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat, Medeni Kanun'un kabulü, kılık kıyafet devrimi, laikliğin benimsenmesi ve yeni Türk harflerinin kabulü gibi köklü devrimler sürecinde "ileride kurulacak Ankara Üniversitesi'nin önemli nüvelerinden biri olarak" 1935 yılında faaliyete geçirilen DTCF, sosyal bilimlerin yeniden inşası, nitelikli araştırmacı ve öğretmen yetiştirilmesi uğraşlarında özel bir misyon üstlenmiştir. Halil İncalcık başta olmak üzere, birbirinden değerli birçok bilim insanı, idealist öğretmen, aydın ve bürokrat yetiştiren kurum, Ulus'taki geçici binasından mimarlığını Bruno Taut'un yaptığı (1937-1940) şimdiki binasına taşınmış, 1946 yılında kuvveden fiile çıkan Ankara Üniversitesi'nin seçkin fakültelerinden biri olmuştur.⁴⁰

⁴⁰ Ankara Üniversitesi ve DTCF gelişim tarihine dair bkz.: Musa Çadırcı-Azmi Süslü, *Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982; *Anadolu'nun 60 Yıllık Bilim ve Kültür Köprüsü Ankara Üniversitesi*, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Necdet Adabağ, Doç. Dr. H. Gazi Topdemir, Yrd. Doç. Dr. Bekir Koç, Hakan Kaderoğlu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006; Remzi Demir-Doğan Atılğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye'de Beşerî Bilimlerin Yeniden İnşası, Elli Portre*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008; *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı*, Editör: Doğan Atılğan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006.

Kaynakça

I- Arşiv

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi

II- Gazeteler

Akşam, 07.01.1936.

Cumhuriyet, 07.01.1936.

Cumhuriyet, 10.01.1936.

Ulus, 07.01.1936.

Ulus, 09.01.1936.

Ulus, 19.03. 1936.

Ulus, 04.05.1940.

Vakit, 11.01.1936.

III- Basılı Eserler

1935 Halkevlere 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı? Ankara 1935.

Anadolu'nun 60 Yıllık Bilim ve Kültür Köprüsü Ankara Üniversitesi, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Necdet Adabağ, Doç. Dr. H. Gazi Topdemir, Yrd. Doç. Dr. Bekir Koç, Hakan Kaderoğlu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006.

Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı, Editör: Doğan Atılgan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.II. Sayı 3, Mart- Nisan 1944.

AKGÜN, Seçil, *Tenbid-i Tedrisat, Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, MEB, İstanbul 1983.

AKYÜZ, Kenan, "Türk Ocakları", *Belleten*, Sayı 196, Cilt L (1986).

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2008.

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1939-1940 Ders Yılı Talebe Rehberi, ss.18-20.

BAŞGÖZ, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

BİLGİÇ, Emin, "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri", *D.T.C.F Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982, ss.75-121.

Birinci Türk Dil Kurultayı, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

ÇADIRCI, Musa – SÜSLÜ, Azmi, *Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982.

ÇELEBİ, Nilgün, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Mülteci Profesörler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 1 (2003), ss. 259-272.

- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, *Çivi Çivi Söker*, Söyleşi: Serhat Öztürk, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇOKER, Fahri, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983.
- DEMİR Remzi-ATILGAN Doğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye’de Beşerî Bilimlerin Yeniden İnşası, Elli Portre*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008.
- DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 1, Osmanlı Döneminde Darülfünun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- , *Türkiye Üniversite Tarihi 2, Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- HIRSCH, Ernst E., *Anıların Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Tübitak Yayınları 2005.
- , *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1998.
- Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Terbiye Enstitüsü*, Ankara 1943.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.
- İNALCIK, Halil, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin Kuruluşu ve İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, Ankara 2003, ss.199-202.
- İNAN, Afet, “Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları ve Açılışı 9 Ocak 1936”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, ss. 1-52..
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Milli Eğitimle İlgili Kanunlar 1*, Ankara 1953.
- NEUMARK, Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar, Türkiye’ye İltica Eden Alman İlim Siyaset ve Sanat Adamları, 1933-1953*, (Çev. Şefik Alp Bahadır), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1982.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- SUNGU, İhsan, “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten*, Cilt II, Sayı 7-8 (1938), ss. 421-423.
- Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı*, (Söyleşi: Emine Çaykara), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.
- SÜSLÜ, Azmi, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 50 Yıllık Tarihi*, Ankara 1986.

- T.C. Maarif Vekilliği, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Talebe Pansiyonu Talimatnamesi*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1939.
- TEKELİ, İlhan -İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- TEKELİ, İlhan, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.
- TOPRAK, Zafer, "Adem-Havva'dan Homo-Alpinus'a Eugene Pittard, Antropoloji ve Türk Tarih Tezi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 206, Şubat 2011, s.16.
- , "Erken Cumhuriyet'in Bilimi: Antropoloji Türkiye'de Fizik Antropolojinin Doğuşu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 204, Aralık 2010, s. 30.
- TURAN, Şerafettin, "Türk Aydınlanmasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Yeri", *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, Yayına Hazırlayanlar: Remzi Demir-Doğan Atılğan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2008, ss. 3-21.
- ÜSTEL, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, Ankara 2004.
- WIDMAN, Horst, *Atatürk ve Üniversite Reformu* (Çev: Serpil Bozkurt-Aykut Kazancıgil), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2010.

Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları ve Tarih Yöntemi

Halil İnalçık's Bursa Researches and Historical Methodology

Yusuf Oğuzoğlu*

Halil İnalçık Osmanlı tarihinin çözüm bekleyen bir çok meselesini taşıyan kuruluş dönemi üzerindeki çalışmalarına, devletin yaklaşık bir buçuk asır payitahtlığını yapmış Bursa'da başlamıştır (1947). Bu bağlamda Bursa sicillerini sağlıklı bir ortamda keşfetmiş, onların korunmasını sağlamıştır. Bu değerli tarih kaynağından yararlanarak yaptığı ilk çalışma Bursa'nın sosyal ve iktisat tarihini ele alan araştırmasıdır. Bilindiği gibi siciller muhteva ettiği zengin bilgiler sayesinde hem toplumsal tarihi, hem idari düzeni ve üretim-ticaret faaliyetlerini aydınlatmaktadır. İnalçık Hoca 1949 yılında Londra'da Paul Wittek'in seminerlerinde metodolojik bir birikim kazanmış, ardından 1950'de Paris'te toplanan Uluslararası Tarih Bilimleri Kongresi'nde Braudel'in tarih dünyasını tanıma fırsatı bulmuştur. Daha sonra Barkan'ın daveti üzerine Braudel'in Türkiye'ye geldiği sırada kendisiyle tanışması önünde yeni bir tarih ufku açılmasını sağlamıştır. Halil İnalçık'ın Bursa üzerine yazdığı ilk makaleler, Osmanlıların Balkanlar'daki düzenini gözler önüne seren Arvanid Tahrir Defteri'ni yayınlaması, Osmanlı toprak düzenini bilimsel bir açıklamayla (çift-hane sistemi) ele alması, kaynak yetersizliği bulunan kuruluş dönemi tarih çalışmalarının nasıl bir zemine oturtulması gerektiğini tespit etmiştir.

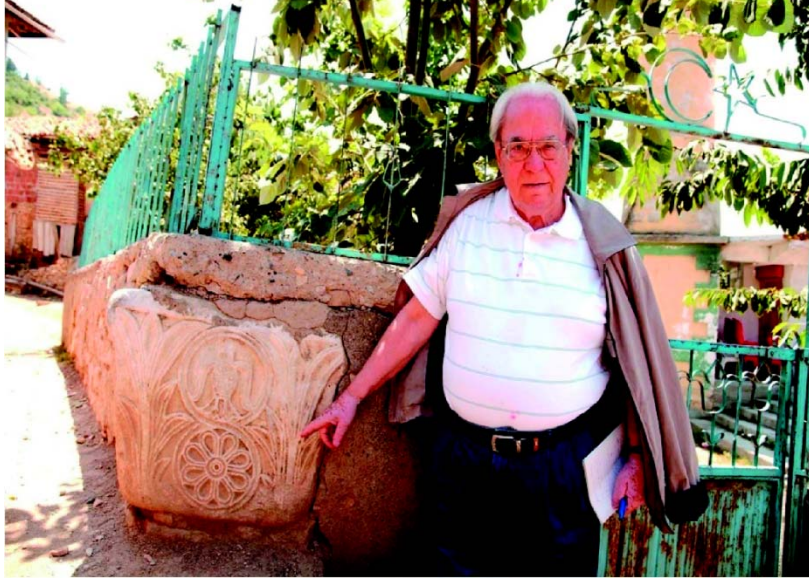
* Prof. Dr. Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
yoguzoglu@gmail.com

Halil İnalçık, Ertuğrulgazi'nin Göç Yolu'nda inceleme yaparken, Mezitler Deresi Kenarı, 1995

Sağdan sola: Sezai Sevim-Murat Çizakça-Halil Hoca-Yusuf Oğuzoğlu-Şoför Mehmet Bey

1990 yılında yeni açılan Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nde bir bakıma kurucu öğretim üyesi olarak görev almamdan kısa bir süre sonra İnalçık Hoca'nın Chicago Üniversitesi'nden Bilkent Üniversitesi'ne döndüğünü öğrendim. Sayın hocam 1966-1970 yılları arasında öğrenim gördüğüm Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nün değerli ve ünlü bir mensubuydu. İlk iki yıl haftada altı saat tutan seminerlerini heyecanla beklediğimizi hatırlarım. Hocamın beni asistan olarak düşündüğü ve Etnografya Müzesi'ndeki siciller üzerinde ödevler verdiği sıralarda ne yazık ki o zamanki çalışma ortamının bilimsel üretimine uygun düşmemesi üzerine birden bire Chicago Üniversitesi'ne gitmesi, kendisinden mahrum kalmama neden oldu. Ancak sayın hocam lütfedip gönderdiği mektuplarında hep görüş ve öğütlerde bulunmuş, çıkan bazı yayınları da göndererek benim bilim dünyasından kopmamamı sağlamıştır.

Kızılkilise-Kemaliye Köyü'nde bir Bizans sütun başlığı, 2006

1993 yılında Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde kendilerini ziyaret ettiğimde özellikle Osman Gazi dönemini yeniden yazmak istediğini ve Bursa yöresinde araştırmalar yapması gerektiğini söyledi. Sayın hocam 1994 yılında yeni araştırmaların fiilen başladı. Önce Söğüt'ten sonraki ilk merkez olan Karacahisar'da incelemeler yaptı. İnalcık Hoca bu tür çalışmalarında hep ilgili devlet kurumlarıyla iletişim içinde olmuştur. Bunlar arasında üniversiteler, kültür müdürlükleri, müze müdürlükleri, belediyeler, valilikler ve kaymakamlıklar yer almıştır. Karacahisar incelemeleri meyvesini vermiş, burada bir arkeolojik kazıyı başlatmıştır. Ardından Söğüt, Bilecik, Geyve, Taraklıyence, Harmankaya çevresinde incelemelerde bulunmuştur. Bu tarihlerde Halil Hoca seksen yaşına yaklaşmıştı. Bu yaş elbette özellikle yaz sıcaklarında engebeli arazilerde çalışmaya pek elverişli değildi. Ancak Halil Hoca'nın derin tarih sevgisi ve yeni keşifler yapma arzusu kendisine hep kuvvet vermiş, günlük on iki saati bulan mesaisini eski yolları, tarihi eser kalıntılarını inceleyerek ve çevredeki halkın belleğinde kalmış geçmişin menkıbelerini dinleyerek harcamıştır.

Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu Sağdan sola:
Hüseyin Algül-Günay Kut-Halil İnalçık-Yusuf Oğuzoğlu, 2008.

Prof. Dr. Halil İnalçık, 1995 yılında Bursa merkezde olarak, yoğun bir çalışma sürecine girmiştir. O sıralarda Uludağ Üniversitesi Rektörü olan rahmetli Prof. Dr. Ayhan Kızıl ve yardımcısı Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay, kendilerine büyük bir ilgi göstererek, araştırma için gerekli altyapıyı sağlamışlardır. Bu dönemde adeta Osman Gazi'nin izini sürerek Yenişehir, İznik, Dıraz Ali, Yalak Ova, Aksu, Kestel, Kite gibi tarihi kayıtlarda yer alan sahalarda yüzey araştırmaları yapmıştır. Kendileri Osmanlı kuruluş dönemi kaynakları içinde yer alan kronikleri, Bizans, Sırp, Bulgar kroniklerini, seyahatnamelerini hep belleğinde tutan ve bu bilgileri topografik çalışmaları sırasında yeniden sorgulayarak doğru bilgiye ulaşmak isteyen bir alimdir. Doğal olarak kendisinin beni de yanında görmek istemesi bu derin birikiminden istifade etmem için müstesna bir fırsat oldu. Halil Hoca bu bağlamda o dönemde Balıkesir Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Necdet Hocaoğlu'nun konuğu olarak Balıkesir'e gitmesi hem Necatibey'deki lise günlerini yâd etmesini, hem de Osmanlı kuruluş dönemi araştırmalarını Behramkale, Kara Biga ve Gelibolu yörelerine taşımalarını sağlamıştır.

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ulviye Özer'in girişimi ve Rektör Prof. Dr. Ayhan Kızıl'ın kabulüyle 19 Ekim 1995 tarihinde Halil Hoca'ya Fahri Bilim Doktoru unvanı verilmiştir. "Tarih Bilgini Sayın Prof. Dr. Halil İnalçık'a değerli araştırmaları ve yayınları ile Türk tarihinin dünya bilim çevrelerinde tanıtılması ve uluslararası alanda öğretilmesinde verdiği hizmetlerin yanı sıra Bursa'nın tarihi ve kültürel kimliğinin aydınlatılmasındaki etkin çalışmaları" fahri doktora için gerekçe gösterilmiştir.

İnalçık Hoca'nın Osmanlı kuruluş dönemi araştırmaları sırasında sadece tarihin izini sürmekle kalmamış, özellikle Bursa'da kalıcı bilimsel ve kültürel etkinliklerin ve kurumların tesisini sağlamıştır. Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ayhan Kızıl, üniversitenin Uludağ Kirazlıyayla Sosyal Tesisi'ni 18-20 Haziran 1997 tarihleri için tahsis ederek yerli ve yabancı birçok Osmanlı tarihi uzmanını konuk etmiştir. Halil İnalçık, Uluslararası Kongre'ye son araştırma sonuçlarını sunmuştur. Bursa'yı ve Osmanlı'yı konu alan orijinal tebliğler kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Kısa bir süre sonra Bursa Valiliği ve Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, Uludağ Üniversitesi, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa Barosu gibi öncü kuruluşlar Bursa Araştırmaları Vakfı kurulması için teşebbüse geçmişlerdir. Halil Hoca'nın da katıldığı hazırlık toplantısından sonra vakıf senedi hazırlanarak kuruluş gerçekleştirilmiştir. Böylece günümüzde etkin bir kurum olarak göze çarpan Bursa Araştırmaları Vakfı sayın hocamızın önderliğinde kurulmuştur.

Halil İnalçık'ın kurucusu olduğu Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihî Kongresi'nin sekizincisi Bursa'da düzenlenmiştir^[11] (18-21 Haziran 1998). Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ayhan Kızıl'ın ulaşım ve konaklama desteği verdiği bu etkinlik Kirazlıyayla'da yapılmıştır. Türkiye tarihi alanında en önemli uluslararası toplantı kabul edilen bu etkinliğe Halil Hoca'nın davet ettiği yerli ve yabancı birçok bilim insanı katılmıştır. Mihai Maxim, Elizabeth Zachariadou, Odile Moreau, Carter V. Findley, Wolf Hütteroth, Linda T. Darling, Rhods Murphey, Dariusz Kolodziejczyk, Minna Rozen, Jean-Louis Bacque-Grammont, Daniel Panzac, David Kushner, Özer Ergenç, Mustafa Kara, Melek Delibaşı, Nezih Aykut, Salih Özbaran, Mehmet Önder, Yücel Özkaya, Şevket Pamuk, Oktay Özel, Tuncer Baykara, Oktay Yenal ve Taner Akçam Bursa'ya gelerek Türkiye tarihi araştırmalarına katkı yapmışlardır. Bildiriler daha sonra kitaplaştırılarak Nurcan Abacı tarafından yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Halil İnalçık, 2000 yılında Bursa Araştırmaları Vakfı'na Hisar bölgesinde Osmanlı sanayiine ait buluntuları gün ışığına çıkarmak amacıyla Kültür Bakanlığı'ndan on milyar liralık ödenek çıkartmıştır. Bursa Müzesi Müdürlüğü'nce kurtarma kazısı olarak sürdürülen çalışma Haziran-Eylül 2000 tarihleri arasında Bursa Devlet Hastanesi karşısında İsa Bey Camii'nin batı tarafındaki alanda gerçekleştirilmiştir. Bu kazı çalışmalarında çoğunlukla Bizans dönemine ait kalıntılar ile galeriler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bir de çatı mezarında gömülü çocuk kemikleri ortaya çıkarılmıştır. Prof. Dr. Halil İnalçık, bu çalışma öncesinde Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nden erken Osmanlı sanatı uzmanı Prof. Dr. Ali Osman Uysal'ı davet etmiş, yüzey buluntularına dayanılarak bir rapor hazırlanmasını sağlamıştır. Ancak Müze Müdürlüğü bilimsel bir işbirliği ortamı hazırlamayıp kazının sürdürülmesi için gerekli süreci gerçekleştirilmeyince bu öncü çalışma başlangıç aşamasında kalmıştır. Bursa'nın özellikle Bey Sarayı'na, Hisar'daki Orhan Medresesi'ne ve diğer erken dönem Osmanlı buluntularına yönelik yeni arkeolojik kazılara ihtiyacı halen vardır.

Prof. Dr. Halil İnalçık Sokakı'nın açılışı, Halil Hoca, kızı ve meslektaşları ile 06.04.2006

Halil İnalçık hem dünyaca tanınan büyük bir alim olarak hem de çalışma metodu içinde insanı ve çevresini önemseyen bir anlayış taşıdığı için sadece makale ve kitap yazmakla kalmamış, araştırma yaptığı yörelere bilimin ışığını taşımıştır. Elbette toplumumuz ve kurumlarımız O'nun başardıklarının farkında oldukları için kendisine büyük bir saygıyla bağlanmışlar ve kendisini onurlandırmak istemişlerdir. Bu bağlamda, Osmangazi Belediye Meclisi, 06.07.2005 tarihli olağan toplantısında, Muradiye Mahallesi, Muradiye Külliyesi yanında yer alan Avlu Sokak'a Osmanlı-Türk, Bursa kent tarihi ve kültürüne önemli katkıları ve sayısız araştırma ve eserleri bulunan "Prof. Dr. Halil İnalçık" isminin verilmesini oybirliği ile kabul etmiştir. 6 Nisan 2006 tarihinde Muradiye'de Halil Hoca'nın teşrifleri ile Başkan Recep Altepe tarafından bir tören düzenlenerek, "Prof. Dr. Halil İnalçık Sokakı"nın açılışı yapılmıştır. Türkiye'nin seçkin üniversitelerinden gelen değerli bilim insanları bu onurlu gününde İnalçık Hoca'yı yalnız bırakmamışlardır. Bu törene Prof. Dr. İlhan Tekeli, Prof. Dr. Nurhan Atasoy, Prof. Dr. Özer Ergenç, Prof. Dr. Zeren Tanındı, Prof. Dr. Günay Kut, Prof. Dr. Gönül Öney, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu ve daha pek çok önemli isim katılmıştır. Toplantıda ayrıca hocamızın sevgili kızı Günhan İnalçık da bulunmuştur.

Halil Hoca Murad Hüdavengidar Türbesinde

İkinci olarak Halil İnalçık, Bursa'nın fahri hemşerisi beratı ile onurlandırılmıştır. Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 15.10.2009 tarihli olağan toplantısında Halil İnalçık'a fahri hemşehrlik verilmesi için Başkan Recep Altepe'nin destek verdiği bir önerge sunulmuştur. Önergede; “Halil İnalçık, Bursa'nın fethi ile sonuçlanan Osman Gazi'nin faaliyetlerini en son araştırmaları ile aydınlatmıştır. Bursa Araştırmaları Vakfı'nın kurulmasına, Osman Gazi'yi anma ve Bursa'nın fethi konusunu her yıl ilmi faaliyetlerle destekleyip periyodik hale gelmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ve payitaht Bursa'nın müesseselerini son yazdığı kuruluş dönemi Osmanlı sultanlarını ayrı ayrı inceleyen makaleleri ile bilim dünyasına sunmuştur. Dünyanın birçok üniversitesinde kendisine doktora payesi verilmiş, birçok tarih akademisinin üyesi olan Prof. Dr. Halil İnalçık, bir bakıma Osmanlı şehri kimliğini taşıyan Bursa'nın tanıtılması, özellikle gençlerimizin bu konuda bilinçlendirilmesi için çalışan ünlü bir bilim adamımızdır. Bursa ile ilgili yayımlanan ve şehrimize yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine Bursa'nın fahri hemşehrliğinin verilmesi hususunun Meclis Gündemine alınarak görüşülmesini arz ederiz” deniliyordu. Konunun Meclis'te görüşülmesi sonucunda 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 18. maddesinin (r) bendi uyarınca, Prof. Dr. Halil İnalçık'a fahri hemşehrlik payesi verilmesine ve önergenin aynen kabulüne, Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 15.10.2009 günlü olağan toplantısında mevcudun oy birliği ile karar verilmiştir.

Halil İnalçık'ın Bursa'da 2005 yılında başlattığı Osman Gazi İncelemeleri bilimsel toplantıları, zamanla büyükşehir belediye başkanı Recep Altepe

tarafından kurumlaştırılarak 6 Nisan 1326 Fetih Günü kapsamında bir sempozyum halinde düzenlenir olmuştur. Halil Hoca ilk yıllarda düzenli olarak araştırma sonuçlarını sunmuş ve daha sonra bu çalışmaları Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları adını taşıyan bir kitapta toplanmıştır.¹ Bu makaleler sadece incelediği döneme ait bilgiler içermemekte, aynı zamanda hocanın tarih metodunu da ortaya koymaktadır.² Osman Gazi: Son Araştırma Sonuçları başlıklı makalesinde aynen şunları kaydetmiştir:

“Ben Osman Gazî, Orhan Gazî ve I. Murad devrini, bir seneden beri yoğun olarak araştırmaktayım. Bizans kaynaklarını eskiden doğrudan doğruya kullanamıyordum. Fakat, şimdi çok güzel Almanca ve Fransızca tercümeleri var. Pachymeres’i çok iyi okudum. Çalışmalarım da bitaraf olmaya çalıştım. Pachymeres diyor ki; Osman Gazî’yle yağma için gelen gazîler Boğaziçi’ne kadar ulaştılar ve Yoros, yani Hyeron’a geldiler. Şimdi, bizim tarihçiler Hyeron neresi? Yoros nerede? Hiç üzerinde durmuyorlar. Yoros, Boğaziçi’nin Karadeniz’e çıkan en önemli kalesidir. Osman Gâzî zamanında akıncılar oraya kadar gelmiş. İstanbul’a giderseniz mutlaka Yoros’a gidin; Anadolu Kavağı’na vapurla gideceksiniz, oradan bir taksi alacaksınız, yukarıya doğru çıkacaksınız (eskiden askerî bölgeydi çıkılamıyordu. Fakat, bugün turistlere açıktır, gezilebiliyor). Burası eski bir Bizans kalesidir, muazzam bir kale ve çok büyük. Ve Karadeniz Boğazi’nden gelen Kazak -o zaman Dinyeper’den gelen Ruslar hücumlarını durdurmak için yapılmış- Hyeron-Yoros şu bakımdan da önemli, bir gümrük dairesinin başlangıç noktasıdır burası. Aydın’a kadar olan, Gelibolu Yarımadası dâhil gümrük bölgesi vardı. Roma zamanına kadar uzanır.

Bu okumalarım sayesinde başka bir şey tespit ettim, çok enteresan bir şey. İznik’i almak istiyor Osman Gazî. Ben bu konuda iki makale yazdım. Bu gelişmeler artık apaçık bir hakikattir. Fakat, bizim tarihlerimizde Osman Gazî’nin esas hedefinin İznik olduğu hiç söylenmez. İznik, Bizans’ın ikinci payitahtıdır. Kilise bakımından daima konsüllerin toplandığı en önemli merkezdir. O, tehlike altına düşüyor. Osman Gazî onu abluka altına aldı. İki kule yaptı. Bursa’ya da aynı şekilde iki kule yaptı. Birisi dağ başında yukarıda, diğeri de Kükürtlü’de olmak üzere. Bu bütün Batı Anadolu’daki büyük şehirleri düşürmek için kullandıkları bir taktikti. O zaman top yok. O kaleler hücumla alınmaz. Onun için aç bırakarak, suyunu keserek teslim olmaya zorluyorlardı; yöntem buydu.

¹ Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2012.

² Halil İnalçık, “Osman Gazi: Son Araştırma Sonuçları”, Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2012, ss. 84-93 ; Halil İnalçık, “Osmanlı Kuruluş Dönemine Ait Yeni Bilgiler”, Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2012, ss. 94-103 ; Halil İnalçık, “Kent, Kentli ve Tarih”, Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2012, ss. 104-111 ; Halil İnalçık, “Osman Gazi’nin Fetihleri ve Devletin Kuruluşu”, Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2012, ss. 112-124.

Bapheus'ta Çoban Kale

Osmanlı kroniklerini Bizans kaynakları ile karşılaştırmamız şart. Özellikle, Gregoras'ı ve Kantakuzenos'u kullanmak lazım. Şimdi, diyorlar ki: "Biz de Bizantinist yetiştirelim, bu kaynakları tercüme edip değerlendirelim", ama anlamsız.

Şimdi, bulduğum çok enteresan bir bilgiyi sizinle paylaşmak isterim. Bu zannederim bir keşiftir. Onun için üzerinde durmakta fayda var. Evet, Osman Gazî'nin hedefi İznik'i almaktır. Çünkü, aynı tarihlerde güneyde büyük Bizans şehirleri düşmekteydi. Pîrgos (Birgi) düşüyor, Ephesus (Efes) düşüyor; büyük şehirler bunlar. Osman Gazî de aynı amaçla hareket ediyor ve en önemli Bizans şehrine, İznik'e yoğunlaşıyor. Bizim tarihleri okursanız, Bizans tarihlerinde yok bu; Aşıkpaşazâde'de var. Aşıkpaşazâde; tarihi çok sonra yazılmış, ama oradaki rivayet Orhan devrine kadar gidiyor. Neden? Diyor ki, Aşıkpaşazâde'de, Orhan'ın imamı İshak, oğlu Yahşi Fakih'e anlattı, Yahşi Fakih de XIV. yüzyılın başlarında tarihini yazdı. Yıldırım Bayezid'e kadar, Aşıkpaşazâde, "Ben Yahşi Fakih'i Geyve'de buldum, ben aldım bu kitabı okudum" diyor.

Iznik Kalesi

Osman Gazî nereleri fethediyor? İşte bu üçünü fethediyor. Geyve, Lefke ve Mekece. Maksat Iznik'i doğudan ve kuzeyden ayırmak. Çünkü, Sapanca üzerinden bir Bizans ordusu Geyve boğazından geçip Iznik'e gelebilir. Yahut doğuda tekfurlar var, Sakarya nebrî boyunca. Daba Bolu, Mudurnu filan alınmamış. Orada Bizans kuvvetleri var. Bu iki enteresan toponimi bize çok şey anlatıyor. Yani Iznik'in esas hedef olduğu anlaşılıyor. Karatigin nerededir, biliyor musunuz? Iznik'in 4 km. doğusunda büyük bir ova var. Oradan besleniyor Iznik şebri. Ve su yolları, Roma zamanından beri içecek suları yeraltından dağlardan geliyor. Orayı kesersen Iznik düşer. Osman Gazî'nin Orhan'a verdiği hedef Karatigin'i almak. Karaçepiç nerede? Karaçepiç de Geyve boğazını tutan bir kale. Şimdi Osman Gazî'nin maksadı gayet açık: Iznik'i düşürmek. Fakat 1302'de Osman Gazî Iznik'i kuşatmaya giderken, ilk seferde, arkasını emniyete almak istiyor. Çünkü, Yenişehir, Bursa Ovası'ndaki tekfurların tehdidi altında. Oraya çıktığı zaman, Iznik'e, Yenişehir'e arkadan hücum edebilirler, ricat yolunu kesebilirler. Onun için 1302'de Iznik'e gitmeden önce Dinboz'a bir sefer yapıyor. Dinboz boğazını, buraları gezmenizi çok isterim. Ben bir yaz bütün bu bölgeyi dolaştım. Benim gibi Clave Foss, Le Forre gibi Bizantinistler de geçdiler buraları, fakat Türklerden kimse gitmedi. Bu fakir (ben), Uludağ Üniversitesi hocalarıyla (Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu) oraları dolaştım. Dinboz çok enteresan bir yer. Derin bir vadidedir; Yenişehir ovasını Bursa ovasından ayıran derin bir darboğazdır. O boğaza kim hâkim olursa iki ovaya da sahip olabilir. Yenişehir Ovası Köprühisar'a kadar düz, muazzam bir ovadır. Tabii, Bursa Ovası'nı da biliyorsunuz, ama bu iki ovayı birleştiren şey Dinboz geçididir.

Kite Kalesi

İznik'ten döndükten sonra Osman Gazi'nin ikinci büyük seferi nereye idi biliyor musunuz? Evet, bu Dinboz muharebesidir. İmparator'dan aldıkları emirle bu bölgedeki bütün tekfurlar toplanıp (Bursa, Kestel, Kite, Atranos (bugün Orhaneli) Dinboz'a geliyorlar. Hatta Dinboz'u geçiyorlar. Yenişehir Ovası'nda Koyunbisar'a kadar ilerliyorlar. Ancak burada onları Osman Gazi karşılıyor ve püskürtüyor. Geçidi ele geçirdikten sonra bütün Bursa Ovası, Apollont'a (Uluabad) kadar ayaklarının altında. O zaman akıncılar Apollont gölüne kadar yayılıyorlar. O zaman Osman Gazi Bursa'ya, İznik'te yaptığı gibi aç bırakmak için iki kule yaptırıyor. Bu kulelerin birisi şehrin kuzeyinde; bugün Çobanbey Türbesi'nin olduğu yerdedir (Çobanbey aslında Osman Gazi'nin oğullarından birisidir). Orada Balabancık, kuvveti yerleştiriyor. Diğer kule ise Güneyde Kükürtlü'de yapılıyor (Bizans'tan, yani, ovanın gelen yol Kükürtlü'den, Çekirge'den geçer) ve buraya Aktimur'u komandan olarak yerleştiriyor. Diyebilirsiniz ki; "Osman Gazi'nin emrinde o taşın kuleleri yapacak mimarlar yok." Kara Mustafa Paşa'nın kaphçasına inerseniz görürsünüz, büyük bir duvarı hâlâ duruyor. Bu kuleleri nasıl yapıyor Osman Gazi? Rumlarla işbirliği yapıyor ve Rum taşçıları kullanıyor. Balabancık'ın üst tarafları yıkılmıştır, ama duvarları duruyor.

Ben İznik kuşatmasını anonimlerde buldum. Tam Pachymeres'i karşılıyor. Baphens (Koyunbisar) muharebesi hakkında Pachymeres'teki bütün bilgiler aynen tutuyor. Çok enteresan. Demek ki, Bizans kaynaklarıyla Osmanlı kaynaklarını doğru kullanınca bu çalışmalar bize çok objektif tarihi bilgiler veriyor.

Hersek İskelesi

Osmanlı fetihleri daima bir uc tesisıyla oluyor. Yenişehir'i bir uc yaptı. Bursa'ya da Dinboz boğazından geçerek gidersiniz. Bu uca demek ki, sonra gördüğümüz ucların bir örneğini görüyoruz. Osman Gazi zamanında Yenişehir bir uc merkezidir. Muzalon var biliyorsunuz Bapheus muharebesinde. Buradan başka enteresan bir şey dikkatimi çekti. Bu bir keşiftir. Osman Gazi, Bizans imparatorunun kendisine karşı bir ordu gönderdiğini işitti. Osman, İznik muhasarasını bırakıp bu orduyu sahilde bugün Yalova'ya yakın, Hersek Dili iskelesinde Yalova'nın doğusunda, Yalakova denilen yerde onu karşılayıp, Bizans ordusunu denize döküyor. İlk defa bir Bizans ve Osmanlı karşılaşmasıdır bu. Tabii, Osman'ın casusları var, imparatorun ordu göndereceğini öğreniyor. Casusların adı da Martolos. Tâ o zamandan var Martoloslar. Onlar haber veriyor. Burada tespit ettiğimiz çok önemli bir nokta var: Osman Gazi o zaman geriden yardım istiyor. Biz Bizans ordusunu karşılayamayız. Onun için nereden yardım istiyor? Sahibin Karabisar'dan. Sahibin Karabisar bugün Afyonkarabisar'dır. Neden bugün Afyon biliyor musunuz? Neden Sahibin Karabisar? Çünkü büyük Selçuklu veziri Sahib iki oğlunu yerleştiriyor. Onun bölgesidir. Afyonkarabisar, Selçuklu devletinin Bizans'a karşı uc merkezidir.

Kestel Kalesi

Bizim eski Osmanlı rivayeti diyor ki; “Afyonkarahisar’dan Osman Gazi’ye kuvvet geldi.” Demek ki, Osman Gazi, Selçuklu devletinin desteğini almıştır. Çünkü Afyonkarahisar Selçuklu devletinin Bizans’a karşı uc merkezidir. Bu uc beyleri demek ki, müşkül durumda kalınca Selçuklu devletine müracaat ediyorlar.

Şimdi bu hikâye midir? Uydurma mıdır? Colin Imber’e göre uydurmadır. Hayır, bu uc kuvvetleri sıkışınca Selçuk devletinden yardım istiyorlar. Osman Gazi, demek ki, Bapheus muharebesine girmeden önce Afyon’dan asker istemiş. Ve Pachymeres’e dönelim şimdi. Pachymeres diyor ki: Osman Gazi’nin etrafına büyük bir ordu toplandı. Muşalon’la gelen Bizans kuvvetleri 2000 kişi. Osman’ın kuvvetleri 5000 kişi. Anadolu’dan muazzam kuvvetler gelmiş. Arkadan gelen Türklerin maksadı; ganimet için geliyorlar. Bizans ordusunu yeneriz, ganimet elde ederiz, diye gelmişler. Pachymeres’e dönelim. Ne diyor biliyor musunuz? Bapheus’dan sonra, bu gelen gaziler Yoros’a kadar gidiyorlar. Öyle bir yağma yapıyorlar ki, buradaki Hıristiyan halk İstanbul’a kaçıyor. Pachymeres diyor ki: “İstanbul’a doldular, yollarda sokaklarda dileniyorlar, sefalet içindeler. Hasta ve perişan bu kaçaklar. İstanbul’a sığınmışlar. Pachymeres anlatıyor; “öyle bir yağma yaptılar ki, ağaçlardaki meyveleri bile toplayıp götürdüler” diyor.

Çoban Kale'den Yalak Ova Vadisi

Zikredilen bütün yer adlarını gidip bizzet gördük, var mı bu yer diye; Karaçepuç diye bir yer var mı? Var. Hudâvendigâr defterinde anlatıyor. Mekece Zaviyesi var. En eski zaviye bu, 1324 tarihli Mekece vakfıyesı. Akhisar (Iznik-Sakarya arasında) çok önemli Bizans zamanında. Bugün çok verimli bir ovadır. Orhan 1305 seferinde Akhisar'ı karargâh yapıyor, Karaçepuç ve Karatigin'i almadan. Bizans zamanında da burası, Melangia denilen bölge, Bizans imparatorlarının Anadolu'ya yaptıkları seferlerde ordularına at temin ettikleri çok verimli bir ovadır. İstanbul'dan gelir Bizans imparatorları, burada süvarilerine at temin ederlerdi. Melangia'da. Clave Foss'un çok önemli bir makalesi var, o da bu Akhisar'ı anlatıyor. Ben bu araştırmalarda Karatigin'i buldum, Karaçepuç'ü buldum. Benden önce Le Forre, Clave Foss bu kaleler üzerinde araştırmalar yaptılar. Ve ancak o zaman Aşıkpaşazâde'nin uydurmadığını gördüm. Karaçepuç'ü buldum, Geyve üzerinde, bugün Çobankale. Geyve boğazını koruyan bir kale. İşte Bizans tarihini yeniliyoruz. Bizantinistler ve bilhassa Colin Imber "Bunların hepsi hikâye" diye bir kenara atıyor ama oradaki yer adlarından hareket edince ve Bizans kaynaklarıyla karşılaştırınca jepyeni şeyler buluyoruz. Mesela bakın; çok önemli bir keşif yaptım. Pachymeres diyor ki; "Orhan Gazî Karaçepuç'ü almak için geldiği zaman kaleyi almak için ordusunu üç bölüğe ayırdı. Birisini bir vadide pusuya sakladı. Bir bölümünü kalenin arkasına gönderdi. Ve bir bölümü de kendi kumandası altında doğrudan doğruya kaleye saldırdı." Tabii, bu üçe ayırmak işi bir taktiktir.

Şimdi gelim Pachymeres'e. Pachymeres diyor ki; "Katoikiya kalesini Orhan ordusunu üçe ayırarak aldı." Buradan biz neyi keşfediyoruz? Karaçepuç Katoikiya'dır. Demek ki, topografi, toponimi ve taktik gibi şeyler bir tarihçi için çok önemli. Pachymeres Osmanlı kaynaklarında olmayan, çok enteresan başka bir şey öğretti bize. Diyor ki, "Osman Gazî

çok atulgan, en ön safta savaşan bir kimse.” Ama bu aslında Kastamonu’daki Çobanoğullarına bağlı. O zaman Bizans’ın bu bölge ile irtibatı denizden Heraklea (Karadeniz Ereğlisi) üzerinden oluyor. Şimdi, burada aslında Çobanoğulları hâkim. Onun gibi başka Alp’lar da var. Konur Alp var, Turgut Alp var, Aykut Alp var. Osman da alp’lardan birisi. Fakat, onların arasında sıvırılıyor Osman Gazî. Niçin? Onu da Pachymeres’ten öğreniyoruz. Çok güzel izah ediyor. Çobanoğulları geriden Moğollar ve Selçuk Sultanı tarafından tehdit ediliyor. Müsameretü’l-Abbar’da bu çok ayrıntılı anlatılıyor.

O zaman Kastamonu’da Candar Ailesi yükseliyor. O zaman Çoban Ailesi’nden Ali, Sakarya tarafına kaçıyor. Ve Bizans’la sulh yapıyor. Maiyetindeki bu gazîler artık ganimetten mahrum kalıyorlar. — Çobanoğulları hakkında en güzel tetkiki Yaşar Yücel yaptı. Onu mutlaka okuyun. Pachymeres’i de Fransızcasından kısmen kullanmış.— Çobanoğlu Ali, Bizans’la sulh yapınca onun maiyetindeki gazîler ganimet yok, yani Sakarya üzerinden Bizans topraklarında yağma yapamazlar, ganimet alamazlar, onun için onlar diyor Pachymeres, daha atulgan olan öteki şeflerin ve gazı yapan şeflerin hizmetine girdi. İşte Ali’nin maiyetindeki akıncılar Osman Gazî’nin hizmetine giriyorlar. Pachymeres diyor ki; “Bu Osman Gazî çok enerjik, atulgan, gazı yapan bir kumandandı. Gazîler onun hizmetine girince o kuvvetlendi.” Bu uca Osman Gazî’nin talibi yükseldi.

I. Keykubad’ın saltanatı 1220 ile 1235 tarihleri arasında. Çok önemli. Batı uclarında gazı hareketlerini kuran adamdır. O Lazkaridler zamanında —bu da yeni bir buluş— bunu Longdon evvela ortaya attı. Longdon, Bizans tarafından gösterdi ki, Lazkaridlerden II. Vatatzes Anadolu tarafında genişletmeye çalışıyor. Bizans artık elden gitmiş, Latinlerin elinde. Onun için gözlerini Anadolu tarafına çeviriyor. Ve birtakım hareketler var. Longdon 2-3 makalesinde Bizans tarafından çok güzel anlatıyor. Fakat, Longdon’u okuduktan sonra gördüm ki, I. Alâeddin Keykubad’ın bu tarafta seferleri var beş sene. 1225-1230 arasında Ankara’ya gelmiş, halb kendisinden köprü, cami istemiş. Ankara’daki en eski cami I. Alâeddin Camii’dir. Hisardaki camidir. Alâeddin’in yaptığı köprü de bugün duruyor, restore edilmiştir.

Aksu Hanı

Selçuk Sultanı, Lazkaridlerle savaşmış. Bu savaşı Caben bir Suriye kaynağından tespit ediyor. İşte Osmanlıların, Ertuğrul'un menşei de buna dayanıyor. Ben araştırmalarımı şu makalelerimde ele aldım. Bir kere "Osman Gazi'nin İzmit Kuşatması ve Bapheus Mubarebesi" adlı makalem, sonra "Struggle for Nicea between Osman Gazi and the Byzantine" adlı makalem. Bu iki makale Osman Gazi tarihini zannediyorum yenileyecektir.

Orhan devri çok önemli. Orhan devri yine Bizans imparatorluğu ile İzmit ve İzmit üzerinde yoğunlaşıyor. Biliyorsunuz; Osman Gazi İzmit'i düşürmek için Draz Ali kulesini yapıp 100 kişiyi o kuleye koydu. Gittik baktık, öyle bir yer var mı, diye. Hakikaten bugün Draz Ali Köyü var. Aşıkpaşazâde ve İdris-i Bitlisî diyor ki; "Köyün arkasında bir de Draz Ali Pınarı vardır. Köyün arkasındaki kayalıktan bir pınar çıkar." Gittik, Draz Ali Köyü'ne. Dedim burada bir pınar olacak.. Hakikaten köyün arkasında muazzam bir kaya ve altından pınar akıyor. Demek ki, Aşıkpaşazâde Osmanlı kaynakları arasında bu kadar otantik. Ama onu kontrol etmek lazım. Neresinde efsane var, neresinde gerçek bilgi var."

BU METİNDE UYGULANAN HALİL İNALCIK'IN TARİH METODOLOJİSİ:

1. Halil İnalçık Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinin 27 Temmuz 1302 olduğunu çağdaş iki kaynağın birbiriyle örtüşen bilgilerini topografik gerçeklerle değerlendirerek tespit etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin kuruluşu olarak ileri sürülen 1299 tarihinde Anadolu'daki Moğol (İlhanlı) gerçeğine ve bu tarihi doğrulayacak gerçeğin ve sahih verilerin mümkün olamayacağı ortaya çıkmıştır. Halil Hoca bir ortaçağ devleti için gerekli olan hanedanın kuruluşunu Bapheus Zaferi sonucunda Osman Gazi'nin karizmasının yükselmesi ve uc Türkmenlerinin yeni katılımlarının ışığında mümkün olduğunu ortaya koymaktadır. Yalak Ova'da gerçekleştirilen bir yıl sonra Güney Marmara tefurlarının Dimboz'da saf dışı bırakılmasıyla yeni bir sonuca ulaşacak ve böylece Osman Gazi Karacahisar'dan Lefke'ye, Yalak Ova sahillerinden Apolyont'a kadar uzanan toprakların sahibi durumuna gelecektir.

2. Halil Hoca Osman Gazi'nin bir lider haline gelmesiyle sonuçlanan gelişmelere değinirken ele aldığı konusunu mevcut verilerin ışığında adeta bir dantel gibi örerek konuya bütüncül bir yaklaşım getirmiştir. Olayları Yenişehir, İznik kuşatması, Bapheus Zaferi, Dimboz Zaferi, Geyve hareketi ve Yoros'a kadar uzanan akınlar ile hareket coğrafyasını ilişkilendirerek ele almaktadır. Bu tarih anlayışı kaynaklardan kopup, nakillerle yapılmamakta, akılcı bir sentez uygulanarak birbiriyle irtibatlı ve okuyucuya da analiz yapma fırsatı veren bir olgunluğa erişmektedir.

3. Halil Hoca ele aldığı bu metinde Bizans ve Osmanlı kroniklerini değerlendirmesi yanında çağdaş tarih incelemelerini de gözden geçirerek onlara eleştiriler getirmektedir.

4. Halil Hoca ayrıca incelediği konunun kökenlerini de araştırmakta, Alaeddin Keykubat ve Ertuğrul Gazi ilişkisine açıklık getirerek, Laskaridlerin yarattığı tehdide değinmektedir. Bu yaklaşım menkıbeci tarih anlayışı yerine analitik bir uygulamanın eseridir.

İskender Bey Münşî'ye Göre Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Revan (Erivan) Seferi (1603/1604)

The Yerevan Campaign (1603/1604) of Safavid Ruler Shah Abbas I According to Eskandar Bag Monshi

Cihat Aydoğmuşoğlu*

Özet

16. yüzyılın başında Tebriz merkez olmak üzere Ak Koyunlu mirası üzerine kurulan Safevî Devleti, doğuda Özbekler ve batıda Osmanlılar ile mücadele içinde olmuştur. Osmanlılarla olan mücadeleler Basra Körfezi'nden Gürcistan'a kadar uzanan büyük arazi şeridini ele geçirmek için yapılan siyasî ve stratejik hamleler idi. İki devlet için de büyük oranda ekonomi temelli yapılan çarpışmalar Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem bölgelerini üzerine odaklanmıştır. Şah I. Abbas'ın tahta oturduğu 1587 yılına gelindiğinde Osmanlılar üstün gelerek Azerbaycan, el Cezire ve Irak bölgelerini ellerine geçirmişlerdi. 1590 Barışı'ndan sonra ülkesinde iç tehditleri ortadan kaldırarak merkezi otoriteyi tesis eden Şah Abbas, ordusunu güçlendirmiş ve ardından Horasan merkezli olmak üzere Özbeklerle mücadeleye tutuşmuş ve galip gelmiştir. Böylece güç ve istikrarı yakalayan Şah, gözlerini batıdaki kaybedilmiş arazileri geri almaya dikmiştir.

Şah Abbas (1587-1629) devrinde Osmanlı-Safevî mücadeleleri daha çok Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Batı İran üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu rekabete zaman zaman Gürcistan, Ermenistan, Kafkasya ve Irak-ı Arab da dâhil olmuştur. Biz bu yazımızda daha çok iktisadî nedenlerle (ipek ticareti güzergâhını kontrol etme vs.) ortaya çıkan Osmanlı-Safevî mücadelesinin ikinci safhasını (1603-1612) teşkil eden olaylardan Şah Abbas'ın Tebriz'i geri alması akabinde gelişen Erivan kuşatmasını Safevî kroniği İskender Bey'e göre izah etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İskender Bey Münşî, Osmanlı-Safevî Münasebetleri, Safevî Devleti, Şah Abbas, Erivan.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi DTCE, Tarih Bölümü.

Abstract

The Safavid Empire was founded on the heritage of White-Sheep Turkomans in the early 16th century with Tabriz as its capital. In the West, they struggled against the Ottoman Empire, and in the east against the Uzbeks. The struggle that was carried out against the Ottoman Empire was a political and strategic one and had the sole purpose to take control the vast border from Georgia to Persian Gulf. For both states, the economy-based conflict had focused on East Anatolian, Azerbaijan, Iraq-Arabia and Iraq-Iranian territory. During the first years of the Shah Abbas I's reign, the Ottoman Empire had occupied Azerbaijan, El-Cezire and Iraq territory. After the truce of 1590, Shah Abbas had cleaned up his country from infight and reinstated the central authority. He had strengthen his army and had started clashes with the Uzbeks.

During the reign of Shah Abbas (1587-1629), the fighting between Ottomans and Safavids mostly focused on Southern Azerbaijan, Eastern Anatolia and Western Iran and from time to time Georgia, Armenia, Caucasian, Iraq-Arabia was also included to this conflict. We, on this paperwork, will try to explain the second phase (1603-1612) of The Ottoman Empire vs. the Safavid struggle that mostly based on economic-reasons and afterwards the siege of Yerevan in line with the Safavid historian Eskandar Bag Monshi.

Keywords: Eskandar Bag Monshi, Ottoman-Safavid Relations, Safavid State, Shah Abbas, Yerevan.

Giriş

16. asrın başında Ak Koyunlu mirası üzerine Tebriz başkent olarak İsmail Bahadır Han (1501-1524) tarafından kurulan Safevî Devleti'nin en kudretli hükümdarı Şah Abbas idi. Şah Abbas (1587-1629), Osmanlı-Safevî savaşlarının devam ettiği 1587 yılında tahta çıkmış ve kısa sürede ülke içinde asayiş ve istikrarı sağlamıştır. Bazı ciddi ödünlere rağmen Osmanlı Devleti ile yaptığı 1590 Barışı sonrasında da Özbekler ile mücadele edip kaybedilen Horasan'ı tekrar Safevî toprağı haline getirmiştir.

1590'dan sonraki süreçte istikrarı sağlayan, doğuda Özbekleri yenilgiye uğratan Şah Abbas, klasik Safevî politikasını terk ederek Osmanlılar karşısında daha atılgan bir politikaya geçmiştir. Onun bu politikası aslında sadece siyasî ve askerî olmayıp Osmanlıları uluslar arası ticaret gelirlerinden de yoksun bırakacak bir girişim idi.¹

17. yüzyıla birlikte daha geniş kapsamlı faaliyetlere girişen Şah Abbas, güney ticaret yollarını denetim altına almak için Lar ve Bahreyn'in fethini gerçekleştirmiştir. Ardından kuzey ticaretine ve özellikle de ipek ticaretine tam

¹ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 74.

manası ile hâkim olmak amacıyla ata toprağı saydığı ve 1590 sulhu ile kaybettiği Azerbaycan ve Kafkasya coğrafyasının tamamını fethetmişlerdir.²

İskender Bey Münşi'ye Göre Şah Abbas'ın Erivan Seferi (1604)

Şah Abbas dönemindeki Osmanlı-Safevî mücadelesinin ikinci safhasını 1603-1612 yılları arasındaki dönem oluşturmaktadır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'ne bağlı Gazi Bey'in Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa ile bozuşarak Şah Abbas'tan yardım istemesi ile başlamıştır. Uzun Avusturya harpleri ve Celalî isyanları ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin bu zayıf anını değerlendirmek isteyen Şah Abbas, hemen bu yardım talebini kabul edip Tebriz üzerine yürümüştür (1603). Zaten ordusunu başarıyla ıslah eden, Horasan'ı Özbeklerden geri alan Şah Abbas, Osmanlılardan Azerbaycan, Gürcistan ile Şirvan'ı geri almak istiyor ve fırsat kolluyordu. Gazi Bey'in yardım talebi tam böyle kritik bir anda gelmişti ki Şah Abbas gibi kurnaz bir hükümdarın ayağına kadar gelen bu fırsatı kaçırmaması düşünülemezdi. Böylece 9 yıl sürecek Osmanlı-Safevî harpleri tekrar başlamıştır.³

Selmas Kalesi Hâkimi Gazi Bey'in Şah Abbas'tan yardım istemesi mücadelenin başlaması için sadece bir kıvılcım olmuştur. Zaten iç huzuru sağlayan ve ordusunu düzenleyen, doğuda güveni sağlayarak Özbeklere karşı üst üste başarılar elde edip, Horasan'da hâkimiyetini pekiştiren, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da gönderdiği adamları vasıtasıyla yakından takip eden Şah Abbas, önceden beri Osmanlılara bıraktığı toprakları geri almak gayesini taşıyor ve bu amaçla Avrupa Devletleri ile de ittifak anlaşmaları yapıyordu. Bu suretle gerginleşen ortam, Gazi Bey'in yardım talebi ile Şah'a uzun süredir aradığı fırsatı veriyor ve durum harp halini alıyordu.

Aylıklarının muntazam olmadığını bahane eden Osmanlı hâkimiyetindeki Tebriz şehri askeri, etrafa tecavüz ile yağmaya başlamışlardı. Yalnız Tebriz'e bağlı olan yerlerle yetinmeyen asker, etraftaki sancaklara da saldırmıştı. Bu esnada yine Osmanlıya tâbi Gâzi Bey'in sancağı da yağmaya uğramıştı.⁴ Çünkü Gâzi Bey'in bir kısım arazisi miri arazi olarak kaydedilip Tebriz kulunun ocaklığı olarak ayrılmıştı.⁵ Bu sebeple Tebriz askeri Gazi Bey'in arazilerine de tecavüzde bulunmuştu. Bunun üzerine Gazi Bey, Şah Abbas'a iltica edip, yardım istemiştir.⁶ Durum bu şekilde girince yani kendisine bağlı bir beyin, hâkimiyetinden çıkıp Şah'a sığınması üzerine Osmanlı ümerası bu ihaneti cezalandırmak için harekete geçti ve Tebriz Beylerbeyi Zincir-kıran Ali Paşa,

² Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 75.

³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1983, C. 3, Kısım 1, s. 64.

⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 2007, c. 1, s. 239.

⁵ M. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed III", *İA*, İstanbul, 1993, c. 7, s. 545.

⁶ Tahazâde Ömer Faruk, *Târib-i Ebu'l-Fâruk*, Dersâadet, 1328, c. 3, s. 286.

Karnıyarık Kalesi'ne çekilen Gazi Bey'in üzerine gitti. Böylece Tebriz'de bulunan muhafızların rezaleti iki büyük devleti tekrar karşı karşıya getirdi. Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa'nın Gazi Bey isyanını bastırıp bölgedeki asayışı sağlamakla meşgul olduğu sırada Tebriz'in askerden hâli olduğunu haber alan Şah Abbas, 14 Eylül 1603 tarihinde görünüşte Mazenderan seferi için aslında Azerbaycan'ı fethetmek amacıyla başkent İsfahan'dan hareket ederek, süratle Ali Paşa'yı Tebriz'e girmeye fırsat vermeden esir edip, şehir ve kaleyi almıştır (29 Ekim 1603).⁷ Böylece 18 yıldır Osmanlı hâkimiyetinde olan Tebriz, Safevîlere geçmiş oluyordu.

Tebriz'in alınmasının ardından Şah, Nahçıvan ve Erivan üzerine yürümüştür. Bu sırada Nahçıvan ve Erivan Beylerbeyi olan Seyyid Muhammed Paşa [Şerif Paşa]'nın ise 12.000 askeri⁸ vardı. Fakat Paşa, Erivan'ın muhkem olmasına güvenmesine rağmen Nahçıvan'ın durumundan⁹ pek emin değildi. Ayrıca Tebriz'in Safevîlerin eline geçtiğinin duyulması moralleri de bozmuştu. Bu sebeple erzak ve silah tedarik işine koyulup Safevîlerin Erivan'da karşılanması kararlaştırıldı.¹⁰ Ayrıca Şah'ın hücumu duyulunca şehirde bulunan hisarlar kısa sürede genişletildi ve savunmaya hazır hale getirildi. Bu sırada Şah'tan gelen “*Âl-i Osmân'la mukâbeleye azmimizi ikemâl ve tetmîm eylemişiz*” şeklinde cüretkâr bir üslupla yazılmış mektup payitaht İstanbul'a gönderildi.¹¹

Şah Abbas, Erdebil Hâkimi Karamanlu Zülfikâr Han'ı çarhacı¹² emirleriyle birlikte Nahçıvan'a ve Urmiye'de bulunan Mahmud Çemişgezeki'yi de 300 askerle Erivan taraflarına gönderdi. Fakat durumdan haberdar olan Osmanlılar bin kişilik bir kuvvetle, Erivan taraflarına öncü ve istihbârî kuvvet olarak gelen Mahmud'u gaflet anında yakalayıp katletmişlerdir. Nahçıvan'da bırakılan az sayıda Osmanlı askeri ise “*asker-i Şah ile müsademeye bizde iktidâr yoktur, beher-bâl*

⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1993, s. 262.

⁸ Safevî kroniklerinin verdiği rakamlara karşılık Osmanlı vakanüvislerinden Na'imâ, Şerif Paşa'nın asker sayısı ile ilgili “*Muhâsaraya şurû' vaktinde [başlangıcında] askerî nâmına beş altı bin kimesne var iken*” demektedir. Bkz. Na'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 270.

⁹ Hammer de Nahçıvan'ın duvarı topraktan ve istihkâmları zayıf olduğundan Osmanlılar tarafından terk edildiğine işaret etmektedir. Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik, Milliyet, İstanbul, 2010, c. 4, s. 1181.

¹⁰ İskender Bey Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran, 1387, s. 643; Mirza Bek Conâbedî, *Ravzatü's Safevîyye*, Yayına Hazırlayan: Gulâm Mirza Tabatabâyî, Müessese-i İntişârât ve Çâp-ı Daneşgâh-ı Tahran, Tahran, 1387, s. 770-771.

¹¹ Na'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 248-249.

¹² Çark veya çarh daha sonraları boyutu küçültülen, Tatar Yayı veya Arbalet denilen silahtır. Güçlü bir metal yaya sahip silah, deve sırtında da taşınabilmekteydi. Atış ve tahrip kabiliyeti yüksek olan bu silah, genelde kale kuşatmalarında kullanılmaktaydı. Bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 190.

teslim-i hisar edip canımızı âfet-i darb u harbden kurtarmak ehem ü elzemdir" diyerek Safevîlere teslim olmuşlardır.¹³ Bu durumda Nahçıvan'a ulaşan Zülfikâr Han, halk tarafından –nâçâr- sevinçle karşılanmış ve Osmanlı tebaasına da aman verilmiştir.¹⁴ Şah, Nahçıvan Eyaleti'ni Çerağ Sultan Ustacalu'ya tevdi etmiştir. Nahçıvan'ın alınmasına müteakip Culfa Ermenileri –ticarî gayelerle- başkent İsfahan'a nakledilmişlerdir.¹⁵ Bu sırada huzura gelip itaat arz eden Kürd emirlerinin büyüklerinden Maku Hâkimi Mustafa Bek Mahmudî de taltif edilerek Erivan taraflarına gönderilmiştir. Çukursa'd vilâyetinde yaşayan Sa'dlu ve Pâzukî oymakları da itaat arz ederek Erivan'a giden Safevî ordusuna mülâki oldular. Neticede 10-11 bin kişilik Safevî ordusunun gelişi karşısında Osmanlı askeri de kaleden çıkmış ve iki taraf arasında vuku bulan çatışmalarda karşılıklı kayıplar yaşanmıştır (Kasım 1603).¹⁶

Erivan Kalesi, aslında üç kaleden oluşmaktaydı. Biri –Ferhad Paşa'nın 1583/1584 tarihinde yaptırdığı- Zengi Çayı kenarına müstahkem bir vaziyette kurulu ve etrafı derin hendeklerle çevrili Eski Kale, diğeri güney-batı istikametindeki Küçük Kale [*Kal'a-i Kuzeçi nâm*] ve üçüncüsü de hendeklerle çevrilmemiş olan –Şerif Paşa'nın emriyle yapılan- Yeni Kale idi. Şah, Zülfikâr Han ve Azerbaycan askerine daha zayıf olduğu düşünülen Kuzeçi tarafından hücum emri vermiştir. Kurçakay Bek'i de Gulâmân-ı Hassa-i Şerife (kul sınıfı) askeriyeye muayyen mevzilere yerleştirmiştir. Yeni Kale tarafından çıkan Osmanlı askeriyeye çarpışmalar başlamış ve iki taraf da kayıplar vermiştir. Bu sırada korkusuzca öne atılan Şeyh Haydar Mekkî, Osmanlı tüfenkçilerinin atışı sonucu öldürülmüştür. Ardından kaleye yaklaşmanın tehlikeli olacağını anlayan Şah, Berhordar Bek Topçubaşı'na emir vererek şehri ve özellikle de eski kale tarafını top ateşine tutturmuştur. Ayrıca Tebriz'e haber göndererek orada bulunan –Osmanlılardan ele geçirilen- büyük topların (Balyemez vs.) getirilmesini istemiştir.¹⁷

Neticede başta Zülfikâr Han olmak üzere Kızılbaş askerinin büyük gayretleriyle ve tabii ki top atışlarının desteği ile Kuzeçi nâm kale düşürülmüştür. Bu olay, gelecekteki zaferin habercisi olmakla birlikte kış mevsiminin şiddeti artmaktaydı. Kışın şiddetinin artması iki tarafa da kısa süreli de olsa zaman kazandırmıştı. Kış mevsiminin şiddetli evresi geçince 21 Mart 1604 tarihinde Şah Abbas da bizzat Erivan yakınlarına (muharebe alanına) ulaşmıştır. Şah'ın gelişi ile Safevî ordusunun elindeki tüm imkânlarla Yeni Kale üzerine hücum etmesi tasarlanmıştır. Bu sırada Safevî ordusundaki önemli komutanlar ve askerler şöyle sıralanabilir: Kullar Ağası Kurçakay Bek ve

¹³ Na'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 250.

¹⁴ Nasrullah Felsefi, *Zendegânî-i Şah Abbas-ı Ervel*, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, c. 4-5, s. 1715.

¹⁵ Mirza Bek Conâbedî, *a.g.e.*, s. 771.

¹⁶ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 644.

¹⁷ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 645; Nasrullah Felsefi, *a.g.e.*, s. 1716.

komutasındaki gulâmlar ile Horasan tüfenkçileri, Sâhib-i Divân Ali Kulu Han Şamlu, Kurçibaşı Allah Kulu Bek Kaçar, Muhammed Bek Beğdili, Zülfikâr Han [Karamânî] ve Azerbaycan askeri, Tebriz ile Bâf tüfenkçileri komutanı Binbaşı Muhammed Taki Bek, Karabağ Hâkimi Emirgüne Han, Silahdarbaşı Kanber Bek Gözübüyük.¹⁸ Peçevî, Gürcistan beylerinden Aleksandr Han'ın oğlu Levent Han ve Simon oğlu Livasat Han'ın da askerleriyle Şah'ın yanında bulunduğunu bildirmektedir.¹⁹ Felsefî de Gürcülerden Kaheti ve Kartli emirlerinin Şah'ın hizmetine dâhil olduklarını belirtmektedir.²⁰

Bir müddet hazırlık ve yapılacak harekâtın aşamaları görüşülüp karara bağlandıktan sonra 27 Mayıs 1604 tarihinde Şah'ın emri üzerine Yeni Kale üzerinden genel taarruz başlamıştır. Top ve tüfenk seslerinin birbirine karıştığı bir mücadeleden sonra 28 Mayıs Cuma gününde Zülfikâr Han, Kurçakay Bek ve tüfenkçileri, Emirgüne Han ve Kaçar oynağına bağlı askerlerin gayretiyle Yeni Kale alınmış ve doğu tarafındaki Ak Burç [Burc-u Sefid] ele geçirilmiştir. Bu olaydan sonra Şerif Paşa, Hasan Ağa adındaki adamını Şah'ın nezdine yollayarak kan dökülmesinin durması karşılığında kaleyi ve şehri tam olarak teslimine hazır olduğunu bildirdi.²¹ Zira kuşatma altındaki Osmanlı askeri, hem sayıca çok azalmış (*500 kadar kimesne bâki ve mevcud olup*) hem de hayatta olanlar da deve ve at eti yemekten hastalanmış ve çok kimse güçsüz-mecalsiz kalmıştı.²²

Şah, bunun üzerine Yüzbaşı Mirza Ali Bek Pürnâk-ı Türkmen'i Şerif Paşa'ya yollayarak amannâme²³ verdi. Fakat Paşa'nın oğlu olan Mehmed Paşa etrafında toplanan kalabalık Mirza Ali'yi dışarı çıkararak savaşa devam kararı alınca muharebe tekrar başladı. Safevîler top ve tüfenk atışları arasında saldırılarını artırmışlardı. Tabii bu sırada *Şeb-i Âşura (eyyâm-ı 'azâdârî)*²⁴ olduğu için Şerif Paşa, tekrar Çavuş Hasan Ağa'yı Şah'ın huzuruna gönderip af talep etti (8 Haziran 1604). Bu talebi, Şühedâ-yı Kerbela ruhları için kabul edildi, kale Kurçakay Bey ve gulâmları tarafından teslim alınarak Paşa'nın çıkışına da izin verildi. Fakat Paşa'nın kendisi ülkesine dönmeyip²⁵ Şah'ın ikrâmlarına mazhar olarak teklifine uydu, İmam Rıza tevliyatını (mütevellilik, vakıf işlerine bakma

¹⁸ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 646, 652; Mirza Bek Conâbedî, *a.g.e.*, s. 772.

¹⁹ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarîhi*, Hazırlayan: B. Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, c. 2, s. 245.

²⁰ Nasrullah Felsefî, *a.g.e.*, s. 1717.

²¹ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 654-655.

²² Peçevî İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 245; Na'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 270.

²³ Amannâme, teslim halinde mal ve canlarına dokunulmayacağına dair muhariplere verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1993, c. 1, s. 55.

²⁴ Şii itikada göre İslam peygamberi Hz. Muhammed'in torunu İmam Hüseyin'in Kerbelâ'da muharrem ayının onuncu gününde şehit edilmesidir.

²⁵ Felsefî, Şerif Paşa'nın aslen İsfahanlı olup kalenin teslimine müteakip Şia mezhebine geçerek Şah'ın hizmetine girdiğini ve yakınlarıyla birlikte yıllık 300 tuman gelirle Meşhed'e gönderildiğini belirtmektedir. Bkz. Nasrullah Felsefî, *a.g.e.*, s. 1722.

vazifesi) kabul etti ve ömrünün geri kalanını da Meşhed'de geçirdi. Bununla birlikte muhasarada da bunan Osmanlıların Nahçıvan kadısı Cerrah-zâde, *riçâl ü nisvândan beş yüz kadar kimesne ile* Kars'a doğru hareket etti. Böylece Yeni ve Eski Kale ile birlikte tüm Erivan şehri tam manası ile Safevîlerin eline geçmiş oluyordu. Fethin ardından *sûr-ı Revan bedm [yıkma] ve yere berâber* edilip Erivan Eyâleti Kaçarlardan Emirgûne Han'a ve Nahçıvan da Maksud Sultan Kengerlü'ye²⁶ verildi.²⁷

Sonuç

Şah I. Abbas'ın Azerbaycan seferi sonucunda Nahçıvan ile Azerbaycan şehir ve kasabaları [Culfa, Maku, Selmas, Hoy, Meraga] birer birer elde edilip altı ay muhasaradan sonra 28 Mayıs 1604'de Safevîlerce *Kilid-i Azerbaycan ve Şirvan* sayılan Revan [Erivan] da düşmüştür.²⁸ Zeki ve kudretli bir hükümdar olan Şah Abbas'ın orduda yaptığı reformlar sayesinde artık Osmanlıların elinden kaleler de kuşatılıp alınıyordu ki buna İskender Bey Münşi bile eserinde dikkat çekmek zorunda kalmıştı.

Tebriz, Nahçıvan ve Revan'dan sonra ordugâhını Akdağ'a nakleden Şah Abbas, Van serhaddindeki Kürt beylerine Van ve Erciş havalisini tahrip ve yağma etmeleri emrini vermiş, ayrıca Fars valisi Allahverdi Han'ı Erciş üzerine göndermiştir. Bütün bu yağma ve tahrip seferlerinden sonra Osmanlı doğu vilayetleri alt-üst olmuş, zirai ve ekonomik hayat felç olmuştur. Her yanda asayişsizlik, zulüm, can güvenliği tehlikesi artmış ve bölgedeki istikrar bozulmuştur. Şah Abbas daha sonra 1604 yılı Haziran ayı sonlarında Kars Kalesi'ni de bizzat gelerek fethetmiş ve şehri tahrip etmiştir.²⁹

İran harbinin başladığı sıralarda Avusturya seferi ve Celali isyanlarıyla uğraşan Osmanlı Devleti'nde, 22 Aralık 1603'de Padişah III. Mehmet vefat etmiş ve yerine henüz 14 yaşında bulunan büyük oğlu I. Ahmet (1603-1617) tahta geçmişti.³⁰ Şah Abbas, bu haberi Erivan kuşatması esnasında duymuştu. Osmanlı Devleti, Şah'ın taarruzu ile İran muharebesinin başlaması üzerine Çağalazâde Sinan Paşa'yı doğu sınırına gönderdi.³¹ Tabii Osmanlı Devleti bölgeye kuvvetlerini gönderene kadar Şah, yukarıda da anlattığımız üzere önemli fetihlerde bulunmuştu.

²⁶ Kengerlü obasının Ustacaluların en önemli obalarından olup İran'a geldikten sonra Nahçıvan'ı yurt tuttukları bilinmektedir. Bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999, s. 164.

²⁷ İskender Bey Türkmen, *a.g.e.*, s. 653-656; Na'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 271-274; Mirza Bek Conâbedî, *a.g.e.*, s. 775.

²⁸ Uzunçarşılı, 1983, s. 65.

²⁹ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2001, s. 158.

³⁰ M. Cavid Baysun, "Ahmed I", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. 1, s. 161.

³¹ Uzunçarşılı, 1983, s. 65.

Kaynakça

- Baysun, M. Cavid, "Ahmed I", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, C. 1, s. 161-164.
- Felsefi, Nasrullah, *Zendegânî-i Şah Abbas-ı Ervel*, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, C.4-5.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Mehmed III", *İA*, İstanbul, 1992, C.7, s. 535-547.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Dr. Mümin Çevik, Milliyet, İstanbul, 2010, C. 4.
- İskender Bey Türkmen, *Târib-i Âlem-ârâ-yı Abbasî*, Yayına Hazırlayan: İ. Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran, 1387.
- Kılıç, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2001.
- Küpelî, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1993.
- Mirza Bek Conâbedî, *Ravzatü's Safevîyye*, Yayına Hazırlayan: Gulâm Mirza Tabatabâyî, Müessesesi-i İntişârât ve Çâp-ı Daneşgâh-ı Tahran, Tahran, 1387.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'âmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 2007, C. 1.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarıh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1993, C. 1.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, Hazırlayan: B. Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, C. 2.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999.
- Tahazâde Ömer Faruk, *Târib-i Ebu'l-Fâruk*, Dersâadet, 1328, C.3.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1983, C. 3, Kısım 1.

II. Bayezid Dönemine Ait Bir Hesap Risalesi: Muhammed Bin Musa'nın *Miftâhu'l-Müşkilât* İsimli Matematik Eseri

A Treatise on Mathematics Written in the Era of
Bayezid II: Muhammed bin Musa and *Miftah el-*
Müşkilat

Zeynep Tuba Oğuz*

Özet

Bu çalışmada, II. Bayezid dönemine ait Türkçe hesap kitaplarından *Miftâhu'l-Müşkilât* isimli matematik eseri incelenerek, müellifinin Osmanlı matematiğine katkısını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Ayrıca, Osmanlıların aritmetik tarihindeki rolüne ilişkin bir takım tespitlerde bulunulmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, incelediğimiz eser pratik matematik içeriğiyle temayüz etmekle birlikte, ondalık kesirlerin (Osmanlılara özgü hesap teknikleri bakımından) eserde oldukça iyi temsil edildiği anlaşılmış ve müellifin bunu olgunlaştırma çabası içinde olduğu görülmüştür. Çalışmamızda, eserin günümüze ulaşan tek nüshası kullanılmış ve elde edilen bilgiler diğer kaynaklarla bütünleştirilerek incelenmiştir.

Anahtar: Osmanlı, matematik, ondalık kesir, muhasip, miftah el-müşkilat, Muhammed bin Musa.

Abstract

In this article, we have analyzed how decimal fractions were handled in traditional period of Ottomans by means of Muhammed b. Musa (15th century). His treatise entitled *Miftah el-Müşkilat* which was written for accountants, represents an advanced level regarding calculation techniques with decimal fractions peculiar to Ottoman

*Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı doktora öğrencisi, zeyneptubaoguz@gmail.com

accountants. Thus, it is realised that the author of the treatise developed this subject. In this study the unique copy of the manuscript has been used and evaluated with the information we obtained from other sources.

Key words: Ottomans, mathematics, decimal fractions, accountant, Miftah el- Müşkilat, Muhammed bin Musa.

Giriş

İslam Dünyası'nda ondalık kesirlerle işlem yapma tekniklerini yetkinleştiren bilim adamı Gıyaseddin Cemşid Kâşî (ö. 1470) olup, bu ismin Osmanlılardaki takipçisi, Takıyyüddin İbn Maruf (ö. 1585) olarak bilinmektedir. Takıyyüddin ise ondalık kesirleri trigonometri ve astronomiye uygulayarak, konuyu kuramsal boyutlara taşımıştır. Ancak Osmanlılarda, Takıyyüddin'in çabalarını devam ettiren olmadığından ve klasik dönemin matematik ile ilgili kalburüstü medrese kitaplarında tevarüs edilen bu birikimin izleri görülmediğinden,¹ Osmanlıların ondalık kesirlerle ilgili işlem becerileri yeterince aydınlatılmamıştır. Bu bağlamda daha sarıh fikirler ileri sürülmesi için divan rakamları, ölçü birimleri veya gurema taksimi (borç taksimi) gibi konuların işlendiği muhasebe matematiği eserlerine başvurmak gerekir. Sözünü ettiğimiz eserin de muhaseplere hitap eden bir eser olduğu, gerek dibacesinden gerekse de içerik ve üslûbundan anlaşılmaktadır.

Amacımız, klasik dönem Osmanlı muhasebe matematiği eserlerinden biri olan bu risalede ondalık kesirlerin mevcudiyetini vurgulamak ve risalede ondalık kesirlerin nasıl işlendiğini ele alarak Osmanlıların aritmetiğe katkılarına dikkat çekmektir.

Eserin Tanıtımı

Eserin Çorum 4514/4'te kayıtlı tek nüshası günümüze ulaşmıştır. Talik stilde yazılmış dokuz yapraklık muhtasar bir eserdir. Telif ve istinsah tarihine dair herhangi bir bilgi yoktur.² Eser, mecmua içinde bir risale olarak yer aldığından ve eserin sayfalarının karıştığı farkedildiğinden, eserin varak numaraları tarafımızca verilmiş ve bunlar [] şeklinde koyu renkli parantez içinde gösterilmiştir.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Remzi Demir, *Takıyyüddin'de Matematik ve Astronomi*, Ankara 2000, s. 27, 34-36.

² İhsanoğlu, müellifin ismine Musa Vafi, eserin istinsah tarihine H.887 ve eserin kayıtlı olduğu yere Çorum nr. 4514/2 olarak işaret etmektedir. Bkz., Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, İstanbul 1999, s. 37. Eserin 1b sayfasında şu kayıt mevcuttur: "Bibliyografik eserlerde bu zata aid bir eser yoktur."

Mecmuada, miras taksimiyle ilgili farklı tarihlerde yazılmış risaleler bulunmakla birlikte, hüccet, ferman ve kanunnamelerle ilgili örnekler mevcuttur.

Metinde tarafımızca yapılan düzeltmeler ve eklemeler [] şeklinde köşeli parantezle gösterilmiştir. Okunamayan yerler ... ile ve şüpheli yerler ? ile yazılmıştır. Tesis edilen metinde olmayan, ancak özgün metinde bulunduğu için belirtilmek istenen fazla ibareler, dipnotta + işaretinden sonra yer almaktadır. Ayrıca dipnotlarda, hamışteki bilgilere de işaret edilmiştir.

Zirâ' hesaplarından sonra risale sona ermektedir. Risalede hatime, ferağ ya da istinsah kaydı gibi bölümler, vakıf veya kıraat kaydı gibi bilgiler bulunmamaktadır. Zaten son sayfanın kenarındaki müş'ir, risalenin bir biçimde devam ettiğini göstermektedir. O halde eserin fragman şeklinde günümüze geldiğini söylemek mümkündür.

Hamişlerde ve vikaye yapraklarında başka bir kalemle yazılmış ve kadı sicillerinden istinsah edilmiş hüccetlerden, tereke kayıtlarından ve miras taksiminden aşağıdaki örnekler bulunmaktadır:

Vikaye ve 1b : Ferâiz hesabında geçerli olan kurallar yazılmıştır.

“Ahvâlü'l-benât selâse
En- nısf li'l-vâhide
Ve's- sülüsân li'l- isneyn, fe sâiden
El-usûbetü ma'a uhtihâ”

“Ahvâlü benâti'l-ibn
En- nısf li'l- vâhide
Es- sülüsân li'l- isneyn fe sâiden
Es-südüs ma'a's-sulbiyyeti'l-vâhide
Es- sukût li's-sulbiyyeteyn li'l- isneteyn ve's-sukût ma'a'l-bint
El- usûbetü ma'a'l-ahi”

“Ahvâlü'l-ahavât li-eb
En - nısf li'l- vâhide
Ve's-sülüsân li'l- isneyn fe sâiden
Es-südüs ma'a'l- uht li-eb ve üm
Es- sukût li'l-uhteyn li-eb ve üm
El-usûbetü ma'a'l- ahi li-eb
El- usûbetü ma'a binti'l- bint ve binti'l- ibn

Es- sukût ma‘a hamsete enfüs ma‘a’l- ibn ve ibni’l-ibn ve bi’l-eb bi’l- ittifâk
 Ve bi’l-ceddeti ‘inde Ebi Hanife ... eb ve üm
 Sülüsü’l-kül ‘inde ‘adem-i hâ ülâi’l- mezkûreyn”

...

“Ahvalü zevi’l- erhâm erba‘ate esnâf
 Sınıf-ı evvel: Meyyitin kızının oğlu, oğlu kızının oğlu ve kızı
 Sınıf-ı sâni: Meyyitin anasının babası ve anasının babasının anası
 Sınıf-ı sâlis: Kız karındaşının oğlu? ve er karındaşının kızı? ve anasının karındaşı
 Sınıf-ı râbi‘: Meyyitin babasının kız karındaşı ve er karındaşı ve babasının anası er karındaşı”

Ayrıca vikaye yapraklarında mürâsele, i‘lam ve fetvalardan örnekler bulunmaktadır.

Şer‘î ölçü birimleri eserde işlenmemiştir, ancak hamişlerde bir takım birimlerin alt birimleriyle olan ilişkisine dair aşağıdaki bilgiler mevcuttur.

Varak no: 7a

“Mimmâ yetlubu

el- vasak dirhem 462	el- mekûk dirhem 1560	el- kafız 12400	
es-sâ‘ 1545	et-tasuc	ed-dânik 5 kırat	el – vakiyye
er- rtil 135 dirhem	el- müd 525 dirhem		el- miskâl kırât 25
.	el- astar? 6 buçuk dirhem		
ed- dirhem :	kırât 14	şa‘ır 70	

el-habbe ve hiye ...”

3b ve 7b sayfalarında ibrâ hüccetlerinden örnekler bulunmaktadır.

5a, 7b ve 6b sayfalarında boşanma hüccetlerinden örnekler bulunmaktadır.

Talâk vâki olmaması için koşulların değiştirilmesine dair ilginç bir örnek ise aşağıdaki satış hüccetinde olduğu gibidir:

Varak no: 6b

“Mehmed b. Hasan nâm kimesne mahfıl-i kazâda hâzır olub takrîr-i kelâm idüb, dâmadım Mehmed b. Abdullah şart idüb, kızım Fatıma'nın talâkını mezbûre Fatıma'nın benim evime duhûlüne müte'allik idüb, âhar diyâra gitmişdi. Hâlâ mesfûre Fatıma evime duhûl etmek lâzım gelüb, hıns vâki' olmamak için benim evimi merkûm dâmadım Mehmed'ün babası Abdullah'a dört yüz akçeye bey'-i kat'î ile bey' eyledüm deyüb, mezbûr Abdullah bi'l-muvâcehe ? iştirâ ve kabûl idüb, kütüb-i mu'teberede ... deyü mezkûr olmağla merkûm Fatıma'ya talâk vâki' olmaduğî mukarrer olmağın mâ vaka'a bi't-taleb ketb olındı.”

Aşağıda tereke kaydına dair bir örnek vardır:

Varak no: 4a

“El-merhûm Mehmed Çelebi ibn Abdullah mâte min kabl sâkinen bi-mahalleti Debbağ Yunus min mahallâti Kostantıniyyeti'l-mahmiyye el-mazbût cümle muhallefatühû li-'ademi vârisü ma'rûfun leh fi'z-zâhir fahrûl-akrân es-Seyyid Mehmed Ağa ibn Nâsiruddîn el-emîn alâ beyti'l-mâli'l-hâssa. El-vâki' bi'l-mahmiyyeti'l-mezbûre. Vaka'a't-tahrîr fi'l-yevmi'l-hâdi 'aşere fi Muharremi'l-harâm li-senetü erba'a ve hamsîn ve elf.

Menzil der mahalle-i mezbûre

Kıymet

23000

Minhâ

Resm-i kısmet 580

Dellâliye 460

Deyn-i ... 460

Müjdegâne 900

Yekün 2400

Sahha'l-bâkî

20600 ”

Ondalık Kesirlerle İlgili İşlemlerin Tarihçesi

11. yüzyıldan itibaren gerek İslam Dünyası'nda gerekse de Avrupa'da ondalık kesirlerle ilgili birtakım çabalar³ görülmekle birlikte, ondalık kesirlerle sistemli işlem yapma becerisi ile ismi özdeşleşen matematikçi Cemşid Kâşî olmuştur. Kâşî, eseri *Miftâhu'l- Hisâb*'da (1427) astronomik hesapların daha kolay hale gelmesi için yeni bir sistem icat ettiğini zikretmiş ve *Risâle-i Mubtîyye* isimli eserinde ise ondalık sayının tam kısmını kesrinden ayırmak için "sıhâh" kelimesini kullanmıştır.⁴ Kâşî'nin bu sisteminde kesirli basamaklara retorik olarak işaret edilmiştir ve benzer hamleler Takıyyüddin'in (ö. 1585) çalışmalarında da bulunmaktadır. Ancak Takıyyüddin, ondalık kesirleri zîclerinde kullanarak, bunları trigonometri ve astronomiye uygulamıştır.⁵

Bu gelişmelerin izlerine, Ali Kuşçu'nun *Risale-i Muhammediye*'si (1473) ya da Bahauddin Amulî'nin *Hulasatü'l-Hisâb*'ı (17. asır) gibi Osmanlılarda en çok kullanılan medrese kitaplarında rastlanmadığından, Kâşî'nin ve Takıyyüddin'in katkıları Osmanlılardaki aritmetik açısından son derece kıymetlidir.⁶

Batı'da bu merhaleleri görmek için aynı zamanda bir muhasebeci olan Simon Stevin'i beklemek gerekmektedir. Stevin *De Thiende* isimli matematik eserinde (1585) farklı türden işlemlerde ondalık kesirlerle nasıl hesap yapılacağını notasyon kullanarak işlemiş, eserinin son bölümünde ise (ondalık kesirlerle birlikte ele alınan) ölçü birimleri konusuna yer vermiştir. Bu durum, konuyu kuramsal boyuttan uzaklaştırmakla birlikte, yeni bir aritmetik becerisiyle gündelik hayatı kolaylaştırma gayretinin bir örneği olmuştur.⁷

De Thiende'de ondalık kesir bilgisinden yararlanılarak işlenen ve metrik sistemin önerildiği ölçü biliminin⁸ Osmanlı muhasebe matematiği eserlerindeki durumu ise şöyle özetlenebilir:

Para birimi:

1 dirhem (akçe) = 100 fülûs

1 fülûs = 100 şa'îr

1 şa'îr = 100 hardal

1 hardal = 100 zerre

³ Demir, *a.g.e.*, s. 11-13.

⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 15-16, 22.

⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 34-36.

⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 27. (dipnot no. 59)

⁷ Florian Cajori, *Matematik Tarihi*, Çev: Deniz İlan, Ankara 2014, s. 177. ; Simon Stevin, *De Thiende*, Haz: Helmuth Gericke ve Kurt Vogel, Frankfurt 1965, s. 21.

⁸ Stevin, *a. g. e.*, s. 23.

Uzunluk birimi:

- 1 zirâ = 100 parmak
- 1 parmak = 100 rişte
- 1 rişte = 100 târ-ı ankebût

Hacim birimi:

- 1 müd = 20 kile
- 1 kile = 50 kâse
- 1 kâse = 100 habbe

Ağırlık birimi:

- 1 kantar = 44 vakıyye
- 1 vakıyye = 4 lidre
- 1 lidre = 100 dirhem

- 1 miskâl = 6 dânik
- 1 danik = 4 kırat
- 1 kırat = 4 şair
- 1 miskâl = 1, 5 dirhem ⁹

Üstelik, kesirli sayıların paydasını on veya yüz haline getirme ve ondalık sayılarla hesaplama tekniklerinde sayının tam kısmını kesirli basamaktan ayırma becerisinin Türklerde eskiden beri var olduğu, Bizanslılar tarafından ileri sürülmüş, hatta bunun Türk yöntemi olduğu, 15. yüzyılda yazılan ve müellifi meçhul olan bir matematik kitabında açıkça ifade edilmiştir. Bu eserdeki bir problem çözümünde, bayağı kesirler önce ondalık kesir haline getirilmiş ve bunlar tam sayı gibi kabul edilmek suretiyle çarpma işlemi yapılmıştır. Ve işlemin sonucunda, çarpanlardaki kesirli basamak sayısı toplamı, çarpımdaki kesirli basamak sayısını da belirlemiştir.¹⁰

Osmanlılarda bu hesaplamaların nasıl yapıldığıyla ilgili fikir edinmek, dönemin matematik eserlerine bakmakla mümkün olur. Çalışmamızın bundan sonraki kısmında, incelediğimiz eserin transliterasyonu yapılmış ve dipnotlarda ise eserde görülen işlemlerin günümüzdeki karşılıklarına yer verilmiştir.

⁹ Melek Dosay Gökdoğan, "Hacı Atmaca'nın Mecma' el- Kavâid Adlı Hesap Kitabı", *Necati Öner'e Armağan, Diriliş Yolunda Türk Düşüncesi*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 2013, s. 424-426.

¹⁰ Herbert Hunger ve Kurt Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts*, Viyana 1963, s. 33.

RİSÂLETÜ MİFTÂHİ'L-MÜŞKİLÂT

Hamd ü sipâs ve sâni'-i bî kıyâs hazret-i sâni'-i musavvire olsun ki teâlâ ve tekâdes bir katre-i natîfe ve kudret ve kalem-i irâdet birle kâlib-ı rahimde şekl-i vücûd-ı insânı tasvîr kılub, ademden vücûda getürdi. Kemâ kâle azze ve celle ¹¹هو الذى يصوركم فى الارحام كيف يشاء لا اله الا هو العزيز الحكيم

Ve hezârân tuhfe-i tahiyât ve sıla-i salevât ol server-i kâinât mefhar-i mevcûdât seyyid-i enbiyâ ve seyyid-i evliyâ memdûh-ı hazret-i kibriyâ Muhammed Mustafa sallelâhü aleyhi ve sellem anın ravza-i tayyibesî üzerine olsun. Rıdvânullâhi teâlâ aleyhim ecma'ın.

Ammâ [ba'd] erbâb-ı fıtnat ve ashâb-ı basîret zamîrlerine mahfî olmaya ki ilm-i hisâbda ve terkîb-i erkâmda ulemâ-i mütekaddimîn ve fudalâ-i müteahhirîn risâleleri üslûbunca risâleler isti'mâl etmiş olmayalar. Belki zamânımız muhâsibleri dahi vâzih ve muhtasar risâleler zuhûra getürmüşlerdir. Ammâ bu za'îf-i fakîr Muhammed bin Musa dahî bu çarh-ı sitemkârın zecr ve mihnetinden çeşm-i nemnâk ve kalb-i gamnâk olmuş idi. Nâgâh ihvân-ı safâ ve yârân-ı bâ vefâdan ba'zısı bu hâlete vâkıf olub, letâif-i Rabbâni ve avâtıf-ı yezdânî birle bu hâtır-ı pür mürdei ârâste kılub, meserret âsâr hâsıl olcâk ilm-i hisâbdan bir Türkçe risâle te'lif olmağı iltimâs etdiler. Çünkü bu kalîlü'l-bidâ'a fakîrden yâdigâr talebi olcâk dilenildi ki pâdişâh-ı cihân-güşâ-yı melikü'l-kadir âlem-ârâ-yı Sultan Süleymân taht-ı İskender baht-ı feridun ola. Zillüllâhi teâlâ fi'l-âlemîn gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Sultân bin Sultân bin Sultân Bayezid bin Sultân Mehmed Hân halledellâhü sultânehû ve evzaha ale'l-âlemîn burhânehû nâm-ı cihân-ârâste te'lif olına. Ahsen-i hâlde ve eşref-i âvânda mümâreset idüb, alâ kadri't-tâka hûbterîn vechile bir risâle te'lif [2a] olunmasına şurû' olundu. Vâzih ve rûşen ibâre ile mübtedîlere âsân olsun için bu risâleye **Miftâhu'l-Müşkilât** deyü ad virildi. Her mübtedî ki bu risâleyi mutâla'a kıla ümîddir ki terakkıyât-ı nâ mütenâhi hâsıl ola. İnşâellâhü teâlâ veliyyü't-tevfik ve hüve'r-refik .

¹¹ Ali İmran, ayet 6.

***Faslü'l-Evvel : Fî beyâni'l-erkâm li'l-'a'dâd ve hiye nev'ân
en-Nev'u'l-evvel: Der beyân-ı siyâkat-i Arabî***

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ا	لا	لا	لوا	قا	ح	موا	را	ها	عا	كا	طا	يا
14	15	16	17	18	19	20	21					
يوى	هـ	ـ	يوا	لهـ	يوا	دح	ادح					
22	23	24	25	26	27							
دح	ياح	يوى	هـ	ـ	ادح							
28	29	30	31	32	33	34						
دح	يوا	لح	ادح	دح	ياح	يوى						
35	36	37	38	39	40	41						
هـ	ـ	يوا	دح	يوى	يوا	يوا						
42	43	44	45	46	47	48						
دح	ياح	يوى	هـ	ـ	يوا	دح						
49	50	51	52	53	54	55						
يوى	ح	ادح	دح	ياح	يوى	دح						
56	57	58	59	60	61	62						
دح	يوا	دح	يوا	ح	ادح	دح						

63 64 65 66 67 68 69
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج لاج

70 71 72 73 74 75 76
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج لاج

[2b]

77 78 79 80 81 82
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج

83 84 85 86 87 88
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج

89 90 91 92 93 94
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج

95 96 97 98 99 100
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج

101 102 103 104 105 106
 لاج لاج لاج لاج لاج لاج

107	108	109	110	111	112
مالها	مارها	مالها	مالها	مارك	ماله
113	114	115	116	117	118
مالها	مانول	مارك	مارك	مارك	مارك
119	120	121	122	123	124
مانول	مارك	مارك	مارك	مالها	مالها
125	126	127	128	129	
مارك	مارك	مارك	مارك	مانول	
130	140	150	160	170	180
مارك	مانول	مارك	مارك	مارك	مارك
190	200	201	202	203	204
مارك	مارك	مارك	مارك	مارك	مارك
205	206	207	208	209	210
مارك	مارك	مارك	مارك	مارك	مارك
[3a]					
300	400	500	600	700	800
مارك	مارك	مارك	مارك	مارك	مارك

900 1000 1001 1002 1003 1004

تسعمائة ألف ألف واحد ألفان ألفان وثلاثون ألفان وأربعون

1005 1006 1007 1008 1009

ألف وخمسة ألف وستة ألف وسبعة ألف وثمانية ألف وتسعة

1010 2000 3000 4000 5000

ألفان وعشرون ألفان ثلاثون أربعون خمسون

6000 7000 8000 9000 10000

ستون سبعون ثمانون تسعون مائة

11000

ألفان

21000

ألفان

21255

ألفان مئتين وخمسة

32166

ثلاثون ألفاً وستة مائة وستة

40000

أربعون ألفاً

50000

خمسة

60000

ستون ألفاً

70000

سبعون ألفاً

80000

ثمانون ألفاً

90000

تسعون ألفاً

100000

مائة ألف

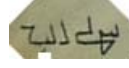
200000

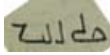
300000

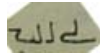
400000

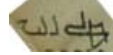
500000

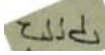
600000

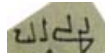
700000

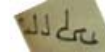
800000

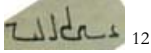
900000

1000000

2000000

en-Nev' u's-Sânî :

Rukûm-ı Hindî 'ilm-i hisâbın âletidir. Darb idüb, her müfredâtı cümle etmek bununla âsândır. Meselâ a' dadun ahâdına dokuz sûret vaz etmişlerdir. Bu resm

Ve bunların ziyâdesi menzilleri i'tibâriyledür Meselâ âhâd evvelki menzilde olsa "bir"dür, bu resm 1. Ve ikinci menzilde olsa "on"dur, bu resm 10. Ve üçüncü menzilde olsa "yüz"dür, bu resm 100. Dördüncü menzilde olsa "bin"dür, 1000. Beşinci menzilde olsa "on bin"dür, bu resm 10000. Altıncı menzilde olsa "yüz bin"dür, bu resm 100000. Yedinci menzilde olsa on kez yüz

12

11000

2000000

...

Hamîşte.

bindür, bu resm 1000000. Sekizinci menzilde olsa yüz kere yüz bindür, 10000000. Dokuzuncu menzilde olsan [bin kerre yüz bindür]¹³ bu resm 100000000. Ve eğer onuncu menzilde olsa [on bin kerre yüzbindür]¹⁴ **[3b]** [1000000000]¹⁵. Ya'ni on bin kerre yüz bin olur ki giru kalanın dahi bu üslûb üzere kıyâs ideler. Evvelki menzil ne mikdâr ise ikinci menzil on evvel kadardır.

en-Nev'û'l-evvel : Darbü'l-âhâd fi'l-âhâd

Âhâdî âhâda darb, ikiden dokuza varınca âsândır. Sehli fikr ile hâsıl olur. Fe ammâ artuk 'adede¹⁶ darb etseler elbetde ziyâde olur. Teemmüle muhtâc olur.

en-Nev'û's-sânî : Darbu'l-âhâd fi'l-'aşerât

Âhâd[i] 'aşerâta darb etseler, 'aşerât[i] âhâda indireler, âhâd[i] âhâda darb ideler. Ne mikdâr 'adede erişürse birerinden on ve onarından yüz hisâb ideler.

Meselâ dördü yetmiş darb etseler, yetmiş[i] yediye indireler ve dördü yediye darb ideler. Dört kerre yedi yigirmi sekiz olur. İki kez on hâsıl olur. Birerinden on, onarından yüz hasıl olur, hisâb ideler mecmû' iki yüz seksen olur.

Bu resm :¹⁷

$$\begin{array}{r} 04 \\ \hline 70 \\ \hline 280 \end{array}$$

¹³ Özgün metinde "on kez yüz bin kere yüz bindür" olarak yazılmıştır.

¹⁴ Özgün metinde "yüz kere yüz bindür. Yani bin kerre yüz bin olur." olarak yazılmıştır.

¹⁵ Özgün metinde "1000000000" olarak yazılmıştır.

¹⁶ Dokuzdan büyük sayılar olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷

$$1 \leq a \leq 9 \qquad 1 \leq b \leq 9$$

$$\begin{aligned} a \times (10 \times b) &= 10 \times a \times b \\ 4 \times (10 \times 7) &= 10 \times 4 \times 7 = 280 \end{aligned}$$

$$\begin{array}{r} 04 \\ \times 70 \\ \hline 280 \end{array}$$

en-Nev' u's-sâlis : Darbu'l-âhâd fi'l-miât

Âhâdı miâta darb etseler, miâtı âhâda indireler, âhâdı âhâda darb ideler. Ne mikdâr 'adede erişürse, birerinden yüz ve onarından bin hisâb ideler. Meselâ, beşi dokuz yüze darb etseler, dokuz yüzi, dokuza indireler ve beşi dokuza darb ideler. Beş kerre dokuz, kırk beş olur. Birerinden yüz ve onarından bin hisâb ideler. Mecmû'ı dört bin beş yüz olur.

Bu resm :¹⁸

$$\begin{array}{r} 5 \\ 900 \\ \hline 4500 \end{array}$$

en-Nev' u'r-râbi' : Darbu'l-âhâd fi'l-ulûf

Âhâd[ı] ulûfa darb etmek isteseler, ulûfu âhâda indireler. Âhâdı âhâda darb edeler. Ne mikdâr 'aded olursa birerinden bin ve onarından on bin hisâb ideler. Meselâ, altı[y]ı yedi bine darb etseler, yedi bini yediye [4a] indireler. Altı[y]ı yediye darb ideler, kırk iki olur. Her birini bin ve onarını on bin hisâb ideler. Mecmû'ı kırk iki bin olur.

Bu resm :¹⁹

18

$$1 \leq a \leq 9$$

$$1 \leq b \leq 9$$

$$a \times (100 \times b) = 100 \times a \times b$$

$$5 \times (100 \times 9) = 100 \times 5 \times 9 = 4500$$

$$\begin{array}{r} 5 \\ \times 900 \\ \hline 4500 \end{array}$$

19

$$1 \leq a \leq 9$$

$$1 \leq b \leq 9$$

$$\begin{array}{r}
 6 \\
 7000 \\
 \hline
 42000
 \end{array}$$

en-Nev‘u‘l-hâmis : Darbü‘l-‘aşerât fi‘l-‘aşerât

Kaçan ‘aşerâtu ‘aşerâta darb etmek dileseler, ikisini dahi âhâda indireler, birbirine darb ideler. Ne mikdâr ‘adede irişürse, birerini yüz ve onarını bin hisâb ideler. Meselâ yetmiş[i] doksana darb etseler, yetmiş[i] yediye ve doksanı dokuza indireler, darb ideler. Yedi kez dokuz, altmış üç olur. Birerinden yüz ve onarından bin hisâb ideler. Mecmû‘ı altı bin üç yüz olur.

Bu resm²⁰

$$a \times (1000 \times b) = 1000 \times a \times b$$

$$6 \times (1000 \times 7) = 1000 \times 6 \times 7 = 42000$$

$$\begin{array}{r}
 6 \\
 \times 7000 \\
 \hline
 42000
 \end{array}$$

20

$$1 \leq a \leq 9 \qquad 1 \leq b \leq 9$$

$$(10 \times a) \times (10 \times b) = 100 \times a \times b$$

$$(10 \times 9) \times (10 \times 7) = 100 \times 9 \times 7 = 6300$$

$$\begin{array}{r}
 90 \\
 \times 70 \\
 \hline
 6300
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 70 \\ 90 \\ \hline 6300 \end{array}$$

en-Nev'û's-sâdis: Dârbü'l-'aşerât fi'l-miât

'Aşerât[1] miâta darb etseler, ikisin dahi âhâda indireler, birbirine darb ideler. Ne mikdâr 'adede irişürse birerinden bin ve onarından on bin hisâb ideler. Meselâ otuzu yedi yüze darb etseler otuzu üçe ve yedi yüzi yediye indireler, birbirine darb ideler. Üç kez yedi, yigirmi bir olur. Her birini bin ve onarını on bin hisab ideler, yigirmi bir bin olur.

Bu resm :²¹

$$\begin{array}{r} 30 \\ 700 \\ \hline 21000 \end{array}$$

Bâkîsin dahi bu üslûb üzere kıyâs ideler.

Fasl: fi Darbi'l-adedi'l-mürekkeb

²¹

$$1 \leq a \leq 9 \quad 1 \leq b \leq 9$$

$$(10 \times a) \times (100 \times b) = 10000 \times a \times b$$

$$(10 \times 3) \times (100 \times 7) = 1000 \times 3 \times 7 = 21000$$

$$\begin{array}{r} 30 \\ \times 700 \\ \hline 21000 \end{array}$$

Ya'ni 'aded-i mürekkebin darb ve madrûb[ı] iki nev' olub, madrûbun fih dahi iki nev' üzerine olmaktadır. Meselâ on'ı on ikiye darb, iki kerre darb etmek lâzım olur. Bir, on'ı ikiye, bir dahi, on'ı on'a; on kerre on [iki], yüz yigirmi olur.

Bu resm: ²²

$$\begin{array}{r} 10 \\ 12 \\ \hline 120 \end{array}$$

Fe ammâ madrûb ile madrûbun fih ikişer nev' olsa lâzımdır ki dört kerre darb olına. Meselâ on iki[y]i yigirmi beşe darb etseler²³ ol on'ı beşe

$$\begin{array}{r} 5 \\ 10 \\ \hline 50 \end{array}$$

²²

$$12 \times 10 = (10 \times 2) + (10 \times 10) = 120$$

$$\begin{array}{r} 10 \\ \times 12 \\ \hline 120 \end{array}$$

²³

$$12 \times 25 = (5 \times 10) + (5 \times 2) + (20 \times 2) + (20 \times 10) = 300$$

$$\begin{array}{r} 12 \\ \times 25 \\ \hline 50 \\ + 25 \\ \hline 300 \end{array}$$

ve ondan sonra iki[y]i beşe

$$\begin{array}{r} 2 \\ 5 \\ \hline 10 \end{array}$$

ve geldik on'ı yığirmiye

$$\begin{array}{r} 20 \\ 10 \\ \hline 200 \end{array}$$

[4b] ve andan sonra iki[y]i yığirmiye darb ideler:

$$\begin{array}{r} 2 \\ 20 \\ \hline 40 \end{array}$$

Bu mecmû'î üç yüz olur.

$$\begin{array}{r} 12 \\ 25 \\ \hline 50 \\ 25 \\ \hline 300 \end{array}$$

Bu üslûb üzere ve her bir bâr ki madrûb ile madrûbun fih ziyâde ola darb dahi ziyâde olur.

Kâçân kim yüz yigirmi beşi üç yüz kırk altıya darb dileseler,²⁴ dokuz kerre darb etmek lâzım olur. Zira üç mertebedir. Üç kerre üç dokuz olur. Evvel yüzi, üç yüze darb ideler. Yüz kez üç yüz, otuz bin olur.

Bu resm :

$$\begin{array}{r} 100 \\ 300 \\ \hline 30000 \end{array}$$

Andan sonra yigirmiye üç yüze darb ideler, yigirmi kez üç yüz, altı bin olur.

Bu resm :

$$\begin{array}{r} 20 \\ 300 \\ \hline 6000 \end{array}$$

andan sonra beşi üç yüze darb ideler, beş kerre üç yüz, bin beş yüz olur.

$$\begin{array}{r} 5 \\ 300 \\ \hline 1500 \end{array}$$

Ve geldik yüzi kırka darb etmeğe, yüz kerre kırk, dört bin olur.

²⁴

$125 \times 346 = [(300 \times 100) + (300 \times 20) + (300 \times 5)] + [(40 \times 100) + (40 \times 20) + (40 \times 5)] + [(6 \times 100) + (6 \times 20) + (6 \times 5)] = 43250$

$$\begin{array}{r} 100 \\ 40 \\ \hline 4000 \end{array}$$

Ve yigirmi[y]i kırka darb ideler, yigirmi kerre kırk, sekiz yüz olur.

$$\begin{array}{r} 20 \\ 40 \\ \hline 800 \end{array}$$

Ve beşi dahi kırka darb ideler, beş kerre kırk, iki yüz olur

$$\begin{array}{r} 5 \\ 40 \\ \hline 200 \end{array}$$

Geldik yüzi altıya darb etmeğe, altı kerre yüz, hemen altı yüz olur.

$$\begin{array}{r} 100 \\ 6 \\ \hline 600 \end{array}$$

Ve yigirmi[y]i altıya darb ider ki altı kerre yigirmi, yüz yigirmi olur.

$$\begin{array}{r} 20 \\ 6 \\ \hline 120 \end{array}$$

Ve beşi dahi altıya darb ideler, beş kerre altı otuz olur.

$$\begin{array}{r} 5 \\ 6 \\ \hline 30 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 30000 \\ 6000 \\ 1500 \\ 4000 \\ 800 \\ 300 \\ 600 \\ 120 \\ 30 \\ \hline 43250 \end{array} \quad 25$$

$$\begin{array}{r} 30000 \\ 6000 \\ 1500 \\ 4000 \\ 800 \\ 300 \\ 600 \\ 120 \\ 30 \\ \hline 43250 \end{array} \quad 25 \quad \text{Hamışte.}$$

Bu mecmû'ı birbirine zam ideler, kırk üç bin iki yüz elli olur, işbu mûcibce.

Fasl: fî Ma'rifeti sıhhati'l-mizân

Kaçan bir nice 'adedi birkaç 'adede darb etmek dileseler, ol darb etdiklerinde hâsıl olan mîzâna muvâfık mıdır, değil midir bilmek dilsen, tarîk budur ki mâdrûbı dokuzar tarh idesin ve madrûbun fihi dahi dokuzar tarh ideler. Eğer dokuz gelüb ve yahud ziyâde veya nâkıs gelürse, tarafeynden müsâvî olan mîzan râstdır ve illâ değildir, tekrar görüle. Meselâ yigirmi yedi[y]i, kırk beşe darb etseler, **[5a]** bin iki yüz on beş olur. Bu resm:²⁶

$$\begin{array}{r} 27 \\ 45 \\ \hline 1215 \end{array}$$

Madrûb yigirmi yedidir. Bunda dokuz tarh olıcak, dokuz. [Madrûbun fih kırk beşdir. Bunu dokuzar tarh idicek, dokuz.] Bin iki yüz on beşi dahi dokuzar tarh idicek, yine dokuz kalur, mîzân muvâfıkdır.

Eğer ikisinde veya birinde küsûr kalsa, birbirine darb ideler. Ne hâsıl olursa dokuzar tarh ideler, ne kalursa ol hıfz, yine tatbîk ideler. Eğer rast gelirse hoş ve illâ tekrâr yoklayalar. Meselâ doksan beşi yetmiş beşe darb etseler, yedi bin yüz yigirmi beş olur.

²⁶

x, y ve a,b,c birer tam sayı olmak üzere

$$x \times y \equiv c \pmod{9} \quad \text{veya} \quad x \times y = c + 9k, \quad (k \in \mathbb{Z})$$

$$x \equiv a \pmod{9}$$

$$y \equiv b \pmod{9}$$

$$a \times b \equiv c \pmod{9} \quad \text{veya} \quad a \times b = c + 9k, \quad (k \in \mathbb{Z})$$

$$x \times y \equiv a \times b \pmod{9} \quad \text{ise işlem doğrudur.}$$

$$27 \times 45 \equiv 9 \times 9 \equiv 9 \pmod{9} \quad \text{olduğundan işlem doğrudur.}$$

$$\begin{array}{r} 95 \\ 75 \\ \hline 7125 \end{array}$$

Dokuzar tarh idicek, altı kalır hıfz ola. Madrûbun fihden beş kalur ve madrûbdan üç kalur. Üçi beşe darb etseler on beş olur. Bunu dahi dokuzar tarh idicek, altı kalur, mîzân rastdır. Vallâhü a‘lem.²⁷

Fasl: fî Beyâni'l-Kısme

Kaçan bir ‘adedden birkaç ‘adede kısmet etmek dileseler, ol ‘adedi maksûmun ‘aleyhe kısmet ideler. Eğer müsâvî gelir[se] kısmet tamâmdır. Ve illâ ‘aded-i âhar taleb ideler, eğer müsâvî gelürse hoş, eğer bakıyye nesne kalursa, anı dahi maksûmun ‘aleyhe kısmet ideler. Eğer müsâvî olmayub, kûsûr gelürse nazar ideler. Her birine nasîb-i sülüs, rub‘ ve humsı olur. Meselâ, üç bin dört yüz yigirmi[yi on] beş[e] kısmet etmek dileseler, miâtndan ‘aded taleb ideler. Her ‘adedi ikişer yüze kısmet ideler, tamâm üç bin gider, dört yüz yigirmi bâkî kalur. Bu kez ‘aşerâtdan ‘aded taleb ideler, her ‘adedi yigirmişere kısmet idicek, üç yüz

²⁷

x, y ve a,b,c birer tam sayı olmak üzere

$$x \times y \equiv c \pmod{9} \quad \text{veya} \quad x \times y = c + 9k, \quad (k \in \mathbb{Z})$$

$$95 \times 75 \equiv 6 \pmod{9}$$

$$95 \equiv a \pmod{9}$$

$$75 \equiv b \pmod{9}$$

$$95 \equiv 5 \pmod{9}$$

$$75 \equiv 3 \pmod{9}$$

$$x \times y \equiv a \times b \pmod{9} \quad \text{ise işlem doğrudur.}$$

$$95 \times 75 \equiv 5 \times 3 \equiv 6 \pmod{9} \quad \text{olduğundan işlem doğrudur.}$$

gider, yüz yigirmi bâkî kalur. Ve bir kerre âhâddan 'aded taleb ideler. Her 'adede sekizer kismet idicek, yüz yigirmi tamâm gider, hiç kûsûr kalmaz. Pes, hâric-i kismet iki yüz yigirmi sekiz çıkar, bu mûcibce. ²⁸

$$\begin{array}{r} 15 \quad | \quad 3420 \\ \hline 228 \end{array}$$

Fasl : fi Tarîk-i marifet-i sıhhatü'l-kismet

Kaçan bir 'adedi birkaç 'adede [5b] kismet etseler, ol kısım olan rast mıdır, değil midir bilmek dileseler, kismetden hâsıl olanı maksûmun 'aleyhe darb ideler. Eğer rast ise hoş ve illâ değildir, tekrâr görüle. Meselâ yüz kırk dördü on altı nefere kismet etseler dokuz çıkar ve dokuz yerine on altı[yı] darb etseler, yüz kırk dört yine hâsıl olur. ²⁹

$$\begin{array}{r} 16 \quad | \quad 144 \\ \hline 9 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 9 \\ 16 \\ \hline 144 \end{array}$$

28

$$\begin{array}{r} 3420 \quad | \quad 15 \\ - 3000 \\ \hline 420 \\ - 300 \\ \hline 120 \\ - 120 \\ \hline 000 \end{array}$$

29

$$\begin{array}{r} 144 \quad | \quad 16 \\ \hline 9 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 16 \\ \times 9 \\ \hline 144 \end{array}$$

Sûret-i taksîmü'l-guremâ³⁰

el-irâd

Zeyd'e Bekir'e Beşir'e

2000 500 220

Yekûn 2720 Cem'an

[mâl-i] Mürde-i Amr

300

$$\begin{array}{r}
 2 \\
 - \\
 21145 \\
 ----- \\
 138666 \\
 ----- \\
 2320 \quad | \quad 3000000 \\
 \hline
 000,11,02
 \end{array}$$

Bu hâric-i kısmeti her birinin malına darb idüb, dörder hânesin tarh idesin her birinin hakkı ne olur?

³⁰ Burada sadece problemin çözümü yapılmıştır. Ancak problem açıkça ifade edilmese dahi hesaplamalar bize problemle ilgili şu ipuçlarını vermektedir:

Amr'ın Zeyd'e 2000 akçe, Bekir'e 500 akçe ve Beşir'e 220 akçe olmak üzere toplam 2720 akçe borcu vardır. Fakat Amr'ın 300 akçesi bulunmaktadır.

Bu durumda, Zeyd, Bekir ve Beşir'e düşen miktarın ne olacağı sorulmaktadır. Öncelikle 300 akçe, toplam borç miktarı olan 2720 akçeye bölünür. Elde edilen değer, alacaklıların her birine olan borç miktarı ile çarpılır. Böylece her birinin 300 akçeden alacağı hisse belirlenmiş olur.

Hisse-i Zeyd	Hisse-i Bekir	Hisse-i Beşir
1102	500	220
2000	1102	1102
0000	55,10,00	22040
0000		22040
0000		24,24,40
2204		
220,40,00		

Yekûn

2204000

0551000

0242440

02560

300,000

31

Cümle hisseleri cem' etdük, üç yüz ki mâl-ı mürde-i Amr'dur, giru hemen aynıyle zâhîr oldı delâlet taksimîn ve hisâbın sıhhatine.³² Ve kıs alâ hâzâ.³³

31

Yekûn

2204000

0551000

0242440

02560

300,000

: + Bu bâkî der kismetden kalmış idi. *Hamîşte*

[6a] Der beyân-ı eşkâl-i kûsûrat-ı nukûd

Üstâdlar bir akçe[y]i yüz mangur ve bir mangur yüz şa'îr ve bir şa'îr yüz hardal ve bir hardalı yüz zerre ve bir zerre[y]i yüz haşiv dutmuşlar. Bu takdirce lâzım gelür ki sümün dirhem ya'ni bir akçenin sekiz kısmından bir kısmı ki bir pul dinür. On iki buçuk peşiz³⁴ [yani on iki peşiz] ve elli şa'îr vâki' olur. Ve dahi rub' dirhem ya'ni bir akçenin rub'ı ki iki pul olur. Ve üç [sümün]³⁵ ya'ni üç pul, otuz yedi buçuk peşiz ya'ni otuz yedi peşiz ve elli şa'îr olur. Ve nîm direm³⁶, buçuk akçe, elli peşiz olur. Ve beş [sümün]³⁷ ya'ni beş pul, altmış iki peşiz ve elli şa'îr olur. Ve altı [sümün]³⁸ ya'ni altı pul, yetmiş beş peşiz olur. Ve yedi

32

$$\frac{300}{2720} = 0,1102$$

$$0,1102 \times 2000 = 1102 \times 2000 \times 10^{-4} = 220,40$$

$$0,1102 \times 500 = 1102 \times 500 \times 10^{-4} = 55,10$$

$$0,1102 \times 220 = 1102 \times 220 \times 10^{-4} = 24,2440$$

$$220,40 + 55,10 + 24,2440 \cong 300$$

³³ Ve kıs alâ hâzâ : +

Nisf	Taz'if
<u>113116</u>	<u>58935</u>
056558	117870
Tefrik	Taz'if
1011001	Diğer bi't-tariki'z-zıf
<u>99079</u>	267896
911902	<u>5</u>
	1339480

Hamışte

³⁴ Mangır.

³⁵ Özgün metinde “sümîn” olarak yazılmıştır.

³⁶ Dirhem.

³⁷ Özgün metinde “sümîn” olarak yazılmıştır.

³⁸ Özgün metinde “sümîn” olarak yazılmıştır.

sümün ya'ni yedi pul, seksen yedi peşiz elli şa'ır olur. Sekiz sümün hod bir akçe olur.

İmdi bir akçenin kûsûratı hemen yedi sümündür, yedi puldur.

Ve hâlet-i kitâbetde sûret-i kusûrat-ı mezbûrdan bu vechile rakam olunur ki suret-i sümün direm, ya'ni bir pul : 12,5.

Ve sûret-i rub' direm, ya'ni iki pul : 25. Yiğirmi beş peşiz olur.

Ve suret-i se sümün, ya'ni üç pul : 37,5. Ya'ni otuz yedi peşiz ve elli şa'ır olur.

Ve suret-i nîm direm , ya'ni buçuk: 50 peşiz olur.

Ve suret-i beş sümün, ya'ni beş pul : 62,5. Ya'ni altmış iki peşiz ve elli şa'ır olur.

Ve sûret-i altı sümün, ya'ni altı pul : 75 peşiz.

Ve suret-i yedi sümün : 87,5. Ya'ni yedi pul, seksen yedi peşiz ve elli şa'ır olur.

Eğer hîn-i hîsâbda kûsûrat-ı mezbûrûn ile sîhâhda her ne mikdâr 'aded kayd olunmak denilürse, ol a'dâd-ı sîhâh rakam olma. Andan sonra a'dâd-ı sîhâhun cânib-i yemîninde her kangı sûret-i kûsûr hâcet olursa, rakam olma. Ammâ a'dâd-ı kûsûr ile sîhâh fark olunmak için mâbeynlerine bir işaret-i [6b] tarh vaz' olma.

Meselâ, eğer beş akçe ve bir sümün ya'ni bir pul yazılmalu olsa bu vechile yazıla: 5,12,5. Ve her kaçan ki sîhâh ve kûsûr bir yerde rakam olmalı olsa hemen bu üslûb üzere 'amel olma. Vallâhü a'lem. Misâl: Yüz on beş dane nesne, üçer akçe ikişer pula olsa sûreti budur:³⁹

³⁹ $3,25 \times 115 = 325 \times 10^{-2} \times 115 = 37375 \times 10^{-2} = 373,75$

$$\begin{array}{r} 325 \\ \times 115 \\ \hline 1625 \\ 325 \\ + 325 \\ \hline 373,75 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
325 \\
\underline{115} \\
1625 \\
325 \\
\underline{325} \\
373,75
\end{array}$$

Hâsıl-ı darba nazar etdük, otuz yedi bin üç yüz yetmiş beş ‘aded geldi, yukarıda küsûrumuz iki hânedür. Bu hâne[y]i hâsıl-ı darbdan tarh etmek kâ‘idedür. Bu takdîrce, üç yüz yetmiş üç akçe ve altı pul vâki‘ oldu. Zîrâ, yetmiş beş akça altı pul şeklidür, kalanı da buna göre idesin. Eğer bilmekte acz gösterirsen bir üstâdın huzûr[ına] diz çöküp kemâliyle bilüb, anlayasın. Ve billâhi’t-tevfik.

Küsûrât-ı Emdâd

Bir müd yigirmi kiledür ve bir kile elli sâğardur ve bir sâğar yüz habbedür.

Bir kilenün sûret-i budur ki [50] zikr olunan sâğardur.

Ve nısf kilenün sûreti budur: 25 sâğardur, ya‘ni iki şinikdür.

Ve bir şiniğün sûreti budur: 12,5. On iki sâğar elli habbedür.

Bu zikr olan sûretler şol vakit lâzım gelür ki müdlerin küllîleriyle darb-ı vâhiden çıkaralar. Meselâ bir müd ile bir kile vaz‘ olınsa, sûreti budur:

1,050

Ya‘ni sıfır-ı zâyid koya.

Ba‘dehû bir kile kaç akçeye olsa, bir müd bir kile kaç akçeye gelür deseler, bu mûcibce rakam alınub, darb olına ve bir müd ile buçuk kile kosan, sûreti budur:

[1,025]⁴⁰ Bunda dahi sıfır-ı zâyid gerekdür.

Bir müd ile bir şinik kosan, sûreti budur:

[1,0125]⁴¹ Bunda dahi sıfır-ı zâyid gerekdür.

⁴⁰ Özgün metinde “1025” olarak yazılmıştır.

⁴¹ Özgün metinde “10125” olarak yazılmıştır.

[7a] Bir müd ile iki kile kosan, sûreti budur:

[1,100]⁴²

Bunda sıfr-ı zâyid lâzım deĝıldür.

Beş müd ile beş kile vaz' eylesen, sûreti budur:

5,250

Ya'ni beş kile, iki yüz elli sâĝar oldı.

İmdi kâ'ide-i küllî budur ki kile ikiden aşıĝı olsa, elbetde müd ile anın arasında sıfr-ı zâyid lâzımdır. Zirâ iki mertebe müdden aşıĝa düşıdi, sûreti budur:

1,00625

Bâkî ahvali buna göre kıyâs ideler. Vallâhü a'lem bi's-savâb.

Küsûrât-ı Kantâr

İmdi bilmek gerekdür ki yüz yetmiş altı dirheme bir lodra derler. Ve yüz lodra bir kantârdur. Bu takdirce, kantâr mertebe-i miâtta vâki' oldı. Ve bir lodra mertebe-i âhâdda vâki' oldı. Her bâr ki lodra mertebe-i 'aşerâtda olmaya, ya'ni mertebe-i 'aşerâta varmaya, kantâr ile lodra arasında sıfr-ı zâyid lâzımdır. Meselâ bir kantâr beş lodranun sûreti budur:

1,05 Sıfr-ı zâyid lâzım geldi.

Beş kantâr yedi lodranın sûreti budur:

[5,07] ⁴³

Sekiz kantâr ve dokuz lodranun sûreti budur:

[8,09] ⁴⁴

⁴² Özgün metinde "1100" olarak yazılmıştır.

⁴³ Özgün metinde "507" olarak yazılmıştır.

⁴⁴ Özgün metinde "809" olarak yazılmıştır.

Dört kantâr on lodranın sûreti budur :

[4,10]⁴⁵

Lodra ki mertebe-i ‘aşerâta vara, sıfr-ı zâyid lâzım gelmez. Bunda mertebe-i ‘aşerâta varduğu ecilden sıfr-ı zâyid lâzım [gelmez]⁴⁶

Meselâ dokuz kantâr yigirmi beş lodra, bir kantâr yüz yigirmiye olsa, bu sûret ile vaz‘ idesüz:⁴⁷

$$\begin{array}{r}
 925 \\
 \hline
 120 \\
 \hline
 18500 \\
 985 \\
 \hline
 1110,00
 \end{array}$$

Pes darb idüb, hâsıl-ı darbda lodra ki kantârın küsûrâtındandır tarh idesüz. Çün gördük hâsıl-ı darb yüz on bir bin ‘aded vâki’ oldı. Yigirmi beş ki lodradur, kantârın küsûrâtındandır tarh eyledük, bin yüz on ‘aded kaldı. Dokuz kantâr ve yigirmi beş lodranın kıymetidir. Sâir ahvâli dahi buna göre kıyâs olına. Eğer bilmekde aciz olursan bir üstâd-ı hâzık huzûruna varub, tekmîl idesin.

Mes’ele: Bir lodra kaç dirhem su’âl olursa :

Bir lodra 176 dirhemdür

İki lodra 352 dirhemdür

Üç lodra 1 vakıyye 128 dirhemdür

Dört lodra 1 vakıyye 304 dirhemdür

Beş lodra 2 vakıyye 80 dirhemdür

On lodra 4 vakıyye 160 dirhemdür

⁴⁵ Özgün metinde “410” olarak yazılmıştır.

⁴⁶ Özgün metinde “geldi” olarak yazılmıştır.

⁴⁷

$$925 \times 10^{-2} \times 120 = 111000 \times 10^{-2} = 1110$$

Yiğirmi lodra 8 vakıyye 320 dirhemdür

Yirmi beş lodra 11 vakıyye

Yüz lodra bir kantârdur.

Böylece hisâb olma. Ammâ ipek [lidresi]⁴⁸ her bir [lidre]⁴⁹ yüz dirhemdür.⁵⁰

[7b] *Tarîk-i Miskâl*

Bir miskâl yiğirmi dört kırâtdur ve bir kırât dört şa'irdür. Lâzım geldi ki bir miskâl doksan altı şa'ir ola. Hâsıl-ı kelâm, üç dirhem iki miskâldür.

Tarîk-i 'Öşr

Meselâ, her şeyden 'öşr almalu olsalar, cümle 'adedi rakam idüb, bir hânesin tarh ideler, bâkî ne kalursa öşrdür.⁵¹ Naks ideler, şekli budur: 28996,6

Küsûrât-ı Zirâ'

Bir arşun yüz parmakdur. Ve bir parmak yüz riştedür, ya'ni yüz iplik. Ve bir iplik yüz târ-ı ankebût dutmuşlar?

Bu takdırce elli parmak, buçuk arşundur. Sûreti budur :

50

Ve yiğirmi beş parmak, çâryekdür. Sûreti budur:

[25]

[Ve on iki parmak ve elli riştenün sûreti budur:]

12,5

Ve altı parmak yiğirmi beş rişte, rub' çaryekdür. Sûreti budur:

⁴⁸ Özgün metinde "lodrası" olarak yazılmıştır.

⁴⁹ Özgün metinde "lodra" olarak yazılmıştır.

⁵⁰ Mesele: Bir lodra kaç dirhem İpek lidresi her bir lidre yüz dirhemdür.

Hamîşte.

⁵¹

$$289966 \times 10^{-1} = 28996,6$$

Tahsilâtta kesirli basamakların dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

6,25

[Üç]⁵² parmak on iki rişte ve elli târ-ı ankebût, bir kirehdür. Sûreti budur:

3,12,5

parmak	100		
bucuk arşun	050		
çâryek	025		
nîm çâryek	12	5	
rub' çâryek	6	25	
kireh	3	12	5
	parmak	rişte	tar-ı ankebut

53

Bir arşun ile buçuk arşun yazmalu olsan, sûreti budur:

1,50

Bir arşun [nîm] çâryek yazmalu olsan, sûreti budur:

1,12,5

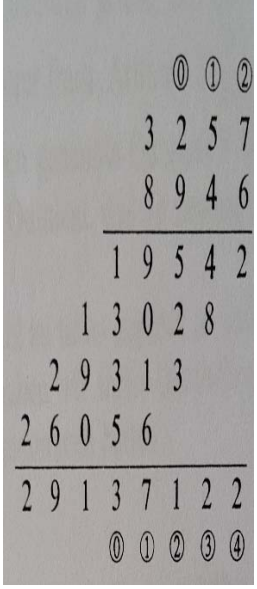
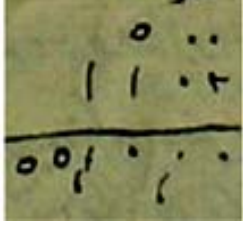

Sonuç

Gerek retorik gerekse de sembolik safhaları ile ondalık kesirlerle işlem yapma tekniğinin muhtelif asırlarda ve uygarlıklardaki durumu kısaca aşağıdaki gibi sunulabilir:⁵⁴

⁵² Özgün netinde “on” olarak yazılmıştır.

⁵³ Çaryek, özgün metinde “20” olarak yazılmıştır.

⁵⁴ Tablolardaki bilgiler şu eserlerden alınmıştır: Muhammed b. Musa, *Miftâhu'l-Müskilât*, varak no: 5b; Hunger ve Vogel, *a.g.e.*, Tablo 11 ; Stevin, *a. g. e.*, s. 17 ; Takıyyüddin *Buğyetü't-Tullâb min 'İlmi'l- Hisâb*, Carullah nr. 1454, varak no:42b ; Cemşid Kâşî, *Risale-i Muhîtiyye*, Askeri Müze nr. 69, varak no: 19a. Kâşî, iki sütünlü bir tablo oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi “küsür” olarak ifade edilen ve ondalık sayıların kesirli basamaklarının yer aldığı sütündür. Diğeri ise ”sıhah” olarak ifade edilen ve ondalık

<p>Kâşî (15. yy) (Semerkant)</p> 	<p>Kâşî'nin Osmanlılardaki takipçisi Takıyyüddin (16. yüzyıl)</p> 	<p>Batı'da (16. Yüzyıl) Stevin</p>
<p>Osmanlılar</p> 	<p>Bizanslılar</p> 	

İncelediğimiz esere gelindiğinde, eserin öncelikli olarak muhaseplere hitap ettiği rahatlıkla söylenebilir. Muhtasar bir eser olmakla birlikte içerik kavratıcı bir üslûpla ifade edilmiştir. İçerikte işlenen örfî ölçü birimlerinin dönemin diğer eserleriyle uyum içinde olduğu ve bazı birimlerin taksimatının oldukça düzenli olduğu görülmektedir. Ancak *De Thinde*'de önerilen metrik sistemle herhangi bir paralellik mevcut değildir. Eserde şer'î ölçü birimlerinden bahsedilmemiş sadece hamîşte başka bir kalemle mevcut olan kayıtlarda kafız, tasuc vs. gibi birimlerin izine rastlanmıştır.

sayıların tam kısımlarının yer aldığı sütündür. Takıyyüddin ise yapılan işlemlerde ebced rakamlarını kullanmış, ondalık sayıların tam ve kesirli basamaklarına retorik olarak işaret etmiştir; sevâlis, mesâni veya dekâik gibi.

Eserdeki problem çözümlerinde, sayılar yazılırken rakamlar arasındaki boş basamak ihtimali ısrarla vurgulanarak, işlem aşamalarının izahına özen gösterilmiştir.

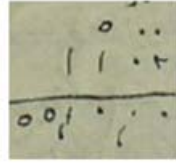
“Her bâr ki lodra mertebeye-i ‘aşerâtda olmaya, ya‘ni mertebeye-i ‘aşerâta varmaya, kantâr ile lodra arasında sıfır-ı zâyid lâzımdır. Meselâ bir kantâr beş lodranun sûreti budur:

$$1,05^{55}$$

Eserde ondalık kesirler oldukça işlevsel biçimde işlenmiştir. Bu hesaplamalarda, tıpkı tam sayılarla işlem yapar gibi işlem yapıldığı ve zımnen de olsa çarpma işlemlerinde aşağıdaki kuralın benimsendiği görülmektedir.

$$m, n \in \mathbb{Z}^-, \quad 10^m \times 10^n = 10^{m+n}$$

Çarpma

56

$$\begin{array}{r} 500 \\ \times 0,1102 \\ \hline 55,10 \end{array}$$

“Misâl: Yüz on beş dane nesne, üçer akçe ikişer pula olsa sûreti budur:

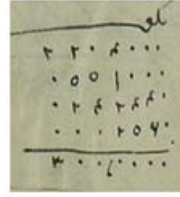
⁵⁵ Varak no: 7a.

⁵⁶ Varak no : 5b.

$$\begin{array}{r} 325 \\ \underline{115} \\ 1625 \\ 325 \\ 325 \\ \underline{\quad} \\ 373,75 \end{array}$$

Hâsıl-ı darba nazar etdük, otuz yedi bin üç yüz yetmiş beş 'aded geldi, yukaruda küsûrumuz iki hânedür. Bu hâne[y]i hâsıl-ı darbdan tarh etmek kâ'idedür. Bu takdirce, üç yüz yetmiş üç akçe ve altı pul vâki' oldu. Zîrâ, yetmiş beş akça altı pul şeklidür, kalanı da buna göre idesin."⁵⁷

Toplama

$$\begin{array}{r} 220,4000 \\ 55,1000 \\ 24,2440 \\ + 0,2560 \\ \hline 300,0000 \end{array}$$

58

Bunun dışında, ondalık sayının tam kısmını kesirli kısmından ayıracak nitelikte notasyon kullanılarak işlemler yapılmış ve işlemlerde hata olmaması için bu notasyonun konumuna dikkat çekilerek problemler çözülmüştür.

Ayrıca, bu notasyon için müellifin terim önermesi de gözlerden kaçmamaktadır. Sayının tam kısmıyla kesirli kısmını ayıran işarete müellif "tarh işareti" demektedir.

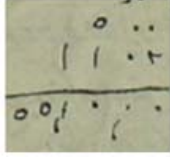
"Eğer hîn-i hisâbda küsûrat-ı mezbûrûn ile sıhâhda her ne mikdâr 'aded kayd olunmak denilürse, ol a'dâd-ı sıhâh rakam olına. Andan sonra a'dâd-ı sıhâhun cânib-i yemîninde her kangı sûret-i

⁵⁷ Varak no: 6b.

⁵⁸ Varak no: 5b.

küsûr hâcet olursa, rakam olına. Ammâ a' dâd-ı küsûr ile sıhâh fark olunmak için mâbeynlerine bir işâret-i tarh vaz' olına.”⁵⁹

Bu işâretin⁶⁰ aşağıda da görüleceği gibi, bazen virgüle oldukça benzer bir hal aldığı da burada ifade edilmelidir.

Üstelik konuyla ilgili çabaların bu boyutu, Kâşî ve Takıyyüdin'in çalışmalarında ortaya çıkmadığından, bunun Osmanlı muhaseplerine özgü bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Osmanlılarda sadece astronomik gayelerle konuya yaklaşılmadığı, tıpkı Batı'da olduğu gibi, muhaseplerin matematik eserlerinde de söz konusu gelişmelerin izlerine rastlandığı fikri belirginlik kazanmaktadır. Ve *Miftâhu'l- Müşkilât*, tıpkı *De Thiende* gibi, ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan ölçü birimleri konusunda, ondalık sayılarla kolayca işlem yapılmasının Osmanlılardaki bir örneğini teşkil etmektedir. Müellifin ondalık kesirlerle işlem yapma tekniğini, eserinde müstakil bir başlık altında ele alarak izah etmediği, ancak farklı işlem türlerinde ondalık kesirlerle hesap yapma becerisine sahip olduğu görülmektedir. O halde eserin ondalık kesirler bakımından Osmanlı aritmetiğine özgü bir sisteme sahip olduğunu ve müellifinin konuyu geliştirme gayreti içinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁵⁹ Varak no : 6a-6b.

⁶⁰ Varak no : 5b.

KAYNAKÇA

A. Yazma Eserler

Gıyaseddin Cemşid Kâşî, *Risale-i Mubitiyye*, Askeri Müze nr. 69.

Muhammed b. Musa, *Miftâhu'l-Müşkilât*, Çorum nr. 4514/4, H. 9. asır.

Takiyyüddin ibn Maruf, *Buğyetü't-Tullâb min 'İlmi'l- Hisâb*, Carullah nr. 1454, H. 10. asır.

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

CAJORI, Florian, *Matematik Tarihi*, Çev: Deniz İlan, Ankara 2014.

DEMİR, Remzi, *Takiyyüddin'de Matematik ve Astronomi*, Ankara 2000.

GÖKDOĞAN, Melek Dosay, "Hacı Atmaca'nın Mecma' el- Kavâid Adlı Hesap Kitabı", *Necati Öner'e Armağan, Diriliş Yolunda Türk Düşüncesi*, Ed: Bahaeddin Yedi yıldız, Ankara 2013.

HUNGER, Herbert ve Kurt Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts*, Viyana 1963.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, İstanbul 1999.

STEVIN, Simon, *De Thiende*, Haz: Helmuth Gericke ve Kurt Vogel, Frankfurt 1965.

LÜGATÇE

Ahad :	Birler basamağı
Aşerat :	Onlar basamağı
Cem :	Toplama
Darb :	Çarpma
Dokuzar Tarh Etmek :	Mizan yani sağlama işleminin tekniklerinden biri. İşleme giren sayıların dokuz ile bölümünden kalanları hesaplamak ve bu kalanlar üzerinden aynı işlemi gerçekleştirmek suretiyle, aynı sonuca ulaşıp ulaşılmadığını kontrol etmek.
Haric-i Kismet :	Bölüm
Hasıl-ı Darb :	Çarpım
Madrub :	Çarpılan
Madrubun fih :	Çarpan
Maksum :	Bölünen
Maksumun Aleyh :	Bölen
Mecmu :	Toplam
Menzil - Mertebe :	Basamak
Miat :	Yüzler basamağı
Mizan :	Sağlama
Müfred Sayı :	Bir basamaklı sayı veya sonundaki sıfır(lar) ihmal edildiğinde bir basamaklı hale gelen sayı.
Mürekkebe Sayı:	Birden fazla basamağı olan veya (eğer varsa) sonundaki sıfırlar ihmal edilmek suretiyle tek basamaklı hale dönüşmeyen sayı.
Taksim :	Bölme
Tansif :	Yarisını alma
Tarh Etmek :	Gerek tam sayı gerekse de ondalık sayının 10 ve kuvvetlerine bölünmesi gerektiği durumda, bölme işlemi yapmaksızın, bölenin kuvveti adedince bölümün basamaklarını sondan eksiltmek ve ortaya ondalık sayının çıkması durumunda tam ve kesirli basamakları işaretle ayırmak.
Tazif :	İki kat alma
Tefrik :	Çıkarma
Uluf :	Binler basamağı

Fatih'in Musahiplerinden Âlim ve Şair Molla Kırımî ve Bir Şiiri

Molla Kırımı: An Islamic Scholar and Poet and A Companion of Mehmed the Conqueror

İsmail Avcı*

Özet

Bu çalışmada Fatih devri müderrislerinden âlim ve şair Molla Kırımî'nin hayatı ve eserleri üzerinde durulmuştur. II. Murad devrinde hocası Molla Şerefüddin'le birlikte Kırım'dan Osmanlı mülküne göç eden Molla Kırımî önce Merzifon'da müderris, kadı ve müftü olarak görev yapmış, fethi müteakip İstanbul'a gelmiş ve burada Fatih'le tanıştırmıştır. Fatih'in ihsanına mazhar olan Kırımî onun musahipleri arasına girmiştir. Kırım'ın Osmanlı'yla birlikte hareket etmesini arzu eden ve bir Kırım âşığı olan Molla Kırımî, bilinçli bir şekilde hem günlük hayatında hem de şiirlerinde Kırımî adını/mahlasını kullanmıştır. Çevresindeki bazı yardıma muhtaç kişileri koruyup kollamasından ve Molla Kırımî adıyla anılan bir medrese, kervansaray ve çeşmeden hareketle onun hayırsever bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Ömrünün sonuna kadar müderrislik yapan Molla Kırımî'nin haşiye ve şerh türünde 12 çalışması vardır. Bunlardan başka bir gazeliyle bir de mısrası tespit edilmiştir. Şair bu mısrayı Fatih'le müşaasesi sırasında söylemiştir. Makalede Molla Kırımî'nin Kırım'dan Osmanlı mülküne göçü, yaptığı görevler, Fatih'le münasebeti, ilmi kişiliği ve eserlerinden söz edildikten sonra tespit edilebilen bir gazeli ve mısrası verilmiştir. Makalenin Fatih devri ilim hayatının anlaşılmasına ve Molla Kırımî'nin tanınmasına katkı yapması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Osmanlı, Fatih, Molla Kırımî, müderris, şair.

Abstract

This work dwells on the life and works of Molla Kırımı, an Islamic scholar and poet, who was also a mudarris during the period of Mehmed the Conqueror. Emigrating in the Ottoman territories from Crimea with

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: ismailavci@balikesir.edu.tr

his teacher Molla Şerefüddin during the period of Murad II, Molla Kırımı first served as a mudarris, kadi, and mufti in Merzifon. Following the Conquest of Istanbul, he arrived in Istanbul and he was introduced to Mehmed the Conqueror there. Honored by receiving state assistance from Mehmed the Conqueror, Molla Kırımı was included amongst the companions of Mehmed the Conqueror. Wishing that Crimea acted in unison with the Ottoman Empire and being fond of Crimea, Molla Kırımı had intentionally used the pseudonym/pen name “Kırımı” in his daily life as well as in his poems. It is evident that Molla Kırımı was a benevolent person as he protected some poor people who needed help around him and there were madrasah, caravanserai, and fountain bearing the name of Molla Kırımı. Serving as a mudarris until the end of his life, Molla Kırımı had 12 works in the genres of annotation and gloss. In addition to these works, an ode and a verse were determined to be attributable to him. The poet told this verse during exchanging poems with Mehmed the Conqueror. In this article, in the first place, the immigration of Molla Kırımı from Crimea to the Ottoman territories, his duties performed, relationship with Mehmed the Conqueror, scholar personage, and works were mentioned followed by the introduction of an ode and a verse attributable to him. It is expected that this article contributes to catching a glimpse of the scholarly life of the period of Mehmed the Conqueror and the recognition of Molla Kırımı.

Keywords: Crimea, Ottoman, Mehmed the Conqueror, Molla Kırımı, mudarris, poet.

Giriş

15. yüzyıl Osmanlı ilim, kültür ve sanat hayatı oldukça hareketli ve verimli bir yüzyıl olmuştur. II. Murad (1421-1444, 1446-1451) ve özellikle Fatih'in (1444-1446, 1451-1481) ilmî araştırmalara verdiği önem, sanat ve ilim erbabına yakınlığı, fetihten sonra İstanbul'un bir kültür başkenti olmasını kolaylaştırmış, meşhur bilginler ve sanatkârlar İstanbul'a davet edilmiştir. II. Murad devrinde Ömer-i Halebî ve Fahreddin-i Acemî gibi ulemanın Edirne'ye getirilmesi; Fatih döneminde Semerkant'tan Ali Kuşçu, Cürcan'dan hekimbaşı Ahmed Kutbuddin, Karaman'dan hekim Beşir Çelebi, Şirvan'dan hekim Şükrullah ve Üsküp'ten Kudüslü hekim Arap gibi isimlerin İstanbul'a davet edilmesi; Molla Kastalani, Molla Ali Tusî, Molla Alaüddin Arabî, Molla Fenarî gibi ulema, Poiolo Da Ragusa ve Gentile Bellini gibi sanatkârların İstanbul'da toplanmış olması bu anlamda dikkate değer gelişmelerdir.¹

Fatih devrinin zaman zaman adı anılan isimlerinden birisi de Molla Kırımı'dır. Biyografik kaynaklarda Kırımı adıyla/mahlasıyla anılan birkaç isme

¹ Cahid Baltacı, “Akşemseddin ve Yetiştirdiği İlim Çevresi”, *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 1990, s. 25-6.

rastlanır. Bunlardan biri *Mûnisü'l-Uşşâke* adlı mesnevinin müellifi olan Abdülmecîd el-Kırımı'dır. Agâh Sırrı Levend'in² 15. asır Yusuf u Züleyha müelliflerinden söz ederken adını andığı Abdülmecîd el-Kırımı'nın bugün elde nüshası bulunmayan eseri, Kâtip Çelebi'ye göre bu konuda yazılan eserlerin en zarifidir.³ Kırımı mahlasıyla bilinen bir diğer isim aslen İstanbullu olan ve 1120 (1708-9) yılında vefat eden Derviş Mehmed Efendi'dir.⁴ Tezkireci Sâlim'in verdiği bilgilere göre Mehmed Efendi dervişler zümresindedir ve birçok kez Kırım'a seyahat ettiği için zurefa tarafından kendisine Kırımı mahlası verilmiştir. Tıflî (öl. 1070/1659-60) gibi hikâyeler anlatabilen Kırımı'nın şiirleri eşsiz değildir lakin bununla birlikte tabiatındaki şiir kuvveti ve güçlü hafızasıyla onu şairler dairesi içinde düşünmek mümkündür. Sâlim Efendi şairin bir beytini ve iki muammasını örnek olarak vermiştir.⁵ Fevziye Abdullah Tansel burada adı geçen Kırımı ile özel kütüphanesindeki bir mecmuada yer alan bir koşmasını bulup yayımladığı Kırımı'nın aynı kişiler olduğu görüşünü ileri sürmüştür.⁶ Saim Sakaoğlu ise "17. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Üzerine Notlar 10: Keşfi ve Kırımı" başlıklı yazısında Tansel'in bu görüşünü dile getirdikten sonra iki ayrı Kırımı'nın olması ihtimalini gözden uzak tutmamak gerektiğini söyler. Onu bu düşünceye iten sebep bir tarafta Sâlim'deki aruzla verilmiş örnekler, diğer tarafta ise Tansel'in tespit ettiği heceyle yazılmış koşmadaki rahat söyleyiştir.⁷ Kırımı mahlasıyla bilinen bir başka isim ise Abdullah Efendi'dir. Meşhur hattatlardan biri olan ve 999 (1590-1) yılında vefat eden Abdullah Kırımı'nın şiir yazıp yazmadığına dair bir kayıt yoktur.⁸ Kırımı mahlasıyla bilinen son isim ise bu yazıya konu olan Molla Kırımı'dır.⁹

² Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 1, TTK Yay., Ankara 1998, s. 129.

³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Cilt 4, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007, s. 1529.

⁴ Cemal Kurnaz-Halil Çeltik, *Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara 2012, s. 119.

⁵ Adnan İnce, *Tezkiretü's-Şu'arâ, Sâlim Efendi*, AKM Yay., Ankara 2005, s. 580-1.

⁶ F. Abdullah Tansel, "XVII. Asrın Unutulmuş Saz Şairlerinden Kırımı ve Bir Koşması", *Türk Kültürü*, 136-137-138 (Şubat-Mart-Nisan 1974), s. 45-6.

⁷ Saim Sakaoğlu, "17. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Üzerine Notlar 10: Keşfi ve Kırımı", *Türk Dili*, 506 (Şubat 1994), s. 139-41.

⁸ Habîb, *Hat ve Hattâtîn*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1306, s. 119-20; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt 5, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3655.

⁹ Molla Kırımı hakkında daha önce Ahmet Suphi Furat tarafından bir makale yayımlanmıştır. "Fatih'in İltifatına Mazhar Olmuş Bir Alim: Kırımlı Seyyid Abdullah Oğlu Ahmed", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, haz. Halil Bal, Muhammet Erat, Da Yay., İstanbul 2003, s. 263-9. Lakin makalede Kırımı hakkındaki bilgilerin *Şakâ'ik*'ta verilen az miktardaki bilgiyle sınırlı olduğu, müellifin eserlerinden sadece dördünden söz edildiği, şiirlerinden ve şairliğinden ise hiç bahsedilmediği görülmüştür. Bu sebeplerden ötürü *Şakâ'ik*'la birlikte diğer kaynaklar kullanılarak Kırımı'nın kimliğinin daha net ortaya konulabilmesi amacıyla bu yazı kaleme alınmıştır.

1. Molla Kırımî'nin Hayatı

Kaynaklarda Kırımî, Molla Kırımî ya da Mevlânâ Kırımî şeklinde söz edilen Molla Seyyid Ahmed bin Abdullah el-Kırımî¹⁰ hakkındaki ilk bilgiler Taşkoprüzâde İsmâmeddin Ahmed Efendi'nin (öl. 968/1561) *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye* adlı eserinde bulunmaktadır. Mecdî'nin (öl. 999/1590) genişletilmiş *Şakâ'ik* tercümesi *Hadâ'ikü'l-Şakâ'ik*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (öl. 1008/1600) *Künbü'l-Abbâr*'ı, Ali Emiri'nin (öl. 1924) *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'ndaki 12 sayfalık "Kırım" başlıklı yazısı ve Bursalı Mehmed Tâhir'in (öl. 1925) *Osmanlı Müellifleri* ile "Kırım Meşâhiri" adlı eserleri müellifle ilgili bilgi alınabilecek diğer kaynaklardır. Bu kaynaklar bir araya getirildiğinde Molla Kırımî'nin hayatına dair şu bilgiler ortaya çıkmaktadır:

Molla Seyyid Ahmed bin Abdullah el-Kırımî, Kırım'da doğmuş bir isimdir. Hocası Mevlânâ Şerefüddin bin Kemâl el-Kırımî¹¹ (öl. 847/1443) ile birlikte Kırım'da düzenin bozulması ve âlimlerin dağılması neticesinde Kırım'ın ilmî ve siyasi hayatından ümitlerini kesip Osmanlı mülkündeki huzur ortamını ve değerlerinin takdir edileceğini düşünerek II. Murad zamanında memleketlerine veda edip Bursa'ya gelmişlerdir.¹² İlim ve kemalleri derecesinde padişahın ihsanına mazhar olan âlimler ölümlerine kadar rahat bir hayat yaşamışlardır. Bu iki ismin Bursa'da ne kadar kaldıkları belli değildir.

¹⁰ Müellifin adı bazı kaynaklarda Seyyid Şihâbüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî'l-Mevâhib Atâullah-ı Kırımî şeklinde geçmektedir. Cüveyriye İltuş, *Muhyî ve Cibânümmâsî (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2010, s. 8; Muammer Cengiz, *Bir Tasavvuf Klasığı Olarak Mahmûd Şebüsterî'nin Gülşen-i Râz Mesnevisi*, Doktora Tezi, Erzurum 2014, s. 121.

¹¹ Mevlânâ Şerefüddin bin Kemâl el-Kırımî, Kırım'da dinî ilimler başta olmak üzere bütün ilimleri tahsil etmiş, kendi memleketinde hocalık görevinde bulunmuş, kitaplar yazmış, hayli yararlı işler yapmış bir âlimdir. Fıkıh usulüne dair *el-Menâr* adlı esere (810/1408 yılında tamamlanmıştır) bir şerh yazmıştır. Taşkoprülüzâde İsmâmeddin Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yay., İstanbul 2007, s. 92-94; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Cilt 4, s. 1529.

¹² Bursalı Mehmed Tâhir, Molla Kırımî hakkında bilgi verirken II. Murad devrinde ve sonraki asırlarda Kırım'dan göç eden başka isimlerden de söz eder: "*Murâd-ı sâni devrinde Kırım'dan hicret idüp 840'da Edirne'de vefât iderek Zindanalı'nda Tatar Hân Kabristânı'nda medfûn olan şârih-i Menâr Şerefüddîn Kırımî'niñ tilmîzînden olup 883'de vefât iden Ahmed bin Mehmed el-Kırımî de fuşalâdan bir zât olup âsârından olan Şerh-i Buhârî-i Şerîf faşluna dâldir. 1279'da vefât iden ve Fâtih'de medfûn olan fıkıbdan Kırımî-zâde Mecmû'ası sâhibi Reşîd Efendi ile Levâiyih-i Fâ'ika ve 'Alâ'ik-i Râ'ika 'ale't-Tefsîr ve'l-Fıkıh ve'l-Hadîs ve'l-Ferâ'iz ve e't-Tasrîh isimindeki tehrîb muhşîsi Fâzıl 'Alî efendiler de bu cümledendir.*" Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000, s. 397.

Molla Kırımî daha sonra II. Murad tarafından Merzifon'da bulunan medresede görevlendirilmiştir.¹³ Uhdesinde buranın kadılığı ve müftülüğü de vardır. Ali Emîrî'ye göre fetih haberini alınca İstanbul'a gelmiş, burada sadrazam Mahmud Paşa (öl. 878/1474), Fatih'in hocası Molla Gürânî (öl. 893/1488) ve musahibi meşhur şairlerden Veliyyüddinzâde Ahmed Paşa (öl. 902/1496-7) gibi isimlerle görüşmüş ve onlar vasıtasıyla Fatih'le tanıştırılmıştır. Fatih, Molla Kırımî'nin ilimdeki kemalinden memnun kalmış ve onu büyük âlimlerden oluşan musahipleri arasına almıştır. Taşköprüzâde'ye göre Molla Kırımî'nin İstanbul'a gelişi 1451'de vefat eden Fatih'in babası II. Murad zamanındadır ve Kırımî burada padişahın bağladığı 50 dirhem yevmiyeye ders okutmuştur. Ancak İstanbul'un fethi 1453'te olduğuna göre bu bilgi doğru olamaz. Molla Kırımî'nin İstanbul'daki yaşamının ayrıntıları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Hayatını daha ziyade müderrislik yaparak geçiren Molla Kırımî, İstanbul'da vefat etmiş ve oğlu Mevlânâ Muhyiddin tarafından Molla Kestel Camii civarında yapılan mescidin yanına defnedilmiştir. Oğlu da burada metfundur. Kırımî'nin *Künhü'l-Abbâr*'da Bursa'da metfun olduğu yazılsa da bu bilgi herhangi bir belgeye dayanmamaktadır. Kabri ziyaret edilip feyiz ve bereket umulan yerlerdendir. Molla Kırımî'nin ölüm yılıyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler zikredilir. *Keşfü'z-Zunûn*'da 850 (1446-7), 856 (1452-3) ve 862 (1457-8) yılları ölüm yılı olarak geçmektedir. Ali Emîrî, Kâtip Çelebi'nin kaydettiği bu yılları verdikten sonra bunların doğru olmadığını, Kırımî'nin bu tarihlerden çok sonra vefat ettiğini söyler. Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* ve "Kırım Meşâhiri"nde müellifin vefat yılı 879 (1474) olarak gösterilmiştir.¹⁴

Molla Kırımî, Kırım âşığı bir isimdir. Kırım'dan birlikte göç ettikleri hocası Mevlânâ Şerefüddin bin Kemâl el-Kırımî ile birlikte tek düşünceleri Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesidir. Böylece iki mülk arasında İslam birliği tesis edildiği gibi Kırım'ın eski nüfuz ve kuvveti de yeniden sağlanacaktır. Fatih

¹³ Kırımî'nin müderrislik yaptığı medreselerden biri de Kara Mustafa Paşa Medresesi'dir. İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, haz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Ankara 1998, s. 419.

¹⁴ Taşköprüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri...*, s. 92-94; Mecdî, *Terceme-i Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, Tabhâne-i Âmire, 1269, s. 101-2; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Abbâr, Dördüncü Rûken: Osmanlı Tarihi C. I Tıpkıbasım*, TTK Yay., Ankara 2009, vr. 82a-b; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Cilt 1/s. 197, Cilt 2/s. 414, Cilt 3/s. 916; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 397-8; Bursalı Mehmed Tâhir, "Kırım Meşâhiri", haz. Hasan Aksoy, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V/4 (1982), s. 70-1; Ali Emîrî, "Kırım", *Osmanlı Tarihi ve Edebiyat Mecmuası*, 1/3 (31 Mayıs 1334), s. 43-4; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları Kuruluşun Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yay., Bursa 2001, s. 191.

döneminde Kırım 880'de (1475) Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁵ Ancak Mevlânâ Şerefüddin bin Kemâl el-Kırımî'nin ömrü bunu görmeye yetmemiştir. Eğer kaynaklarda 1474 olarak verilen ölüm yılı doğruysa Molla Kırımî için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Ali Emîrî iki âlimin Kırım'la ilgili düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Müşâriin-ileyhümânü merâmları Kırım'ı enzâr-ı selâtîn-i 'Osmâniyye tahtında bulundurmak sûretiyile hem bir ittihâd-ı İslâm teşkil eylemek ve hem de bu vesîle ile Kırım'ın eski nüfûz ve kuvvet ve gâlibiyyetini i'âdesine çalışmaktan 'ibâret idi. Çok zamân geçmeden Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerinin taht-ı saltanata cülûsı ve onu müte'âkib İstanbul'un feth ü teshiri gibi bir muvaffakiyyet kabri zühûra gelmiş ise de bu müsâ'id zamânı idrâke Mevlânâ Şerefüddîn Kırımî'nin ömri vesfâ itmemişdi." "Yukarıda beyân olunduğu üzere 'allâme-i müşâriin-ileyhî Kırım'ı Devlet-i 'Alîyye ile ittihâd idirmekten başka emel ve maksadı yok idi. Nazârında cihân Kırım'dan ve Kırım cihândan 'ibâret gibi idi."¹⁶

Ali Emîrî bu konuyla ilgili bir de anekdot aktarır. Buna göre müellif bütün Türkçe şiirlerini "Kırımî" mahlasıyla yazmıştır. Kendisini adıyla veya başka sıfatlarla çağırnlara pek memnuniyetle karşılık vermez, lakin Kırımî diye seslenenlere iltifat eder, gülyüz gösterirmiş. Herkes onu Molla Kırımî ya da Mevlânâ Kırımî adıyla bildiğinden tam adını söylemeye ya da yazmaya gerek kalmamış:

"Bütün Türkî eş'ârını Kırımî imzâsı altında neşr iderdi. İsmiyle yâhûd sâ'ir elfâz-ı ta'zîmiyye ile tevâib-i hitâb idenlere pek memnuniyetle i'âde-i kelâm itmezdi. Lâkin Kırımî diye nidâ idenlere beşâset ve iltifât ile cevâb virirdi. Bunun içündür ki gerek bi'z-zât hazret-i Fâtih'in dîvânında mevcûd olan Türkçe müşâ'âresinde ve gerek bânedân-ı 'Osmânînin necib ve fâzil şeh-zâdegânından Sultân Korkud hazretlerinin müntababâtında ismini tasrihine bâcet mess itmeyip Mevlânâ-yı Kırımî ta'biriyle iktifâ olunur. Çünkü o zamân hükümünce Mevlânâ-yı Kırımî ve yâhûd Mollâ-yı Kırımî dimildi mi bu zâtdan 'ibâret oldığı aşılsırdı. İşte Mevlânâ-yı Kırımî pek büyük 'ulemâ-yı 'izâm ve mü'ellifîn-i fihâmdan olduğu hâlde Türkçe şi'irler söylemesi ve mahlasını Kırımî vaz' itmesi âmâl ve maksadını gösterecek delâ'ıldendir."¹⁷

Bazı kaynaklarda Molla Kırımî adıyla anılan bir medrese, bir kervansaray ve bir de çeşmeden söz edilmektedir. Ancak yukarıda Kırımî hakkında bilgi veren temel kaynaklarda bu yapıardan söz edilmez.

Süheyl Ünver, Fatih dönemi ilim hayatından bahsederken Köprülü Kütüphanesi'nde bulunduğu tahminen 1054 (1644-5) ila 1072 (1661-2) yılları arasına ait bir belgede 48 musıla-i sahn medresesinden birinin de Molla Kırımî Medresesi olduğunu yazmaktadır. Aynı yerde Ünver, bu medreselerin bir kısmının daha eski asırlarda yıkılıp gittiğini ve sadece isimlerinin kaldığını ifade

¹⁵ Halil İnalçık, "Kırım (Kırım Hanlığı)", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, TDV Yay., Ankara 2002, s. 451.

¹⁶ Ali Emîrî, "Kırım", s. 43-4.

¹⁷ A.g.m., s. 44.

etmektedir: “Bu medreselerin bir kısmı pek eski asırlarda harabolmuş ve kısmen isimleri kalmıştır. Böyle isimsiz medreselerin gerileme asırlarında tevciblerde rol oynadığı malumdur...”¹⁸ Ünver’in bu tespiti doğru olmalıdır, zira yakın zamanda Osmanlı medreseleri hakkında yapılan çalışmalarda Molla Kırımî Medresesi adı geçmemektedir.¹⁹ Ancak bazı isimlerin bu medresede görev yaptığı yıllara bakıldığında medresenin 18. asırda hâlâ faal olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin tezkireci Sâlim’e göre şair ve tezkireci Mucîb (öl. 1139/1727) Şaban 1112 (Ocak-Şubat 1701) tarihinde, şair Mâdih (öl. 1718) de Rebiülevvel 1126 (Mart-Nisan 1714) tarihinde bu medresede görev almıştır.²⁰ Yine klasik Türk şürinin meşhur şairlerinden Nedîm’in (öl. 1730) de 1726’da Molla Kırımî Medresesi’nde görev yaptığı bilinmektedir.²¹

Molla Kırımî’nin Rodosçuk’ta (Tekirdağ’ın eski adı) bir kervansaray yaptırdığı da bilinmektedir. *Rodosçuk Şerîye Sicilleri*’ne göre Fatih devri ulemasından Kırımî’nin buraya inşa ettirdiği bu yapı Rodosçuk’taki ilk kervansaraydır.²²

Molla Kırımî adıyla anılan bir başka yapı ise bir çeşmedir. İbrahim Hilmi Tanışık, Eyüp’te Otakçılar yakınındaki söz konusu çeşmenin kitabesindeki,

Necîbâ bed’ ü itmâmına târîh
Sezâdur olsa bu beyt-i dil-ârâ

Akâdî ‘aynını âb-ı hayâtûn (1147/1734-5)
Kırımî çeşmesârından içün mâ (1148/1735-6)

¹⁸ A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Taribine Başlangıç, Fatih, Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1946, s. 132 (dipnot).

¹⁹ Örneğin Cahid Baltacı’nın doğrudan bu konuya hasredilmiş 2 ciltlik eserinde bu medreseden söz edilmez. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 2 Cilt, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2005. Ayrıca şu çalışmalarda da medresenin adına rastlanmamıştır: Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK Yay., Ankara 2000; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır*, Beyan Yay., İstanbul 2004; Necati Aktaş, *1206 (1792) Tahririne Göre İstanbul Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1986; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 1997; Hacı Ataş, *Fatih Dönemi İstanbul Medreseleri ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ 2001; Temel Öztürk, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Medreseleri”, *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu Bildirileri*, edt. Fikret Gedikli, Muş Alparslan Üniversitesi Yay., Muş 2013, s. 321-54.

²⁰ Adnan İnce, *Tezkiretü’s-Şu’arâ, Sâlim Efendi*, s. 608, 615.

²¹ Muhsin Macit, *Nedîm Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. XVII.

²² Hacer Ateş, “Kuzey Marmara’da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (Temmuz 2013), s. 22, 34.

şeklindeki iki beyitlik tarih kıtasından hareketle çeşmenin 1148/1735-6 yılında Sâdık Efendi tarafından yaptırıldığını ve Eyüplü hattat ve şair Suyolcuzâde Necîb Efendi'nin (öl. 1171/1758) bu tarihi düşürdüğünü kaydetmiştir.²³ Süheyl Ünver ise İstanbul'un eski mezarlıklarından Tokmak Tepe hakkındaki yazısında çeşmenin kitabesindeki tarihi okurken (tarihi yanlışlıkla 1137 ve 1138 olarak yazmıştır) Fatih devrinde meşhur olan Molla Kırımı'yi hatırladığını söyler ve şöyle devam eder: “*Bu eski Molla Kırımı'nin mi? Ona yeniden 1137-1138 (1724-1725, 1725-1726)'daki su akıtıldı veyahut yeni bir Kırımı mi? Bunu şimdilik halledemedim geçelim.*”²⁴ Ünver'in de ifade ettiği üzere bu çeşmenin Fatih devri âlimlerinden Molla Kırımı'yle muhtemel ilgisi gözden uzak tutulmamalıdır.

Molla Kırımı'nin diğer âlimler gibi Fatih'ten gördüğü ihsanlarla rahat bir hayat yaşadığı daha önce ifade edilmişti. Kırımı'nin elde ettiği bu varlıkla medrese, kervansaray, çeşme ve belki bilmediğimiz başka eserler yaptırarak umuma hizmet ettiği söylenebilir. Kırımı'nin çevresindeki bazı yetenekli kişileri koruyup kolladığı da malumdur. Örneğin küçük yaşta yetim kalan Bursalı şair Emîrî'yi (öl. 926/1520) yetiştiren, talim ve terbiyesiyle ilgilenen odur.²⁵

Ali Emîrî, Molla Kırımı'yi iyi konuşan, heybetli, siyaseti kuvvetli, dâhi, âlim ve şair bir isim olarak tanıtır. Kırımı öyle büyümlü bir hitabete sahiptir ki kendisiyle bir kere görüşen bir daha ayrılmak istemez: “*Mevlânâ Kırımı mütekelim, mehbûb, siyâsî, dâhî, âlim, şâ'ir idi. Öyle sâbir bir nutka mâlik idi ki kendisiyle bir kerre görüşen bir daha ayrılmak istemezdi.*”²⁶ Ali Emîrî'nin bu cümleleri dikkate alındığında Kırımı'nin, Fatih'in musahipleri arasında bulunmasının tesadüf olmadığı rahatlıkla anlaşılır. Kaynaklarda Fatih'le Kırımı arasında geçtiği anlatılan bir konuşma şöyledir:

Fatih bir gün Edirne'ye giderken yanında bulunan Molla Kırımı'ye “Molla, Kırım mamur bir yer imiş. Orada pek çok âlim yetişirmiş. Hatta şu sıralar altı yüz musannif varmış ve hep telifle meşgul olurlarmış. Bu gerçek midir?” diye sorar. Molla Kırımı ise “Evet sultanım, doğrudur. Ben o devrin sonlarına yetiştim. Şimdi ne o mamurluktan ne de musanniflerden eser var.” şeklinde cevap verince Fatih bunun sebebini sorar. Kırımı bunun sebebini şöyle açıklar: “Bir hain vezir ortaya çıktı. Ulemaya düşmanca davrandı, eziyet etti ve aralarına nifak düşürdü. Ulema arasında zamanla ihtilaf çıktı, dağılıp gittiler. Bu sebepten Kırım da harap oldu. Siz de bilirsiniz ki ilim ve marifet mülkü mamur eder.” Bunu duyan Fatih sadrazam Mahmud Paşa'yı yanına çağırıp Molla Kırımı'nin anlattıklarını ona aktarır ve “Koskoca Kırım mülkünün harap olmasına bir vezir

²³ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Cibeti*, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yay., İstanbul 1943, s. 146.

²⁴ A. Süheyl Ünver, “İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında Tokmak Tepe”, *Arkitekt*, 5-6 (1950), s. 113.

²⁵ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Cilt 1, TTK Yay., Ankara 1989, s. 185.

²⁶ Ali Emîrî, “Kırım”, s. 44.

sebepe olmuş!” deyip onu ikaz etmek ister. Bunun üzerine Mahmud Paşa “Sultanım suç vezirin değildir, Kırım hanınındır. Zira o kişiyi vezir yapan odur.” diye cevap verir. Bu söz Fatih’in çok hoşuna gider.²⁷

Kaynaklarda Fatih dönemindeki bazı âlimlerin çeşitli konulardaki münazaralarından bahsedilirken Molla Kırımî’nin adı da anılır. Kırımî’nin ilmiyle amel eden bir isim olduğuna delil olabilecek bu ilmî tartışmalardan biri Molla Hüsrev’le (öl. 885/1480) yaşanmıştır: Molla Kırımî devrin ilim merkezlerinden olan Edirne’ye uğradığı vakit Molla Hüsrev, Taftazanî’nin (öl. 792/1390) *Mutavel* adlı eserine yazdığı haşiyeyi incelemesi için Molla Kırımî’ye verir. Kırımî ilmî bir sohbet sırasında eserde birçok yanlış olduğunu söyler ve eserin bazı yerlerini karalar. Bu durum Molla Hüsrev’i ziyadesiyle üzer, mahcup eder. Bunun üzerine Molla Hüsrev, Edirne’nin ileri gelenlerini ve âlimlerini bir ziyafet için davet eder. Bu ziyafet esnasında güçlü ilmî delillerle Kırımî’nin itirazlarının yanlış olduğunu ispat eder. Bu durum karşısında Molla Kırımî bir âlime yakışır şekilde kendi yanlışlarını kabul eder ve Molla Hüsrev’den özür diler.²⁸

2. Molla Kırımî'nin Eserleri

Molla Kırımî’nin tespit edilebilen eserlerinin sayısı onu geçmektedir. Çoğunluğu haşiyeye veya şerh çalışması olan bu eserlerin bir kısmından topluca söz eden isimler Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi ve Bursalı Mehmed Tâhir’dir. Eserler ve tespit edilebilen nüshaları şöyledir:

Hâşiyeye-i Telvîb: Telvîb aslen Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mesûd el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî’nin (ö. 747/1346) *et-Tavdîb fî Halli Gavâmidî’t-Tenkîb* adlı eserine Taftazanî tarafından yazılmış şerhtir. Kırımî bu şerhe haşiyeye yazmıştır. Arapça olan eserin 879/1474’te yazılan müellif hattı nüshası Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 619’da kayıtlıdır. Eser 269 varaktır. Diğer nüshalar: Atıf Efendi Yazma Eser Ktp. 670, İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi 591, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbî Efendi 352 ve Cârullah 456.

Hâşiyeye-i Mutavel: Taftazanî, Hatîb Kazvîni’nin (ö. 739/1338) Telbîsu’l-Miftâb adlı eserini şerh etmiş, Kırımî de bu şerhe haşiyeye yazmıştır. Eser Arapçadır. Nüshaları: Atıf Efendi Yazma Eser Ktp. 2332, Nuruosmaniye Ktp. 4413, Köprülü Yazma Eser Ktp. Mehmed Asım Bey 497. Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunanlar: Laleli 1806 (kendi hattı) ve 2807, Hamidiye 1251,

²⁷ Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri...*, s. 94; Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’s-Şu’arâ, İnceleme-Metin*, haz. Filiz Kılıç, Cilt 2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2010, s. 1056-7; A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi...*, s. 198. *Şakâ’ik*’ta padişah Fatih değil II. Murad olarak geçer.

²⁸ Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri...*, s. 119-20; Mecdî, *Terceme-i Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*, s. 136; M. Hüdai Şentürk, *Künhü’l-Abbâr C. II, Fâtih Sultân Mehmed Devri, 1451-1481*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 187.

Turhan Valide Sultan 285/1, Carullah 1772 ve 1773, Yeni Cami 1026, Ayasofya 4375.

Hâşiye-i alâ Şerhü'l-Akâid en-Nesefiyye: Eser Ebû Hafs Ömer Necmeddîn en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) *el-Akâid* adlı eserinin Taftazanî tarafından yapılan şerhine haşiyedir. Eser Arapçadır. Nüshaları: Süleymaniye Ktp. Kadızâde Mehmed 306 ve M. Ahmed-M. Murad 177, Diyarbakır İl Halk Ktp. 230/2.

Hâşiye-i Şerb-i Lübbü'l-Elbâb: İsferrâinî'nin (öl. 418/1027-8) *Lübbü'l-Elbâb*'ına Seyyid Abdullah tarafından yapılan şerhin haşiyesidir.

Mısbâbu't-Ta'dîl fî Kesfi Emvârü't-Tenzîl: Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) tefsirine yazdığı haşiyedir. Bursalı Mehmed Tâhir bir nüshasının Üsküdar'da Atık Valide Kütüphanesi'nde olduğunu yazmıştır. Taramalarda şu nüsha tespit edilmiştir: İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi 147.

Şerb-i Miftâbü'l-Gayb: Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) eserine Osmanlı döneminde yazılan birçok şerhten biridir. Eser 874/1469-70'te tamamlanmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir bir nüshasının Üsküdar'da Atlamataşı Kütüphanesi'nde olduğunu bildirmiştir. Nüshaları: Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1931 ve Halet Efendi 284, Hacı Selimağa Ktp. 524 (şarih hattı).

Gülşâr-ı Demsâz der-Şerb-i Gülşen-i Râz: Mahmûd Şebüsterî'nin (öl. 720/1320) *Gülşen-i Râz* adlı eserine yazılmış şerhtir. 879/1474-5 yılında İstanbul'da tamamlanan eser Farsçadır. Bilinen tek nüshası Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1914'te kayıtlıdır.

Tefsîru Sûreti'l-Yâsin: Eser Türkçedir. Nüshaları: Kastamonu İl Halk Ktp. 1226/4, Hüseyin Kocabaş Kitaplığı Türkçe Yazmaları S.H.M.H.K. Yaz. 67, İstanbul Millet Ktp. Şerriye 41 ve 1234/1.

Mecmûatü'r-Resâ'il Vesîle: Türkçe olan risale mecmuasının bir nüshası Edirne Selimiy Yazma Eser Ktp. 98 numarada kayıtlıdır.

Müdüâm-ı Cân-Fezâ der-Şerb-i Câm-ı Cibân-nüümâ: Muhammed Şîrîn el-Mağribî'nin (öl. 809/1406) *Câm-ı Cibân-nüümâ* adlı eserine yazılmış bir şerhtir. Bir nüshası Manisa İl Halk Ktp. 2936/4'te (49b-96b) bulunmaktadır.

Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf: Cürcânî'nin (öl. 740/1413) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ına yazılan haşiyelerden biridir. Bir nüshası Atıf Efendi Yazma Eser Ktp. 359'da kayıtlıdır.

Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'l-Fevâidi'z-Ziyâîye: *Hâşiye alâ'l-Fevâidi'z-Ziyâîye* adlı esere haşiye olarak yazılmıştır. Bir nüshası Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. 2701'de kayıtlıdır.²⁹

²⁹ Taşköprülüzâde İsmâmeddîn Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri...*, s. 94; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 398; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi...*, s. 191; H. Murat

Bu eserlere onun tespit edilebilen bir şiiriyle bir mısrasını da eklemek gerekir.

3. Molla Kırımî'nin Şiiri

Molla Kırımî daha ziyade müderrisliği ve ilmî yönüyle tanınmış bir isimdir. Ancak onun kaynaklarda aynı zamanda şairliğinden de söz edilir. Ali Emîrî onun bilinçli ve ısrarlı bir şekilde Kırımî adını/mahlasını kullanmasını izah ederken “*Bütûn Türkî eş’ârını Kırımî imzâsı altında neşr iderdi.*” ve “*İşte Mevlânâ-yı Kırımî pek büyük ‘ulemâ-yı ‘izâm ve mü’ellifin-i fihâmdan olduğu hâlde Türkçe şi’rler söylemesi ve mahlasını Kırımî vaz‘ itmesi âmâl ve maksadını gösterecek delâ’ildir.*”³⁰ gibi cümlelerle Kırımî'nin birçok şiirinin olduğunu da ifade etmiş olur. Ancak Kırımî'nin ne kadar şiirinin bulunduğu, bu şiirlerini bir araya getirip getirmediği bilinmemektedir. Ali Emîrî'nin “*Zâten Mevlânâ-yı Kırımî'nin Kırımî imzâsıyla ba‘zı kadîm mecmû‘alarda gazelleri mevcûd olduğu gibi...*”³¹ cümlesinden şairin şiirlerinden bir kısmının mecmualar vasıtasıyla görülebildiği anlaşılmaktadır. Yapılan taramalarda Millî Kütüphane’de bulunan bir şiir mecmuasında Kırımî mahlaslı birkaç parça şiire rastlanmıştır.³² Ancak bu şiirler Molla Kırımî’ye değil Kırımî Rahmî’ye aittir. Mecmuanın “Notlar” kısmındaki “Kırımî, Rahmî” şeklindeki yazılış iki ayrı şairden bahsediliyormuş algısına sebep olmaktadır.³³ Bugün için Kırımî’ye ait elde 5 beyitlik bir gazelle Fatih’le müşaareesi esnasında söylediği bir mısrası mevcuttur.

Kumbasar, “Taftâzânî (H. 722-792 / M. 1322-1390)’nin Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2006), s. 149-64; Osman Ergin, “Sadraddin al-Qunawi ve Eserleri”, *Şarkîyat Mecmuası*, 2 (1957), s. 71; Mehmet Temelli, “Muhammed Şîrîn Mağribî ve Câm-ı Cihânnümâ’sı”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2005, s. 117; Cüveyriye İltuş, *Muhylî ve Cibânnümâsı (İnceleme-Metin)*, s. 8; Bursalı Mehmed Tâhir, “Kırım Meşâhiri”, s. 71; Mustafa Irmak, “Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012), s. 175; Şükrü Maden, “Tefsirde Şerh, Hâşiye ve Ta’lîka Literatürü”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2014), s. 192; www.yazmalar.gov.tr (20.06.2016).

³⁰ Ali Emîrî, “Kırım”, s. 44.

³¹ A.g.m., s. 51.

³² *Mecmû‘a-i Eş’âr ve Fevâ’id*, Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 4118, vr. 58a.

³³ Bundan başka Bosna-Hersek’te bulunan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’ne ait katalogta kayıtlı iki şiir mecmuasında da bu mahlasa rastlanmaktadır. Katalogta mecmuanın muhtevassından söz edilirken bu mahlas “Kırımî” şeklinde yazılmıştır. Bu mecmuaları görme imkânı olmamıştır ancak eser ve müellif isimlerinin transkripsiyonlu yazılması dikkate alındığında bu mahlasın “Kırımî” değil “Kerîmî” olması daha mantıklıdır. Fehim Nametak (haz.), *Arapskib, Turuskib, Perzijskib i Bosanskib Rukopisa: Gazî Husrev-begova Biblioteka (Gazî Hüsrev Bey Kütüphanesi Arapça, Türkçe, Farsça ve Boşnakça Yazma Eserler Katalogu)*, Cilt 4, Al-Furqan-Rijaset Islamske Zajednice u BİH, London-Sarajevo 1998, s. 304, 315.

Molla Kırımı'nın gazeli, Şehzâde Korkut'un (öl. 919/1513) *Kitâbü Harîmî fi't-Tasavvuf* olarak da bilinen *Da'vetü'n-Nefsi't-Tâliba İla'l-A'mâli's-Sâliba bi-Âyâtî'z-Zâbire ve'l-Beyyînâtî'l-Bâbira* adlı eserinde kayıtlıdır. Şehzâde, saltanat davası gütmediğini ifade ederek inzivaya çekildiği yıllarda 1508'de kaleme alıp babası II. Bayezid'e sunduğu bu eseri tefsir, hadis ve fıkha ait pek çok kitabı okuyarak meydana getirmiş ve eserde Arapça, Farsça ve Türkçe şürlere de yer vermiştir.³⁴ Bu şürlerden biri de Kırımı'nın 5 beyitlik gazelidir. Gazel şöyledir:

Ve Kâle Mevlânâ el-Kırîmî Rahmetu'llâhi 'Aleyh

*Küntü kenzü'n perdesinden cilve kıldı ol nigâr
Bu vücûdum kârbânın bir dem itdi târumâr*

*Olmışam çün rind ü kallâs-ı hârâbât-ı muğân
Lâ'übâlî taşâ çaldum cümle bu nâmûs u 'âr*

*Niçe bu ra'nâ evinde fıkıh u tefsîr ü hadîs
Okuyalum defter-i 'aşkı olalum zâr zâr*

*Vuşlatuñ hum-hânesinde 'izç ü câhuñ cübbesin
Rebn idüben câm-ı 'aşkı nûş idelüm bî-karâr*

*Minber-i 'aşk üzre gül-zâr-ı cemâlün şevkine
Bu Kırîmî bülbülün efgân ider bî-ihîtyâr³⁵*

(Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün)

Molla Kırımı'nın bu şüirden başka bir de mısrası bilinmektedir. Söz konusu mısrayı Kırımı, Fatih'le bir müşaare sırasında söylemiştir. Ali Emîrî bu müşaareyi şöyle anlatır:

"İşte yukarıda zikri geçen Mevlânâ-yı Kırîmî hazretleri dahi Kırım şu'arâsından oldığı hâlde Der-sa'âdet'e gelmiş ve bi'z-zât Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretleriyle de müşâ'arede bulunmuşdur. Bir yegâne-i kâ'inât olarak Millet Kütüb-hânesi'nde mevcûd olan dîvân-ı belğ-i Fâtih'de cenâb-ı pâdişâhuñ ve gerek sâ'ir vükelâ, vüzerâ ve fuzalâ ve şu'arânın Mevlânâ-yı Kırîmî ile müşâ'areleri mevcûddur. Bu müşâ'are cenâb-ı Fâtih'in bir mısra' inşâd buyurması ve o mısra'-i şâhâneye gerek Kırîmî'nin ve gerek sâ'ir vüzerâ ve 'ulemâ ve şu'arâ-yı 'Osmâniyye'nin itâ-yı cevâb itmeleri sûretyledir. Dîvân-ı hümayûnlarına kabûl buyurulan şü kıymetli müşâ'are şöylece zînet-sâz-ı sutûrdur."³⁶

³⁴ Feridun Emecen, "Şehzade Korkut", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, TDV Yay., Ankara 2002, s. 207.

³⁵ Şehzâde Korkut, *Da'vetü'n-Nefsi't-Tâliba İla'l-A'mâli's-Sâliba bi-Âyâtî'z-Zâbire ve'l-Beyyînâtî'l-Bâbira (Kitâbü Harîmî fi't-Tasavvuf)*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1763, vr. 181b-182a.

³⁶ Ali Emîrî, "Kırım", s. 49.

Ali Emîrî ardından Fatih'in mısrasını ve bunu beyte tamamlayan şairlerin mısralarını verir. Burada Kırımî de dâhil 11 şairin mısrası vardır. Ancak Ali Emîrî dipnotta bu şairlerin sayısının 30'dan fazla olduğunu söyler. Kemal Edip Ünsel ise *Fâtih'in Şiirleri* adlı çalışmasında ikisi Lâedrî olmak üzere 30 şairin mısrasını vermiştir. Fatih ve Kırımî'nin mısraları şöyledir:

Hattun hadün yüzini tutdı nitekim ey cân (Fatih)³⁷

Levh üzre yazdı hâmeñ âyât-ı nazm-ı Kur'ân (Molla Kırımî)

Molla Kırımî'den başka beyti tamamlayan diğer şairler şunlardır: Sadrazam Mahmud Paşa, Molla Gürânî, Efdalzâde Molla Hamîdüddîn, Molla Muslihiddîn Kastalânî, Hacı Hasanzâde Molla Mehmed, Molla Hocasâde, Molla Hızır Bey, Hayâlî, Hatîbzâde Molla Muhyiddîn Mehmed, Şerîf-i Âmidî, Dâvûd-ı Gâyende, Bâlî Paşa, Ahmed Paşa, Aşkî, Kadı Ayâzmenî, Sâbirî, Sâbirî Îsâ, Kadızâde Serez/Siroz, Sâhibî, Tâlibî, Hayrân-ı Mudhik, Ayâzmenî-i Mudhik, Molla Kestelî, Ebherî, Yahyâ, Şeyh Firâkî, Bâkî, Lâedrî (2).³⁸

Sonuç

Fatih devrinin önemli simalarından olan Molla Kırımî'nin hayatını ve eserlerini konu alan bu çalışma neticesinde şunlar söylenebilir:

1. Molla Seyyid Ahmed bin Abdullah el-Kırımî, Kırım'da doğmuş bir isimdir. Kırımî, II. Murad zamanında hocası ile birlikte önce Bursa'ya gelmiş, ardından Merzifon'da müderris ve kadı olarak görevlendirilmiştir. Fethi müteakip İstanbul'a gelen Kırımî, Fatih'in takdirini kazanmış, onun musahiplerinden biri olmuştur. Hayatını müderrislik yaparak geçiren Kırımî, Bursalı Mehmed Tâhir'e göre 879 (1474) yılında İstanbul'da ölmüştür. Kabri oğlu Mevlânâ Muhyiddin tarafından Molla Kestel Camii civarında yapılan mescidin yanındadır.

2. Molla Kırımî, Kırım âşığı biridir. Kırım'ın Osmanlı ile birlikte hareket etmesi gerektiğine inanan şair, Kırımî adını/mahlasını da bilinçli ve ısrarlı bir şekilde kullanan bir isimdir.

3. Kaynaklarda Molla Kırımî adıyla anılan bir medrese, bir kervansaray ve bir çeşmenin olduğu görülmüştür. Medreseleri konu alan çalışmalarda Molla Kırımî Medresesi'nden söz edilmemektedir. Bu, söz konusu medresenin 18. asırdan sonra varlığını devam ettiremediğini düşündürmektedir. Diğer iki yapıdan kervansarayı Kırımî'nin yaptırdığı bellidir ancak çeşme konusunda

³⁷ Muhammed Nur Doğan, *Fatih Divanı ve Şerhi (Metin, Nesre Çeviri ve Şerh)*, Erguvan Yay., İstanbul 2004, s. 250. Doğan bu mısraya devrin 20 şairinin birer mısra eklediğini söyler (s. 252).

³⁸ Ali Emîrî, "Kırım", s. 50; Kemal Edip Ünsel, *Fâtih'in Şiirleri*, TTK Yay., Ankara 1946, s. 74-5.

böyle bir kesinlik yoktur. Kırımı'nın bu hizmetleri dışında çevresindeki ihtiyaç sahiplerini de koruyup kollayan bir kişi olduğu anlaşılmıştır.

4. Kırımı iyi konuşan, heybetli, siyaseti kuvvetli, dâhi, âlim ve şair bir isimdir. Bu vasıfları sayesinde Fatih'in musahipleri arasına giren Kırımı'nın Fatih'le olan bazı konuşmalarının olduğu kaynaklardan öğrenilebilmektedir.

5. Molla Kırımı'nın hemen hepsi haşiye ve şerh çalışması olan 12 eseri tespit edilmiştir. Bunlar onun ilmî yanını ortaya koyan çalışmalar olarak dikkati çekmektedir.

6. Daha çok müderrisliği ve ilmî yanıyla tanınan Molla Kırımı'nın aynı zamanda şairlik yanı da vardır. Onun tespit edilebilen bir gazeli ve Fatih'le müşaaresi sırasında söylediği bir mısrası dışında başka şiirlerinin de olduğu kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Elde bulunan gazeli onun tasavvufa meyli olduğunu da göstermektedir.

7. Molla Kırımı'nın müderrisliği, âlim kişiliği, şairliği ve başkaca vasıflarıyla Fatih döneminin önemli isimlerinden biri olduğu görülmüştür. Çok yönlü bir isim olan Kırımı dönemin müderris âlimlerinden Molla Hüsrev, Ali Kuşçu, Hocaşâde Muslihiddin, Molla Zeyrek, Hızır Çelebi, Mevlana Alaüddin Tusî gibi isimlerle birlikte anılabilir.

Kaynakça

- AKGÜNDÜZ, Murat, *Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır*, Beyan Yay., İstanbul 2004.
- AKTAŞ, Necati, *1206 (1792) Tabirine Göre İstanbul Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1986.
- Ali Emîrî, “Kırım”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1/3 (31 Mayıs 1334), s. 41-52.
- Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’l-Şu’arâ, İnceleme-Metin*, haz. Filiz Kılıç, Cilt 2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2010.
- ATAŞ, Hacı, *Fatih Dönemi İstanbul Medreseleri ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ 2001.
- ATEŞ, Hacer, “Kuzey Marmara’da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (Temmuz 2013), s. 21-38.
- BALTACI, Cahid, “Akşemseddin ve Yetiştığı İlim Çevresi”, *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 1990, s. 21-6.
- BALTACI, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 2 Cilt, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2005.
- Bursalı Mehmed Tâhir, “Kırım Meşâhiri”, haz. Hasan Aksoy, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V/4 (1982), s. 67-87.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.
- CENGİZ, Muammer, *Bir Tasavvuf Klasığı Olarak Mahmûd Şebüsteri’nin Gülşen-i Râz Mesnevisi*, Doktora Tezi, Erzurum 2014.
- CİCİ, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları Kurulştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yay., Bursa 2001.
- DEMİRALP, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 1997.
- DOĞAN, Muhammed Nur, *Fatih Divanı ve Şerhi (Metin, Nesre Çeviri ve Şerh)*, Erguvan Yay., İstanbul 2004.
- EMECEN, Feridun, “Şehzade Korkut”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, TDV Yay., Ankara 2002, s. 205-7.
- ERGİN, Osman, “Sadraddin al-Qunawi ve Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, 2 (1957), s. 63-90.
- FURAT, Ahmet Suphi, “Fatih’in İltifatına Mazhar Olmuş Bir Alim: Kırımlı Seyyid Abdullah Oğlu Ahmed”, *Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, haz. Halil Bal, Muhammet Erat, Da Yay., İstanbul 2003, s. 263-9.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künbü’l-Abbâr, Dördüncü Rükün: Osmanlı Tarihi C. I Tıpkıbasım*, TTK Yay., Ankara 2009.
- Habîb, *Hat ve Hattâtın*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1306.

- IRMAK, Mustafa, “Bir Belâgat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risâle”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012), s. 173-96.
- İLTUŞ, Cüveyriye, *Muhyî ve Cihânnümâsı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2010.
- İNCE, Adnan, *Tezâkirü’ş-Şu’arâ, Sâlim Efendi*, AKM Yay., Ankara 2005.
- İNLACIK, Halil, “Kırım (Kırım Hanlığı)”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, TDV Yay., Ankara 2002, s. 450-8.
- İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, haz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Ankara 1998.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, 5 Cilt, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezâkirü’ş-Şu’arâ*, Cilt 1, TTK Yay., Ankara 1989.
- KUMBASAR, H. Murat, “Taftâzânî (H. 722-792 / M. 1322-1390)’nin Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2006), s. 149-64.
- KURNAZ, Cemal-Halil Çeltik, *Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK Yay., Ankara 2000.
- LEVEND, Ağah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 1, TTK Yay., Ankara 1998.
- MACİT, Muhsin, *Nedîm Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- MADEN, Şükrü, “Tefsirde Şerh, Hâşiye ve Ta’lîka Literatürü”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2014), s. 183-220.
- Mecdî, *Terceme-i Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*, Tabhâne-i Âmire, 1269.
- Mecmû’â-i Eş’âr ve Fevâ’id*, Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 4118.
- NAMETAK, Fehim (haz.), *Arapskib, Turuskib, Perzijskib i Bosanskib Rukopisa: Gazî Husrev-begova Biblioteka (Gazî Hüseyin Bey Kütüphanesi Arapça, Türkçe, Farsça ve Boşnakça Yazma Eserler Kataloğu)*, Cilt 4, Al-Furqan-Rijaset Islamske Zajednice u BİH, London-Sarajevo 1998.
- ÖZTÜRK, Temel, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Medreseleri”, *Uluslararası Medrese Gelenegi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu Bildirileri*, ed. Fikret Gedikli, Muş Alparslan Üniversitesi Yay., Muş 2013, s. 321-54.
- SAKAOĞLU, Saim, “17. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Üzerine Notlar 10: Keşfi ve Kırımı”, *Türk Dili*, 506 (Şubat 1994), s. 138-41.
- Şehzâde Korkut, *Da’vetü’n-Nefsi’t-Tâliba İla’l-A’mâli’s-Sâliba bi-Âyâti’z-Zâhire ve’l-Beyyinâti’l-Bâhira (Kitâbü Harîmî fi’t-Tasavvuf)*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1763.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu’l-A’lâm*, Cilt 5, Mihran Matbaası, İstanbul 1314.

- ŞENTÜRK, M. Hüdai, *Kühû'l-Abbâr C. II, Fâtib Sultân Mehmed Devri, 1451-1481*, TTK Yay., Ankara 2003.
- TANIŞIK, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Cıbeti*, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yay., İstanbul 1943.
- TANSEL, F. Abdullah, “XVII. Asrın Unutulmuş Saz Şairlerinden Kırımî ve Bir Koşması”, *Türk Kültürü*, 136-137-138 (Şubat-Mart-Nisan 1974).
- Taşköprülüzâde İsâmeddin Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yay., İstanbul 2007.
- TEMELLİ, Mehmet, “Muhammed Şîrîn Mağribî ve Câm-ı Cihânnümâ'sı”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2005, s. 115-22.
- ÜNSEL, Kemal Edip, *Fâtib'in Şiirleri*, TTK Yay., Ankara 1946.
- ÜNVER, A. Süheyl, “İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında Tokmak Tepe”, *Arkitekt*, 5-6 (1950), s. 110-4.
- ÜNVER, A. Süheyl, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç, Fatib, Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1946.
- www.yazmalar.gov.tr (20.06.2016).

1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış

A New Perspective on the 1574 Tunisian Campaign*

Emrah Naki**

Özet

Osmanlı Devleti, iktisadi ve stratejik sebeplerle Venedik'e karşı giriştiği Kıbrıs seferini 1 Ağustos 1571'de tamamlayıp Doğu Akdeniz'in tek hâkimi olmayı başardı. Fakat çok geçmeden İspanya Krallığı öncülüğünde Venedik ve Papalık devletlerinin desteğiyle kurulan haçlı donanmasına karşı 7 Ekim 1571'de İnebahtı'da hezimete uğrayarak Akdeniz'deki askeri üstünlüğünü geçici olarak İspanya'ya kaptırdı. Osmanlı donanmasına karşı elde edilen başarıyı daha somut bir zaferle taçlandırmak ve Osmanlıların Batı Akdeniz'le bağlantısını kesmek isteyen Avusturyalı Don Juan komutasındaki İspanyol donanması 11 Ekim 1573'de Tunus'u ele geçirdi. Bu bölge Sicilya boğazının diğer ucunda bulunduğundan, Doğu ile Batı Akdeniz arasındaki stratejik konumu itibarıyla kritik önemi haiz olan Tunus'un geri alınması Osmanlı devleti için zaruridir. Bu hamle ile Osmanlı Devleti hem İnebahtı'da kaybettiği itibarını tekrar kazanmış olacak, hem de Doğu ve Batı Akdeniz arasında gemilerini çok daha rahat ve güvenli bir şekilde yüzdürerek en batıdaki topraklar hariç Kuzey Afrika'nın tamamında hâkimiyetini muhafaza edecekti. Bu bağlamda, kanlı bir mücadeleden sonra 13 Eylül 1574'de tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçen Tunus'un fethi hakkında kaleme alınan çalışmamız, hem Osmanlı hem de İspanyol kaynaklarına göre bir muharebenin anatomisini karşılaştırmalı bir şekilde gösterme denemesidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İspanya, Tunus, Halkulvâd, Akdeniz.

Abstract

The Ottoman State, having accomplished the campaign of Cyprus which it launched due to economic and strategic reasons against Venice

* Bu makale 27-28 Mayıs 2016 tarihinde gerçekleşen "8. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumunda" bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., emrhnaki@gmail.com

on August 1, 1571, managed to be the only sovereign of the Eastern Mediterranean. But it soon lost temporarily its military superiority in the Mediterranean to Spain being completely defeated in Lepanto on October 7, 1571 against the crusader navy, formed under the leadership of the Kingdom of Spain with the support of Papal States and Venice. The Spanish Navy commanded by Don Juan of Austria who intended to crown its success against the Ottoman Navy with a more concrete victory and to disrupt the connection of the Ottomans with the Western Mediterranean, conquered Tunisia on October 11, 1573. It was indispensable for the Ottoman State to recapture Tunisia because of its critical importance, owing to its strategic location between East and West Mediterranean, since this region was situated at the other end of the strait of Sicily. With this move, the Ottoman State was both to regain the reputation which it lost in Lepanto and to maintain its dominance in the North Africa as a whole except the westernmost lands by floating its ships between East and West Mediterranean much more comfortably and in a safe manner. In this context, our study which is written on the conquest of Tunisia that came under Ottoman domination again after a bloody struggle on September 13, 1574, is an attempt to portray the anatomy of a battle in a comparative way according to both Spanish and Ottoman sources.

Key: Ottoman, Spain, Tunisia, La Goulette, Mediterranean.

Giriş

Bu çalışma, Ricardo González Castrillo'nun la Real Biblioteca de Madrid [Madrid Kraliyet Kütüphanesi] arşivinden bulup makale olarak sunduğu "Libro de cassos impensados..."¹ diye başlayan Alonso de Salamanca'nın elyazması eseri temel alınarak hazırlanmıştır. Osmanlıların 1574 Tunus seferi üzerine ayrıntılı ve deskriptif bir anlatıma sahip olması sebebiyle Alonso de Salamanca'nın eseri, Türkiye'de şimdiye kadar 1574 Tunus seferi hakkında bizi aydınlatan kaynakların eksikliklerini tamamlayıcı niteliktedir. Alonso de Salamanca'nın el yazması eserine atıfta bulunurken, araştırmacıların elektronik

¹ Castrillo'nun bize sunduğu elyazması eseri la Real Biblioteca de Madrid [Madrid Kraliyet Kütüphanesi]'de aramak için bk. "Libro de cassos impensados, perdidas y levantamientos de Reyes de Turquia y de lo que mobio al Gran Turco Selim segundo Octomagno a mandar su Armada a la recuperacion de la fuerça de la Goleta y Reyno de Tunes y de con que potencia y astucias lo recobro y de un notable discursso de la muerte del mismo Gran Turco Selim y subcession de su Hijo Morato primero Octomagno con lo de otras cossas de gustosa lectura / compuesto en cinco cantos de octava rima por un soldado de los particulares que se perdieron en la Goleta. Scripto en Costantinopla año 1576" adlı nüsha: PR Real Biblioteca, folio 1, Manuscrito II/1330; Castrillo'nun makalesi için bk. Ricardo González Castrillo, "La Perdida de la Goleta y Tunes 1574 y Otros Sucesos de Historia Otomana, Narrados por un Testigo Presencial: Alonso de Salamanca", *Anaquel de Estudios Árabes*, V. 3, Madrid 1992.

ortamda daha rahatlıkla ulaşabileceklerini göz önünde bulundurarak ve ayrıca emeğe saygı açısından ağırlıklı olarak Castrillo'nun makalesi referans gösterilmiştir. Bununla birlikte, konuyla doğrudan alakası olmayan kaynaklara atıf yaparak dipnotlarla şişirmekten kaçındığımız çalışmamız, konuyla ilişkili Osmanlı ve İspanyol arşiv belgelerinden yararlanılarak dönemin kronikleri ışığında karşılaştırmalı bir şekilde yazılmıştır.

Osmanlıların 1574 Tunus seferinin anlatıldığı Alonso de Salamanca'nın elyazması eseri, karşılaştırmalı bir Osmanlı tarihi yazmak açısından oldukça değerlidir. Bu el yazması, 1576'da Alonso de Salamanca'nın İstanbul'daki esareti sırasında yazılmıştır. Destansı şiirsel bir üslubun kullanıldığı eser, beş bölümden oluşmaktadır.²

Osmanlılar tarafından 43 gün boyunca kuşatma altında tutulan Halkulvâd [La Goleta] kalesinin savunmasında bulunan Alonso de Salamanca, muharebenin tüm ayrıntılarını kaydetmiştir. Sefer sırasında 25 yaşında olan Alonso de Salamanca, muharebede kimisi ağır yaralı olarak kurtulan 73 askerle birlikte Osmanlılara esir düşmüş ve iki yıl boyunca ikamet edeceği İstanbul'a götürülmüştür. İstanbul'dan sonra nakledildiği İskenderiye'den 270 Hristiyan esirle birlikte kaçmayı başarmıştır.³

Alonso de Salamanca, Osmanlıları Tunus seferine sürükleyen sebepleri sıralarken, II. Selim'in, İspanya kralı V. Carlos'un, babası Sultan Süleyman'a ettiği hakaretlere karşılık vermek arzusunda olduğunu söylemekteydi. Aslında hepsinden de öte, İnebahtı Deniz Muharebesinde (7 Ekim 1571) Haçlı donanmasına karşı aldığı ağır mağlubiyetin intikamını almak için yanıp tutuşuyordu. Bu muharebede donanmasını kaybetmekle kalmamış ardından Haçlı galibiyetinin mimarı Don Juan de Austria tarafından Tunus Krallığı (11 Ekim 1573) ikinci kez İspanyol hâkimiyetine sokulmuştu.⁴

V. Carlos ve Tunus'un Fethi (1535)

Hafsî hanedanlığı'nın başkenti olan Tunus, 1534 Baharında Osmanlı Kaptan-ı Deryası olarak tayin edilen Barbaros Hayrettin Paşa tarafından fethedildi. 15 Ağustos 1534'de askerlerini Benzert (Bizerte)'de karaya çıkararak Barbaros Hayrettin Paşa, üç gün sonra Tunus kentini zapt etti. Tahtın sahibi Mevlây Hasan ise kentten kaçmayı başardı. Konumu itibarıyla Akdeniz'in en stratejik limanlarından biri olan Tunus'un Osmanlıların eline geçmesi askerî dengeleri kökünden sarstı. Artık Osmanlılar, Sicilya boğazının bir ucunu kontrol

² Castrillo, *a.g.m.*, s. 247.

³ Castrillo, *a.g.m.*, s. 248-249.

⁴ Castrillo, *a.g.m.*, s. 251.

altına alarak gemilerini Doğu ve Batı Akdeniz arasında eskiye nazaran çok daha güvenli bir şekilde yüzdürebileceklerdi.⁵

Emrah Sefa Gürkan'a göre, Batı Akdeniz'in Osmanlı Devleti'nin ilgi alanına girdiği 1534 seferinden sonra Osmanlılar, ileride İtalya'yı hedef alan daha kapsamlı bir harekât için ön sefer niteliğinde olan Tunus'un fethine girişmişlerdi. Böylelikle Batı Akdeniz ile Doğu Akdeniz arasındaki geçişi, yani Sicilya Boğazı'nı elinde tutan Tunus'un fethi ile Osmanlılar, Habsburg topraklarına bir gecelik mesafede bulunan Halkuvâd'da iyi muhafaza edilebilen bir liman bulabileceklerdi. Bu bağlamda Osmanlılar, Balkanlar'da uyguladıkları askerî stratejinin bir benzerini Akdeniz'de de uygulamaktaydılar.⁶

Mevcut Türk tehdidi karşısında tedbir almakta gecikmeyen V. Carlos ise bir an önce harp meclisini toplayıp Türkleri Sicilya kanalının girişinden kovmak için sefer kararı aldırdı. Bu seferi önemli kılan diğer bir mevzu ise V. Carlos'un oldukça büyük bir ordu oluşturmayı başarmasıydı. İspanyol donanması dört yüzden fazla gemiden oluşmaktaydı. Bu büyük donanma sayesinde 26.000 asker ve 2.000 attan müteşekkil ordu, Mağrib sahillerine taşındı. Buna karşın 8.000 kişilik bir ordu toplayabilen ve Tunus halkının savaşta nasıl bir hâl takınacağından emin olamayan Barbaros Hayrettin Paşa, şartların Osmanlıların aleyhine olduğunu görüp 1535 yazında kenti terk ederek Cezayir'e geri döndü. Savunmasız kalan Tunus'u İspanyol askerleri acımasızca yağmaladılar. İspanyol işgaline rağmen Latin Dünyası'nın Kuzey Afrika'daki sacayağı olarak Tunus'u kullanmaya niyeti olmayan V. Carlos, 8 Ağustos 1535'de Hafsî tahtını yeniden Mevlây Hasan'a bırakan antlaşmayı imzaladı. Bu antlaşmaya göre Hafsî krallığı Habsburg idaresine haraç ödemekle yükümlü tutulurken, Halkulvâd'daki Hristiyan garnizonu ile Mağrib'in yerli halkının birbiriyle karışmasının engellenmesi için tedbirler alınmış oldu. Anlaşılacağı üzere Kuzey Afrika eskisi gibi tarafsız bir bölge olarak görülmeye devam edecekti.⁷

Alonso de Salamanca, birinci parçada V. Carlos'un 1535'deki Tunus seferine atıfta bulunmakta, imparatorun bu çıkartmaya şahsen katıldığını bildirmektedir. İspanyol ordusunun Tunus'u işgaliyle birlikte V. Carlos'un, Hafsî Krallığını kendisine tâbi kıлып müttefik yaptıktan sonra, eski bir Fenike kolonisi olan Antik Kartaca kentine komşu bulunan Halkulvâd [La Goletta]'da kale inşasına başladığını yazmaktadır. Dörtgen planlı ve dört burçlu bu eski kale, 1565'de II. Felipe tarafından İtalyan mühendis Fratino'ya tevdi edilerek

⁵ Andrew Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, Çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 107.

⁶ Emrah Sefa Gürkan, "Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıl'daki Akdeniz Siyaseti", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. Haydar Çoruh – M. Yaşar Ertaş- M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 25-26.

⁷ Hess, *a.g.e.*, s. 107-108.

inşa edilen altı burçlu yıldız şeklindeki yeni kalenin içinde kalmıştır. Bu yeni yapıyla kale savunmasının güçlendirilmesi tasarlanmıştır.⁸

Uluç Ali Paşa Tarafından Tunus'un Fethi ve Don Juan de Austria Tarafından Geri Alınışı

1560'larda Hollanda'da patlak veren Protestan isyanları sebebiyle İspanya kralı II. Felipe yönünü Aşağı Ülkeler'e dönmüş bulunuyordu. Fakat İspanya'nın güneyinde birden bire ortaya çıkan Morisko⁹ isyanı, bütün dikkatini Akdeniz'e çevirmesine neden oldu. İspanya'daki Moriskolar yetmiş yıldır Osmanlı Devleti'nden yardım talep ediyorlardı. 1570 yılı başlarında II. Selim, Cezayir'den Moriskolara asker ve silah yardımı yapılması emrini vermişti. Bu arada veziriazam Sokullu Mehmed Paşa, Toloun'u üst olarak kullanmayı Fransa kralından açıkça talep etmişti. Ancak Moriskolara söz verilen, belki de gönderilmesi hiç düşünülmemeyen Osmanlı yardımı,¹⁰ Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Paşa'nın kısmi yardımından öteye geçemedi. Yine de İspanya'nın güneyinde patlak veren ve kısa zamanda daha geniş alanlara yayılan Morisko isyanı sayesinde Uluç Ali Paşa, stratejik öneme sahip Tunus'un İspanya'ya tabi kralını Ocak 1570'de devirmeyi başardı.¹¹ Fakat Halkulvâd İspanyolların elinde muhafaza edilmeye devam etmekteydi.¹² Yine de Osmanlılar için büyük başarı olarak kabul edilebilecek bu zafer, ne yazık ki, İnebahtı Deniz Muharebesinin gölgesinde kaldı.

Papalık, İspanya ve Venedik kuvvetlerinden oluşan Haçlı donanması, 7 Ekim 1571'de İnebahtı'da Osmanlı donanmasına büyük bir yenilgi yaşattı.¹³ Haçlı Donanmasının bu galibiyetinden sonra zafer sarhoşu Batı'nın bir sonraki hedefi Osmanlı başkentiydi. Fakat Venedik'in kendi ticari çıkarlarını gözeterik ittifaktan ayrılması ve Osmanlı Devleti'yle barış yapması neticesinde Kutsal Liga varlığını sürdüremedi. Müttefik devletler tarafından verilen vaatlerin yerine getirilmeyip ittifakın dağılması neticesinde İspanya, Batı Akdeniz'in güvenliği adına stratejik önemi haiz Tunus'un fethi için harekete geçti.¹⁴

⁸ Castrillo, *a.g.m.*, s. 252.

⁹ 16. yüzyıl İspanya'sında Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçen kimse.

¹⁰ Roger Crowley, *Empires of the Sea: The final Battle for the Mediterranean 1521-1580*, Faber and Faber, London 2009, s. 208-210.

¹¹ H. G. Koenigsberger, "Western Europe and the Power Spain", *The Cambridge Modern History*, V. 3, Ed. R. B. Wernham, Cambridge University Press, London 1971, s. 252.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, C. 3, I. Kısım, TTK, Ankara 2009, s. 29.

¹³ İdris Bostan, "İnebahtı Deniz Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 288.

¹⁴ Fernand Braudel, *El Mediterráneo y ek Mundo Mediterráneo en la Época de Felipe II*, Tomo Segundo, Traducción: Mario Monteforte Toledo, Wenceslao Roces y Vicente Simón, Fondo de Cultura Económica, Mexico 2010, s. 600-636.

Don Juan de Austria komutasındaki İspanyol donanması, İnebahtı'nın yıl dönümüne denk gelen 7 Ekim 1573'te yüzden fazla gemi ile Sicilya'dan Tunus'a hareket etti. 8 Ekim'de gün batarken Halkulvâd önlerine ulaşarak ertesi gün geceye kadar 13.000 İtalyan, 9.000 İspanyol ve 5.000 Alman'dan oluşan 27 bin kişilik ordusunu karaya çıkarttı. 10 Ekim'de kente yaklaştı ve herhangi bir güçlkle karşılaşmaksızın 11 Ekim'de şehri işgal etti.¹⁵ Uluç Ali Paşa tarafından devrilmeden önce Tunus'ta babasının gözlerine mil çektirip idareyi aldıktan sonra 25 yıl hüküm süren Hafşilerden Mevlây Hamid ve ya Ahmed ise Don Juan'ın gelişini haber alır almaz İspanyolların yanına koşmuştu.¹⁶

Sultanın casusları vasıtasıyla İspanyol donanmasının gelişini çok önceden haber alan 6.000 kişilik Tunus'taki Osmanlı garnizonuysa askeri bakımdan sayıca üstün olan İspanyol kuvvetlerine karşı direnmenin fayda sağlamayacağına inandığından, kenti çoktan boşaltıp Kayravan'a çekilmişti.¹⁷

Mühimme Defterlerindeki hükümlerden öğrendiğimiz kadarıyla, Piyale Paşa serdarlığında Akdeniz'e çıkan Donanma-yı Hümâyun, yeni bir kale inşasının Osmanlılarca başlatıldığı Navarin limanı civarında bulunmaktaydı. Dubrovnik'li casuslar vasıtasıyla Osmanlı Divânı, yüz kadarı Messina limanında, elli kadarı ise Anabolu'da demir atmış olan Don Juan komutasındaki İspanyol donanmasının, hazırlıklarını tamamlayarak her an Tunus'a saldırmak üzere olduğunu öğrenmişti. Bu doğrultuda, Cezayir Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Tunus Beylerbeyi Haydar Paşa'ya karada askerle hazır olunması hususunda hükümler gönderilmişti. Ayrıca Serdar Piyale Paşa'ya Tunus'a olası bir saldırı durumunda deniz mevsimi geçtiği için şehri korumakta geç kalındığını, müdahalede bulunulması durumunda ise mevsim şartlarının tehlike yaratacağını ve donanmanın İstanbul'a dönüşünü riskli kılacağını, bu sebeple Donanma-yı Hümâyun'un Tunus'a hareketi hususunda ihtiyatlı davranılması gerektiği bildiriliyordu.¹⁸

¹⁵ Braudel, *a.g.e.*, s. 644.

¹⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁷ İspanyol Altın Çağı'nın ünlü tarihçisi Luis Cabrera de Córdoba'nın 1619'da yayımlanan İspanya kralı II. Felipe kroniği için bk. Luis Cabrera de Córdoba, *Felipe Segundo, Rey de España*, Tomo Segundo, Madrid 1876, s. 202.

¹⁸ *Vezîr Piyale Paşa hazretlerine Hüküm ki ...İspânyâ'nın Mesina'da yüz mikdarı kadırgası olub donadub varub Doncuvani Anaboli'den elli pâre kadırga ile alub yüz elli pâre kadırga ile niyetleri Tunus üzerine varmakdır diyu haber virüb ve Anavarin limânında bina olunacak kal'a yeri ebl-i vukûfla görüleb maballi ta'yin olunub ve masraf için Mora beğine donânma akşesinden ikiyüz bin akçe teslim olunub bil-fi'ül ol hizmetde olduğun ve inşâ'a'llâh te'âlâ Rebi'ül-evvel'in yirmi altıncı günü Anavarin'den donânma-i hümâyunla kalkub maballi me'mura müteveccih olacağını ve inşâ'a'llâh te'âlâ donânma-i hümâyunla 'avdet müyesser oldukda kal'a-i mezbur binasına donânma-i hümâyun halkı ile dikkat ve ihtimâm olunmak mukarrer olduğun bildirmişsiz bu bâbda dahi ber ne denilmiş ise mufassalen ma'lûm-ı şerîfim olmuşdur ve Dubvornik beğleri dahi südde-i sa'adete mektûb gönderüb*

Tunus seferine girilmeden önce, fetihten sonra izlenecek siyasetle ilgili II. Felipe ve üvey kardeşi Don Juan arasında anlaşmazlıklar baş göstermişti. İspanya Kralı, Aşağı Ülkeler'de isyancılara karşı sürdürdüğü mücadelenin İspanyol maliyesinde yarattığı bunalım sebebiyle Tunus ve Halkulvâd kalelerinin muhafazasını külfetli buluyor ve yıkılması gerektiği konusunda görüş bildiriyordu. Buna karşın, Akdeniz'e bakışı çok daha farklı olan Don Juan, üvey kardeşi II. Felipe gibi Tunus seferiyle Osmanlıların Batı Akdeniz ile olan bağlantısını koparmak istemekle birlikte, aslında Tunus tahtının ele geçirilmesiyle Avrupa soylu sınıfından mürekkep bir krallık kurmayı arzuluyordu. Kaleleri yıkmak yerine, Tunus şehri ve ona yakın İspanyolların *Estaño* dediği Tunus Gölü¹⁹ arasında, çevresi Halkulvâd'dakinden iki kez daha büyük olan bir kalenin inşaatını başlatarak İspanya Kralı'ndan gelen talimatları dikkate almaması Don Juan'ın asıl niyetini açığa çıkardı. Milan'lı Gabrio Serbelloni'nin mühendisliğinde 11 Kasım'da inşaatına başlanan *Nova Arx* isimli kale, her birinde bir burç bulunan altı uçlu bir yıldız şeklinde olacaktı. Büyük bir hızla çalışılmasına rağmen, 1574'de Osmanlı donanması Tunus kıyılarına ulaştığında, kale inşaatı hala bitmemişti.²⁰

Andrew Hess, 1566'da kale muhafızlarına ödenen maaşların yılda 200.000 dukayı aştığını, Aşağı Ülkeler meselesi yüzünden dar boğaza giren İspanyol

İspanya kapûdanı yüz elli pâre gemüden ziyâde donatmağa kâdir olmaduğun bildürdükleri mukâddema siz e i'lâm olunmuşdu imdi küffâr-ı hakisârın mekr ü hilesinden gaflet câiz olmamağın Tunus ve Cezâyir beğlerbeğlerine müekked ahkâm-ı şerife yazılıb anun gibi melâin-i hâsirin 'yâzen billah-i te'âla ol cânibe müstenli olursa karada 'asker ile hazır olub bi-inayeti'l-llabi te'âla a'dâ-yı bedrayı def ü ref eyleyüb memleket ve vilâyete gafletle bir zarar u gezend irişdirmekten hazer üzere olalar deyu tenbih olunmuşdur buyurdum ki ziker olunan ahkâm-ı şerifeyi müşârun-ileyhümâyâ isâl eyleyüb siz dahi vech ve münâsib gördüğünüz üzere muhkem tenbih ve te'kid eylesiz ki bab-ı muhafazada takâsirat itmeyüb kemâl-i ba'siret üzere olub gafletle küffârdan bir mahale zarar u gezend irişdirmekten ihtiyât üzere olalar ve siz dahi me'mûr olduğunuz kal'a üzerine varmağa geç kalmışsınız dir bu zamandan sonra ağır donânma ile engini geçilüb gerü 'avdet müşküldür bu bâbda kapûdânım dâme ikbâlehu ile ve sâir ümerâ ve korsânlar ile müşâvere idüb din ü devlete enfa' olan ne ise mücebiyle 'amel idüb 'ırz ve nâmus-ı saltanata mugâyir vaz' sudurundan ibrâz üzere olasız emirdir ki hake subhânehu ve te'âlâ 'asakir-i islâma nusret ve a'da-yı eyyâm-ı bezîmet miyesser eylemiş evvelâ donânma-i hümayun madâm ki taşradadır eğer Tunus câniblerine ve eğer gayrı yirde a'dâ dabl ve taarruz eylemek kabsım olunmaz ama donânma-i hümayun bi-avnilabi te'âlâ muzaffer ve mansûr 'avdet eyledikde kefere-i kahire hareketden bâli olmayub bir mahalle zarar kâsd eylemek muhtemeldir ol zamanda ne tedârik görülmek münâsib ise hüsn-ü müşâvere ile mukaddemce muhavif olan cânibler mümkin olduğu üzere tedâriki görüleb biz etdirile... BOA, MD, 22 Nr., Hk. 416, 13 Ağustos 1573 (981.R.14); Ayrıca bk. BOA, MD, 22 Nr., Hk. 308, 26 Temmuz 1573 (981.Ra.26); BOA, MD, 22 Nr., Hk. 419, 13 Ağustos 1573 (981.R.14).

¹⁹ Halkulvâd ve Yeni Tunus kalesi arasındaki bağlantı tekneleri yüzdürebilmek için yeteri kadar derinliğe sahip olmasından dolayı bu göl sayesinde 3 saatten az bir sürede kolay bir şekilde sağlanabiliyordu. Karadan ise ulaşım bir saat fazla sürmekteydi.

²⁰ Castrillo, *a.g.m.*, s. 253.

maliyesini rahatlatmak için Tunus'daki harcamaları kısmayı planladığını, bu yüzden Don Juan'ın Tunus üzerindeki planlarına karşı olduğunu yazmaktadır. Fakat nihayetinde Habsburg idaresindeki Akdenizci kanadı temsil eden Don Juan'ın taleplerini kabul edip yeni kale inşasına ve kentte 8.000 kişilik bir muhafız alayı bırakılmasına izin verdi.²¹ Buna karşılık Don Juan, Tunus hükümdarlığını Mevlây Hamid'e vermek yerine onu, çocuklarıyla birlikte Napoli'ye gönderip kardeşi Mevlây Muhammed'i hükümdar yaptı.²² 8 gün kadar Tunus'da kaldıktan sonra 24 Ekim'de demir alarak Porto Farina, Bizerte ve Favignana Adası'na uğrayıp 2 Kasım'da Palermo'ya vardı.²³

Bu arada 1573 yazında Don Juan'ın karşısına çıkmayı arzularak Mora sularında ve İyon Adaları²⁴ ile Güney Arnavutluk önlerinde beliren Donanma-yı Hümâyün, artık deniz mevsimi sona erdiğinden İspanyolların eline geçen Tunus'u geri almaya teşebbüs edemeden İstanbul'a doğru yelken açtı.²⁵

İspanyol casusu Diego Squiva, II. Felipe'ye sunduğu 1574 tarihli raporda; 1573 yılı deniz mevsiminde fazla bir şey yapamadan İstanbul'a ulaşan Osmanlı donanmasından 152 kadirga, 7 mavna ile ilk ulaşanın Serdar Piyale Paşa olduğunu yazmaktadır. Osmanlılar adına karamsar bir görüntü çizen raporunda Piyale Paşa'nın gemilerinin neredeyse silahsız ve telef olmuş vaziyette bulunduğunu, savunma amacıyla Navarin Limanı ağzında yapılan kalenin inşasını tamamlamak üzere bölgede kalan Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nınsa donanmanın kalanıyla 28 Kasım'da İstanbul'a giriş yaptığını eklemektedir. Ayrıca 1573 deniz seferinde kazanılan ganimetten 9.000 altının, Kaptan-ı Derya'nın beraberindeki yeniçeriler arasında dağıtıldığını bildirmektedir.²⁶

1574 Osmanlı Devleti'nin Tunus Seferi

Tunus'un elden çıktığı haberini alan II. Selim, bir anca önce İspanyol donanmasını imha edip Akdeniz'deki hâkimiyetini yeniden tesis etmek arzusunda idi. Bu doğrultuda hareket ederek Tunus'un kurtarılması hususunda donanmanın eksikliklerinin tamamlanıp gerekenlerin yapılması için Kılıç Ali Paşa'ya emirler verdi.²⁷

²¹ Hess, *a.g.e.*, s. 133.

²² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 29.

²³ Braudel, *a.g.e.*, s. 645.

²⁴ İyonya Denizi'nde bulunmaktadır ve aynı zamanda Yedi Adalar olarak da adlandırılır.

²⁵ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 3, Yeditepe Yayınevi, Çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2005, s. 141.

²⁶ Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 488, Folio 61.

²⁷ Zarfî Orgun, "Selim II.'nin Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya Emirleri", *Tarih Vesikaları*, II, Sayı 2, Ankara Şubat 1943, s. 327.

Mühimme defterlerinde geçen hükümlere göre, Serdar olarak vezir Sinan Paşa'nın tayin edildiği bu sefer için 300 adet kadirga tahsis edildi. Ayrıca Cezâyir-i Garb Beylerbeyi olan Ramazan Paşa, Trablus Beylerbeyi Mustafa Paşa ve eski Cezâyir beylerbeyi olan Ahmed Paşa ile Tunus Beylerbeyine hükümler gönderilerek önce Tunus'a mı yoksa Bingazi'ye mi çıkarma yapılmasının uygun olacağı konusunda fikir birliğine varmaları buyruldu.²⁸

Selânikî ve Kâtip Çelebi, nihayet Donanma-yı Hümâyun'un Yemen serdarı vezir Sinan Paşa ve Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutasında 15 Mayıs 1574'te Tunus'a hareket ettiğini yazmaktadırlar.²⁹

Uzun mesafeli deniz seferlerinin çok büyük tehlikeler içerdiği İspanyollar kadar Osmanlılar tarafından da iyi biliniyordu. İnebahtı mağlubiyetinin yaraları daha sarılamamışken, kadirgalardan mürekkep kalabalık bir donanmayı Habsburgların kara üstlerine, İtalya'ya en yakın Kuzey Afrika Ülkesi olması sebebiyle, bu denli yakın bir yere yollamak Osmanlı devlet ricalinin oynadığı asrın en büyük kumarlardan biri olarak kabul edilebilir.³⁰ Çünkü iyi yetişmiş denizcilerin İnebahtı Deniz Muharebesi'ndeki ciddi orandaki kaybı sebebiyle Osmanlı Donanması'ndaki yerleri tam manasıyla doldurulamamıştır. Üstüne üstlük, kürekli insan gücüyle hareket ettirilen ve bir ya da iki üçgen yelkeni bulunan kadirgalarmın uçsuz bucaksız denize söz geçirmesi düşünülemezceği

²⁸ *Tunus Beğlerbeğisine hüküm ki... balen İspanyalının taht-ı hükümetinde olub ol vilâyetde alâka ve fesâdlarına sebep olan kal'a-i Halkulhad'ın bi-inâyeti'l-llahi te'âlâ feth ve teshîri için üç yüz aded merâkib-i kevâkib şümâr ile kapum kullarından vesâir zuama ve erbâb-ı timârdan vâfir ve müsterfi asker tedârik olunub iş bu sene 981 Muharremü'l-haramın evâilinde teveccüh itmek üzere olub donânma-i nusret şî'arım vâsul olunca Cezâyir-i Garb Beğlerbeğisi olan Ramazan Paşa ve Trablus Beğlerbeğisi Mustafa Paşa ve sâbıkân Cezâyir Beğlerbeğisi olan Ahmet Paşa ile cümleünüz yek dil ve ve yek cibet olub Tunus üzerine varub mubâsara itmek mi evlâdur yobsa Bingazi mubâsara itmek mi münâsibdir ber ne vech ile münâsib ise varub mubâsara idüb feth ve teshîri husûsuna ihtimâm itmenüz emr idüb...* Bk. BOA, MD, 24 Nr., Hk. 206, 6 Nisan 1574 (981.Zilhice.14); *Tunus Beğlerbeğisine hüküm ki... vusûl buldukda asla tehr ve tevakûf itmeyüb müşârun-ileyhim Beğlerbeğiler ile müşâvere idüb dahi kangı kal'a üzerine varmak evlâ ise hüsn-ü ittihâd ve ittifâk üzere yek dil ve yek cibet olub üzerine varub mubâsara idüb murahas el verdüğüne göre feth ve teshîri husûslarına evlâ-i ikdâm ve ihtimâm vücûda getitüb donânma-i hümâyunum varınca bi-inâyeti'l-llahi te'âlâ envâ' yüz aklığy tabsiline say' eylesiz...* Fî 15 Zilhice sene 981 (7 Nisan 1574). Bk. BOA, MD, 24 Nr., Hk. 166; *Cezâyir Beğlerbeğisine Ramazan Paşa'ya hüküm yazıla ki... vusûl buldukda Cezâyir'in atlu ve piyade askeri ve Cezâyir'e tâbi' olan Arab tâ'ifesiyile müretteb ve mükemmel semîn yarağı ile Tunus ve Trablus Beğlerbeğileriyle dahi mülâki olub vech ve münâsib gördüğü üzere Tunus üzerine düşmek mi evlâdur Bingazi mubâsara itmek mi münâsibdir...* 15 Zilhice sene 981 (7 Nisan 1574). Bk. BOA, MD, 24 Nr., Hk. 168.

²⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, C. 1, s. 91; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihar (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan)*, Kabalıcı, İstanbul 2007, s. 120.

³⁰ Hess, *a.g.e.*, s. 134-135.

gibi, aşırı yüklü bu çektirilerin Akdeniz’de patlak veren fırtınalar karşısında tamamıyla çaresiz oldukları bilinen bir gerçektir.

Askerî ve siyasi faaliyetlere hız veren Osmanlı devlet ricalinde böyle tehlikeli bir kumara girişmeden önce Kuzey Afrika’daki korsanlara haberciler yollanarak İspanyol gemilerini gördükleri yerde vurmaları emredildi. Bölgedeki Müslüman halka cihat adına silahlanma çağrısı yapıldı. İçten ve dıştan gelebilecek saldırılara karşı tedbiri asla bırakmayan II. Selim, Batı’daki gelişmeler ışığında, İspanyollara karşı Aşağı Ülkeler’deki Protestan isyancılarla İspanya’daki Müslüman bakiyesi arasında bir ittifak kurmanın yollarını bile aradı. Diğer taraftan Habsburgların hasmı Fransa ile dostluk ilişkilerini tazelemek maksadıyla Cezayir beylerbeyi Ahmed Paşa, Fransa Kralına zarar gören gemilerine karşılık tazminat yollamıştı. Ayrıca Osmanlılar Fransız denizcilerin Mağrib sahillerinde mercan avına çıkmalarına kayıtsız kalmışlardı.³¹

Alonso de Salamanca’ya göre, Mayıs ayında İstanbul’dan ayrılan 270 kadirge, 16 mavna, 13 başka türde çektiriden mürekkep Donanmayı Hümâyün, Mora Yarımadası’nda önce Modon’a oradan da Navarin Limanı’na ulaştı. Aynı gün başka 20 kalyata [kalite] ve 20 fusta tüm komşu takımadalardan Navarin’e geldiler. Navarin’de gerekli asker ve erzakı yüklendikten sonra 5 Haziran’da 330 gemi ile Tunus’a doğru yelken açtılar.³²

Kâtip Çelebi, 268 kadirge ve kalite, 15 mavna ve 15 kalyondan mürekkep donanmada Osmanlı ülkesinden 48.000 kürekçinin gemilere dağıtıldığını yazmaktadır.³³

Diego de Haedo’ya göre ise Temmuz ayında Tunus önlerinde beliren Osmanlı donanması, çok sayıda top, cephane, erzak ve cenkçi taşıyan 250 kadirge, 10 mauna, 30 karamürselden mürekkepti.³⁴

Hess’e göre, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb beylerbeyilerinin yönetimi altında gelen yaklaşık 30.000 kadar yeni kuvvet donanmaya takviye oldu. Böylece son gelenlerle birlikte Serdar Sinan Paşa komutasındaki muhasara kuvveti 100.000’e ulaştı. Sayıca kalabalık olan Osmanlı ordusu, İnebahtı savaşına katılan donanmaların hepsinden daha büyük bir donanma tarafından

³¹ Hess, *a.g.e.*, s. 133-135.

³² Castrillo, *a.g.m.*, s. 256-257.

³³ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 120.

³⁴ Haedo tarafından kaleme alınan 1612 tarihli Topografía y Historia General de Argel [Cezayir’in Genel Tarihi ve Topografyası] adlı kronik için bakınız: Fray Diego de Haedo, *Topografía e Historia General de Argel, La Sociedad de Bibliófilos Españoles*, V. 3, Madrid 1927, s. 358.

desteklenmekteydi. Bu haliyle Tunus seferi, 16. yüzyılın en pahalı Osmanlı girişimi olarak kabul edilebilir.³⁵

Osmanlı kuvvetlerinin ilk hedefi yeni bir kale ile berkitilmiş olan Halkulvâd oldu. Alonso de Salamanca, Don Juan de Austria ayrıldığından beri Tunus kentindeki *Nova Arx*'in inşasını üstlenen ve bu kalenin komutanı olan Gabrio Serbelloni ve Halkulvâd'ın komutanı Pedro de Portocarrero gibi İspanyol otoritelerinin, gelmekte olan Osmanlı tehlikesinin ciddiyetinden istihbarat eksikliği sebebiyle bihaber olduklarını yazmaktadır. 12 Haziran'da beraberindeki çok sayıda kadırga, takviye birliği taşıyan gemi ve para ile Tunus'a gelen Albay Tiberio Braccanza sayesinde gelmekte olan Osmanlı kuvvetini öğrendiler.³⁶

2 Temmuz'da Halkulvâd kalesinde toplanan savaş meclisinde Serbelloni, İspanya Kralından farklı bir emir alınca kadar Tunus kalesinde kalacağını fakat Halkulvâd'ın savunmasına 9 tabur göndereceğini bildirdi. Mevcutta 6 tabur tarafından korunan Halkulvâd'a İspanyollar tarafından terk edilen komşu Bizerte Kalesi'nden bir tabur daha eklendiğinde savunmadaki toplam tabur sayısı 16'ya çıktı. Alonso de Salamanca, Tunus kalesinde bulunan tüm kuvvetleri Halkulvâd savunmasına yığmayan Serbelloni'nin bu kararını şiddetle eleştirmekte, muharebenin kaybedilmesinin sebepleri arasında göstermektedir.³⁷

13 Temmuz'da Osmanlı donanması, Kartaca burnunun karşısında demir attı. Bu esnada Osmanlı birlikleri büyük bir hızla karaya çıkarak siper kazmaya başladılar. Ertesi gün, Halkulvâd önünde iki ordu arasında ilk çatışmalar başlamış olup Osmanlılar sarnıçları ele geçirdikten sonra kuşatma için araziye hazırlamaya başladılar. Osmanlı kuvvetleri, hızlı bir çıkarma yaptığı günden itibaren on gün içinde bataryalarını su kuyularının yakınına yerleştirdiler. Deniz ve su kuyuları arasında tabya inşa ederek hat kurdular. Gece gündüz aralıksız bin parça top atışı yaparak Halkulvâd kalesini döğmeye başladılar. İlaveten Alonso de Salamanca, Trablus, Kayravan ve Cezayir'den savaşçı Mağriplilerin, Osmanlı kuvvetlerinin yardımına koştuklarını yazmaktadır. İspanyolların baskısı sonucu Kuzey Afrika kıyısı boyunca başta tüccarlar olmak üzere insanların serbestçe seyahat etmeleri kısıtlandığından ekonomilerinin büyük zarar gördüğünü ifade etmektedir. Bundan dolayı yerlilerin intikam almak adına Osmanlılar tarafında yer aldıklarını söylemektedir.³⁸

Halkulvâd Kalesi, Tunus körfezi ile Tunus Gölü'nü birbirine bağlayan bir kanalın üzerine inşa edilmişti. Alonso de Salamanca'ya göre, gece gündüz tüm şiddetiyle devam eden muhasarada Osmanlı kuvvetleri, aslında denizden Tunus

³⁵ Hess, *a.g.e.*, s. 135-136.

³⁶ Castrillo, *a.g.m.*, s. 257-258.

³⁷ Castrillo, *a.g.m.*, s. 259-260.

³⁸ Castrillo, *a.g.m.*, s. 260-263.

Gölü'ne gemilerini geçirerek Tunus ve Halkulvâd kaleleri arasındaki bağlantıyı kesmeyi amaçlamaktaydılar. Yoğun bombardıman ateşi karşısında büyük direnç gösteren ve Osmanlılara büyük kayıplar verdiren müdafilerden 8 komutan, Halkulvâd komutanı Don Pedro de Portocarrero'dan kanalın giriş çıkışını kontrol eden kapakta bir tabya inşa edilmesini istediler. Aksi takdirde Osmanlıların kanalı ele geçirmeleri durumunda direnişin kırılacağını söylediyse de teklifleri reddedildi. Ancak savunmaya büyük zarar verdiren Osmanlı muhasarası karşısında Serbelloni'den takviye birlik istendi. 29 Temmuz'da Tunus kalesi komutanı Gabrio Serbelloni takviye çağrılarında Halkulvâd kalesine 4 tabur daha göndererek cevap verdi. 9 Ağustos'ta Osmanlı kuvvetleri kanalın kontrolünü ele geçirmek için yaptıkları ağır top atışlarına rağmen kale duvarlarında hiçbir gedik açamadılar. Bu yüzden lağımçılar, yeni inşa edilen burçları havaya uçurmaya çalıştılsa da kale burçlarının çok yüksek olması sebebiyle bir sonuç alamadılar.³⁹

7 Ağustos'ta *Nova Arx* komutanı Serbelloni'den Tunus kalesini bırakıp tüm güçleri Halkulvâd'in yardımına koşması istendiyse de, İtalyan komutan yeni takviye birlikler göndermekle yetindi. 19 Ağustos'ta Halkulvâd'dakiler için işler oldukça kötüye gitmeye başladı. Yeniden yapılan yardım çağrılarında Serbelloni, 6 tabur daha gönderip kalesini yine terk etmedi. Nihayetinde büyük kayıplar vermelerine karşın Osmanlılar, 23 Ağustos'ta Halkulvâd'i ele geçirmeyi başardılar. Alos de Salamanca'ya göre Gabrio Serbelloni'nin muharebenin başından beri iki orduyu birleştirmemesi ve diğer Hıristiyan devletlerden hiçbir yardımın gelmemesi savaşın kaybedilmesinin asıl sebebiydi. Ayrıca muharebenin kaybedileceğinin kesinleştiği sırada Pedro de Portocarrero, hazinedar Madariaga'nın kaledeki mühimmatı havaya uçurma tavsiyesini yerine getirmeyip Osmanlıların eline geçmesine yol açması bir beceriksizlik örneğiydi. Yine de Halkulvâd kuşatması Osmanlı ordusuna 20.000 kayıp verdirerek büyük bir direniş örneği gösterdi. İspanyollar açısından bakıldığında ise 40 gün süren çatışmada 19'u İspanyol, 10'u İtalyan olmak üzere 29 bölük, başta Halkulvâd kumandanı Don Pedro de Portocarrero olmak üzere 12'si İspanya, 5'i İtalyan'dan 17 meşhur komutan yitirildi.⁴⁰

Castrillo, Gabrio Serbelloni'nin kuşatma boyunca takındığı tavrı değerlendirirken, *Nova Arx*'i terk etmemesinin kraliyet tarafından tüm valilere buyurulan yasal bir kaideden kaynaklandığını yazmaktadır. Bu temel prensibe göre üst makamdan her hangi bir emir almadıkları sürece ölene kadar konumlarını muhafaza edip savunmakla yükümlüdürler. Aksinin uygulanması

³⁹ Castrillo, *a.g.m.*, s. 264-266.

⁴⁰ Castrillo, *a.g.m.*, s. 266-273.

halinde hayatta kalırlarsa şayet ihanet suçundan yargılanıp idama cezalandırılmaları söz konusudur.⁴¹

Halkulvâd'ın fethinden sonra Osmanlı ordusu tüm kuvvetleriyle Tunus kalesinin muhasarasına girişti. *Nova Arx*, Serbelloni'nin emrindeki İspanya ve İtalya'dan 3.200 askerden mürekkep 21 bölük tarafından korunuyordu. 13 Eylül'deki çatışmada İspanyol kuvvetleri büyük bir direnç göstermiş olup Alonso de Salamanca'ya göre, 601 kayıp verdiler. Türklerin kaybıysa 13.000'di. 12'si İspanyol, 8'i İtalyan 20 subay kayıp veren müdafilerde komutan Gabrio Serbelloni hayatta kalmasına rağmen Osmanlılara esir düşmekten kurtulamadı. Esir düşenlerden arasında daha sonraki Osmanlı-İspanyol ateşkeslerinin mimarı olarak tarihe adını yazdıran Giovanni Margliano da bulunuyordu. Tunus Gölü'ndeki İspanyollar tarafından Santiago (San Jak) adı verilen adada bulunan Juan de Zanoquera'ya üç gün mühlet verilerek teslim olması istendi. Serdar Sinan Paşa tarafından kendisine eşlik etmesi için verilen 50 düşük rütbede adamla birlikte 16 Eylül'de arkasında büyük bir hazine bırakarak adayı terk edip çekildi. 20 Eylül'de fetih tamamlanmış olup *Nova Arx*'i korumaya Halkulvâd kalesini ise yıkmaya karar veren Osmanlı savaş meclisi, Tunus'ta 6.000 asker bırakarak Kuzey Afrika seferini tamamlamış oldu.⁴²

Fetih neticesinde Hafsî Hanedanlığı yıkılmakla birlikte, Don Juan'ın daha önce hükümdar tayin ettiği Mevlây Muhammed esir olarak İstanbul'a götürüldü. Böylece Tunus'a Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet statüsü verildi.⁴³

Sonuç

Muhasara kuvveti 100.000'e kadar ulaşan ve İnebahtı savaşına katılan donanmaların hepsinden daha büyük bir donanma tarafından desteklenen Osmanlı ordusunun 1574 Tunus seferi, 16. yüzyılın en pahalı Osmanlı girişimi olarak kabul edilebilir. Tunus'un fethi Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki

⁴¹ Castrillo, *a.g.m.*, s. 274.

⁴² Castrillo, *a.g.m.*, s. 268, 276- 278. Ahmet Kavas, Tunus ve Halkulvâd birlikte Sen Jak kalelerinin tamamı Osmanlı idaresine girdikten sonra, Sinan Paşa'nın Tunus'ta 3.000 yeniçeri bıraktığını ve Haydar Paşa'yı yeniden Beylerbeyliğe getirdiğini yazmaktadır. Bk. Ahmet Kavas, "Tunus", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 388; Feridun Bilgin ise fetihten itibaren 1881'deki Fransa'nın işgaline kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalacak olan Tunus'ta bırakılan muhafız sayısının 4.000 yeniçeri olduğunu söylemektedir. Lakin Bilgin'in, Tunus birlikleri komutanı Serbelloni'nin direnişinin Halkulvâd'dan sonra Tunus kalesinin fethini bir ay geciktirdiğini, nihai fethin Ekim'de tamamlandığını yazması kroniğin yazarı Alonso de Salamanca'nın yukarıda verdiği tarihle çelişmektedir. Bk. Feridun Bilgin, "Tunus Üzerinde Osmanlı-İspanyol Hâkimiyet Mücadelesi (XVI. ASIR)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:12 Sayı:44, Kış-2013, s. 196-197.

⁴³ Muhammed Razûk, "Hafsîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 2012, s. 127.

öncü konumunu pekiştirmesine ve İnebahtı'da kaybettiği itibarını geri kazanmasına yardımcı olan bir zaferdir. Bunun yanı sıra Osmanlıların Avrupa ve Akdeniz dünyasındaki askeri üstünlüğünü bir müddet daha muhafaza etmesini sağlayan çok önemli bir siyasi hamle olarak görülmelidir. Tunus'un zaptıyla en batıdaki topraklar bir kenara bırakılırsa, Kuzey Afrika'nın tamamı Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Yine de 33.000'den fazla asker kayıp verilmesine yol açan bu seferin askerî ve iktisadi bedeli Osmanlı Devleti için ağır olmuştur. Diğer taraftan hem Akdeniz'de devasa bir donanma bulundurarak Kuzey Afrika'nın batısında hâkimiyet kurmaya çalışan, hem de Aşağı Ülkeler meselesiyle uğraşan II. Felipe, iki cephedeki mücadelelerin İspanya maliyesini darboğaza sürüklediğini tam manasıyla anlamıştır. Artık II. Felipe için, İspanya ekonomisinin en önemli sacayaklarından biri olan Aşağı Ülkeler'deki devletin egemenlik sorununa ağırlık vermek bir zorunluluk teşkil etmiştir. İspanyol hazinesinde yaşanan mali kriz bunu açıkça ortaya koymuştur. Bu siyaseti izleyebilmesi için Osmanlı gibi devasa bir savaş gücü karşısında Akdeniz'deki güvenliğini sağlaması gerekmektedir. Bu doğrultuda İspanyollar, Venedik'in yaptığı gibi bundan sonra Osmanlılarla ateşkes arayışlarına girişeceklerdir.

Kaynakça

Birincil El Kaynaklar:

- Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 488, Folio 61.
Real Biblioteca de Madrid, folio 1, Manuscrito II/1330.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
BOA, MD, 22 Nr., Hk. 308.
BOA, MD, 22 Nr., Hk. 416.
BOA, MD, 22 Nr., Hk. 419.
BOA, MD, 24 Nr., Hk. 166.
BOA, MD, 24 Nr., Hk. 168.
BOA, MD, 24 Nr., Hk. 206.

Yazma Eserler:

- Bostan, İdris, “İnebahtı Deniz Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 288.
- Braudel, Fernand, *El Mediterráneo y el Mundo Mediterráneo en la Época de Felipe II*, Tomo Segundo, Traducción: Mario Monteforte Toledo, Wenceslao Roces y Vicente Simón, Fondo de Cultura Económica, Mexico 2010.
- Bilgin, Feridun, “Tunus Üzerinde Osmanlı-İspanyol Hâkimiyet Mücadelesi (XVI. ASIR)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:12 Sayı:44, Kış-2013.
- Córdoba, Luis Cabrera de, *Felipe Segundo, Rey de España*, Tomo Segundo, Madrid 1876.
- Castrillo, Ricardo Gonzáles, “La Perdida de la Goleta y Túnes 1574 y Otros Sucesos de Historia Otomana, Narrados por un Testigo Presencial: Alonso de Salamanca”, *Anaquel de Estudios Árabes*, V. 3, Madrid 1992.
- Crowley, Roger, *Empires of the Sea: The final Battle for the Mediterranean 1521-1580*, Faber and Faber, London 2009.
- Gürkan, Emrah Sefa, “Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar’ın XVI. Yüzyıl’daki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. Haydar Çoruh – M. Yaşar Ertaş- M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Haedo, Fray Diego de, *Topografía e Historia General de Argel*, La Sociedad de Bibliófilos Españoles, V. 3, Madrid 1927.
- Hess, Andrew, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdeniz’inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, Çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 3, Yeditepe Yayınevi, Çev. Nilüfer Epečeli, İstanbul 2005.

Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihar (Deniz Savaşları Hakkında Biyyüklere Armağan)*, Kabalıcı, İstanbul 2007.

Kavas, Ahmet, "Tunus", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012.

Koenigsberger, H. G., "Western Europe and The Power Spain", *The Cambridge Modern History*, V. 3, Ed. R. B. Wernham, Cambridge University Press, London 1971.

Orgun, Zarif, "Selim II.'nin Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya Emirleri", *Tarih Vesikaları*, II, Sayı 2, Ankara Şubat 1943.

Razûk, Muhammed, "Hafsiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 2012.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, C. 1., TTK, Ankara 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, C. 3, I. Kısım, TTK, Ankara 2009.

Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Belge Özetleri

A Significant Source for Ottoman Historiography: Nâme- i Hümâyûn Records And Document Summaries of Nâme-i Hümâyûn Record Number 4

Serhat KUZUCU*
Hacer ÇITIRIK**

Özet

Osmanlı Tarih yazıcılığının hiç kuşkusuz en önemli kaynaklarını arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Üç kıta üzerinde, çok geniş bir coğrafyada ve altı yüzyıl hüküm sürmüş, bünyesinde birçok milleti barındırmış Osmanlı Devleti'nden günümüze intikal etmiş çok zengin bir arşiv malzemesi mevcuttur. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya, bugünkü tabirle arşivcilğe büyük önem vermiş ve günümüze yüz elli milyonu bulan belge ve defter serilerinden oluşan zengin bir arşiv bırakmıştır. Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen belgeler çok geniş bir coğrafyanın tarihinin aydınlatılmasında ve geçmişten günümüze yansıyan siyasi sorunların çözümlenmesinde veya hiç olmazsa daha iyi anlaşılmasında müstesna bir öneme sahiptir. Bu arşiv malzemeleri içinde Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatını meydana getiren Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Defterî ve Bâb-ı Âsafi ve bunların çeşitli daire ve kalemlerine ait sicil, defter ve vesikaları, Osmanlı Devleti'nin ana arşivi hüviyetini taşımaktadır. Bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin işte bu ana arşivinde yer alan Divan-ı Hümâyûn Defterleri kataloğunda kayıtlı Nâme-i Hümâyûn Defterleri hakkında bilgi verilerek, bu defterlerden 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri'nde yer alan belgelerin tamamının özetleri yayınlanacaktır.

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kuzucu@kilis.edu.tr.

** Tarih Öğretmeni, hacercitirik@hotmail.com.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Arşiv, Nâme-i Hümâyûn Defterleri

Abstract

Archive documents undoubtedly constitute the most significant resources of Ottoman historiography. There is a very rich archive coming from the Ottoman State that had incorporated various nations for about six centuries in a vast geography outspread on the three continents of the old world. The Ottoman State placed great importance on record keeping and documentation so she left a rich archive that is composed of one hundred and fifty million documents and series of record books to the present. The documents that had been preserved in the Ottoman archive are of great importance on understanding the history of a vast geography and solving the political problems that were reflected about those places from the past to the present. Among those archive documents, Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Defterî, Bâb-ı Âsafî and records and documents belonging to various branches of those institutions that creates the central organization of the Ottoman State carries the main archive identity of the state. In this study, the summaries of all the documents that are in the Nâme-i Hümâyûn record number 4 will be issued, in other respects; further information will be dug up about Nâme-i Hümâyûn records which take place at the catalogue of Divan-ı Hümâyûn records of main archive of Ottoman State.

Keywords: Ottoman State, Archive, Nâme-i Hümâyûn Records

Giriş

Her millet bir tarihi mirasın sahibidir. Bu mirasın önemli bir kısmını arşivler oluşturur¹. Arşiv genel olarak bir devletin, bir milletin geçmişine ait belgeler topluğu olarak ifade edilir². Millet olabilme ve kalabilmekte bu varlıkların iyi korunmasıyla mümkündür. Bir milletin geçmişi ile bugünü arasında irtibat kurmak gibi hayati bir görev yüklenen arşivler hiç kuşkusuz onların en değerli hazinesi konumundadır³.

Türk idare ve kültür hayatında arşivcilik kültürü çok eskiye yani Orta Asya Türklüğüne kadar uzanmaktadır. Çok geniş coğrafyalarda köklü ve zengin bir kültüre sahip Türk milleti bıraktığı arşivlerle de örnek olmuştur. Hiç kuşkusuz tarih boyunca kurulan bütün Türk devletleri içinde müesseseler ve teşkilat

¹ Necati Aktaş, “Osmanlı Dönemi Arşivçiliğimiz”, *Osmanlı*, Cilt: 6, Ankara, 1999, s. 303.

² Mithat Sertoğlu, “Arşivlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, s. 47.

³ İsmet Binark, *Türk Arşivlerinin Kısa Tarihçesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Faaliyetleri*, Ankara, 1994, s. 1.

olarak en fazla arşivciliğe önem veren devlet Osmanlılar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde arşivcilik fikrinin kuruluşundan itibaren var olduğu, yok edilmeyerek bu güne kadar muhafaza edilen milyonlarca arşiv vesikasının mevcudiyeti ile de sabittir⁴.

Bu arşiv vesikalarından Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatını meydana getiren Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Defteri ve Bâb-ı Âsafî ve bunların çeşitli daire ve kalemlerine ait sicil, defter ve vesikaları, Osmanlı Devleti'nin ana arşivi hüviyetini taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin işte bu ana arşivinde yer alan Divan-ı Hümâyûn Defterleri katalogunda kayıtlı Nâme-i Hümâyûn Defterleri ise bunların arasında Osmanlı Diploması tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir.

Farsça asıllı bir kelime olan “*name*” Türkçe de ferman, mektup ve buyruldu gibi anlamlara gelmektedir. Nâme-i Hümâyûn ise Osmanlı padişahları tarafından İslâm ve Hristiyan hükümdarıyla, imparatorluğa tabi ve imtiyazlı olan Mekke Emirliğine, Kırım Hanı'na, Eflak-Boğdan Voyvodaları'na, Gürcü ve Dağıstan Hanları'na gönderilen mektuplara denilmektedir⁵. Bu gönderilen mektupların ve gelen cevapların bir nüshasının kaydedildiği defterlere ise Nâme-i Hümâyûn Defteri denilmektedir⁶. Ayrıca, padişahlar tarafından önemli devlet işlerine dair bilhassa sadrazama hitaben yazılan bazı hatt-ı hümâyûnlar ile muâhedenâme, tasdiknâme, temessük gibi belgelerin de suretleri bu defterlere aynen kaydedilmekteydi⁷.

Nâme-i Hümâyûnlar, Osmanlı merkez bürokrasisi içerisinde bulunan Divân-ı Hümâyûn Kalemünde diplomatik bir lisanla hazırlanır, amirlerin tasdikinden geçtikten sonra üzerine tuğrası çekilip ilgili hükümdara gönderilir ve bir sureti deftere kaydedilirdi. Bu yazılar arasında, Osmanlı padişahlarının tahta cülûslarında yeni padişahın hükümdarlığını bildirmek için dost ve civar memleketlere birer elçi ile gönderdikleri nâmelerin dışında siyasi, ekonomik ve diplomatik içerikli birçok yazı yer almaktaydı. 1699 (Hicri 1111) yılından önce yazılan bu nâme-i hümâyûnlar Mühimme Defterlerine kaydedilirken, bu tarihten sonra Nâme-i Hümâyûn Defterleri'ne kaydedilmeye başlanılmıştır⁸.

⁴ İsmet, Binark, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁵ Mübahat S., Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Yay, İstanbul, 1998, s. 146; İsmet Binark, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mevcut Name-i Hümayun Defterlerine Göre Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara, 1992, s. 197; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1983, s. 652.

⁶ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarîhi Lûgati*, İstanbul, 1986, s. 236.

⁷ Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979, s. 57.

⁸ Murat Cebecioğlu vd., *Kırım Hanlarına Name-i Hümâyûn (2 Numaralı Name Defteri)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2013, s. 3; *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul, 2000, s. 51.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri

Fiziki Yapıları Ve Genel Özellikleri

Nâme-i Hümâyûn Defterleri Osmanlı Arşivi'nin en önemli defter serilerindedir. Bu seride on sekiz adet defter bulunmaktadır. Birinci defterin başlangıç yılı 1699 iken son defterin yani on sekizinci defterin bitiş yılı 1872'dir. Lakin bu defterlerin genelinin kapsadığı dönem ise 1687-1918 yılları arasındır. Kabaca XVIII. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ki dönemi kapsamaktadır. Defterlerin üzerinde herhangi bir numaralandırma bulunmamaktadır. Bu numaralar sonradan arşiv tasnifi esnasında verilmiştir. Numaralar ilk başta kronolojik sıra göre verilmesine karşı sonradan Name-i hümayun olduğu anlaşılan defterler eklenmiş ve kronolojik sıraya bu yüzden bozulmuştur. Defter ebatlarında bir standart yoktur. Bazı defterlerin ebatı 32×22 cm iken bazısı 42×20 cm'dir. Buna karşı hepsinin defter kapağının üzerinde ait olduğu zaman aralığı, yani defterin tutulamaya başlandığı dönem ile bitiş dönemi ay ve yıl şeklinde verilmiştir. Tarihin hemen üst kısmında ise *Suret-i Nâme-i Hümâyûn* ibaresi yer almaktadır.

Bu defterlerde kullanılan yazı türü genel olarak nesih, ta'lik ve dîvânî kırması şeklindedir. Bir defterde bazen birinci sayfasından son sayfasına kadar aynı yazı türü kullanılmışken⁹ bazen de aynı defterde birden farklı yazı türüne (nesih, ta'lik ve dîvânî kırması) rastlanılmaktadır. Örneğin 2 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri'nin ilk yetmiş sayfası nesih türünde yazılmış belgelerden oluşmaktayken, bu sayfadan sonra ta'lik ve dîvânî kırması şeklinde kaleme alınmış belgeler yer almaktadır¹⁰.

Bir numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri'nde diğerlerinden farklı olarak kapaktan sonra gelen ve herhangi bir sayfa numarasının yer almadığı bölümde, defterde kayıtlı antlaşmaların hangi sayfada yer aldığını belirten bir içindekiler kısmı bulunmaktadır. Burada, Osmanlı Devleti'nin hangi tarihte kiminle antlaşma yaptığı yazılarak, ilgili antlaşmanın maddelerinin yer aldığı sayfa numarası verilmiştir. Bir nevi içindekiler kısmı oluşturulmuştur¹¹.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri'nde olaylar genel olarak belirli bir kronolojik sıraya göre tutulmuş olup, belgelerin başında veya sonunda ilgili belgenin tarihi yazılmıştır. Ayrıca her belgenin hemen üst kısmında belgenin içeriği hakkında kısaca bilgi veren ve çoğunlukla iki, üç satırı geçmeyen açıklamalar yer almaktadır.

⁹ Örneğin 9 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterlerinin tamamı nesih türünde kaleme alınmıştır. Bkz. BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No: 9.

¹⁰ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No: 2.

¹¹ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:1, s. 1.

*İngiltere elçisine cevapname*¹²

*Taraf-ı hazret-i sadrazamdan Şah Mirzaya yazılan mektubun suretidir*¹³

*Kırım Ham Saadet Giray Handan gelen mektubun suretidir*¹⁴

*Devletlu, Saadetlu Sadrazam hazretleri tarafından Nemçe Çasarının başvekeline gönderilecek mektubun suretidir*¹⁵.

*Teblis Hamna yazılan mektuptur*¹⁶

Bu durum Nâme-i Hümâyûn Defteri'nde araştırma yapacakların işini oldukça kolaylaştıracak önemli bir husustur.

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yazışmalarının yer aldığı bu defterlerde, yabancı devletlerden gelen mektupların orijinal hallerine yer verilmeyerek ilgili yazılar, Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek sadece tercümeleri bu defterde kaydedilirdi. Bu tür tercüme edilmiş yazıların Nâme-i Hümâyûn Defteri'ne kaydı sırasında mutlaka yazının üst kısmında bunun bir tercüme olduğu "*Rusya elçisinin ruhsatnamesinin tercümesidir*"¹⁷ gibi ifadelerle belirtilmiştir. Ancak bu durum sadece gayr-i müslim devletlerle olan yazışmalarda için uygulanmıştır.

Osmanlı Türkçesi dışında İran'la yapılan yazışmalarda Farsça, Arap coğrafyası ile yapılan yazışmalarda ise Arapça kullanılarak orijinal halleri bu defterlerde yer almıştır. Sadece onlardan gelen cevabi yazılar tercüme edilmiştir. Bunlar "*Bu def'a Fas hâkimi Mevla Yeşidin sefiri kâid Seyyid Mehmet ile 'atabe-i 'ulyaya takdim itdiği Arabi'yül-'ibare namesinin tercümesidir*"¹⁸ gibi ifadelerle tercüme oldukları vurgulanarak bu defterlere kaydedilmiştir.

Osmanlı Araştırmalarındaki Önemleri ve İhtiva Ettikleri Bilgiler

Nâme-i Hümâyûn Defteri, Osmanlı diplomasisi ve dış politikası alanında yapılacak çalışmalar için yaz geçilmez bir arşiv kaynağı hüviyeti taşır. Altı yüzyılı aşkın bir süre, üç kıtada hüküm sürmüş Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan ve dolaylı ilişki kurduğu o kadar çok devlet vardır ki bunlarla olan siyasi ve diplomatik ilişkilerinin seyrine ait verilere en açık şekilde bu defterlerden ulaşmak mümkündür. Bu defterlerde Osmanlı tarihini ilgilendiren bilgi ve verilerin yanı sıra, başta Avrupalı devletler olmak üzere Osmanlılarla siyasi

¹² BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:12, s. 80.

¹³ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:3, s. 70.

¹⁴ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:7, s. 22.

¹⁵ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:6, s. 240.

¹⁶ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:5, s. 5.

¹⁷ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:9, s. 102.

¹⁸ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:4, s. 52.

münasebet kuran diğer devletlerin tarih araştırmalarında kullanabilecek malumat mevcuttur.

Bu defterlerde en dikkat çeken husus hemen hemen Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle imzaladığı tüm barış, ittifak ve ticari antlaşmaların bir nüshasının kayıtlı olmasıdır. Hatta bazen bir defterin tamamına yakınında antlaşmalara ait maddeler yer almaktadır. Bir numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri buna en güzel örnektir. Zira bu defterde 1683-1699 yılları arasında Osmanlı Devleti ile-Kutsal İttifak Savaşları'nı sona erdiren barış antlaşmalarından, 1735-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı'nın barış antlaşmalarına kadar birçok antlaşmanın maddeleri yer almaktadır¹⁹.

Bunlarda ayrıca Osmanlı Devleti'nin başka devletlerle olan siyasi ilişkilerine ait belgelerin dışında, kendi yönetimi ve kontrolü altında olup imtiyazlı eyalet statüsünde olan başta Kırım Hanlığı olmak üzere, Mekke yani Hicaz Emirliği, Eflak ve Boğdan Voyvodalığı gibi bölgelerle yapılan yazışmalar da yer almaktadır. Özellikle bunlardan Kırım Hanlığıyla alakalı birçok yazışmanın bu defterlerde ağırlıklı olarak yer aldığı gözden kaçmamaktadır. Bunlardan iki numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri en güzel örnektir. Bu defterin büyük kısmını Kırımla alakalı belgeler oluşturmakta ve Kırımla alakalı yaklaşık doksan yazışma bulunmaktadır²⁰.

Dört Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri ve Belge Özetleri

Dört Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri

Dört numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri, toplam 106 sayfadan oluşmakta ve 1788 ile 1799 yılları arasında dönemi kapsamaktadır. Genel olarak nesih yazı türünün kullanıldığı defterin ebadı 31,5×20 cm dir. Tutulmaya başladığı dönemde Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşının devam etmesinden dolayı ağırlıklı olarak bu konu ile alakalı diplomatik belgeler yer almaktadır. Aynı zamanda Sultan III. Selim'in tahta çıktığı ilk yıllara denk gelmesinden ötürü de başta Prusya, İspanya, Fransa, Sicilya, Danimarka gibi birçok Avrupalı devletin sultanın tahta çıkışını tebrik için göndermiş olduğu mektuplar ve cevabi yazılar ağırlıklı olarak yer almaktadır.

Diplomatik içerikli belgeler arasında Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya'ya karşı Prusya ve İsveç'le kurduğu ittifakların süreci ve Buhara ve Fas gibi Müslüman bölgelerin yardım taleplerine dair yazılar göze çarpmaktadır. Bu tür doğrudan mevcut savaşla alakalı belgelerin dışında Osmanlı Devleti'nin,

¹⁹ Bkz. BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defteri*: No:1.

²⁰ Bu defter 2013 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. Bkz: Murat Cebecioğlu, Sinan Satar vd., *Kırım Hanlarına Nâme-i Hümâyûn (2 Numaralı Name Defteri)*, İstanbul, 2013.

Surre Alayı organizasyonu ile hacca giden vatandaşlarının güvenliği ile ilgili Mekke Emiri ile yapılan yazışmalar da dikkat çekmektedir.

Belge Özetleri

Belge: 1

Osmanlı Devletinin Rusya'ya açtığı savaş neticesinde Buhara Hanı Mehmet Masum Han'a gönderdiği nameye cevap olarak elçi Mehmet Bedi takririyile yazılan 1790 tarihli mektuptur. Savaş açıldığına dair gelen mektup neticesinde Buhara Hanının isteğiyle Kırgız ve Tatarların gereği gibi Rusya ile mücadelesi ve her türlü ticari faaliyetin kesilmesi, savaşın bitip bitmediğine dair bilgilendirilmek istedikleri ifade edilmektedir. Yine Buhara tarafına gönderilecek bir sefirinden ve sefirin gelirken hangi yolları takip emesi gerektiğinden bahsedilmiştir.

Belge: 2

Buhara Hanı Mehmet Masum Han'ın elçi Mehmet Bedi ile gönderdiği 1790 tarihli mektubun tercümesidir. Rusya ile yapılan savaşta Mehmet Masum Han etrafında bulunan han, reis ve kabileleri harekete geçirdiğini fakat kendisinin kafır olan Özbek taifesinin saldırıları yüzünden savaşa katılmadığını, savaşa katılan kabilelerin ticaret ve sair menfaatlerinin zarara uğradığını bu nedenle yapılacak sulha onların da dahil edilmesini yine o diyarda olan Müslümanların İran yüzünden hac ibadetlerini yerine getiremediğini eğer sulh olursa Devlet-i Aliye'nin bir kısım askerini İran'a taraf göndermesini anlatmaktadır.

Belge: 3

Buhara Hâkimi Mehmet Masum Han'ın elçi Mehmet Bedi ile gönderdiği 1790 tarihli mektubun tercümesidir. Önceki mektupta istenilenin yanı sıra Maverünnehirde zorbalıkla padişah olmuş ve kendini Cengiz soyundan gibi gösteren bazı fitneci hükümdarların yerine Devlet-i Aliye'den Şam, Irak ve Mısır'da olduğu gibi bir vezir gönderilmesi ve bu durumun çözülmesi hakkındadır.

Belge: 4

Buhara Hâkimi Mehmet Masum Han'ın Bağdat valisi Süleyman Paşa'ya gönderdiği ve ondan Der-aliye'ye gönderilen 1790 tarihli mektupta Maverünnehir civarında bulunan kabilelere Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmaları hakkında gerekli yazıların gönderildiği belirtilmektedir.

Belge:5

Buhara Hâkimi Mehmet Masum Han'ın Bağdat valisi Süleyman Paşa'ya gönderdiği ve oradan Der-aliye'ye gönderilen mektubun tercümesidir. Mektupta Mehmet Masum Han tarafından gönderilen Hacı isimindeki elçiye yeterli miktarda harcırah ödenmesi istenmektedir.

Belge: 6

Fas Hâkimi Mevla Mehmet'in elçi Mehmet Bin Abdullah ile gönderdiği 1790 tarihli Arapça mektubun tercümesidir. Devlet-i Aliye'den Haremeyn'e gönderilen 5000 altının irsal defterine kaydı ve gönderilen altınların her yıl 500 altın olmak üzere 10 yıl boyunca Haremeyn'e verilmesi hususundadır.

Belge: 7

Fas Hâkimi Mevla Mehmet Bin Abdullah'ın gönderdiği 1790 tarihli Arapça mektubun tercümesidir. Dubrovnik gemileriyle gönderilen güherçilenin (barut yapımında kullanılan bir madde) ulaşıp ulaşmadığı konusunda bilgi istenilmektedir.

Belge: 8

Padişah tarafından Buhara hanına cevap olarak yazılan mektubun suretidir. Rusya ile yapılan mücadelenin sonuna gelindiğini ve bir anlaşma zemininin oluştuğu bahsedilmektedir.

Belge: 9

Padişah tarafından Buhara hanına gönderilen mektuptur. Rusya ile yapılacak antlaşmada Rusya tarafında bulunan kabile ve hanların haklarının korunacağı belirtilmektedir.

Belge: 10

Mekke Emiri Şerif Galib hazretleri tarafından Surre emini ile gönderilen 1790 tarihli Arapça mektuptur. Mekke'ye gönderilen paradan yapılan harcamaların belirtilmesi hususundadır.

Belge: 11

Buhara Hânı Mehmet Masum Hân'a yazılan mektubun suretidir. Rusya ile yapılan savaşta o tarafta bulunan kabile ve hanların cihat emrine uydukları bu sebeple yapılacak antlaşmada onların da haklarının korunması hakkındadır.

Belge: 12

Fas Hâkimi Mevla Mehmet tarafından Barkaş Meliki vasıtasıyla gelen mektubuna cevap olarak yazılan 1790 tarihli Arapça mektuptur. Buhara ve çevresindeki nahiyelere sefir gönderileceği belirtilmektedir.

Belge: 13

Fas Hâkimi Mevla Mehmet cenabları tarafından Barkaş meliki vasıtasıyla gelen namesine cevap olarak yazılan Arapça mektuptur. Osmanlı askeri için talep edilen hayrat hakkındadır.

Belge: 14

Mekke Emiri Şerif Galip'in 1790 tarihli mektubunun suretidir. Mekke'deki fakir fukaraya gönderilen yardımlar ve savaştan galip çıkmak için yapılan dualar yapıldığı belirtilmektedir.

Belge: 15

Prusya Kralı'nın III. Selim'in tahta geçişini tebrik etmek için yazdığı mektuba cevap olarak Padişah tarafından gönderilen 1790 tarihli mektubun suretidir. Yeni padişah döneminde de eski dostluğun devam ettirilmesi hususundadır.

Belge: 16

İspanya Kralı Dördüncü Karlos tarafından yazılan 1790 tarihli mektubun tercümesidir. III. Selim'in tahta geçişini tebrik ve eski dostluk ve muhabbetlerinin devam etmesi hakkındadır.

Belge: 17

İspanya Kralı tarafından gönderilen 1790 tarihli mektubun tercümesidir. Abdülhamit Han'ın ölümünden dolayı üzüntü duydukları ve III. Selim'in tahta geçmesini tebrik etmelerini konu alır.

Belge: 18

Fas Hâkimi Mevla Mehmet tarafından veziri Tahir Bin Abdülhak vasıtasıyla gönderdiği 1790 tarihli iki kıta Arapça mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti tarafından Haremeyn'e gönderilen bin sikke altının kayıt altına alındığı ve gereken yerlere harcandığı belirtilmektedir.

Belge: 19

Padişah tarafından Mekke Emiri Şerif Galib'e gönderilen 1790 tarihli Arapça mektubun suretidir. Haremeyn'de bulunan fakirlere gönderilen para ve erzak hakkındadır.

Belge: 20

Mekke emirine gönderilen 1790 tarihli mektubun suretidir. Her sene Haremeyn için gönderilen hediyelerin gereken yere kullanılması ve Haremeyn'e gelecek hacıların emniyetinin muhafazası hususundadır.

Belge: 21

Fransa kralı tarafından gönderilen mektubun tercümesidir. III. Selim'in tahta geçişini tebrik, her iki devlet arasındaki eski dostluğun devam etmesi ve Osmanlı Devleti'nde Fransa elçisi bulundurulması hakkındadır.

Belge: 22

Fransa kralının vezire cevap olarak yazdığı 1779 tarihli mektubun tercümesidir. İki devlet arasındaki dostluğun eskisi gibi devam edeceği ve her iki devlette de elçiler bulundurulması hususundadır.

Belge: 23

Fas Hâkimi Mevla Mehmet bin Abdullah tarafından gelen mektuba cevap olmak üzere yazılan 1790 tarihli Arapça mektubun suretidir. Osmanlı Devleti tarafından bu bölgeye gönderilen sefirin görevini tam olarak yaptığı belirtilmektedir.

Belge: 24

Fas Hâkimi Mevla Mehmet bin Abdullah tarafından gelen mektuba cevap olmak üzere yazılan 1790 tarihli Arapça mektubun tercümesidir. I. Abdülhamid'in ölümünden dolayı taziyelerini ve III. Selim'in tahta çıkışından dolayı tebriklerini kabul etmek ve yine savaştan sonra elde edilen bin kantar barut ve 534 İslam esirinin kurtarılması hakkındadır.

Belge: 25

Fas Hâkimi Mevla Mehmet'ten gelen mektuba cevap olarak yazılan 1790 tarihli Arapça mektubun suretidir. Devam etmekte olan savaş için gerekli ihtiyaç listesi hakkındadır.

Belge: 26

Fas Hâkimi Mevla Mehmet tarafından gelen mektuba cevap olmak üzere yazılan 1790 tarihli Arapça mektubun tercümesidir. Bin sikke altının Surre emini tarafından gerekli muameleler yapıldıktan sonra teslim edilmesi hakkındadır.

Belge: 27

Fas hâkimine gönderilen mektupların alındığı ve gönderilen hediyelerin gereken yere harcandığı, verilen emirlere uyulduğu belirtilmektedir.

Belge: 28

İspanya kralı tarafından gönderilen mektuba cevap olarak yazılan 1789 tarihli mektubun suretidir. Her iki devlette de taht değişimi olduğu bu değişikliklerinin eski dostluk ve samimiyete zarar vermeyeceği ve iki taraf arasındaki antlaşmaların devam edeceği hususundadır.

Belge: 29

Prusya kralı tarafından gönderilen mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti'nde bulunan elçinin değiştirilmesi, iki devlet arasında dostluk antlaşması imzalanması hakkındadır.

Belge: 30

Prusya Devleti başvekili tarafından yazılan mektubun tercümesidir. İki devlet arasında yapılacak dostluk antlaşması hakkındadır.

Belge: 31

Venedik cumhuru tarafından yazılan mektubun tercümesidir. III. Selim'in tahta geçişini tebrik ve önceden yapılan dostluk antlaşmalarının devam edeceği vurgulanmaktadır.

Belge: 32

Venedik cumhuru tarafından gönderilen mektubun tercümesidir. III. Selim'in tahta geçişini tebrik, başkentte bulunan Nikola Koskarini adlı Venedik elçisine yüksek elçilik rütbesi verilmesi ve iki devlet arasındaki dostluğun devam edeceği hakkındadır.

Belge: 33

Dubrovnik beyleri tarafından gönderilen mektubun suretidir. III. Selim'in tahta geçişini tebrik, Dubrovnik beyleri tarafından gönderilen cizyenin kabul edilmesi ve önceki padişah döneminde olduğu gibi düşmanlarına karşı korunmaları hakkındadır.

Belge: 34

Dubrovnik beylerinin sadrazam ile gönderdikleri mektubun suretidir. III. Selim'in tahta geçişinden duyulan memnuniyet iletilmiştir.

Belge: 35

Fransa kralının başkentte bulunan elçisi vasıtasıyla gönderdiği mektuba cevap olarak yazılan mektubun suretidir. Osmanlı padişahına gönderilen tebrik mektubundan dolayı memnuniyet duyulması ve Fransa ile eski dostluklarının artarak devam etmesi belirtilmektedir.

Belge: 36

Osmanlı padişahı tarafından İsveç kralına verilen 1789 tarihli tasdiknamenin suretidir. Osmanlı Devleti ve İsveç arasında 1788 senesinde yapılan 4 madde ve bir hatimeden oluşan ittifak antlaşması hakkındadır.

Belge: 37

İsveç kralına gönderilen tasdiknameyi açıklayan 1789 tarihli mektubun suretidir. Her iki devletin de ittifak antlaşmasına uyacağını teyit etmesi hakkındadır.

Belge: 38

Felemenk Cumhuriyeti tarafından gönderilen 1789 tarihli mektubun tercümesidir. Abdülhamit Han'ın ölümünden dolayı üzüntülerini ve III. Selim'in tahta geçişinden dolayı tebrikleri yine önceden imzalanan ve yenilenen dostluk antlaşmalarına uyacakları hakkındadır.

Belge: 39

Felemenk cumhuriyeti tarafından gönderilen 1789 tarihli mektubun tercümesidir. Abdülhamit Han'ın ölümünden dolayı üzüntüleri ve III. Selim'in tahta geçişinden dolayı tebrikleri, önceden imzalanan ve yenilenen dostluk antlaşmalarına uyacakları yine Osmanlı topraklarında bulunan Felemenklerin haklarının korunması hakkındadır.

Belge: 40

Osmanlı Padişahı'na Leh Kralı ve Cumhuriyeti tarafından yazılan mektubun tercümesidir. III. Selim'in tahta çıkışı tebrik edilmekte ve her iki devlet arasında önceden imzalanan dostluk ve ittifak antlaşmalarının devamı istenmektedir.

Belge: 41

Prusya Kralı Frederik tarafından Kanun-i Saninin yirminci günü 1790 tarihli yazılmış olan mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti'nde görev yapan Prusya elçisinin değiştirilmesi yeni elçi tayin edilmesi ve iki devlet arasındaki antlaşmalara uyulması istenmektedir.

Belge: 42

Kaymakam paşa tarafından Prusya Kralı'nın gönderdiği mektubun tercüme edildiğine dair Padişah'a bilgi verildiği hakkındadır.

Belge: 43

Leh cumhuriyeti tarafından gönderilen 19 Temmuz 1789 tarihli mektubun tercümesidir. Petro Pukuceki isimli şahsın yüksek elçilik unvanıyla Osmanlı Devleti'ne atandığı ve elçinin kabul edilmesi hakkındadır.

Belge: 44

Leh cumhuriyeti tarafından reisülküttaba yazılan 29 Temmuz 1790 tarihli mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti'ne gönderilecek elçinin durumu ile dostluk ve ittifak antlaşmalarının devam etmesi hakkındadır.

Belge: 45

İsveç kralı tarafından Osmanlı padişahına gönderilen 19 kanun-i sani 1790 tarihli mektubun tercümesidir. İki devlet arasında yapılan ittifak ve dostluk antlaşmasının tasdikidir.

Belge: 46

İsveç kralı tarafından gelen tasdiknamenin tercümesidir. İsveç Devleti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 11 Temmuz 1789 tarihli 4 madde ve bir hatimeden oluşan ittifak antlaşmasıdır.

Belge: 47

İsveç kralı tarafından Kanun-i Saninin ondokuzuncu günü yazılan mektubun tercümesidir. İsveç Devleti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ittifak antlaşmasının tasdikidir.

Belge: 48

İsveç kralının başvekili Konte Döbin tarafından Osmanlı sadrazamına Kanun-ı evvelin dördüncü günü yazılan mektubun tercümesidir. Yapılan ittifak antlaşmasının tasdiknamesinin sadrazama teslimi ve antlaşmanın kabul edilmesinde sadrazamın göstermiş olduğu gayretin tebrikini içermektedir.

Belge: 49

Osmanlı Devleti ile İsveç arasında imzalanan ittifak antlaşmasının tasdiknamelerinin elçilere teslimi ile ilgilidir.

Belge: 50

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan savaşta Avusturya'nın önceden yapılan dostluk antlaşmasına uymayıp hatta Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'ya yardım etmesi, Osmanlı'ya ait bazı yerleri zapt etmesi Avusturya'nın yapılacak antlaşma sonunda zapt ettiği yerleri geri vermesi, yapılacak antlaşmada İngiltere, Prusya ve Felemenk devletlerinin de yer alması Osmanlı Devleti'ni temsilen Halep Kadısı İbrahim İsmet Efendi ve Mehmet Dürri Efendi'nin görüşmelere katılması hakkındaki yazıdır.

Belge: 51

Osmanlı Devleti ile Avusturya Devleti arasında imzalanacak olan antlaşmada İngiltere, Prusya ve Felemenk devletlerinin de hazır bulunması Osmanlı Devleti adına Halep Kadısı İbrahim İsmet ve Reisülküttap Abdullah Berri ve Mehmet Dürri Efendi'nin temsilci olarak katılması ve antlaşma maddelerinde Osmanlı Devleti'ne zarar verecek bir hususun bulunmaması hakkındadır.

Belge: 52

Padişah tarafından Prusya kralına gönderilen 1791 tarihli mektubun tercümesidir. Rusya'nın açtığı savaşa aralarındaki dostluk antlaşması gereğince Prusya'nın da Osmanlı Devleti yanında olarak karşılık vermesi veya savaşın bitmesi için aracı olması istendiğine dairdir.

Belge: 53

Padişah tarafından Prusya Kralı'na kaymakam Ahmed Azmi Efendi ile 1791 tarihinde gönderilen mektubun müsveddesidir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın bitmesi için Prusya kralının aracı olması, padişahın bu aracılığı Rusya'nın zapt ettiği Kırım vesair Osmanlı topraklarının Osmanlı Devleti'ne geri vermesi şartıyla kabul etmesi aksi takdirde herhangi bir antlaşmanın kabul edilmeyip savaşa devam edileceğini Prusya kralına bildirmesi istenmektedir.

Belge: 54

Mekke-i Emiri Şerif Galib bin Mesud tarafından gönderilen 1791 tarihli mektubun suretidir. Mekke'ye gelen hacıların emniyet içinde ibadet edip hac farzasını yerine getirdikleri, Osmanlı Devleti'nin muvaffakiyeti ve devamı için dua ettikleri hakkındadır.

Belge: 55

Sicilya kralı tarafından Osmanlı padişahına gönderilen 1791 tarihli mektubun suretidir. III. Selim'in tahta çıkışını tebrik, önceden iki devlet arasında imzalanmış olan dostluk ve ticaret antlaşmalarının geçerliliğinin devam etmesi ve Osmanlı Devleti'nde orta elçilik unvanıyla bulunan Konte Gulenlemu De Ludolfo isimli Sicilya elçisinin yerine oğlunun yüksek elçilik unvanıyla atanması hakkındadır.

Belge: 56

Sicilya kralı tarafından Osmanlı padişahına gönderilen 1791 tarihli mektubun suretidir. Yeni gönderilen Sicilya elçisinin kabul edilmesi ve hoş karşılanmasından dolayı Sicilya Devleti'nin duyduğu memnuniyet ifade edilmektedir.

Belge: 57

Prusya kralına gönderilen 1791 tarihli mektuptur. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan muharebesinin antlaşma ile son bulması için Prusya'nın aracı olması istenmektedir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin Kırım ve diğer zapt edilen yerlerin geri verilmedikçe bu antlaşmayı kabul etmeyeceği yine Rusya'nın zapt ettiği yerleri geri vermeyi reddetmesi halinde Prusya ve müttefiki olan diğer devletlerin Osmanlı ile yaptıkları dostluk ve ittifak antlaşmaları gereğince Rusya'ya harp ilan etmeleri hakkındadır.

Belge: 58

Fas Hâkimi Mevla Yezid'in sefiri Seyyit Mehmet ile gönderdiği 1791 tarihli Arapça mektubunun tercümesidir. Abdülhamit Han'ın vefatından dolayı duydukları üzüntü, önceden iki devlet arasında olan dostluk ve muhabbetin devamı ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile muharebesinde muvaffak olmaları için dua edildiği kendilerinin de İspanya ile muharebenin eşliğinde oldukları hakkındadır.

Belge: 59

Fas sefiri Kaid Mehmet'in kaymakama gönderdiği Arapça izin kâğıdının tercümesidir. Gönderilen elçinin iadesi hakkındadır.

Belge: 60

Fas sefiri Kaid Mehmet'e cevap olarak yazılan Arapça mektuptur. Hac yolunda ölenlerin listesi ile ilgilidir.

Belge: 61

Mekke Emiri Şerif Galip'e Surre emini ile gönderilen Arapça mektubun suretidir. Hac yolunun güvenliğinin sağlanması hususundadır.

Belge: 62

Padişah tarafından Mekke emirine, Haftan Ağası ile gönderilen 1791 tarihli yazıdır. Mekke Emiri Şerif Galib'in Hac için oraya gelenlerin emniyetlerini sağlaması, hacılara musallat olan Arap eşkıyalarına karşı Şam valisi Cezzar Ahmet Paşa ve Cidde valisi Azimzade Yusuf Paşa'nın birlikte hareket etmeleri için verilen emir hakkındadır.

Belge: 63

Mekke emirinden gelen yazıdır. Mekke'ye hacı olmak ticaret yapmak ve sair işler için gelenlerin emniyetlerinin sağlandığı ve savaştan dolayı Mekke halkının ve hacıların Devlet-i Aliye'ye dua ettikleri belirtilmektedir.

Belge: 64

Padişah tarafından Mekke Emiri Şerif Galib'e Surre emini ile gönderilen 1791 tarihli Arapça yazıdır. Burada yol güvenliğinin itina ile sağlanması istenmektedir.

Belge: 65

Leh kralının elçisi ile gönderdiği mektubun tercümesidir. Daha önce orta elçilik payesiyle Osmanlı Devleti'ne gönderilen Konte Petro Pötüçegi isimli elçinin Leh Devleti tarafından terfi ettirilip yüksek elçiliğe getirilmesi ve bunun Osmanlı Devleti'ne bildirilmesi hakkındadır.

Belge: 66

Leh kralının, Osmanlı padişahına gönderdiği tebrik yazısıdır. III. Selim'in tahta geçişini tebrik, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan savaşında Leh Devleti'nin de Rusya'dan zarar gördüğü, Rusya'nın Lehistan sınırlarına da tecavüz ettiği bu yüzden savaşın bitiminde yapılacak antlaşmada Lehistan'ın menfaatlerinin de gözetilmesi istenmektedir.

Belge: 67

Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile yaptığı 1791 tarihli Zıştovi antlaşmasının suretidir. Antlaşmanın 14 madde ve bir hatimeden oluştuğu, antlaşma yapılırken Prusya, İngiltere, Felemenk devletlerinin de hazır bulunduğu hakkındadır.

Belge: 68

Zıştovi Antlaşması'nın hudutlarla ilgili maddesine dair tasdiknamedir. Zıştovi Antlaşması'ndan sonra Avusturya'nın aldığı yerleri geri vermesinden sonra ortaya çıkan hudut sorununu çözmek için 7 madde bir hatimeden oluşan antlaşmadır.

Belge: 69

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki barış antlaşması için antlaşmaya memur olanlara verilen 1792 tarihli ruhsatnamedir. Antlaşmada birinci sorumlu Abdullah Berri Efendi'ye gönderilen ruhsatname ile yine antlaşmada sorumlu olan İbrahim İsmet ve Mehmet Dürri Efendi'nin Rusya ile yapılacak antlaşmada verilen vazifeyi sadakatle ve dikkatle yerine getirmelerine dairdir. .

Belge: 70

Rusya ile yapılacak antlaşmada ikinci sorumlu olan İbrahim İsmet Efendi'ye gönderilen ruhsatnamedir

Belge: 71

Rusya ile yapılacak antlaşmada üçüncü sorumlu olan Seyyid Mehmet Dürri Efendi'ye gönderilen ruhsatnamedir.

Belge: 72

Avusturya ile yapılan Zıştovi Antlaşması'nın maddeleridir.

Belge: 73

Padişah'a Avusturya başvekili ve maslahatgüzarı tarafından gönderilen 1791 tarihli mektubun suretidir. Osmanlı Devleti'nde bulunan Avusturya elçisinin yerine yeni bir elçinin gönderilmesi hakkındadır.

Belge: 74

Osmanlı Devleti'nin orta elçisi vasıtasıyla Avusturya'ya gönderdiği mektuptur. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında yapılan 14 madde ve bir hatimeden oluşan Zıştovi Antlaşması'na ve ardından hudutların belirlenmesi için 7 maddelik antlaşmaya Osmanlı Devleti'nin uyacağı yine Avusturya'ya elçi olarak gönderilecek olan Ebubekir Ratıp Efendi'nin gereği gibi güzel karşılanıp rahat ettirilmesi hakkındadır.

Belge: 75

Fas hâkimine yazılan 1792 tarihli Arapça yazılmış mektuptur. Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya'ya karşı yürütülen savaş döneminde Fas ile Osmanlılar arasındaki karşılıklı yardım talebi hakkındadır.

Belge: 76

Padişah tarafından Fas Hâkimi Yezid'e yazılan 1792 tarihli Arapça mektuptur. Erzak ve yardım talebi hakkındadır.

Belge: 77

Fas hâkimi Mevla Yezid'in Osmanlı Devleti'nden harp için iki gemi istediği, Osmanlı Devleti'nin de bu teklifi kabul ettiğine dair yazdığı mektuptur.

Belge: 78

Avusturya Devleti tarafından verilen tasdiknamenin suretidir. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 1791 senesinde imzalanan 14 madde bir hatimeden oluşan Zıştovi Antlaşması hakkındadır.

Belge:79

Avusturya Devleti'nin verdiği tasdiknamenin tercümesidir. Zıştovi Antlaşması'ndan sonra Avusturya ve Osmanlı Devleti arasındaki hudutları belirlemek için 13 Ağustos 1791 tarihinde Beç Kasabası'nda imzalanan 7 madde ve bir hatimeden oluşan antlaşmadır.

Belge: 80

Zıştovi Antlaşması'nın Osmanlı Devleti tarafından verilen tasdiknamesidir. Antlaşmanın kontrol edilip 20 Ağustos 1791 tarihinde Berlin şehrinde kabul edildiği belirtilmektedir.

Belge: 81

Prusya Kralı tarafından gönderilen tasdiknamenin tercümesidir. Zıştovi Antlaşması'yla Avusturya'nın zapt ettiği yerleri Osmanlı Devleti'ne geri verdiği bu bölgelerin bir kısmının Prusya tarafından kontrol edildiği, fakat Osmanlı ile Rusya arasında savaş devam ettiğinden bu savaşın neticelenmesi ile Prusya'nın elindeki yerleri Osmanlı Devleti'ne iade edeceği hakkındadır.

Belge: 82

Afgan Şahı Kandahar Hâkimi Timur Şah'ın, Alemderan Seyit Mehmet Emin ile kendisine gönderilen Name-i Hümayuna teşekkür etmek için gönderdiği mektubun tercümesidir.

Belge: 83

Danimarka kralı tarafından III. Selim'in tahta çıkışını tebrik için gönderilen 1794 tarihli mektubun tercümesidir.

Belge: 84

Danimarka kralı tarafından III. Selim'in tahta çıkışını tebrik için gönderilen mektubun tercümesidir. İki devlet arasındaki dostluğun devam etmesi vurgulanmaktadır.

Belge: 85

Osmanlı padişahına Rumi Teşrin-i Evvelin on yedinci günü Danimarka başvekili tarafından yazılan mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti'nde sefir olarak bulunan Ovmüfriz adlı kişinin hastalık nedeniyle istifası onun yerine sefir olarak Baron Hilş adlı kişinin kabul edilmesi hakkındadır.

Belge: 86

Danimarka kralı tarafından 20 Şubat 1791 tarihinde III. Selim'in tahta çıkışını tebrik için gönderilen mektubun tercümesidir.

Belge: 87

Danimarka kralının I. Abdülhamit'in vefatını taziye ve III. Selim'in tahta çıkışını tebrik için gönderdiği 1791 tarihli mektubun tercümesidir.

Belge: 88

İsveç Kralı tarafından gönderilen 24 Şubat 1791 tarihli mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti ile İsveç arasında daha önce yapılmış olan dostluk antlaşmalarının devamı ve İsveç Devleti tarafından gönderilen elçinin vazifesine başlaması hakkındadır.

Belge: 89

III. Selim'in tahta çıkışını tebrik etmek için İsveç başvekilinin yazdığı 4 Teşrin-i Sani 1791 tarihli mektubun tercümesidir. Bu tebrik mektubuyla birlikte gönderilecek yeni İsveç elçisinin memuriyetine dair iki mektubunda da tercüme edildiği ve gerekli yerlere gönderildiği belirtilmektedir.

Belge: 90

İsveç Devleti tarafından gönderilen mektubun tercümesidir. Osmanlı Devleti'nde elçi olarak bulunan Dö Hidstam isimli elçinin görevinin bittiği ve

İsveç'e gönderilmesi onun yerine Petro Dasb isimli yeni bir elçinin gönderilmesi istenmektedir.

Belge: 91

İsveç kralı tarafından III. Selim'in tahta çıkışını tebrik ve iki devlet arasında önceden imzalanmış olan dostluk ve ittifak antlaşmalarının yenilenmesi hakkında 1791 tarihli mektubun tercümesidir.

Belge: 92

İsveç Kralı'nın III. Selim'in tahta çıkışını tebrik, başkentte bulunan elçinin iadesi ve yeni elçinin göreve başlaması için gönderdiği üç mektuba cevap olarak yazılan 1792 tarihli mektubun suretidir. İsveç Kralı'nın tebrikine teşekkür ve eski elçinin gönderilip yeni elçinin vazifesine başlaması için gerekli prosedürün uygulandığı vurgulanmaktadır.

Belge: 93

Padişah tarafından İsveç Kralı'na yazılan 1 Aralık 1791 tarihli mektubun suretidir. İsveç elçisinin gönderilmesi yerine yeni elçinin kabul edilmesi ve İsveç kralının Osmanlı padişahı ile dostluklarını pekiştirmek adına yeni elçiyle birlikte elmas, esir vs. hediyeler göndermesi ve bu hediyelerin kabul edilmesi belirtilmektedir.

Belge: 94

İsveç kralına yazılan mektubun suretidir. Gönderilen elçinin usulünce karşılanıp vazifesi başına getirilmesi hakkındadır.

Belge: 95

Sadrazam tarafından İsveç başvekiline yazılan 1791 tarihli mektubun suretidir. İsveç kralı tarafından gönderilen 3 mektuba karşılık padişah tarafından gönderilen cevaplar iki devlet arasında olan dostluğun devamı ve gönderilen elçinin vazifesine başlaması belirtilmektedir.

Belge: 96

Padişaha Fransa kralı tarafından gönderilen 20 Teşrin-i Evvel 1791 tarihli mektubun suretidir. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında önceki padişah döneminde imzalanmış olan dostluk ve ittifak antlaşmalarının devam etmesi hususundadır.

Belge: 97

Fransa kralı tarafından sadrazama gönderilen 20 Teşrin-i Evvel 1791 tarihli mektubun tercümesidir. Fransa tarafından gönderilen Sevazul adlı elçinin karşılanması ve vazifesine başlaması hakkındadır.

Belge: 98

Padişah tarafından Mekke Emiri Galib bin Mesud'a Haftan Ağası ile adet üzere gönderilen 1792 tarihli mektubun müsveddesidir. Hacca gidenlere ve tüccarlara musallat olan eşkiyalara karşı Şam Valisi Cezzar Ahmet Paşa ve Cidde Valisi Yusuf Paşa'nın birlikte hareket ederek eşkiyayı püskürttükleri belirtilmektedir.

Belge: 99

Rusya ile yapılan 1792 tarihli Yaş Antlaşması'nın tasdiknamesinin suretidir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan savaş neticesinde antlaşma sağlanması, bu antlaşma için Osmanlı Devleti tarafından Abdullah Berri, İbrahim İsmet ve Mehmet Dürri efendilerin görevlendirilmesi, Rusya tarafından ise Yozof Dö Riyas ve Serciyo Laşkarof isimli şahısların görevlendirilmesine dairdir.

Belge: 100

Surre emini ile Mekke Emiri Şerif Galip bin Mesud'a gönderilen Arapça mektubun suretidir. Bu belgede Surre Alayı'nın güvenliğini sağlaması hususunda gerekli tedbirlerin alınması emredilmektedir.

Sonuç

Her millet bir tarihi mirası içinde önemli bir yeri olan arşivlere sahiptir. Geçmiş ile gelecek arasındaki bağ ancak bu arşiv malzemeleri sayesinde kurulabilmektedir. Aslında millet olabilmek ve kalabilmekte bu varlıkların iyi korunmasının yeri büyüktür. Sahip olunan kültür varlıklarının muhafazası nesilden nesillere intikali ve değerlendirilmesinin sağlanması ise o devletin iyi işleyen bir kayıt sistemine ve muntazam bir arşiv fikrine sahip olması ile mümkündür.

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip Türk Milleti'nin idari ve kültür hayatında arşivlerin yeri büyüktür. Orta Asya'da Uygurlardan, Selçuklulara ve Osmanlı Devleti'ne kadar Türkler muazzam bir arşiv geleneği oluşturmuş ve bunları günümüze kadar aktarmayı başarmıştır. Hiç kuşkusuz bu dönemler içerisinde Osmanlı Devleti'nin yeri ve önemi çok büyüktür.

Bugün Osmanlı Devleti'nden günümüze intikal etmiş zengin bir arşiv malzemesi mevcuttur. Kozmopolit bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, çeşitli milletlerden birçok insanı kendi bünyesinde toplamış ve imparatorluğun doğal sonucu olarak birçok devletle siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda ilişkilere girişmiştir. Bu yüzden bu arşiv yalnız Türkiye'nin değil, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak müstakil devlet kurmuş veya Osmanlılarla siyasi ve ekonomik alanlarda ilişki kurmuş çeşitli milletlerin, milli ve ortak tarihlerinin tespitinde başvurulacak nadir kaynaklar arasındadır.

Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile geliştirdiği bu ilişkiler de Nâme-i Hümâyûn adı verilen önemli bir arşiv kaynağının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Genel olarak Nâme-i Hümâyûn Defterleri ele alındığında Osmanlıların hem kendi içindeki hem de dış dünyadaki durumunu, dünya siyasetine karşı tutumunu ve diplomasi alanındaki yaklaşımı objektif bir şekilde belirtmekte ve bu durum da bu defter serilerinin tarih ilmi açısından vazgeçilmez bir kaynak olduğunu ortaya çıkmaktadır.

Bu defterlerin Osmanlı tarihi açısından ortaya koyduğu bilgilerin öneminin daha iyi anlaşılması adına çalışmamızda 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri'nin belge özetlerine de yer verdik. Bu defterin tutulduğu dönemde başta Osmanlı Devleti'nin, Rusya ve Avusturya gibi iki güçlü devlete karşı savaş halinde olması sebebiyle bu konu ile alakalı kayıtların ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Osmanlıların bu savaş sebebiyle, başta Avrupalı devletler nezdinde yürüttüğü ittifak arayışları ve bunların neticesi olarak İsveç ve Prusya ile sağlanan ittifakların tüm ayrıntıları bu defterde yer almaktadır. Yine bu savaş sonunda Avusturya ve Rusya ile imzalanan barış antlaşmalarının müzakere süreçleri ve ilgili antlaşmaların maddelerine ait bilgiler bu defterdeki önemli kayıtlar arasındadır. Bu siyasi ve diplomatik kayıtların dışında Hac mevsimi dönemde yaşanan çeşitli sorunlar ile yine bu dönemde yapılan Surre Alayı'nın sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için Osmanlı yönetimin çabaları, bunun için Mekke ve Medine emiri ile yapılan görüşmelere ait kayıtlarında bu defterde önemli bir yer tuttuğu gözden kaçmamaktadır.

Kaynakça**Arşiv Kaynaklar**

- BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No: 1
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:2.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:3.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:4.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:5.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:6
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:7.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:9.
BOA, *Nâme-i Hümayûn Defteri*: No:12.

Tetkik Eserler

- Aktaş, Necati, “Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt: 6, Ankara, 1999, s. 303-310.
- Başbakanlık *Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2000.
- Binark, İsmet, “ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Mevcut Name-i Hümayun Defterlerine Göre Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara, 1992, s.197-207.
- _____, *Türk Arşivlerinin Kısa Tarihçesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün Faaliyetleri*, Ankara, 1994.
- Cebecioğlu, Murat- Satar, Sinan vd ., *Kırım Hanlarına Name-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2013.
- Çetin, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Yay., İstanbul, 1998.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, MEB, İstanbul, 1983.
- Mithat, Seroğlu, “Arşivlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, s. 47-52.
- _____, *Osmanlı Taribi Lügati*, İstanbul, 1986.

Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıklar

Tradition of Turkish State Management: Ottoman State and the Non-Muslims

Memet YETİŞGİN*
Toroshan ÖZDAMAR**

Özet

Bir İslam devleti olan Osmanlı temelde Şer'i hukuka dayalı olmakla birlikte padişah kanunlarından oluşan ve zamanın, bölgenin ve sosyo-kültürel ortamın ruhuna uygun kanunları barındıran örf hukukuna oldukça önem vermiştir. Gerek şer'i hukuk ve gerekse de örf hukuku Osmanlı idaresini hukuka dayandırarak, keyfi yönetime büyük oranda engel olmuştur. Modern zamanların devlet anlayışında önemli bir yer tutan hukuk devleti anlayışı Osmanlılarca mümkün mertebe uygulanmıştır. Azınlıklara ve yabancılara yönelik farklı hukuk anlayışlarını barındıran Osmanlılar, her kesimin kendi farklılıklarından doğan hukuk ihtiyacına müsaade etmişlerdir. Şer'i ve örfi hukukun birlikte uygulanması Türk sultanına teb'asını idarede büyük kolaylıklar sağlamıştır. Teb'asının Müslim ve gayrimüslim olması dikkate alındığında hukukun çeşitliliği yönetici kesime kolaylıklar sağlarken, halkın hukukta beklentilerini elde etmede faydalar sağlamıştır. Her iki hukukun uygulanması ile Osmanlılar kendilerine has bir çeşit hukuk anlayışı ortaya koymuşlardır. Azınlıklar genellikle Osmanlı hukuk anlayışından memnuniyet duymuştur. Bu çalışma Osmanlı hukuk anlayışını genel hatları ile ortaya koymaya çalışırken, azınlıkların Osmanlı hukuku içerisindeki durumunun bir çerçevesini çizmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Hukuku, Millet Sistemi, Azınlıklar, Örf Hukuku, Şer'i Hukuk.

* Prof. Dr. Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, memetw@gmail.com

** Arş. Gör. Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, toroshanozdamar@gmail.com

Abstract

As an Islamic state, the Ottoman Justice system was based on Islamic laws, yet the Ottomans greatly valued *örf* (customary) laws which were made by the sultans in accordance with the period's, geography's and socio-cultural environment's spirit. Both Islamic and customary laws made the Ottoman rule respect justice and barred the Ottomans to rule the state unruly. Justice systems that take an important place in modern state systems were applied by the Ottomans as good as it got. By providing different judicial rights to minorities and foreigners, the Ottomans permitted laws to needs of different groups. Applying both Islamic and customary laws at the same time gave great easiness to the Ottoman sultans in ruling their subjects. Muslim and non-Muslims subjects gained some lenience and prospect in two-types laws. By applying two-types laws at the same time, the Ottomans succeeded in creating an original justice system. Ottoman minorities were generally happy with the Ottoman justice system. This work will both establish a general outlines to the Ottoman justice system and a sketch to the state of the minorities in the Ottoman justice system.

Key Words: The Ottoman State, Ottoman Justice System, *Millet* System, Minorities, Customary Laws, Islamic Law.

Giriş

Türklerin devlet teşekkülleri meydana getirme ve yönetme anlayışı zengin ve çeşitlilik gösteren uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bazıları ilk medeniyeti kuran Sümerleri Orta Asya ve Bozkırlardan gelen Türk veya Türklerle akraba bir kavim olarak görmüştür.¹ Türklerin tarihleri boyunca farklı coğrafyalarda yaşamaları ve dünya üzerindeki önde gelen kültürlerle temasları kültürel ve medeni zenginliklerini artırmıştır. Doğuda Çin, Orta Doğu'da İran ve Arap, Güney'de Hint ve Batı'da Bizans, Yunan ve genel olarak tüm Avrupa coğrafyası ve kültürleri Türklerin tecrübeleri arasına girmiştir. Türk karakterinin kendisine özgü şekillendirdiği yönetme anlayışı, içinde yaşanılan coğrafyanın ve sosyo-kültürel ortamın etkisinde kalmış ve şekillenmiştir.² Son bin yılda İslami çevre içerisinde hakim millet olan Türkler, İslami geleneğin baskın karakteri gereği dinin yorumundan çıkan yapının etkisinde kalmışlardır. Ancak "devlet

¹ John Tucker, *A History of Imperialism*, New York: The Ullman Press, 1920, s. 50. Yazara göre "Medeniyet Mezopotamya'da Sümerlerle" başlamıştı ve Sümerler "Türkler, Hunlar, Tatarlar, Japonlar" ile "akraba" bir kavimdi.

² Memet Yetişgin, "Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri," *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1(2007), s. 37-68.

kuruculuk sıfatlarının atalarından gelen bir kabiliyete” dayanması ve “çok realist” olmaları itibarıyla Osmanlılar “samimi birer Müslüman olmalarına rağmen ammenin menfaati mavzubahs olduğu zaman İslam hukukçularının hayali sistemlerine asla kıymet vermemişler ve çok eski hukuki ananelerine göre serbest bir *legislation* faaliyeti”³ göstermişlerdir. Devletin kuruluşunda etkin rol oynayan “kolonizatör Türk dervişleri” de “Türk-Moğol Şamanizm” geleneğini gittikleri yerlere taşıyarak, buralarda kendi eski “örf ve adetlerini, dini adap ve erkânını” sürdürmüşlerdir.⁴ Bununla birlikte İslam hukukunun hâkim olduğu yapıyı kuvvetli bir şekilde kırmaya başlamaları ancak 19. asırda batı usulü yenilikler yapmaya başlamaları ile mümkün olabilmektedir.

Türklerde devlet yönetme geleneği her zaman bir çeşit *seküler* karakteri barındırmıştır. Türk hükümdarları tanrısal “kut” anlayışına sahip olsalar da “tanrı kral” benzeri, tanrısal iddialardan kaçınmışlardır. İslam öncesinde Şamanizm Türklerin yaygın bir dinî geleneği olmuş, bu gelenekte ritüeller devletin belirlediği belli bir “nizamnameye göre icra” edilmiştir.⁵ Şaman dinine mensup olanlar oldukça özgür bir anlayışa sahip olduklarından, farklı dinleri benimsemede bir beis görmemişlerdir. Öyle ki “Türkler kadar çeşitli dinlere girmiş bir başka kavim yoktur” iddiasında bulunulmuştur. Türk hükümdarlarının da “şaman kaldıkları sürece, bütün dinlere karşı aralarında hiçbir ayırım gözetmeden hoşgörülü” oldukları belirtilmiştir.⁶ Şaman toplumunda din adamlarının devlet idaresinde sınırlı kalmaları, hükümdarların din ve devlet işlerinin başı olarak algılanmaktan ziyade genellikle dünyevi işlerde etkin ve belirleyici olmaları yaygın bir tarihi yapı olarak kalmıştır. İslam öncesi dönemde şamanların devlet idaresinde sınırlı ve hatta hiç yetkileri olmaması, İslamî dönemde Türk hükümdarlarının dinî karakterinden ziyade dünyevî hükümdarlığı ön planda tutarak, Selçuklular döneminde Abbasi halifelerini dini işlerin başında, kendilerini dünyevi işlerle yetkili addetmeleri, Osmanlı Devleti döneminde ise din işlerini bu alanda eğitim almış ve kendileri tarafından atanmış şeyhülislamla bırakmaları bunu göstermektedir.

Eski Türk geleneğinde hükümdara hükümrancılık hakkı Tanrı tarafından verilmişti. Buna göre hükümdar, “Tanrı irade ettiği, kendisine kut (yönetme yetkisi, yönetme kudreti, devlet, baht, iyi talih) ve ülüğ (kısmet) verdiği için hükümdar” idi ve siyasî erke sahipti. Hükümdara “kut veren Tanrı” hâkimiyeti

³ Mehmet Fuat Köprülü, *İslam ve Türk Hukuku Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul, 1983, s.36.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, Ankara, 1942, s. 279-304.

⁵ Abdülkadir İnan, *Tarichte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 2-3. İnan’a göre “şamanizmin esasları Görk-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş (ocak) kültleri idi.”

⁶ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Baran Ofset, Ankara, 1996, s. 39.

ilahî bir kaynaktan olarak vermişti. Hakanlar “kutlu kişilerdi” ki onlara “Tanrı tarafından kendisine devlet tali, idare yetkisi bahşedilmiş” idi.⁷ Ancak Türkler arasında hükümlerlik haklarının kaynağının “Tanrısal” olması ve bir “veraset kanununun” bulunmaması hükümdarın erkek çocuklarının hepsinin yönetme erkine sahip olması anlamına geliyordu ki bu da bitmek tükenmek bilmeyen taht kavgalarının temel sebebi idi.⁸

Türklerde “Kut’a nail olmuş birinin ancak buna uygun hareket ettiği müddetçe hükümdar olarak kalabileceği” anlayışı kabul görmüştür. Kut’un kendisine yeni yer ve kimseler bulma noktasında kaygan olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı kut’u elde tutmanın büyük bir maharet gerektirdiğine, kutlu (devletli) kimsenin kendini gözetmesi, hiçbir zaman ifrata gitmemesi, kötü ve çirkinliklerden uzak durması istenmiştir. Kut’lu kimse “toplanmış olan malı yerinde sarf etmeli, hayatını, işini, tavır ve hareketini” düzenlemeli, “kibir ve gurur ile başkalarını incitmemeli,” dürüst olmalı idi.⁹

Türkler arasında ve yönettikleri toplumlar içinde “öteki” olarak görülen ve ayrımcılığa ve tarihi düşmanlığa maruz kalan bir toplum, gurup veya kesim bulunmamıştır. Avrupa’daki gibi “anti-Semitizm” (Yahudi düşmanlığı) ve benzeri yabancı düşmanlığı pek görülmemiştir. Bunda Türklerin farklı coğrafya ve kültürler içerisinde geçen uzun asırlara dayalı tarihi kadar, Orta Doğu ve Akdeniz Dünyası’nın bin yıllara dayanan eski medenî, yerleşik ve köklü kültürünün etkisi vardır. Sümerlerle birlikte Sümerce evrensel dil olmuş ve yazıda kullanılmıştır. Sonradan Aramca ve Arapça bunu izlemiştir. Dil ve yazı insanları birbirine yakınlaştırmış, farklılıklarını özümsetmiştir. Türkler bu yapıların mirasçısı olarak farklı kültürlerle eşit yaklaşım sergilemede bir beis görmemiştir.¹⁰

Selçuklular, Anadolu’nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde kurulan ilk Türk beylikleri -Saltuklular, Artuklular, Mengüçlüklüler- ve diğer beyliklerle, Osmanlılar, azınlıklar ile Müslümanlar arasında bir ahenk oluşturarak, onların devlet ile uyumlu idaresini başarmışlardır. Gayrimüslimlerin yaşadığı yerler için çıkarılan kanunlarla devlet, halkın keyfi idare altında ezilmesini önlemeye

⁷ Reşat Genç, *Kabranlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 33-37. “Kut” kelimesi devlet, baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet anlamlarına geldiği gibi “devlet kuşu” anlayışı içerisinde manalanan “siyasi hâkimiyet kudreti” şeklinde anlamak gerekir. Tanrının bahşettiği hükümlerlik hakkı hükümdarların Tanrı tarafından yaratıldığı ve devletin kismet olarak onlara verildiği, bundan dolayı da doğan çocuklarının da bu hakkı miras aldığı kabul edilmiştir.

⁸ Halil İnalcık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı: Devlet Kanun, Diplomasi*, İstanbul: Timaş, 2011, s. 16. İnalcık’a göre “kut” kelimesi “tâli, kader, Tanrı’nın lûtfu” anlamına gelmekteydi.

⁹ Genç, *Kabranlı Devlet Teşkilatı*, s. 35-39.

¹⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek: Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş, İstanbul, 2006, s. 83-84.

çalışmış,¹¹ onların daha rahat ve güvenli bir hayat yaşamasına yardımcı olmuştur. Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında hükmederken adalet prensiplerini göz önünde tutarak, sosyal hayata yönelik eserler meydana getirmişlerdir.¹² Hatta Türkler idare ettikleri coğrafya üzerindeki halkların en mükemmel bir şekilde yönetimi için eski Roma, Türk ve Bizans hukuk ve idarî kaidelerini devam ettirmekten bir sakınca görmemişlerdir.¹³ Böylece, farklı dinî ve etnik gurupların huzur ve güveni için geniş imparatorluk sınırları içerisinde, Müslüman ve gayrimüslimler için yeni kanunlar çıkarılmasına ve farklı hukukî uygulamalar ortaya konmasına fırsatlar tanınmıştır. Batılı yazarlardan Du Loir, *Les Voyages du Sieur Du Loir* adlı eserinde “Hiç Şüphesiz ki ahlâk bakımından Türk siyasetiyle medenî hayatı bütün cihana örnek olabilecek vaziyettedir” demiştir.¹⁴

Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıkların İdaresi

Osmanlı önderliğindeki Türkmenler Anadolu’da hakim olan kargaşadan yararlanarak gaza-cihat anlayışının getirdiği enerjiyle kısa sürede bölgede hakim güç konumuna geldi. Doğmakta olan ataerkil Türk hanedanı Müslüman ve Hıristiyan unsurları etrafında toplamaya başlamıştı. Anadolu’da ki kaos nedeniyle Rumca ve Ermenice konuşan kitleler ganimet amacıyla Osmanlı saflarına katılmıştır. Bu durum bize ordusunda gayrimüslim personel barındıran Osmanlı’nın seferlerini dini kaygılar yanında ekonomik gayelerle düzenlediğini gösterir.¹⁵

Anadolu ve Rumeli’nin siyasî birlikten yoksun olduğu, kargaşa ve kaosun hâkim olduğu bir dönemde kurulan Osmanlı Devleti bölgedeki hâkimiyetini “nizam-ı âlem ve intizam-ı devlet”i sağlamak amacına hizmet eden bir anlayışla kurmuş ve idame ettirmiştir. Bu nedenle istilacı ve sömürgeci milletler gibi yerel toplumları asimile etmek, sömürmek veya ortadan kaldırmak politikaları izlememiş, devletin geniş sınırları içerisinde bir “pax turcica” (Osmanlı Barışı) oluşturmuştur.¹⁶ “Türkler fethettikleri memleketlerde derin kökler salmadılar. Başka ırktan olan insanları itaat ve tâbiyetleri altına aldılar. Fakat o ırkları ne mahvettiler, ne de yerlerinden kovdular.” Tabiiyetleri altındaki Rumlar, Sırpalar,

¹¹ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” *Türkler*, cilt 10, s. 15.

¹² Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. vii.

¹³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2003, s. 17.

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâka*, İstanbul İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 53.

¹⁵ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.47-48

¹⁶ Brandon H. Beck, *Fromm the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, Peter Lang, New York, 1987, s. 8.

Romenler, Bulgarlar din ve mezheplerini korudular “ki gayetle mühim bir mevzî hürriyet” demektir.¹⁷ Balkanlarda, “Türk rejimi altında hiçbir gurup arasında bir karışım yaşanmadı. Aynı farklılıklar, sanki sihirli bir değnek değmişçesine, aynı kaldılar.”¹⁸ Balkan milletlerinin tarihleri üzerinde eserleri klasik hale gelmiş olan C. Jireček’e göre “idare sınıfına girebilmek için ihtidanın bir şart olduğunu, Müslümanların imtiyazlı bir sınıf teşkil ettiğini” ancak Rumeli’de tımarlı sipahilerin çoğunun “eski Bulgar, Sırp, Arnavut veya Rum asil ailelerinden” geldiklerini belirtmiştir. Iorga ise Balkan devletleri “umumiyetle sanıldığı gibi Hıristiyan dinini yok etmek isteyen mutaassıp bir düşmanın sebep olduğu dinî bir katastrofla ortadan kaldırılmış” olmadığını, Osmanlıların “monarşik birliği ve mutlakiyetin sulh ve sükûnunu, bir tek efendinin hükmünü” getirerek sağladıklarını, “Onların bir kavim olarak değil, bir ordu bir hanedan, bir hâkim sınıf olarak ortaya çıktıklarını” vurgulamıştır.¹⁹

Osmanlıların kuruluş ve yükseliş döneminde fetihler yoluyla ele geçirdikleri yerlerdeki azınlıkların durumunda genellikle bir gerilemenin aksine bir çeşit ilerleme görülmüştür ki bu da imparatorluğa katılan toplumların imparatorlukla ilişkilerinde sorunları en aza indirmiştir. Osmanlı öncesi Bizans’ın zayıf ve kaotik durumu, Balkanlar ve Anadolu’nun siyasî bütünlükten uzak olması, halkların geniş devletin sunduğu “barış” ortamının siyasî ve ekonomik kazanımlarını sınırlı elde etmelerine yol açmaktaydı. Bizans toprakları “Çok eskiden beri başlayan siyasî çözülme, imparatorluk fikriyle bağdaşmayan derebeylik fikirlerini getiren Latin fütuhatıyla, iyiden iyiye ciddiyet kesp etmişti.” Hükümdara tam itaat edilmiyor, “isyanlar ve suikastlar” eksik olmuyordu. “Kasabalar kendi keyiflerine göre müstakil idareler kuruyor, her cins, eski usul hâkimler ve idareciler yaratıyordu. Büyük arazi sahipleri asker ve vergi vermeyi reddediyor gündün güne daha çok halkın hamisi ve efendisi kesiliyorlardı; halk da imparatorlardan daha çok onlara güveniyordu. Piskoposlar ve rahipler dinin incelikleri üzerinde birbirleriyle münakaşaya giriyor, birbirini yiyor, herkesi hatta bütün imparatorluğu peşlerinden” sürüklüyorlardı. “Halk, artık hiçbir şey yapmamakta kararlıydı ve ilâhî bir kuvvetin kendisine yardım edeceğini sanyordu. Halk sefildi. Köylü sınıfı mahvolmuştu.” Yunanistan “kavgalar yüzünden İskit ülkesinden de beter çöl halinde” idi. İstanbul’da halk “üzgün ve kötü giyimli” idi.²⁰ Bizans imparatoru II. Justinian zamanında Halife Abdülmelik’e Bizans halkından cizye (poll-tax) toplanmasına izin veren bir anlaşma yapmıştı. Verginin toplanmasına vekil tayin edilen keşiş vergi vermeyenleri yakarak cezalandırmıştı. İmparatoriçe Anne zamanında Türklerin Hıristiyan köleleri Bizans topraklarından taşınmasına müsaade edilmişti.

¹⁷ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, cilt 3, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 8.

¹⁸ *The Times*, 14 Eylül 1879.

¹⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993, 67-68.

²⁰ Fernand Grenard, *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, çeviren Orhan Yüksel, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992, s. 39.

Kontekuzanos'un kızı ile evlenen Sultan Orhan zamanında Türklere İstanbul'da Hıristiyan kölelerinin satılma hakkı tanınmıştı. Bununla birlikte Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişki düşmanca değildi. Türk sultan ve prensleri ile Bizans ve Sırp prensesleri arasında evlilikler yaygındı. Hatta Sultan II. Mehmet'in annesi "Sırp prensesi Helena" idi.²¹

Hıristiyan Balkan milletleri beşinci asırda başlayan Katolik ve Ortodoks kiliselerinin nüfuz edinme çabalarının etkisinde kaldı. Bizans devleti Balkanlarda Ortodoksluğun yayılmasına çalışırken, İstanbul'dan uzak yerlerde Katolikler daha başarılı oldu. Hırvatlar ve Slovenler Katolik kilisesi altına girerken, diğerleri İstanbul'un etkisini kabullendi. "Balkanlar böylece birbiri ile çatışan Katolik ve Ortodoks mezhepleri için yarış alanı haline geldi. Latin Teutonic ve Bizans-Grek-Slav etkileri kendi savaş alanlarını bulmuş oldu."²² Balkanlardaki ekonomik, siyasî, idari ve kültürel olumsuzluklara bölge üzerindeki Katolik mezhebinin başı olan Papa'nın baskısı ve Latin kültürünün dayatması eklenince Balkanlı milletlerin çoğu "Kardinalin veya Papa'nın tacını görmektense Muhammed'in sarığını görmeyi" tercih ettiler.²³ Bosna'nın Bogomilleri "Türk Sultan'ı tarafında fethedilmeyi Papa tarafından döndürülmeye" yeğledikleri gibi, "Yunanistan'ın Ortodoksları Türk tebaalığına Katolik Venedik tebaalığına" tercih etmişlerdi.²⁴

Balkanlar Osmanlı öncesi geçmişinde tam bir huzuru hiçbir zaman yakalayamamıştı. Orta ve Doğu Avrupa'dan Balkanlara inen istilacılar asırlarca buralarda Roma ve Bizans imparatorları ile mücadele etmişti. Slavlar, Bulgarlar, Avarlar, Hunlar, Gotlar, Peçenekler, Kumanlar ve diğerleri Balkan tarihinde izler bırakmıştı. Kiminin izleri uzun süre balkanlarda kalarak varlıklarını korurken, bir kısmı "Bizans oyunları" ve birbiri arasında asimilasyon veya katliamlar sonucu yok olmuştu. Zaman içerisinde Sırp Bulgarları, Bulgarlar Sırpı, Ruslar Bulgarları, Kumanlar Peçenekleri ve daha birçokları birbirini kırmıştı. Fırsat buldukça birbirini kırdırma politikası izleyen Bizans, kendi gücüne dayalı katliamlar yapabilme şansını yakaladığında ise her zaman bu şans değerlendirmişti. Bizans İmparatoru ve "Bulgar Katleden" unvanına sahip Basil II 1018'lere gelindiğinde Bulgarlara büyük kayıplar verdimişti. 15.000 Bulgar'ı

²¹ Rowland Blennerhassett, "The Reform of the Ottoman Empire," *Fortnightly Review* (21:122 (February 1877)), s. 223-224. Yazar burada Fatih'in annesini Helena olarak gösterse de II. Mehmet'in annesinin menşei ve adının ne olduğuna dair farklı bilgiler verilmektedir. Hatice Halime Hüma Hatun, Hatun binti Abdullah, Mara Hatun gibi isimler zikredilmiştir.

²² Joseph S. Roucek, "The Geopolitics of the Balkans," *American Journal of Economics and Sociology*, volume 5, no. 3 (April, 1946), s. 367, 365-377.

²³ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılamıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 159.

²⁴ W. Miller, "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16 (1901), s. 465-466. 452-481

yakalayıp tümünün gözlerini çıkartmıştı. Her 100 erkekten birisinin gözünü bağışlayarak diğerlerine rehber olmasını sağlamış ve bunları Bulgaristan'a göndermişti. Bulgar kralı bu katliamlar ve baskılar karşısında “acı ve ürpertiden” ölmüştü.²⁵

Bir bakıma Balkanların huzursuz ve sıkıntılı tarihi ve etnik ve dinî gerginliği dışarıdan bir kurtarıcı beklemiştir ki bu da Türkler olmuştur. Bir Osmanlı tarihçi, aydın ve devlet adamına göre Osmanlı toplumu “birçok lisanları konuşan, davranış, görüş ve düşünceleri muhtelif milletlerin en güzelini, söz ve davranışında en iyisini seçen, yüksek bir topluluk” idi.²⁶ Balkanlı tarihçilerin yaklaşımına göre Balkanlı milletler, bölgenin coğrafi özelliklerinin etkisiyle, kendi aralarında bir birlik yapma şansına sahip olmadıklarından her zaman dışarıdan gelen güçlerce birleştirilmişlerdi. Yine aynı dağlık coğrafyanın etkisiyle bu milletler asırlarca kendi kimliklerini, kültürel ve sosyal farklılıklarını korumuşlardı. Bizans imparatorluğu altında kendilerini Bizans'ın alt toplumlarından gören bu milletler, Osmanlı hâkimiyeti altında da Osmanlı toplumlarından biri oluvermişlerdi. 1453'te İstanbul'u fetheden Türkler, 1204'te şehri ele geçiren Haçlılardan çok daha hoşgörülü ve centilmen kimselerdi. Osmanlı idaresinin yerel medeniyete gösterdiği saygıdan dolayı Balkanlı Hıristiyanlar kendilerini mutlu hissetmişlerdi. Balkanlı milletler Osmanlı idaresi altında uzun asırlar Batı Avrupa köylülerinden daha şanslı bir hayata sahip olmuşlardı. Milliyetçilik on dokuzuncu asra kadar pek gelişmemişti. Ancak yüzyıllar süren Osmanlı idaresine rağmen kendi kültürel benliklerini kilise ve merkezden uzak köy hayatı sayesinde korumuşlardı.²⁷ On dokuzuncu asırda Sırp ve Yunan ayaklanmalarının temel sebeplerinden birisi toprak sahibi kimselerin “robote” sistemi denilen ve reyanın birkaç gün toprak sahibinin toprağında karşılıksız çalışmasını zorunlu kılan anlayışı benimsemesi buna karşı Babıâli'nin aldığı önlemlerin yetersiz kaldığı iddia edilmiştir.²⁸ Bu ayaklanmalar başlangıçta “sıradan isteklerin” elde edilmesine yönelik ayaklanmalar iken “Batı Avrupa radikalizminin” etkisi ve Balkan burjuvazisinin yönlendirmeleriyle ile büyük ayaklanmalara dönüşmüştür.²⁹

Osmanlı yönetici sınıf içerisinde devşirmelerin yeri önemlidir. Bunların başlangıçta tamamı Hıristiyan aileden gelmektedir. Hıristiyan aileler

²⁵ E. M. Clerke, “The Slav States of the Balkans,” *Dublin Review*, 15: 1 (Ocak 1886), s. 105-107.

²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972, s. 37.

²⁷ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.5-8

²⁸ Blennerhassett, “The Reform of the Ottoman Empire,” s. 231.

²⁹ Tom Gallagher, “A Balkan History Learning Curve,” *European History Quarterly*, 31:1, s. 142-143. Osmanlı Devleti'nden özerklik olarak ayrılan Sırpların köylüleri yeni durumlarına isyan eder olmuşlardı zira Prens Obrenovic Osmanlı'nın hiçbir zaman yapmadığı şeyi yapmış, daha ağır ve sistematik vergiler alarak onları ezmişti.

“çocuklarını yeniçeri ocağına vermekte yarış ediyorlardı. Gönüllüler ile kadrolar tamamlanamayınca ortalara, esirler ve devşirmeler yerleştirilmekte idi.”³⁰ Balkanlarda Hıristiyanlar arasında sipahiler ve dirlik sahipleri bulunmaktaydı. Hıristiyan tımar sahipleri yanında, on beşinci asırda “Rumeli’deki sipahilerin yüzde 10 ile 20’lik kısmı Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.”³¹ İnalçık’a göre, “Kati surette tasdik edilebilir ki, Hıristiyan sipahiler, tevcih, intikal ve sair tımara ait yerleşmiş her türlü kaideler bakımından Müslümanlarla aynı muameleye tâbi bulunmaktadır. Hıristiyan sipahilere ait tımarların intikalinde, din ayrılığının hiçbir fark meydana getirmediği muhakkaktır.” Bununla birlikte “kendiliğinden bir sosyal hadise olarak” bu Hıristiyan tımarlılar zamanla tamamen Müslümanlaşmışlardır. Dahası Osmanlılar “keşişleri, metropolitleri ve piskoposları eski yerlerine eski imtiyazlarıyla ibka” etmişlerdir.³²

Osmanlı Devleti’nin daha kuruluş döneminde gayrimüslimler ile ilişkilerinde karşılıklı çıkara ve yardıma dayalı iyi ilişkiler mevcuttu. Köse Mihâl kızını Kölfalanzoğlu beyine gelin verirken Osman Bey’i de çağırması, etraf tekfurlara ve “kafirlerine” haber salarak “gelin bu Türk’le tanışın bunun vereceği zararlardan emin olun” diye haber göndermişti. Osman Gazi düğüne katılmış, “saçısı ve cömertliği” herkesi hayran bırakmıştır. Osman Gazi Bilecik tekfuru ile iyi ilişkiler içerisinde ve dostane bir arkadaşlığa sahipti ve yaylaya çıktığında “bütün emanetlerini Bilecik hisarında” saklardı. Ancak Osman Gazi ile tekfurlar arasında birbirine galebe çalma, birbiri üzerine savaş gütme eksik olmazdı. Osman Gazi Bilecik, Yarhisar, İnegöl gibi kaleleri almış, buralarda esirler elde etmişti. Yarhisar tekfurunun kızı Nilüfer’i oğlu Orhan ile evlendirmişti ki I. Murat onun oğlu idi. Osman Gazi bu kaleleri aldıktan sonra buralarda adaletli bir yönetim tesis etmişti. Osmanlılar buraları aldıktan sonra “adaleti ve güveni en iyi şekilde sağladılar. Bütün köyler yerli yerince oluştu ve yerleşme tamamlandı. Halleri vakitleri kâfirlerin hükmü altında oldukları zamandan daha iyi oldu. Ayrıca buradakilerin rahatlıklarını işitip başka illerden insanlar gelmeye başladı.”³³ Ancak yerli milletlerin birbiri ile olan düşmanlık ve çatışmalarının devam ettiği, Osmanlı idaresinin bu çatışmacı ve kaotik ortamı

³⁰ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi I*, hazırlayan Mücahit Demirel, İstanbul Bilge Kültür Merkezi, 2005, s. 154.

³¹ Cemal Kafadar, “The Ottomans and Europe,” in *Handbook of European History, 1400—1600*, Ed. Thomas A Brady, Heiko A. Oberman ve James D. Tracy, 1, Leiden, New York, 1994, s. 601-602. Kafadar’a göre Hıristiyan tımar sahipleri muhtemelen zaman içerisinde Müslüman olmuşlardır. On altıncı asırda sayıları azalmış olsa da on yedinci asırda dahi Hıristiyan tımar sahiplerine rastlandığını belirtmektedir.

³² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 92-100.

³³ Aşık Paşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Kemal Yavuz, Yekta Saraç, Gökkuşbu, İstanbul, 2007, s. 56-58. Aşık Paşazade’ye göre Osman Gazi ile Tekfurlar arasında düşmanlık da eksik değildi. Bilecik, İnegöl kaleleri birazda hile ile ele geçirilmiş, tekfurları öldürülmüştü. Birçok “Müslüman’ın ölüp şehit olmasına sebep olan kâfirlerin erkeklerini kırıp hanımlarını esir” etmişlerdi.

yaşanır hale getiren bir rol oynadığı ve fakat yine de sıkıntıların devam ettiği iddia edilmiştir. Bir yabancı araştırmacı, “Doğuda Hıristiyanların birbirine duyduğu kin Osmanlı asırlarında varlığını korumuş, Latinler, Ermeniler ve Rumlar Türkleri kendi kardeşlerini katletmeleri için teşvik edip desteklemişlerdir” iddiasında bulunmuştur. Bir başka örnekte, Birleşik Ermeniler (United Armenians) mezhebine dâhil 12.000 Ermeni kadın, çocuk ve adam 1828’de Patrik’in onları sapık görmesi nedeniyle İstanbul’dan sürülerek Ankara’ya gönderilmelerine ve gerideki varlıklarına el konulmasına neden olunmuştur.” Bosna’daki Katolikler Ortodoks Sırplar yerine Müslümanların idaresini yeğlemeye devam etmişlerdir.³⁴ Ancak Osmanlıların gayret ve çabaları, hükmettikleri toplumları bir birlik ve anlayış içerisinde kaynaştırmaya yetmemiş olacak ki Osmanlı Devlet’i birbirini pek sevmeyen topluluklardan oluşmaya devam etmiş, bu kırılgan mozaik içerisinde din ve dini ayrışım öne çıkmıştır. Önemli bir kısmı gayrimüslim olan ülkede “din birleştirici bir faktörden ziyade ayrıştırıcı bir faktör” olmuş, Osmanlı hâkimiyetini askeri garnizonlar ile sürdürebilmiştir. Askeri gücün yeterli olmadığı durumlarda imparatorluğun dağılacığını belirten Fromkin, “Osmanlı Devleti’nde gerçek olan şeyin yerellik olduğunu, sadık olunan doğru politik kurumların bir boy, aşiret, cemaat veya kasaba olduğunu” belirtmiştir.³⁵

İslam devletlerinde kanunlar genellikle “ilahî hükümlere” dayanır ve çoğunlukla halife olarak çağrılan ve hem ruhani ve hem de dünyevi gücüne inanılan yöneticilerce icra edilirken, Osmanlılar yargı işi için kaza organını kurmuş, kanun olarak da şer’î hukuk ile örf hukukunu birlikte sunmuştur. Kanun koyma yetkisi dinî hükümlere açıkça aykırı olmamak kaydıyla iktidardaki hükümdarın yetkisi içerisinde sayılmıştır. Yargı hakkı hilafet ve saltanatın şahsında olmakla beraber ilmiye sınıfı tarafından yerine getirilmiştir. Böylece geçmişte yargı hakkını yürütenler ellerinde tutmuşken, Osman Bey kendi kurduğu devlette “kaza organını” kurarak devletin kanunlar üzere işleyişini sağlamıştır. Osmanlıların “elde ettikleri başarıların sebebi, bu kaza organının kurulmuş”³⁶ olmasına bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti bir İslam devleti görünümünde idi ve genelde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları İslâm hukuku temelinde şekillendirirdi. İslam ulehasının daha dokuzuncu asırda hukukta yenileşme kapısının kapandığına inanarak, “dinî temellere dayanan bir tek kanun” kabul etmesi nedeniyle, daha sonra gelen “Müslüman hükümdarı, halife olsun, sultan olsun, kanun koyucu sıfatını takınamazdı... ancak İslâm kanununun, yani şer’î atın nazır ve muhafızı olabilirdi... Binaenaleyh, Osmanlı Devletinin bir İslâm

³⁴ Blennerhassett, “The Reform of the Ottoman Empire,” s. 221-223.

³⁵ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989, s. 35-36.

³⁶ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 109-110.

devleti olarak binnazariye şer'i'atten başka bir kanûnu olmaması gerekirdi. Gerçekte, tamamıyla hususî şartlar altında geniş Osmanlı devleti, şer'i'atı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, örf" olmuştur.³⁷ Başka bir yaklaşıma göre, İslâm hukuku ulema, idareci ve sultanlara, açıkça belirtilen şartlara aykırı olmamak şartıyla, geniş bir yorumlama ve karar alma fırsatı tanımıştır. Böylece şer'i hukuk, yöneticilere birçok alanlarda şartlara ve durumlara uygun kanunlar yapma imkânı vermiştir.³⁸ Osmanlı hukukunun temelini şer'i hukuk oluştursa da sultanlar çağın gereğine, divan üyelerinin ihtiyaç belirtmesine ve coğrafi şartlara göre örfi kanunlar yapmıştır. Şer'i kanunlar Arapça kaleme alınırken, örfi kanunlar Türkçe ifade edilmiştir. Şer'i kanunlar ile örfi kanunların varlığı, Osmanlı ülkesinde bu kanunların ciddiyetle uygulanması, Osmanlı yönetiminin hukuka dayalı bir yönetim olmasını doğurmuştur. Hukukun üstünlüğü anlayışı sultanların mutlak idaresini sınırlandırarak, onların "despot" krallar olmasını engellemiştir. "Türkiye'de (Osmanlı'da) kanun tek otorite" olarak kabul edilmiştir. Yöneticilere itaatın kutsal kitap tarafından vurgulandığı bilinmekle birlikte yöneticiye sadakatin yöneticinin "doğru yolda" olduğu sürece geçerli olduğu, doğru yoldan ayrılan yöneticiye itaat ve sadakatin olamayacağı düşüncesi halk tarafından benimsenmiştir. Hükümdarın kanunlara uyması zorunluluğu kabul edilmiştir zira kanunlar hükmüyle halk, hükümdarı hükümdar olarak kabul etmiştir. Hükümdarın "saltanat sürdüğü, kanunun halkı yönettiği" anlayışı kabul edilmiştir.³⁹

Osmanlı Devleti, İslâm hukuku ve Türk devlet yönetme anlayışı çerçevesinde azınlıkları dinî ve mezhebi cemaatler temelinde bir yönetime tabi tutmuştur. Azınlıkların statülerini belirlerken İslâm hukukundan ve Türk devlet yönetme geleneğinin, kültürünün ve anlayışının ürünü olan örfi hukuktan yararlanmışlardır. "Ahkâm-ı şer'iyye ve kavânin-i örfiye tabirlerine birlikte" rastlanan Osmanlı kanunlarında, "şer'i'at yanında cemiyet düzenini korumak üzere ulûlemin koyduğu... aklî esasa" dayanan örfi kanunlar önem kazanmıştır.⁴⁰ Örfi kanunlar halk ile devlet arasında yürütülebilir bir uyum sağlamak, geniş imparatorlukta farklı bölge ve toplumlar için uygun ve başarılı bir yönetim sergilemek amacına yönelik olarak işlevsel hale gelmiştir. Şer'iat ve

³⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993, s. 319. İnalçık'a göre örf, hükümdarın kendi iradesine dayanarak şer'i'atın şumulüne girmeyen sahalarda kanun koyma yetkisidir. Örf Osmanlılardan önceki Türk İslâm devletleri zamanında olgunlaşmıştı.

³⁸ Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 23-24; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996, s. 2, 7.

³⁹ M. A. Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 126-129, 131.

⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996, s. 119.

Örf olarak iki temel esasa dayalı Osmanlı kanunları keyfiligi önlemek, yönetimde kanunlara ve nizama bağlılığı sağlamak için üzerlerinde önemle durulmuştur.⁴¹ Ubucini'ye göre Osmanlı kanunları teokratik temelde şeriat ile siyasî işler için kanunlar denilen örf hukukundan kaynaklanmıştır. Örf hukukunun en geniş kapsamda ortaya konması Kanuni döneminde gerçekleşmiştir. Kanuni'nin kanunları beş bölüme ayrılmıştır ki birincisi ekonomiye dair konuları, ikincisi suç ve cezaları, üçüncü bölüm askeri disiplini, dördüncüsü askeri iktaları ve beşinci bölüm de Osmanlı merkez teşkilatını düzenlemek için yapılmıştır. Bu kanunlar genel olarak Tanzimat'a kadar yürürlükte kalmış, Tanzimat'ın kendisi de örfeye dayalı yapılan bir yenilik olarak ortaya çıkmıştır.⁴² Sultan kanunlarından türeyen örf hukuku Müslim ve gayrimüslimlerin belli oranda eşit idaresi ve Kur'an'a dayalı şer'î hukukun yumuşatılması için önemli bir işlev üstlenmiştir.⁴³

Farklı yörelerin farklı özellikleri ile dolu olduğu imparatorluğu tek tip kanunlarla ve yöntemle yönetmenin mümkün olamayacağı gerçeğini Osmanlı idarecileri anlamış, kendilerini zorlayan gerçeğin etkisinde kalmışlardır.⁴⁴ Teoride İslâm hukukunun üstünlüğü tartışılmazsa da, İmparatorluğun “gerçek ve kesin” kurucusu Fatih Sultan Mehmet döneminde çıkarılan kanunlarla “şer'î at karşısında da oldukça bağımsız hareket” edilmiştir. “Hatta esas itibarıyla İslâmî mefhumlara aykırı olarak kanunname tertip ve ilân etme cesareti” gösterilmiştir.⁴⁵ On sekizinci asırdan itibaren şer'î hukuk çoğunlukla aile ve mülk konularında kendini hissettirirken, halkla ve özellikle de cezaî konuları gerektiren hallerde “sultanın laik kanunları, örf” etkili olmaya başlamıştır.⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti Kanunî Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye kadar “sade bedevilerin durumuna yakın bir halde olup topraklar genişledikçe usul ve kaideler konulmuş, artan zenginlik, tabii olarak durumun değişmesine” yol açmıştır. Değişimin fayda ve zorunluluğuna uygun

⁴¹ Aydın, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” s. 15.

⁴² M. A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks. Part II: the Raihs*, translated from the French by Lady Easthope, John Murray, London, 1856, s. 134-135.

⁴³ “The Christian Subjects of Turkey,” *Macmillan's Magazine*, 2 (May—October 1860), s. 453. Yazara göre Müslüman idareciler örf hukukundan doğan ve gayrimüslimlerin lehine olan kanunları yerine getirmekten kaçınıırken, gayrimüslimler ise dile vakıf olmadıklarından bu kanunlarla kendilerine verilen haklardan yeterince faydalanamamaktaydı.

⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 149. Ahmet Cevdet Paşa, “Memâlik-i Devlet-i Aliyye bir devletin memleketine benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, bir sancak diğer sancağa uymaz. Anınçün devletçe mevzu' olan usûl u ka'ideler hey yerde muttarid olarak icrâ olunamıyor...” diye fikir belirtmiştir.

⁴⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, s. 31.

⁴⁶ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London, 1997, s. 12.

olarak Osmanlı kendisini değişen duruma adapte etmeye çalışmıştır. İki ana görevi olan devletin “memleket içerisinde sosyal adaleti kurarak halkın haklarını hukuk çerçevesinde korumak” ve “sınırları düşman taarruzundan muhafaza” ederek “Her devletin ünü, şerefi ve işlerinin yolunda gitmesi ile renkli parlak yükselişi bu vazifelerin güzelce yapılmasına çalışmak ve gayretle üstün başarı göstermekle” mümkün olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

III. Murat’a hocalık yapmış olan Hoca Sadettin Efendi Sultanların yeryüzünde Tanrı’nın gölgesi olduğunu belirterek, onların en başta gelen görevinin “din ve adalet törelerini, ehl-i sünnet ve cemaat gereklerini yerine getirmeyi, millet ile ülkenin korunmasını kendilerince en geçerli baş şart” tanıdıklarını⁴⁸ ifade ederek Osmanlı Devleti’nin kuruluş amaç ve işleyişini siyasi, dini ve hukuki temele dayamıştır. Ancak, Osmanlılar “din ve siyaseti, en azından uygulamada, belli ölçüde” ayırmışlardır. Kaynağı her şeyden önce Kur’an, daha sonra hadis, icma ve kıyas olan şer’i hukukun “kurumsal olarak, İmparatorlukta en yüksek seviyede hüküm sürmesine karşın, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, uygulamada, aile hukuku ve mülkiyet meselelerinin sınırları içerisine hapsolmuştur. Kamu hukuku, özellikle de ceza hukuku, sultanların örf yada kanun denilen laik fermanlarına dayandırılmıştır.” Gayrimüslimler azınlık kabul edilmiş ve İslâm hukuku gereği zimmi statüsünde görülmüştür. Zimmi kabul edilen ehl-i kitap kesimi siyasi özgürlükten ve özerklikten mahrum olarak, belirli bir vergi ödemek karşılığında mal ve canları güven altına alınmış, dinlerini yaşamalarına izin verilmiş ve din değiştirmelerine yönelik baskılar yapılmamıştır. Ancak azınlıklar “ikinci sınıf vatandaş olarak” görülmüş, kendi idarî, eğitimsel ve hukuksal haklara sahip olmuştur. Ülke içerisinde azınlık cemaatleri “devletin yerel temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip” olsalar da sık sık kendi davalarını şer’i mahkemelere getirmişlerdir.⁴⁹ Cemaat mahkemelerinin kolluk kuvvetlerinin olmaması yaptırım gücünü zayıflatmış ve yalnızca nasihat ve tavsiye mekanizmasına dönüşmüştür.

Osmanlı ilk matbaacısı İbrahim Müteferrika’ya göre Tanrı insanı başlangıçta “en güzel surette” yaratmıştı ve birbirilerine muhtaç olarak uyum ve yardımlaşma içerisinde varlıklarını sürdürmelerine müsaade etmişti. Ancak birbirine aykırı “ayın ve mezheplerinin” ortaya çıkmasıyla “meşreplerinin” farklılaşması aralarında düşmanlık ve çatışmalara, kuvvetlinin zayıfı ezmeye başlamasına yol açmıştı. “Kavgaya ve fesadın ortadan kaldırılabilmesi için ilim ve hikmet erbabı kimselere, reislere, hâkimlere ihtiyaç” duyulmuştu. Bunların temel görevi ise halkın “kanuna riayet” etmesini sağlamak olmuştu. “Halifeler,

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972, s. 83-84.

⁴⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’l-Tevarih 1*, hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 15.

⁴⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çeviren Yasemin Sancar, İletişim, İstanbul, 2004, s. 27; Ubucini, *Letters on Turkey*, s.143-144.

sultanlar, melikler ve hakanlar” bu işleri yerine getirmeye başlamıştı. İslam devletinde devleti idare edenin en başta gelen görevi “din kaidelerini tanzim ve Müslümanların işlerini tedvir ve emir ve nehiyleri icra” etmektir. “Her devletin devam ve yaşamasına şart olan” şey siyasettir. Siyaset ya akli yani hükümdarın çıkardığı kanunlara ya da şer’î kanunlara göre yapılır. Şer’î kanunlar “ilahi” iken, “ahkâm-ı akliye ise devlet umurunun zapt ı raptı, mülk ve milletin nizam içinde yaşamları için zamanın icaplarına göre ilim erbabının hazırladıkları kanunlardı.”⁵⁰

Örfî hukuk çoğunlukla akla ve çağın gereklerine uygun kanunları içerdiğinden, toplumu mümkün mertebeye akla ve zamana uygun idare etme amacına hizmet etmiştir. Töre olarak öteden beri Türk yönetme sanatını belirleyen hukuk dört temele dayanmaktaydı: adalet, eşitlik, insancılık ve hoşgörü. Töre’ye göre herkes eşit idi. Kral ile sıradan insan arasında bir fark yoktu. Herkes için kanun ve adalet ilkesi benimsenmişti.⁵¹ Osmanlıların şer’î kanunları açıkça ihlal etmeden töreye göre devleti idare etme geleneği eski Türk devlet yönetme anlayışından, tarihi tecrübeden ve güncel coğrafi, ekonomik, kültürel ve sosyal gereklilikten doğmuştu. Türk töresinde hükümdar “şahsî temayüllerini dikkate” almadan “insanlığı bir bütün saymak” zorundaydı. Töre her yerde aynı uygulanır ve törenin “aydınlığı” herkesi aydınlatırdı. Töre hükümdarın kendisinden de üstün tutulmuştu. Kutadgu Bilig’de “Beylik, ululuk, çok iyidir, fakat daha iyi olanı töredir” diye yazılmış, ancak bundan da daha iyi olanın ise törenin “tüz” (eşit) uygulanması olduğu vurgulanmıştır.⁵²

Türklerin hâkim olduğu İslâm devletlerinde gayrimüslimler Türk töresi gereği adaletle ve eşitlikle yönetilme imkânlarına kavuşmuş bulunuyorlardı. Adalet, eşitlik ve idarecilerin hizmet etme ilkesi gibi esas unsurları değişmeyen töre ile zamanın ve mekânın gereklerince akla uygun yenilikler yapmak mümkündü. Töre gereğince Türk-Türk olmayan veya Müslüman-Müslüman olmayan ayrımı yapılmaz, herkese eşit yaklaşıldı. Hatta gayrimüslimlere konumları gereği verilen imtiyazlarla ülke içerisindeki yerleri daha avantajlı bir durum doğurmuştu.⁵³ “Türklerin pek geniş olan dinî müsahaları ve

⁵⁰ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çeviren Zuhuri Danışman, cilt 1, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 20-21.

⁵¹ Mehmet Saray, *The Principles of Turkish Administration and Their Impact on the Lives of Non-Muslim Peoples: the Armenians as a Case Study*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 3-4.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Taribimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980, s. 18-19. Yusuf Has Hacıp, töreye uygun yönetim altında iktidarın dünyayı saracağını, “kurt ile kuzunun bir arada” yaşayacağını belirtmiştir. Kanunu adilane tatbik eden hükümdarın tüm isteklerine kavuşacağını, halkın adil bir şekilde idare edilmesini, birinin diğerine karşı zorbalığa kalkışmasına meydan verilmemesini belirtmiştir.

⁵³ Saray, *The Principles...*, s. 6.

Müslüman-Hıristiyan farkı gözetmeden tatbik ettikleri adilane hükümet sistemi de Bizans tiranlarından bıkmış olan Rum ve Ermeni ahali için Türk hâkimiyetini tercih sebeplerindendi.”⁵⁴ Rumlar, “Türklere sadık kaldığımızda ve sadece üç dört *crowns* ödeyerek bizler her türlü özgürlüğü tattık. Savaşta ve barışta hiçbir büyük zorlukla karşılaşmadık: serbestçe dinimizi yaşadık ve işlerimizle ilgilendik” diye batılılara açıklamada bulunmuşlardır.⁵⁵ Türklerin kendileri gayrimüslimlere karşı küfür ve aşağılayıcı sözler söylemekten kaçınırlardı. Fransız yazar Du Loir’a göre “Avam tabakasından biraz daha yüksek seviyede bulunanlar ve meselâ ticaret erbabıyla İlmîye mensupları ekseriyetle son derece nazik ve insânperver adamlardı” ve ancak “ayak takımları” Hıristiyan azınlığı aşağılar, “Gâvur, köpek, dinsiz” gibi lakaplarla rencide ederlerdi.⁵⁶

Devletin ve devlet adamının yapması gereken önemli şeyin siyaset olduğunu belirten Naima, siyasetin de ya aklî ya da şer’î olduğunu belirtmiştir. Ona göre “aklı olan hükümdarın kanunlarla devleti idare etmesidir. Şer’î olan ise” kitap ve sünnette olan “ilahî ahkamdır.” Akli ve ilahi hükümler dışında hareket eden devletlerin yıkılacağını belirten Naima, akli ve ilahi kanunların Osmanlı için vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

Osmanlılar “adalet mülkün temelidir” sözünü fiiliyatta uygulayan bir idare tarzı seçmişlerdir ki adalet, hak ve hukuk konularında gösterdikleri ciddiyet ve incelik bunu göstermiştir. Özellikle on altıncı asır sonlarına kadar klasik devlet erkânı ve kurumların gidişatından sorumlu kimseler yanında onların dahi teftişini ve halka vereceği zararları ortaya çıkarmak ve gereği gibi adaleti yerine getirmek üzere kimseleri görevlendirdikleri bilinmektedir. Mehayif müfettişleri bu türden kimselerdi ve bunlar “tâ köylere kadar adalet işleriyle meşgul olmak ve halkın dardını dinlemek üzere şikâyeti çok olan mahallere” gönderilirdi. Mehayif müfettişleri “gördükleri davaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divan-ı hümayuna arz ederlerdi.”⁵⁸ Böylece halk merkezin gönderdiği kimselerce yönetilirken, bu görevlilerin yapabileceği zararlı şeyler de halkın şikâyetlerinden yola çıkılarak ortadan kaldırılmaya çalışılırdı.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243-1453*, Cem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 14.

⁵⁵ “The Ottoman Empire,” *The Edinburgh Review*, volume 50 (January 1830), s. 454. 437-481

⁵⁶ Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâka*, s. 43.

⁵⁷ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, Çev. Zuhuri Danişman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 43-44.

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 128-129. Adalet işlerini yerine getirmekle görevli kadınların kusuru görüldüğünde ağır şekilde cezalandırılırlardı. Özellikle on altıncı asır sonlarına kadar kusurlu kadınlar katledilirdi. Bu asırdan itibaren devlet zayıflayıp, kurumlar da bozulunca usulsüzlükler artmış ve cezasız kalmaya başlamıştır.

1840'larda "Sultan'ın ülkesinden daha fazla farklı dinlerin bir arada olduğu başka bir ülke dünya üzerinden bulunmamaktadır" diyerek Osmanlı çok dinli yapısına vurgu yapan Xavier'e göre 1840'larda Osmanlı toplam nüfusu olan 36.600.000'in 20.390.000'ini Müslümanlar ve gerisini gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Gayrimüslim mezheplerden Rum kilisesi en kalabalık olanıydı ve nüfusu 13.000.000 civarındaydı. Rum kilisesine Ortodoks olan Sırlar, Bulgarlar, Ermeniler ve diğerleri de dahildi. Ortodoksları Gregorian Ermeni kilisesi ve Yahudiler izlemekteydi. 1847'de Katolik kilisesi kurulmuştu.⁵⁹ Osmanlılar düzenin korunduğu, verginin ödenmeye devam ettiği süresince farklı dinî kesimlere müdahalede bulunmamışlardır. Aksine cemaatleri kurumsallaştırarak kendisine bir muhatap edinmiştir.⁶⁰ Onların kendi içlerinde dinî, iktisadi ve sosyal yönde serbest kalmalarını sağlayan bir sistem kurmuşlardır. Bu sistem sayesinde varlıklarını ve kendilerine özgü olanı koruyan azınlıklar için on dokuzuncu asırda milletleşmek kolay olmuştur.⁶¹

Osmanlılar fethettikleri toprakları üç kısma ayırmışlardır ki bunlardan geliri hayır işleri ve dinî işler için ayrılan vakıf arazileri, Müslüman ve gayrimüslimlere bırakılan özel mülk niteliğindeki araziler ve devlet arazisi. Özel mülkiyete sahip olan Müslümanlar toprak gelirinin onda biri olan öşür vergisi ödemek zorunda iken gayrimüslimler haraç adı verilen ve baş vergisi (cizye) ve toprak vergisinden oluşan vergiyi vermekle yükümlüydüler. Haraç toprak için veya toprakta elde edilen ürün için ödenirdi. Haracın miktarı toprağın verimine göre ürünün sekizde biri ile yarısı oranında değişirdi.⁶² Osmanlı devletine bağlı devletler—Eflak-Boğdan, Sırbistan gibi—yıllık olarak belirli miktarda haraç öderlerdi. Osmanlı azınlıkları ise cizye ödemekle yükümlüydü. II. Mahmut'un Nisan 1834'te yayınladığı ferman gereğince gayrimüslim erkeklerden fakir olanları 15, orta halli olanları 30 ve zengin olanları 60 kuruş yıllık cizye ödemekle yükümlü tutulmuştu. Kadınlar, çocuklar, yabancılar, hasta ve sakat olanlar, vergi veremeyecek kadar fakir olanlar ve gayrimüslim din adamları cizye vergisinden muaf idi. II. Mahmut devri düzenlemesi ile cizye toplanması için kazalarda kadı, müselleme, voyvoda, papaz ve kocabaşından oluşan bir komisyon oluşturulmuştu. 1850'de yapılan yeni düzenleme ile cizye toplanmasında her gayrimüslim cemaat kendisi sorumlu hale getirilmişti. Böylece cizye vergisi daha hafif hale getirilmişti. Cizyenin ağır ve çirkin yüzü kaybolarak, Müslüman ile gayrimüslimin ödediği vergi eşitlenmişti.⁶³ Reaya bir takım farklı vergilere

⁵⁹ Xavier Heuschling, *L'Empire de Turquie*, Guillaumin, Paris, 1860, s. 68-69.

⁶⁰ Ortaylı, *Osmanlı Bar...* s.16

⁶¹ Oral Sanders, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 261.

⁶² Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 254-255. Ubucini'ye göre tüm araziler—vakıf, özel ve ikta—mîri (devlet) arazisi olarak kabul edilirdi. Arazinin gerçek sahibi olarak da Tanrı görülürdü.

⁶³ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 269-272. Ubucini'nin hesaplarına göre yıllık cizye miktarı 40.000.000 idi. Bu miktar 25 kuruş kişi başı ödemeye bölündüğünde Osmanlı ülkesinde

tabi tutulmuşsa da askerlikten muaf edilmiştir. 1830'larda Türkiye'de bulunan Moltke'ye göre "Reaya (gayrimüslimler) bütün memlekette Müslümanlardan fazla vergi verir. Ama mükellef oldukları haraç, bilindiği gibi, pek azdır. Eğer reaya bundan gayri bazı işlere mecbur ediliyorsa bu da, eğer bu angaryalar sert tahkir edici bir şekilde yaptırılmıyorsa, haksız bir şey değildir, çünkü reaya bütün vergilerin en ağırından, askere alınmaktan bağışık tutulmuştur." Vergi konusunda şikâyetlerin vergilerin ağır oluşundan değil, keyfi oluşundan kaynaklandığını belirtmiştir.⁶⁴

Osmanlı geleneksel toprak sistemi II. Mahmut (1808-1839) devrine kadar genel özelliklerini korumuştur. Bu süreçte özel mülkiyet önemini ve genişliğini koruyamazken vakıf mülkleri oldukça artmıştır. II. Mahmut devrinde arpaık, tımar ve diğer topraklar miri arazi haline sokularak, gelirlerinin büyük kısmı orduya harcanmak üzere yeniden düzenlenmiştir. Vakıf arazileri "Tanrıya devredilmiş" araziler olarak görüldüğünden vergilendirilmez, el konulamaz ve hukuki takibe tabi tutulamazdı.⁶⁵

Osmanlı Devletini ziyaret eden, hakkında araştırmalar yapan ve yazılar yazan çok sayıda Avrupalı seyyah, devlet adamı ve araştırmacı Türkler ile azınlıklar arasında değerlendirmeler yapmış, genellikle azınlıkların davranış ve hallerini eleştirmiştir. İsmail H. Danişmend'in "Türk ve İslam düşmanı" olarak nitelediği on-sekizinci asır İngiliz sefirliğinde görev yapmış olan Sir James Porter, "İster Türkler hırsızlığı insanlığa yakışmayacak menfur bir hareket sayarak alçaklık ve şerefsizlik addetsinler, ister kanunun pek kahir olmayan şiddetinden hakikaten yılmış olsunlar, her halde şurası muhakkaktır ki İstanbul'da Türkler tarafından işlenmiş yankesicilik, dolandırıcılık ve soygunculuk vak'aları son derece nadirdir. İnsan bu şehirde Bulgarlardan sakınmalıdır, çünkü onların ekserini hilekâr ve dolandırıcıdır; bununla beraber, bütün bunlara rağmen İstanbul'da huzur ve emniyet içinde yaşamak ve kapılarını hemen her zaman ardına kadar açık bırakmak kabildir"⁶⁶ diye yazmıştır. Osmanlı devletinde humbaracılar ocağının ıslahı için çalışmış olan

cizye alınan reaya sayısı 1.600.000 idi. Cizyeden muaf olanları da bu rakama eklendiğinde toplam gayrimüslim sayısı 9.000.000'u bulmaktaydı.

⁶⁴ H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 195.

⁶⁵ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 259-262. Ubucini'ye göre Türk topraklarının büyük kısmı (3/4'ü) toprağını vakfa vakfeden ancak kendisi ve çocukları için bir gelir kaynağı elde etmeye çalışan kesimlerin toprağı idi. Vakıf arazilerini yönetmek üzere mütevellî heyetleri olurdu ve bunların başında nazırlar bulunurdu. Büyük cami ve kurumların nazırları sadrazam veya şeyhülislam gibi yüksek memurlardı. Vakıf gelirlerinin "üçte ikisi" bu tür vakfi idare edenlerin cebine giderdi. Haremeyn vakıflarının nazırı hadım başı idi ki oneli bir gelir kaynağına sahipti. II. Mahmut döneminde bu tür uygulamalara son verilerek Vakıflar nazırlığı kurulmuş ve vakıfların idaresi tek elden, merkezi bir sisteme göre idare edilmeye başlanmıştır.

⁶⁶ Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*, s. 10.

Fransız asıllı Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ise Türklerin “Haksızlık, mürâbacılık, inhisarcılık ve hırsızlık” gibi şeylerden uzak kaldığını, ancak “memlekette yaşayan Hıristiyanlar ve bilhassa Rumların” ise “Sık sık çarpıldıkları cezalara rağmen ... Hıristiyanlığın saffetini ihlâl eden bir ahlâksızlık içinde” yaşadığını iddia etmiştir.⁶⁷

Osmanlı Devleti’nde yönetim anlayışına ve devletin dayandığı şer’î hukuk kaidelerine göre Müslümanlar devletin esas unsurunu oluştururken, gayrimüslimler, azınlık statüsünde kendilerine yer bulmuşlardır. “Zimmî” statüsünde “Ehil-i Kitap” mensubu azınlıklar, ait oldukları dinî cemaatlere bağlı olarak “milletlere” ayrılmıştır. “Millet” kavramı etnik bir topluluktan ziyade, dinî-mezhebi guruplar için kullanılmıştır. Rum milleti, Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi milletler azınlık statüsünde olarak asırlarca konumlarında fazla bir değişiklik olmadan kalmışlardır.⁶⁸ İstanbul’un fethi sırasında birçok İstanbul’daki Rum Doğu ile Batı kilisesinin birleşmesi aleyhtarlığı yapmış, Papa’nın otoritesine girmektense Türk hâkimiyetini kabullenmeyi yeğlemiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u aldıktan sonra Rum kilisesi başına batı kilisesi ile birleşmenin “en sert muhalifi” Gennedios Schlarious’u birlik taraftarı Patrik Grigorius’un yerine Rum Ortodoks Patriği atamıştır. Fatih tıpkı Bizans İmparatoru Justinien gibi Rum kilisesinin de reisi olmuştur.⁶⁹ İslam hukukunun müsaade ettiği en geniş oranda Hıristiyanlara serbestlik tanıyan II. Mehmet, Hıristiyanları kendi Patrikleri idaresinde, siyasî hayata katmadan, devlete itaat eden dinî bir yapılanma içerisinde bırakmıştır. “Böylece kilise fethedilen ırkların örf, adet ve geleneklerinin koruyucusu” haline getirilmiştir.⁷⁰ Devletin resmî dini olan İslâm’ın müsaade ettiği oranda, Osmanlı sultanları “reisi” oldukları Ortodoks kilisesi mensuplarını da koruma ve kollama sorumluluğu altına girmişlerdir.

Devlet içerisinde kendi cemaatinin dinî, hukuki ve kültürel lideri olan patrikler büyük güç ve nüfuza kavuşmuştur. Halklarının ekonomileri ve vergileri ile de sorumlu olan patriklerin buldukları yere seçilebilmek için yoğun bir kulis yapmaya ve paralar harcamaya başladıkları görülmüştür. Fatih’in atadığı ilk patrikten sonra üçüncü patrik olan Mark, Sultan’a 1.000 *Düka* haraç vermek ve patrikliğün diğer yükümlülüklerini yerine harfiyen getirmek sözü veren Simeon lehine görevden alınmıştır. Patrik Simeon bu parayı kilise ve cemaatinden “baskı” ile almıştır. Ancak bir yıl sonra Filibe metropolitanı Denis Sultan’a 2.000 *Düka* sununca kendisi patrik seçilmiştir. Onun patrikliği de uzun sürmemiş, “din adamlarının bir çeşit gülünç entrikası” ile görevden alınmıştır.

⁶⁷ Dânişmend, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ablâka*, s. 11.

⁶⁸ Memet Yetişgin, “Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-Religious Communities,” *OTAM*, sayı 21 (2009), s. 135-167.

⁶⁹ Grenard, *Ayya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 61.

⁷⁰ Blennerhassett, “The Reform of the Ottoman Empire,” s. 224-225.

Yerine bir Sırp olan Raphael getirilmiştir. Raphael'de 2.000 *Düka* haraç yanında 500 *Düka* kendi kesesinden ödeme sözü vermiştir. Sonunda 1583'te Patrik Jeremy öldükten sonra Patrik seçen "Kutsal Meclis" patriklik makamını "açık artırma" yoluyla satışa çıkarmıştır. Bir Filibe metropolitanı 24.000 *Düka* ile en fazla vererek patriklik makamına hak kazanmış, ancak baş piskoposların bir kısmı Sultan'a giderek ona 40.000 *Düka* teklif etmiş, sultan bu parayı kabul ederek, onların istediği ve Jeremy'nin kardeşi olan Nicephorus patrik atanmıştır. Yazara göre durum kötüleşerek devam etmiştir. 1620'de sadrazam Ali Paşa patrikten 100.000 *Düka* istemiş zira patrik 300 metropolitanın atamasını yapmış ve her atamada 1.000 *Düka* kazanmıştır. Kazandığı 300.000 *Dükanın* 100.000'ini sadrazam istemiştir. Böylece kilisenin başına gelecek kimseler büyük paralar harcamışlardır. Harcadıkları paraları da cemaatlerinden çıkarmışlardır.⁷¹

Rum milleti, Rum, Sırp, Bulgar, Arap ve diğer tüm Ortodoks mezhebinde olup, Rum kilisesine bağlı olanları içerirken, Yahudi milleti Museviliğe inananları kendi bünyesinde toplamıştır. Ayrıca devlet içerisinde Papa'ya bağlı kimseler - Katolik Ermeniler, Katolik Rumlar (Melkitler), Maruniler, Süryaniler, Keldaniler- dahi bulunmaktaydı.⁷² Osmanlılar her dini ve cemaati "millet" olarak nitelemiş, onların ruhani lideri olan patrik veya haham başını aynı zamanda millet başı olarak görmüştür. Bu nedenle dini konularda olduğu gibi sivil konularında da millet başlarını yetkili kılmıştır. Her milletin kendi arasındaki hukuki anlaşmazlıkları kendisini çözmesine müsaade etmiştir. Kendi mahkemelerinin kararına itiraz eden bir gayrimüslim, davasını Türk mahkemelerine taşıma hakkına da sahip olmuştur.⁷³ Pears'ın "Müslümanlar gayrimüslimler arasındaki ilişkilere bulaşmak ve kendileri için ileri sürdükleri

⁷¹ Blennerhassett, "The Reform of the Ottoman Empire," s. 226-228. Yazara iddialarına göre Osmanlı cemaat din adamlarının günahları sadece göreve gelmek için çokça paralar harcaıyıp, bu paraları kendi halklarını sömürerek elde etmeleri değildi. Hayatlarının skandallarla dolu olması yanında, zengin kimselerin çok eşli olmasına göz yumarlardı. "Hıristiyan kızlarının haremlere" alınmasına katkı sağarlardı. Böylece Hıristiyan reaya hem kendi din adamları ve hem de "paşalar" elinde sıkıntı çekerdi. Cemaatlerin din adamları azınlıkların zararına olarak devletin idarecilerine yardımcı olurlardı.

⁷² Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs, İstanbul, 1999, s. 281; Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 113-114; Mark Sykes, *Dârü'l İslâm*, Çev. Yılmaz Tezkan, Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s. 34, Cevdet Paşa, "Lakin bizde tebe'a-i gayr-i müslimenin envâ-ı kesresi var. Ortodoks, Katolik, Ermeni, Ya'kubî, Protestan yekdiğerine mübâyin olduktan başka, Katolikler dahi Latin ve Ermeni katoliği ve Melkit denilen Rum katoliği ve Marunî ve Süryanî ve Geldanî deyu muhtelif sınıflara münkesimdir. Ve Melkitler ile Maruniler, ikisi de Papa'yı tanıdıkları halde yekdiğere hasımdırlar. Bulgarlar dahi Ortodoks meshebinde bulundukları halde bir vakitten berü Rumlardan müteneffir olmuşlardır. Bunlar hep başka başka papas isterler. Yahudiler de haham ister."

⁷³ Ubucini, *Letters on Turkey*, s. 172.

hakları onlar için de istememeleri nedeniyle onları kendi hukuk sistemlerinden dışlamış ve gayrimüslimlerin kendi mahkemelerine sahip olmalarına müsaade etmiştir” iddiasına⁷⁴ rağmen Osmanlı Türklerinin farklı dinî gurupları kendi özel şartları içerisinde yönetmesi çağının ilerisinde bir idari anlayışa sahip olduklarını göstermiştir. Oysa aynı dönemde Avrupa’da dinî baskılardan doğan problemler yaygındı. 1730’da Viyana elçisi olarak Avusturya’ya giden Mustafa Efendi Osmanlı Devleti’nin idari başarısının üstünlüğünü vurgulamış, Avusturya’daki problemleri yerinde tespit etmiştir.⁷⁵

Osmanlı devlet yöneticileri ve elitleri kendilerini bir etnik guruptan gelme olarak niteleme yerine devletle veya hanedanla niteleme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda yöneticiler ve elitler devleti temsil etmekteydi.⁷⁶ Devlet tüm etnik, dinî veya bölgesel gurupların üzerinde, onlara eşit mesafeli ve hepsini kendi değerleri içerisinde kabul eden bir kurum haline gelmiştir. Hatta Balkanlarda birçok gayrimüslim tımar sahibi olmuş ve memurluk yapmıştır. Bunda kişilerin devlete hizmetinin dine hizmetinden önce geldiği düşüncesinin varlığı kabul edilmiştir.⁷⁷ Bir yabancıнын gözlemine göre, Osmanlı Devletinde “görünüşte hükümet Türk, fakat vezir-i a’zamları genellikle Hıristiyan köleler, bankerleri Ermeni veya Yahudi, genelkurmay başkanı, Ömer Paşa, bir Hırvat, ve birçok sivil, askeri ve denizci subayları Zenci, Arap, Ermeni, Slav, Yunan, Fransız, Alman, İtalyan, İngiliz ve hatta Amerikan...” idi.⁷⁸

Osmanlı Devleti son yıllarına kadar etnik ve millî değerler yerine dinî, mezhebi ve kültürel değerleri siyasî, sosyal ve kültürel alanda tercih etmiştir. Ülkede ayrışmalar dinî ve mezhepsel temeller üzerinde yaşanmıştır. Kaybedilen topraklarda yaşayan Pomak, Boşnak, Hersekli Müslümanlar “Türk” kabul edilerek Anadolu’ya ve diğer yerlere yerleştirilirken, etnik olarak Türk olan ancak dinleri Hıristiyan olan Gagavuz Türklerinin Türkiye’ye göç etmesine izin verilmemiştir. Cumhuriyet döneminde de bu ilkeye uyularak Ortodoks olanlar Yunan kabul edilerek Yunanistan’a oradaki Müslümanlar da Türk kabul edilerek Türkiye’ye göç ettirilmiştir.⁷⁹

İslâm ile Hıristiyanlığın kendinden olmayanlara yaklaşımı konusunda fikir beyan eden Toynbee, İslâm’ın görünürdeki savaştı yapısının aksine, “vazeden

⁷⁴ Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, Constable and Company Ltd., London, 1917, s. 26.

⁷⁵ Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul, 2007, s. 71.

⁷⁶ Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Center of International Studies, Princeton University, Princeton, 1973, s. 8.

⁷⁷ Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*, s. 23.

⁷⁸ S. G. W. Benjamin, *The Turk and The Greek: or, Creeds, Races and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece*, Hurd and Houghton, New York, 1867, s. 24.

⁷⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 75-77.

ve eğiten” Katoliklerin daha fazla kan dökücü ve başkalarına daha az tolerans gösteren bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Toynbee, “inançlarının ilkelerine göre Müslümanlar diğer dinleri yok etmek için şiddete başvurma eğiliminde olsalar da onlar diğer dinlere birçok asırlardır müsamaha göstermişlerdir. Vazetme ve öğretme emirleri dışında hiçbir yetkiye sahip olmayan Hıristiyanlar ise çok eski zamanlardan beri kendilerinden olmayan dinleri ateş ve kılıçla yok etmişlerdir... Kesinlikle hissedebiliriz ki Arapların ve Türklerin yerine Batı Hıristiyanları Asya üzerine hâkimiyeti kazansalardı bu gün burada Yunan Kilisesinden eser kalmazdı ve onlar asla Müslümanlığa müsaade etmezlerdi” diye yazmıştır. Bir öz eleştiride bulunan Toynbee, “insan ırkını yok etme, bombalama ve öldürme sanatında” Batının daha mahir olduğunu yazmıştır.⁸⁰ Osmanlılar “dinsel azınlıkları çok daha fazla kabul ettikleri ve İslâm’ı kabul etmeye zorlamadıkları için ve gayrimüslimlere devlet içinde yükselme olanağı tanıdıkları için, Osmanlı imparatorluğunun gayrimüslim ya da Türk olmayan uyruklarının kültürel bütünlüğünü” tehdit etmemiştir. “Tersine, Osmanlı millet sistemi sonraları ulus-devletlere dönüşecek olan bu *protomation*lerin (azınlıklar) varlıklarını sürdürmesini” sağlamıştır.⁸¹ İmparatorluktaki tüm milletler—“Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler, Yahudiler” ve Ermeniler—“yan yana ve birbirilerine karışmadan yaşamışlardır.”⁸²

Her ne kadar gayrimüslimler devletin koruma ve güvencesi altında varlıklarını sürdürmüşlerse de, Engelhardt’ın görüşlerine göre en üstte Tanrıdan aldığı güç ile sınırsız yönetme hakkı olan Hükümdar bulunmakta, onun altında halk, özellikle de Müslüman halk, gelmekteydi. Bunların altında ise “daha aşağı bir derecede olmak üzere zimmî veya kâfirler yani sürekli olarak Darul’İslâm’da oturan gayrimüslimler, mümin olmayanlarla geçici bir şekilde yaşayan müste’menler” bulunurdu.⁸³ Bir Osmanlı ilmiye teşkilatından yetişen ve Padişah hocalığı yapmış olan Hoca Sadettin Efendi’ye göre Sultanların önde gelen görevlerinden birisi kâfirlerle ve münafıklarla sürekli savaşmaktı. “Şeytan kellelerine benzeyen kâfirlerin lanetlenesice başları kılıçlarına yem,...ülkelerinden pek çoğu ateş saçan kılıçlarının eseri toprağa karılmış ve İslam ülkelerine eklenerek barış ve adaletin geçerli olduğu beldeler arasına katılmıştır.” Sultanlar, kiliseleri, tapınakları cami ve mescitlere çevirmişler, manastırları da sakınan kişilere, aydınlığa kavuşmak, irfan sahibi olmak isteyenlere toplantı yerleri yapmışlardır.” Savaş esnasında bunlar olurken savaştan sonra tüm ülkede güven ve adaletin hakim kılındığını vurgulayan

⁸⁰ Arnold Toynbee, *An Historian’s Approach to Religion*, Oxford University Press, London, 1956, s. 209-210.

⁸¹ L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirsi: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, çeviren Gül Çağla Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 30.

⁸² Richard Hall, *Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000, s. 2.

⁸³ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 193-194.

Sadettin Efendi, Sultanların “uyruklarında olanları korudukları”nı, “ halka yardımı esirgemedikleri için, güvenleri altına aldıkları ülkeleri baştan başa” onardıklarını yazmıştır.⁸⁴

Osmanlı tebaası kendisini dinî kimliği ile tanımlardı. Devlet dinî farklılıkları korudu ve sürdürdü. Gayrimüslimler kendilerine tanınan kısmî yönetim ayrıcalığı ile “dinî hiyerarşik” bir yönetime sahip olmuşlardı. İmparatorluk içerisindeki “mozaiklerin” kendi hakları vardı. Ancak “Müslüman milleti baskındı ve hâkimdi. Bu, Hıristiyanların Müslümanlar tarafından sistematik olarak eziyet görmelerine ve Osmanlı Devleti tarafından baskı altına alınmalarına yol açmadı. Aslında imparatorluğun ehliyetsiz veya yolsuz ve gaddar hükümeti genellikle Müslüman Türkleri ve Arapları Hıristiyanlardan daha çok ezdi. Paşa ve çiftçilerden vergi alan kişiler ve benzerleri, Müslümanlardan zorla para topladılar. Sertliklerini ve metotlarını kurbanlarının dinine göre değiştirmediler. Bütün bunlara rağmen, Hıristiyanların hem Müslüman halk ve hem devlet tarafından ikinci sınıf vatandaş olarak aşağı görüldükleri tartışmasız bir gerçektir.”⁸⁵ Bir İngiliz konsolosun izlenimlerine göre, gayrimüslimler Müslümanlar gözünde “ikinci sınıf” olmaktan, ayinlerini açık yapamama engelinden kurtulamamışlardır. Gayrimüslim kişi ve din adamlarına karşı aşağılayıcı bir üslup her zaman takınılmıştır. Mahkemede gayrimüslimin delili Müslüman’a karşı kullanılamamıştır. Kamu malını kötüye kullanmak, görevi suiistimal etmek, rüşvet ve her çeşit bozukluk Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler arasında var olagelmıştır.⁸⁶ Gayrimüslimlerin mahkemede şahitliklerinin eşit hale gelmesi Tanzimat yenilikleri ile gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminin önde gelen yenilikçi devlet adamı Ali Paşa’nın da tespit ettiği gibi Osmanlı Devleti varlığını ve birliğini korumak için gayrimüslimleri hukuken eşit hale getirmek ve onlara da her türlü eğitim ve memurluk sahalarda gelişme imkânı tanımak durumundaydı. Bir başka deyişle dışarıdan kısıktılarak devlete sorun olmalarını önlemek için devlete sadakatlerini sağlamak gerekiyordu. Tanzimat dönemi yeniliklerinin temel hedefi gayrimüslimlerin devlete bağlılığını sağlamak, dönemin çağdaş yönetim tarzını geliştirmek ve Osmanlı vatandaşlığı temelinde bir Osmanlı milleti yaratmaktı. Bu iyi niyetli ve doğru yönde gelişmeler önünde en büyük engellerden birisi Ruslar idi. Ruslar “içeride gelişme ve ilerleme gösterebilmelerini kendi himayeleri altında görmek istediklerinden, azınlıkların daima bağlı buldukları devletten şikâyetçi bir durumda ve her türlü

⁸⁴ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 15.

⁸⁵ Roderic H. Davison, “19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine Karşı Türklerin Tutumları,” Çev. D. Mehmet Burak, *Belleten*, 63: 236 (Nisan 1999), s. 229-230.

⁸⁶ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 1, TTK, Ankara, 1989, s. 105.

maksatlarına dış yardımlarla erişmek teşebbüsünde bulunmaları için tedbirler almaktan geri” durmamışlardı.⁸⁷

Tanzimat devrinde başlayan hukuk alanında yenilikler, bir bakış açısına göre, "resepsiyon yoluyla" yapılmıştı. Bunda bir maksat, reform yanlısı aydınlar "anayasalı bir hükümet sistemiyle demokrasiyi, 'hukuk devleti', 'özgürlük', 'eşitlik' ideallerini gerçekleştirmek isterken; hukuk reformunu politik olarak öngördükleri atılımı sağlama ve garanti altına alma yolu olarak kullanmışlardı."⁸⁸ "Tarih, resepsiyonun ihtiyari olmayıp, bir gereksinme ve zorunluluk sonucu meydana geldiğini"⁸⁹ göstermiştir. Yapılan hukuk reformları çağın "baskın" siyasi ve kültürel güçlerinin zorlaması ile çağcıl bir hukuk anlayışını yaygınlaştırma çabalarının bir sonucudur. Dünya değişmekte ve bu değişim her şeyden önce hukuku da etkilemiş, modernlik ve modern çağ kendi kurumlarını doğurmuştur. Bu bağlamda yapılan reformlar çağcıl, gerekli ve elzemdi.

Sonuçlar

Türk devlet yönetme anlayışının şekillenmesi uzun asırlara dayalı, farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerle münasebette olarak zengin bir ortamda gerçekleşmiştir. Türklerin aşırı muhafazakâr olmaktan ziyade yeni ve değerli olanı tercih etmede gösterdiği başarı onların kabul ettiği normları yenileştirme ve ilerletme başarısını meydana getirmiştir ki bu yolla her dönemde devlet kurma ve yönetme gücünü kazanmalarına yol açmıştır. Türklerde devlet halktan ayrı olmamış, halk ile birlikte anılmıştır. Hukukilik ve meşruluk önemsenmiş, keyfi ve kanuna dayanmayan davranışlar şiddetle reddedilmiştir.

İslam devletlerinde şer'i anlayışın dünyevi ve uhrevi gücü birbirine karıştıran bir yapı ile dünyaya bakan anlayışı Emevi ve Abbasi halifelikleri döneminde uygulanmışsa da Selçuklularla birlikte Türk hükümdarlarının halifenin ruhani yönüne saygılı olmakla birlikte dünyevi gücü ve devlet idaresini kendi ellerinde topladıkları görülmüştür. Osmanlı Devleti bir hukuk devleti olarak varlığını sürdürmüştür. Hukuk alanında oldukça geniş bir çerçeveye ve derinliğe ihtiyaç duymuş ve duyulan ihtiyacı karşılamak için farklı hukuk dallarından ve farklı mahkemelerden faydalanmıştır. Temelde şer'i hukuk yer almakla birlikte, örf hukuku, dinî cemaatlere (milletlere) ait hukuklar ve kapitülasyonlardan doğan hukuk anlayışı yerine ve hitap ettiği kesime göre uygulanmıştır. Şer'i veya dini hukuk genelde Müslümanlar için ve Müslümanların da şahsi halleri için uygulanırken, toplumsal, siyasi ve idari konularda genellikle örf hukuku ön plana çıkmıştır.

⁸⁷ Mahmut Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat: Tarîhî Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, 1983, s. 41-42.

⁸⁸ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 1-2.

⁸⁹ Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi*, s. 215.

Osmanlı azınlıkları başlangıçta Rum Ortodoks, Gregorian Ermeni ve Yahudi olmak üzere üç dinî-cemaati guruba ayrılmıştır. On dokuzuncu asırda misyoner faaliyetlerinin etkisiyle Katolik ve Protestan milletleri bunlara eklenmiştir. Bu milletlerin kendilerine has hukukları olup, kendi dini önderleri elinde ve kendi mahkemelerinde hukuki işlerini halletmişlerdir. Elbette toplumsal konularda, Müslümanlar ile davalarında şer'i hukuk ve örf hukuku uygulanmıştır. Bunların dışında olarak kapitülasyonlardan doğan ve yabancılara ait olan bir çeşit hukuk anlayışı varlığını korumuştur. Dolayısıyla Osmanlılar yönettikleri coğrafyanın ve dinî-kültürel ortamın ihtiyaçlarına ve isteklerine göre farklı hukuk sistemlerini uygulamaktan geri durmamış, hukuk sahasında geniş bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Osmanlıların azınlıkları yönetmede hukuki ve insani temelde bir tarz takındıkları, azınlıkların istek, ihtiyaç ve durumlarına uygun davranışlar genel bir çizgi olarak varlığını korumuştur. İslam devleti olarak İslam hukukunun zımmî anlayışını uygulamak zorunluluğunu hisseden Osmanlılar, bu hukukun kendilerine tanıdığı her fırsatı dönemin ve teb'anın çıkarına olarak yorumlamışlardır. Modern zamanlarda batıda gelişen modern hukuk anlayışlarının ve siyasi değişimin etkisinde kalındığında reformlar yoluyla azınlıklara yeni hukuki haklar tanıyarak, zamanın ruhuna uygun bir idareyi kendilerine adapte etmeye gayret etmişlerdir. Yenilikler azınlıkların çağdaş normlarda ihtiyaçlarını elde etmelerinde etkili olmuştur. Yenilikler, değişen dünya şartlarına ve değerlerine uyumlu bir sürecin Osmanlılar tarafından kabullenildiğini ve bunun için gayret içerisinde bulunulduğunun bir göstergesi olmuştur.

Kaynakça

- “The Ottoman Empire,” *The Edinburg Review*, volume 50 (January 1830), s.437-481.
- “The Christian Subjects of Turkey,” *Macmillan’s Magazine*, 2 (May-October 1860), s. 451-457.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, cilt 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, 3, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2000.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243–1453*, Cem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Aşık Paşazade, *Tevarih-i Âli Osman*, Haz. Kemal Yavuz, Yekta Saraç, Gökkuşbu, İstanbul, 2007.
- Aydın, M. Akif, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi,” *Türkler*, 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13-17.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, Ankara, 1942, s. 279-304.
- Beck, Brandon H. *Fromm the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, Peter Lang, New York, 1987.
- Benjamin, S. G. W. *The Turk and The Grek: or, Creeds, Races and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece*, Hurd and Houghton, New York, 1867.
- Blennerhassett, Rowland, “The Reform of the Ottoman Empire,” *Fortnightly Review* (21:122 (February 1877), s. 223-224.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukuku’nun Türkiyet’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
- Brown, L. Carl, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağla Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Clerke, E. M. “The Slav States of the Balkans,” *Dublin Review*, 15: 1 (Ocak 1886), s. 105-107.
- Danişmend, İsmail Hami, *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciyeye ve Ablâkı*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961.
- Davison, Roderic H. “19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine Karşı Türklerin Tutumları,” Çev. D. Mehmet Burak, *Belleken*, 63: 236 (Nisan 1999), s. 229-252.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaktüs, İstanbul, 1999.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989.
- Gallagher, Tom, “A Balkan History Learning Curve,” *European History Quarterly*, 31:1, s. 141-155.

- Genç, Reşat, *Kabrahamlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Georgeon, François, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Grenard, Fernand, *Aya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çeviren Orhan Yüksel, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996.
- Hall, Richard, *Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000.
- Heuschling, Xavier, *L'Empire de Turquie*, Guillaumin, Paris, 1860.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.
- İnalçık, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı: Devlet Kanun, Diplomasi*, Timaş, İstanbul, 2011.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993.
- İnan, Abdülkadir, *Tarih ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.
- Kafadar, Cemal, "The Ottomans and Europe," in *Handbook of European History, 1400—1600*, editör Thomas A Brady, Heiko A. Oberman ve James D. Tracy, cilt 1, Leiden, New York, 1994, s. 600-612.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Taribimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1980.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çeviren Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Karpat, Kemal, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Center of International Studies, Princeton University, Princeton, 1973.
- Korkut, Hasan, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu, İstanbul, 2007.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *İslam ve Türk Hukuku Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken, İstanbul, 1983.
- Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, 1983.
- Miller, W., "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16, 1901.
- Moltke, H. von, *Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çeviren Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi I*, Haz. Mücahit Demirel, İstanbul Bilge Kültür Merkezi, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barış*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek: Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul, Timaş, 2006.
- Pears, Edwin, *Life of Abdul Hamid*, Constable and Company Ltd., London, 1917.
- Roucek, Joseph S. "The Geopolitics of the Balkans," *American Journal of Economics and Sociology*, 5, no. 3 (April, 1946), s. 365-377.
- Sanders, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Saray, Mehmet, *The Principles of Turkish Administration and Their Impact on the Lives of Non-Muslim Peoples: the Armenians as a Case Study*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.
- Sonyel, Salâhi R. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Sykes, Mark, *Dârü'l İslâm*, tercüme Yılmaz Tezkan, Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000.
- Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. 1, TTK, Ankara, 1989.
- The Times*, 14 Eylül 1879.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, tercüme Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Toynbee, Arnold, *An Historian's Approach to Religion*, Oxford University Press, London, 1956.
- Tucker, John, *A History of Imperialism*, The Ullman Press, New York, 1920.
- Ubicini, M. A. *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks. Part II: the Raiahs*, translated from the French by Lady Easthope, John Murray, London, 1856.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988.
- Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Baran Ofset, Ankara, 1996.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013
- W. Miller, "Europe and the Ottoman Power before the Nineteenth Century," *English Historical Review*, 16 (1901), s. 452-481.
- Yetişgin, Memet, "Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-Religious Communities," *OTAM*, sayı 21 (2009), s. 135-167.

Yetişgin, Memet, “Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri,” *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1(2007), s. 37-68.

Zürcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*, London, 1997.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Sancar, İstanbul: İletişim, 2004.

Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb) Watermills (Âsiyâb) According to Archival Documents

Ruhi ÖZCAN*

Özet

Su değirmenleri Osmanlı Devleti'nde genellikle düzenli olarak akan su güzergâhlarına ya da onlara yakın bölgelere kurulmuştur. Arşiv kaynaklarından olan özellikle XIV ve XVI yüzyıllarda her 30 yılda bir yenilenen, cedit (yeni) ve köhne (eski) diye tanımlanan Tahrir Defterleri sayesinde Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerindeki su değirmenleri (Asiyâb) kayıt altına alınmıştır.

Bu sayımlar sırasında her eyalet için ayrı ayrı değirmen sayıları, ne kadar süreyle kim tarafından işletildiği, su, yel, ya da kıraç (hayvan gücüyle çalşan) olup olmadığı belirtilmiştir. Kanun-nameler de işleyiş kuralları vergilendirme usulleri ayrı ayrı vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Değirmen, Hisse, Öğütme, Tahıl, Vukiyye, Çark.

Abstract

Watermills were generally built on the routes where there were flowing water or nearby them. According to the archival sources, particularly the Tahrir Registers, known as cedit (new) and köhne (old), which were renewed for every 30 years especially in XIVth and XVIth centuries, the watermills in the various regions of the Ottoman State were registered.

During the inventory, individual mill numbers for each region, by whom they were managed and also how they were crafted by water, wind or horse-power, were described. Their instructions were emphasized in detail in the law books.

Key Words: mill, stock, grinding, grain, vukiyye, mill, wheel.

* Yrd. Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Su değirmenleri, Avrupa’da köleliğin gittikçe azalmaya başladığı dönemlerde yaygınlaşmaya başladı. Dolayısıyla Ortaçağ döneminde yaygınlaştığı ifade edilebilir. Ne var ki, aynı dönemde su değirmenleri, sadece tahıl öğütmek zeytinyağı çıkartmakla kalmamış, Kâğıt, kumaş ve hatta demir üretiminde de kullanılmıştır¹. Bu süreçte 13. yüzyıldan itibaren su değirmenleri, büyük gelişmeler kaydetmiştir. nitekim, 18. yüzyıl sonlarında çoğunluğu birden fazla çarklı olmak üzere (Taş) yüz binlerle ifade edilebilecek çoklukta su değirmeni aktif haldeydi². Aynı dönemlerde Çin’de de su değirmenlerinin kullanıldığı ve fakat un öğütmek yerine metalurji de körükleri şişirmek amacıyla kullanıldığının birçok kaynakta vurgulanması da şaşırtıcıdır.

Su değirmenleri, Osmanlı Devleti’nde genellikle düzenli olarak akan su güzergahlarına ya da onlara yakın bölgelere kurulmuştur. Arşiv kaynaklarından olan özellikle XIV ve XVI yüzyıllarda her 30 yılda bir yenilenen, cedit (yeni) ve köhne (eski) diye tanımlanan Tahrir Defterleri sayesinde Osmanlı Devleti’nin değişik bölgelerindeki su değirmenleri (Asiyâb) kayıt altına alınmıştır.

Bu sayımlar sırasında her eyalet için ayrı ayrı değirmen sayıları, ne kadar süreyle kim tarafından işletildiği, su, yel, ya da kıraç (hayvan gücüyle çalışan) olup olmadığı belirtilmiştir. Kanun-nameler de işleyiş kuralları vergilendirme usulleri ayrı ayrı vurgulanmıştır.

Değirmenin her zaman her yer de bulunması ve inşası mümkün olmamaktadır. Değirmenler suyu ve rüzgârı olan inşaata müsait arazilerde bina edilebilmekteydi. Nitekim projemizin konusunu teşkil eden su değirmenleri Anadolu’nun değişik bölgelerinde ırmak, nehir ya da derelerin yeterli debiye sahip olması, yani çarkı çevirebilecek güçte olmaları halinde kurulabilmekteydi. Ancak suyun debisi ya da çokluğu belirli bir eğimin varlığıyla bir anlam kazanmaktaydı.³

Yukarda ifade etmeye çalıştığımız husus işin kolay kısmıydı. Su ve rüzgârın yetersiz olduğu dönemlerde veya kurak geçen yıllarda değirmen taşlarını döndürmek üzere güçlü at veya katırların gücünden istifade edilmekteydi. Kurulum olarak ilk bakışta basit gibi algılansa da endüstriyel bir yapı olması hasebiyle matematik ve mühendislik bilgisi de işletmenin tesisi ve devamı açısından gereklidi⁴.

¹ CİPOLLA, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, (Çev: Mehmet Sırrı Gezgin), Ötüken Yayınevi, İstanbul 1992, s.38.

² CİPOLLA, a.g.e., s.39.

³ Ahmet Yiğit, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler”, **M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (İLKE)**, Bahar 2007, Sayı: 18, s.101.

⁴ Yiğit, a.g.m., s.102.

Çeşitli zorluklarla eğimin hesaplanması dâhil birçok işlev sonrası değirmene getirilen suyun çarkı çevirmek için belirli bir yükseklikten çarklara salınması elzemdi. Hızla düşen su, önce çarkı daha sonra çarka bağlı değirmen taşını döndürmekteydi. Nihayet oluşturulan havuz sisteminde hızı kesilen su normal mecrasında akmaya devam etmekteydi.

Su değirmenleri (Asiyâb), genellikle köylerde bulunmaktaydı. Su ile deveran etmesi sebebiyle her köyde bulunmamaktaydı. Bireylerin beslenme ihtiyaçları sebebiyle çok ortaklı yapıda kuruldukları vakidir. Bu ortaklıklar günümüz ifadesiyle hisse (sehm) şeklinde olmaktadır bu sehm vukiyye, okka, gecegündüz, daha küçük hisseler için ise dirhem ifadeleriyle vurgulanmaktaydı⁵. Taş, göz sayısı gibi değirmenin büyüklüğünün göstergesi ifadeler hisse konumu değişkenlik arz etse de elimizde bir tane olması hasebiyle önem arz etmektedir. Nitekim, 22 Ocak 1866 tarihli sicil kaydında Vadi-i Meramda ileyhi değirmeninde 3 taş 12 Vukiyye (okka) kabul edilip, 150 dirhem (1 okka 400 dirhem) hisseden bahsedilmektedir⁶.

Osmanlı'da özellikle büyük kentlerde fırıncı (Habbazân) esnafının çoğunun kendilerine ait değirmenleri bulunmaktaydı. Buğday (hınta) öğütülürken un (dakik) %14 fireyle elde edilmekteydi. Yine bir kile buğday için (yaklaşık 32 kg) 18 akçe öğütme ücreti ödendiği belirtilmektedir⁷. Genelde şehir merkezlerinde At değirmeni adı verilen (kıraç) değirmenler söz konusuydu. At ya da katır gücüyle çalışan bu değirmenlerde hububâtı öğütmek için kullanılan her bir değirmen taşını 4 at çevirmekteydi. Bu yüzden mahiyetleri diğerlerine oranla daha fazlaydı. Su değirmenleri ise akarsu yakınlarında kurulmuş su gücü ile çalışan (deveran) eden değirmenlerdi bunlara Asiyâb da denmekteydi. Sırf bu yüzden değirmen işletmecileriyle, değirmen yakınlarında bağ, bahçe sahipleri arasında su yüzünden anlaşmazlıklar kadı sicillerine sıklıkla yansımaktaydı⁸. Su ve yel değirmenleri tabiat şartlarına tabi oluşları sebebiyle istikrar söz konusu olmayabilmekteydi. Halbuki maliyetli olmasına rağmen at değirmeninde istikrarlı üretim söz konusuydu⁹.

⁵ Doğan Koçer, **Karaman Temettu'ât Defterleri I**, Karaman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Karaman 2007, s.120; KŞS(Konya Şer'iyeye Sicili), (defter no)45/(sayfa no)104/(hüccet no)2.

⁶ KŞS, 105/116-2.

⁷ Salih Aynural, **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahir Ticareti (1740-1840)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.88.

⁸ KŞS, 10/180-2 no'lu belgede Eski nahiyesine bağlı Muradca nâm karye (köy) Delikli bınar, Burunsuz ve Köselere çayından akıp gelen kış, yaz değirmeni çalıştıran su müdahaleyle kesilmiş durum mahkemeye intikal ettirilmiştir. (1-10 Rebiü'l-ahir 1070 H./4-13 Aralık 1660).

⁹ Aynural, a.g.e., b.85-86; Yiğit, a.g.e., s.103.

Yeri gelmişken tohumdan üretilen bezir yağı imalathanesi anlamında kullanıldığını zannettiğimiz Bezirhâne'nin bazı bölgelerde Bulgur-hane ya da bulgur değirmeni olarak adlandırıldığına da şahit olmaktadır¹⁰. Nitekim, Doğan Koçer Karaman Temettuât Defterleri adlı eserinde, Bezirhâne kıymetinin 200-250 kuruş olduğunu ifade etmektedir¹¹. Yine Ünal, Bezirhâne vergisinin aylık bazda değirmen ile aynı olduğuna işaret etmektedir. Bütün bu bilgilere rağmen tartışılmaya muhtaç bir konu olduğunu vurgulamadan geçemeyeceğiz. 4 Şubat 1715 tarihli bir belgede bezirhânenin mağaza, örtme, havlu ve diğer müstemilat ile birlikte 175 Kuruş'a satıldığı vurgulanmaktadır.¹² Halbuki değirmen (asiyâb) fiyatları 500-600 kuruş gibi rakamlara satılmaktaydı¹³.

Değirmenlerin kuruluşu aşamasında değirmen inşası için öncelikle sahib-i arz yani Tımarlı Sipahi izni olmalı daha sonra da devletin izni temin edilmeliydi. Nitekim Beyşehir'e bağlı Ovan köyünde değirmen olmadığından bahisle talepte bulunmuş aynı köy yakınlarında Ovan oluğu diye bilinen akarsuyun alt kesiminde yeni bir değirmene kimsenin mülküne ve şahsına zarar verilmemesi koşuluyla izin verildiği kayıtlarda mevcuttur¹⁴. Yine, iki değirmen sahibinin anlaşmazlığa düşmesi sonucu iki değirmen arasındaki mesafenin 600 Zira¹⁵dan az olmaması halinde izin verileceğine dair sadareten yazılan belge mevcuttur¹⁶. Yine kayıtlarda, değirmenciler ya da fırıncıların kendi aralarında kartel kuramayacaklarına dair dâhiliye nazırlığının sadarete tezkire yazdığına şahit olmaktadır¹⁷. Yine Konya Şer'îye sicilinde Vadi-i Meram'da Kemer değirmenin 3 Hacer (Taş) değirmen Vakfı diye ferman suretinde belirtildiğini görmekteyiz¹⁸.

Proje kapsamında yaptığımız çalışmalarda gördük ki, su değirmenleri sadece endüstriyel yapılar değil aynı zamanda sosyal hayatın idâmesinde, devlete gerek vergi katkısı gerekse vakıf hizmetleri açısından da hayati önemi haiz bir kurum hüviyeti kazanmıştır. Başbakanlık arşiv belgelerinde, Konya'ya bağlı Renkoğlu ve Torunlar köylerinde yaptırılmak üzere mekâtib-i ibtidâ'i (ilkokul) ve her iki okulun masraflarının karşılanması için iki köy arasına bir su değirmeni

¹⁰ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997, s.156; Koçer, a.g.e., s.124.

¹¹ Koçer, aynı yerde.

¹² İzzet Sak – Cemal Çetin, **45 Numaralı Konya Şer'îye Sicili**, Selçuklu Belediyesi Kültür Yay., Konya 2008, s.401.

¹³ Konya'da Vadi-i Meramda Yenice değirmeni diye bilinen değirmenin 12/1 hissesi 50 guruşa satılmıştır. Bkz. KŞS, 45/229-2.

¹⁴ BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Cevdet İktisat, 1334.

¹⁵ Zira; Arşın eskiden beri doğuda ve Osmanlıda kullanılan bir cins uzunluk ölçüsüdür. Değişik çeşitleri bulunmakla beraber Zira-i Mimarî adı verilen bu uzunluk 75.8 cm. idi. Bkz. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügâti**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s.19.

¹⁶ BOA, A.DVN(Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Kalemi), 27/40.

¹⁷ BOA, DH, MKT(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1973/59.

¹⁸ KŞS, 38/281-2.

inşası için 8.000 kuruş ödeme tahsis edildiğine dair şûrâ-yı devlet reisi imzalı belgeye rastlayabilmekteyiz¹⁹. Ayrıca, Konya’da 12 hissede 1/2 hissenin Hacı Kaymas köprüsünün tamir ve bakımına vakf edildiğine²⁰, 4 kıyye de 150 dirhem hissenin yarısının cami imamına tahsisine²¹, Seme de 3 kuruş mu katalı vakıf arsası üzerine inşa edilmiş olan Kavak değirmeninde mevcut 1 kuyye hissesi ile senede 10 kuruş konevî vakfına mukataalı vakıf arsasına inşa edilmiş Çeşnigür değirmeninde olan 1 göz değirmen hissesinin müderris mesud-zâde medresesine vakf edildiğine²² ve yine Vadi-i Meram’da mevcut Midilli adlı mahalde 2 çarh üzere iki göz asiyâbın bir gözünde olan 400 dirhemde 120 dirhem hissesini Yaka’da Dehreller çeşmesi diye bilinen çeşmenin su yolunda ve çeşmenin gerekli olan tamir bakımına sarf oluna diye vakf edildiğine şahit olmaktadır²³.

Değirmen hisselerinin vakf edilmesi hususunda sayısız belgeye ulaşmak mümkündür. Şeriye sicilleri genelde kaza merkezlerinde kadılar tarafından oluşturulduğu için sicil kayıtlarına konu olan hususlar şehir merkezlerini genelde kapsamaktaydı. Konumuz su değirmenleri olduğu için Konya merkezde de Meram (Vadi-i Meram) bölgesi değirmenlerin yoğun olduğu bölge konumundadır. Bu yüzden örneklerimiz genelde Vadi-i Meramdan olmaktadır. Yine bir sicil kaydında hayır sahibi Derviş Ulaş evladından Mehmed bin Ali adlı şahıs “Ceddım Sahib-i hayr Derviş Ulaş Silk-i mülkünde olan ulaş değirmeni demekle marûf 12 sehm(hisse) tabir olunan değirmenin 5 Sehmını (hissesi) Kalander-hâne zaviyesine sarf olunmak üzere vakf ve ta’yin etmiştir.” diye mahkeme huzurunda beyanda bulunmaktadır²⁴. Ayrıca Vakfa ait değirmen örneğine de rastlamak mümkün olmaktadır²⁵.

Değirmen satışları belirli bir rayic üzerinden olmaktan ziyade üretimdeki istikrarına, kaç göz yani taş olduğuna, meskûn mahalle yakınlığına göre değişkenlik arz etmekteydi. Her şeye rağmen, pek sık el değiştirdiği söylenemez. Devlete ait olanı, vakıf malı olanı, çok ortaklı olanı gibi çeşitlilik söz konusu idi. Bu yüzden değirmen satışlarına sıklıkla rastladığımız söylenemez. Buna rağmen bazı örnekler vermeye çalışacağız: Vadi-i meramda Yenice değirmeninde olan 12/1 hisse 50 kuruşa²⁶ İnsuyu kazasında nefsi-i İnsuyu adlı köyde bulunan Kara

¹⁹ BOA, MF.MKT.560/10. (NOT:MF. MKF var: Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif)

²⁰ 1 Zîl-kâ’de 1283/7 Mart 1867. KŞS, 92/30-1.

²¹ 5 Ramazan 1282/22 Ocak 1866. KŞS, 105/116-2.

²² 5 Ramazan 1282/22 Ocak 1866. KŞS, 91/5-2.

²³ 1 Zîl-hicce 1253/26 Şubat 1838. KŞS, 73/173-1.

²⁴ 4 Ramazan 1135/08 Haziran 1723.

²⁵ 14 Zîl-hicce 1071/10 Ağustos 1661 tarihli hüccette İnsuyu kazasında mevcut bulunan İlhan Değirmeni diye bilinen Turgudoğlu vakfına ait değirmene vekil tayin edildiğine dair hüküm bulunmaktadır. KŞS, 11/122-1.

²⁶ 6 Rebiü'l-âhîr 1127/11 Nisan 1715. KŞS, 45/229-2.

Sadık Değirmeninde 12 hissenin 1.1/4 (1,25) hissenin 49 kuruşa²⁷, Hatunsaray nahiyesinde May köyünde mevcut 1 göz olan Göçeroğlu değirmeninde 12 hissede 1/2 hisse (0,5) 1900 akçeye²⁸, yine Hatunsaray May köyünde Baş değirmende 12/4 vukiyye hisse, günün rayicinden 5.000 akçeye satılmıştır²⁹. Bir karşılaştırma olması bakımından İstanbul'da 1808 yılında 4 at 1 değirmen taşı 3,000 kuruşa satılmıştır³⁰. Gerek istikrarı gerekse maliyet masraflarının çokluğu sebebiyle kıraç değirmeni su değirmenine nazaran 5-6 kat daha pahalı olabilmektedir.

Kira bedelleri de kanaatinizce satış gerekçelerinde olduğu gibiydi. Yani değirmenin verimliliği, istikrarı kira bedelinin belirlenmesinde önemli bir faktördü.

Mesela Vadi-i Meram da Ulaş değirmeninde 12 sehm (hisse) de 1 hisse yıllık 8 kirası kuruş olarak tespit edilmekte ve fakat değirmenin 200 yılı aşkın bir süredir faal durumda olduğu da vurgulanmaktadır³¹. Olağı diye tabir olunan değirmenin 12 okka olan hissesinin tamamı 3 yıllığına 220 guruşa kiraya verilmekte³², yine Vadi-i Meramda Çeşnibir Değirmeni 1 yıllığına 1738 yılında 120 kuruşa kiraya verilmiştir³³. Kaç göz olduğu herhangi bir vakfa arsası mukataalını çok ortaklı bunlar tam olarak bilinmediği takdirde doğru kira rayici belirlemek oldukça zor olacaktır. Ama bütün bunlara rağmen su değirmenlerinin satış fiyatının 500-600 kuruş olduğunu var sayarsak ortalama yıllık 100 kuruş kira oldukça yüksek bir rayic olduğu kanaatine varabiliriz.

Değirmen Taşı değirmenler için olmazsa olmazlardandı en yaygın üretim İzmir Foça'da idi. Bunun yanı sıra yöresel taş tedariki de mevcuttu. Taşlar Horos ve Çarh diye tanımlanmaktaydı. Ebat olarak Horos daha küçük Çarh ise daha büyüktü. Horos 8 karış (20-25 cm)e 8 parmak (2cm) yani 1,60x16 cm. Çarh ise 12 karış 8 parmak idi 2,40x16cm fiyat olarak ise Horosun çifti 30 kuruş Çarhın çifti ise 50 kuruştü³⁴. Foça'da Seng-i Âsiyab mukataası mevcuttu. Konya'da ise su diremi (Sille) Tat'da³⁵ Karaman Tavşanlı'da³⁶ ve Hatunsaray'da Kuru Cibil (Kuru Dağ) tabir olunur havalide değirmen taşı imal edildiğine dair

²⁷ 2 Zil-kâ'de 1126/9 Kasım 1714. KŞS, 45/104-2.

²⁸ 1 Rebiü'l-Âhir 1071/4 Aralık 1660. KŞS, 10/177-5.

²⁹ 1 Zil'kâ'de 1071/28 Haziran 1661. KŞS, 11/94-3.

³⁰ Aynural, a.g.e., s.105.

³¹ 25 Zil-hicce 1135/26 Eylül 1726. KŞS, 49/46-2.

³² 23 Zil-kâ'de 1138/23 Temmuz 1726. KŞS, 50/170-3.

³³ KŞS, 54/112-3.

³⁴ Aynural, a.g.e., s.86; 1584 yılına ait tahrirde Sudirhemi nahiyesi Tat karyede 1 taş 10 guruş. TK, 104.

³⁵ BOA, TD(Tahrir Defteri), 415; Tapu Kadastro, KKA(Kuyud-u Kadime Arşivi), TK, 104.

³⁶ Proje kapsamında yaptığımız saha araştırması esnasında edindiğimiz bilgidir.

bilgi mevcuttur³⁷. İstanbul'da 1739 senesinde 69 adet Un değirmeninde ortalama taş sayısı 3.2 idi. Yine bu değirmen sahiplerinin 36'si Müslim, 28'i gayr-i Müslim, 17 adedi ortaklık şeklinde 5 adet değirmen ise Müslim-gayri Müslim ortaklığı şeklinde işletilmekteydi³⁸. İstanbul'da 1 çarh için 20 kilo buğday (yaklaşık) 640kg. hububat tahsis edilmekteydi³⁹.

1763 de ise 69 olan değirmen sayısı 126'ya çıkmıştır. 43 adet fırın Müslümanlara ait, 26'sı ortaklı, 17'si tek kişilik, 49 adedi gayr-i Müslimlere ait bunun 38 adedi ortaklı 11 tanesi tek kişilik geriye kalan 34 adet değirmen ise Müslim-gayr-i Müslim ortaklığı şeklindeydi. Söz konusu ortaklıklar 2-3 nadiren 4 ya da 5 kişiden oluşmaktaydı⁴⁰. Görüldüğü üzere, o dönemin en önemli sanayi ünitesi olan değirmencilikte azınlık diye tabir olunan gayr-i Müslimler yıllara sari giderek artan oranda değirmen işletmeciliğinde mesafe kat etmişlerdir. Bu arada sevindirici olan müslim, gayri-müslim ortaklığının da artmakta olduğudur. Bu tespitler ışığında diyebiliriz ki, Müslüman haneler içerisinde çiftçilik daha büyük oranda iken gayr-i Müslim haneler arasında çiftçilik dışı meslekler ön plana çıkmaktadır⁴¹.

Değirmenlerin vergilendirilmesi Osmanlı maliyesi açısından önemli yekûn teşkil etmekteydi. Her değirmen "bab" yani işleyen değirmen taşı üzerinden vergilendirilmiştir. Ortalama işlediği her ay için 5 akçe vergi tahakkuk ettirilmiştir⁴². Neticede 12 ay için aylık 5 akçeden 60 akçe 6 ay için ise aylık 5 akçeden 30 akçe vergi alınmaktaydı⁴³. Yine hububat öğütmeye gelenlerden kayıtlardan anladığımız kadarıyla Değirmenciler 30 kile de 1 kile değirmen hakkı almaktaydılar⁴⁴.

³⁷ Hatunsaray nahiyesinde Tab'ı Deste (?) köyü yakınlarında Kuru Cibil mahallinde değirmen taşı keserken İbrahim bin Mehmed fevt olmuştur. 3 Şaban 1138/06 Nisan 1726. KŞS, 50/43-1.

³⁸ Aynural, s.105-106.

³⁹ Aynural, s.91.

⁴⁰ Aynural, s.92.

⁴¹ Çoğunluğu Müslüman olan Üstüne köyünde yaptığı çalışmada gayr-i Müslimler %14 bakkal, %15 değirmenci, %6'sı oduncu, %2'si sabuncu, terzi, yüncü (muýtâb), debbağ, abacı, fırıncı, taşçı vs. idi. Bkz. Geniş bilgi için; Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998, s.188 vd.

⁴² M.Akif Erdoğan, "Karaman Vilayeti Kanunnâmeleri", **OTAM**,(Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi) Sayı:4, Ankara 1993, s.484.

⁴³ Yigit, a.g.m., s.105; Konya'ya bağlı Sudirhemi ve Hatunsaray'a bağlı köylerde mevcut değirmenlerden alınan vergi aylık 5 akçe olarak görülmektedir. Bkz. BOA, TD, 40; BOA, TD, 63; BOA, TD, 415 BOA, KKA, 104.

⁴⁴ KŞS, 3/75.

KAYNAKÇA

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Cevdet İktisat, 1334.

BOA, A.DVN(Bab-ı Asafı Divan-ı Hümayun Kalemî), 27/40.

BOA, DH, MKT(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî), 1973/59.

BOA, MF.MKT.560/10. (NOT:MF. MKF var: Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif)

BOA, TD,(Tahrir Defteri) 40.

BOA, TD,(Tahrir defteri) 63.

BOA, KKA, 104.

BOA, TD, (Tahrir Defteri) 415.

Konya Şer'îye Sicilleri:

KŞS, 3

KŞS, 10

KŞS, 11

KŞS, 38

KŞS, 45

KŞS, 49

KŞS, 50

KŞS, 54

KŞS, 91

KŞS, 92

KŞS, 105

Araştırma İnceleme Eserler

AYNURAL,Salih , **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

CİPOLLA, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, (Çev: Mehmet Sırrı Gezgin), Ötüken Yayınevi, İstanbul 1992.

1992. ERDOĞRU Mehmet Akif , “Karaman Vilayeti Kanunnâmeleri”, **ÖTAM**,(Osmanlı Tarih Arastirmalari Merkezi) Sayı:4, Ankara 1993, s. 467-516.

GÜRAN Tevfik , **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998.

KOÇER Doğan , **Karaman Temettu'ât Defterleri I**, Karaman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Karaman 2007.

SAK İzzet – Cemal Çetin, **45 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili**, Selçuklu Belediyesi Kültür Yay., Konya 2008.

SERTOĞLU Midhat , **Osmanlı Tarih Lügâti**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

ÜNAL Mehmet Ali , **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997.

YİĞİT, Ahmet , “XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Lıvasında Değirmenler”, **M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (İLKE)**, Bahar 2007, Sayı: 18, s. 98-154.

Hamid Paşa'nın Van Valiliği Hamid Pasha's Governorship of Van Province

Taner Aslan*

Özet

Bu çalışmada, 1883-1887 tarihleri arasında Hamid Paşa'nın Van Vilayeti valiliği ele alınmıştır. 1883 tarihinde Van Vilayetine vali atanan Paşa, görevi süresince, vilayetin; ekonomik, sosyal, eğitim ve kültürel kalkınmasına yönelik önemli hizmetlerde bulunmuştur. Buna dair farklı zamanlarda iki rapor hazırladığı da görülmektedir. Bunun yanı sıra vilayetin asayiş ve güvenliğini sağlamaya yönelik önemli adımlar atmıştır. Özellikle Ermeni örgütlerinin bölücü faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Ermeniler, gizli ya da açıktan planlı ve programlı bir tertibin ürünü olduğu anlaşılan amaçlarının önünde engel gördükleri Vali Hamid Paşa'yı Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet ederek görevden aldirmaya çalışmışlar, bunda muvaffak olamayınca valiyi zehirleyerek öldürmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hamid Paşa, Van Vilayeti, Sosyo Kültürel Faaliyetler, Ermeni Sorunu.

Abstract

In this study, we focus on the Hamid Pasha's Governorship of Van Province. The Pasha, who was appointed as the governor of Van province in 1883, has fulfilled important services in terms of economic, social, educational and cultural development of the province during his administration. It is known that he prepared two reports regarding this topic. In addition to this, he is also known to have taken some important steps to ensure the peace and security of the province. Especially, he tried to prevent separatist activities of the Armenian organizations. Armenians, who considered the pasha as a threat to their plans, which were realized secretly or openly, complained him to Ottoman Ministry

* Doç. Dr., Akşaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kampüsü Akşaray. E-posta: taner.aslan4@gmail.com

of the Interior and tried to force him out of duty; and after failing in that plan, they finally poisoned and killed the governor.

Keywords: Hamid Pasha, Van Province, Socio-Cultural Activities, Armenian Question.

GİRİŞ

Van Vilayeti coğrafi ve demografik açıdan oldukça hassas bir bölgedir. Hamid Paşa bu hassas dönemde Van Vilayetine vali atanmıştır. Görevi süresince vilayetin sorunlarına yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur. Gerekli ıslahatların yapılmasıyla, bu sorunların ortadan kalkacağı inancıyla; eğitim, imar, yönetim, sağlık sorunlarının giderilmesine ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasına öncelik verdiği, hazırladığı raporlarda görülmektedir. Şehrin her açıdan inkişafını sağlamak çabasında olan Hamid Paşa'nın valiliği aynı zamanda Ermeni örgütlenmelerinin ve hareketlenmelerinin başladığı ve gelişme gösterdiği bir dönemdir. Ermeni komitacılarının faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip eden Hamid Paşa, onların menfi faaliyetlerini önlemeye çalışmış, hukuk dışına çıkmamıştır. 1878 Berlin Antlaşması ve sonrasında Avrupalı devletlerin Ermenilerle ilgili isteklerinin ve baskılarının arttığı bir dönemde, Ermenilerin vilayetin güvenliğini ve asayişini bozan hareketlerde bu hassas dengeyi gözeterek, Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Ermenilerin devletin hukuk-ı şahanesini ihlal eden faaliyetleri, Ermeni komitacılarının hareket alanını kısıtlamıştır. Komitelerin ihtilal fikirlerinin yayma ve geliştirmelerinin önünde önemli bir engel olarak gördükleri Hamid Paşa'yı, Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet ederek ondan kurtulmak istemişler, bunda da başarılı olamayınca Malta asıllı Van Belediyesi eczacısı Luigi Damato'ya zehirlettirerek öldürtmüşlerdir.

Van Vilayeti, konumu itibarıyla hem Rusya'ya hem de İran'a yakın olması, stratejik olarak Ermeni komitacılarının merkez olarak tercih ettiği bir yerdi. Nüfus bakımından Vilayetin çoğunluğunu teşkil etmeseler de Ermenilerin varlığı Van'ı ilgi odağı haline getirmiştir. Özellikle bir dönem Ermeni Patrikliği görevini de yürütmüş olan Van doğumlu Mugurditch Khrimian'ın (Mıgırdiç Hırimyan) görevinden sonra İstanbul'u değil Van'ı tercih ederek patriklik yapmış biri olarak Ermeniler üzerinde önemli tesir uyandırmıştır. Onun Van'daki varlığı Ermeni komitacılarının ihtilal teşebbüslerinin gelişimine doğrudan katkı sağladığını söyleyebiliriz. Van'a gelmeden önce İstanbul'da vaizliği döneminde Ermeni gençlerine Ermeni devleti kurma fikri aşıladığı bilinmektedir. Onun vaazlarındaki en dikkat çekici unsur buydu. Khrimian'la birlikte Ermeni ruhanî reisleri Ermeniler arasında millî hislerin oluşmasında mühim rol oynamışlardır.¹

¹ Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdiç Kırımyan", *Akademik İncelemeler*, Cilt:2, Sayı:1, Yıl:2007, s. 259, 262. (257-289).

Çalışmada Hamid Paşa'nın Van Vilayetine dair 13 Şubat 1877 ve 25 Kasım 1887 tarihli iki layihasına göre Van Vilayetinin sosyo-kültürel durumuna dair ortaya koyduğu görüşleri ile yine bu layihalara göre Van Vilayetinde Ermeni sorunu ele alınmıştır. Bu layihaların yanı sıra onun döneminde hem sosyo kültürel çabalar hem de Ermeni sorunu Başbakanlık Osmanlı Arşiv verileriyle de desteklenmiştir. Hamid Paşa, Van Vilayetinin birçok sorunla yüz yüze geldiği zorlu bir dönemde valilik yapmıştır. Vilayetin sosyo kültürel, imar ve iktisadî sıkıntılarının yanı sıra; Rusların Kafkasları istila etmesiyle katliamdan kaçan Kafkas halkının Van Vilayetine iskânı, aşiretler arasındaki kan davaları, Ermeni-Kürt çekişmeleri, Ermeni komitacılarının ihtilal faaliyetleri gibi sorunların çözümü ele alınmıştır.

1. Van Vilayeti

Van, bugün Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat-Van bölümündeki Van gölü kapalı havzasında yer almaktadır.² Van bölgesinin 1548 yılında Safevi Devleti'nden alınmasıyla İran sınırında önemli bir serhad şehirleri arasında yer almıştır.³ Van Eyaletinin (Beylerbeyliği) idarî taksimatında Van, Bitlis, Hakkari, Muş ve Ağrı sancakları yer almıştır.⁴ Ağrı daha sonra Erzurum Vilayetine bağlanmıştır.⁵ Hamid Paşa'nın valiliği döneminde 1885 tarihinde Fransızca çizilmiş olan Van Vilayeti haritasına göre sınırları güneyde Musul Vilayeti, kuzeyde Erzurum Vilayeti, batıda Bitlis Vilayeti ve doğuda İran ile çevrildiği görülmektedir.⁶ Bu haritada vilayetin 1885 tarihindeki nüfusuna dair veriler de mevcuttur. Buna göre; 119860 toplam nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Vilayetin 1315 (1897/1898) tarihli Van Vilayeti Salnamesine göre toplam 169.377 olan nüfusunun 66.427'si gayrimüslimdi.⁷ 1900'lü yılların başlarında Van, Bitlis'ten sonra Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu ikinci vilayetti. 1914 yılında yapılan resmî nüfus istatistiklerine göre Van'ın 247.172 olan toplam nüfusun 67.792'si Ermeni idi. Bu nüfus istatistikinde bu tarihte Hakkari Van'a bağlı bir sancak, Adilcevaz'da kazası idi.⁸ General

² Orhan Kılıç, "Van", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 505, 509-510. (505-510).

³ Salih Uluçay, "El Aman Hamı ve Köse Hüsrev Ağa Üzerine Bir Değerlendirme", *BEU SBE Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1, Yıl: 2012, s. 71. (70-83).

⁴ Faruk Kaya, "Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: 7, Sayı: 29, Yıl: 2014, s. 563. (562-572).

⁵ E. Dayı (Derinsu), "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul 2004, s. 137. (137-144).

⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (bundan sonra BOA), *Haritalar (HRT.b.)*, 2494.

⁷ Kılıç, a.g.m., s. 505, 509-510.

⁸ Cemalettin Taşkiran, "1915 Van İsyanı", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, Yıl: 2014, s. 1. (1-13).

Harbord ve beraberindeki heyet 1919 yılının sonlarında Doğu Anadolu'da yaptığı incelemelerde Van Vilayeti'nin nüfusuna dair bazı istatistikler hazırlamışlardır. Bu istatistiklerde Van Vilayeti'nin nüfusu 350.000 gösterilmektedir.⁹

1871 Vilayet Nizamnamesine göre Van Vilayetine idarî taksimata göre Van ve Hakkari sancakları bulunmaktaydı.¹⁰ 1301 (1883-1884) tarihli Devlet Salnamesine göre ise Van Vilayeti; Van, Muş ve Mazgird sancakları ile Aşiret, Haydaranlı, Gevaş, Müküs, Ve Boylu, Erciş, Ma Karçekan, Ve Sekan Gevaş, Ma Turdoz, Şitak Mahmudi, Adilcevaz ve Parkir kazalarından oluşmaktaydı.¹¹

Van Vilayetine iktisadî hayatı genel olarak tarım ve hayvancılık eksenli gelişme göstermektedir. Bölgenin; dağlık, plato ve yaylalar ile verimli geniş ovalara sahip olması, tarım ve hayvancılığın önemli sektör ve geçim kaynağı haline gelmesini sağlamıştır. Tarımda oldukça çeşitlilik göze çarpmaktadır. Başlıca; hinta, çavdar, arpa, darı ve pirinç ekimi yapılmaktadır. Sebze ve meyvecilik de önemli ekonomik girdiler arasında yer almaktaydı. Bakla, fasulye, kavun, karpuz, kendir, bamya gibi birçok sebze yetiştirilmekteydi. Van Gölü'nde göl vapur taşımacılığının başlaması, ekonomik hayatta önemli bir canlılık yaşanmasına yol açmıştır. Van gölü bu yönünün yanı sıra balıkçıların önemli bir geçim kaynağıydı. Buradan tutulan balıklar (inci kefalı) tuzlanarak İran ve Rusya başta olmak üzere doğu ülkelerine ihracı yapılmaktaydı.¹²

2. Hamid Paşa'nın Van Valiliği

Van Vilayeti Valisi Hasan Paşa'nın sıhhatinin bozulması üzerine yerine Bitlis Vilayeti Valisi Arif Paşa düşünülmüş, onun da benzer şikâyetlerinden dolayı¹³, Hakkari Vilayeti Valisi Hilmi Paşa tayin edilmek istenmiş, ancak onun hakkında olumsuz rapor alınması üzerine eski Urfa Mutasarrıfı Hamid Paşa 24 Ekim 1883 tarihinde, Meclis-i Vükela kararıyla Rumeli Beylerbeyi rütbesiyle Van Valiliği'ne tayin edilmiştir.¹⁴ Tayin edildiğinde 2 Mecidiye ve 2 Osmanî nişanı

⁹ Enis Şahin, "Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı: 1, Yıl: 2008, s. 393. (383-340).

¹⁰ Recai Sanal, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 22, Yıl: 1998, s. 176. (173-200).

¹¹ *1301 Taribli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani*, 39. Defa, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1301, s. 57, 528-530.

¹² *Van Vilayeti Salnamesi*, Birinci Defa, Vilayet Matbaası, Van 1315, s. 156-161.

¹³ Akif Paşa, Sadaret Makamına yazdığı yazıda devlet hizmetindeki görevlerinden bahsettikten sonra, hastalığını ve yaşlılığını öne sürerek, İstanbul'da kalmayı istemiş, sadrazam imzasıyla İstanbul'da ikametine izin verilmiştir. *BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)*, 188/29-1, 2.

¹⁴ *BOA, İrade Dabiliye (İ.DH.)*, 910/72332.

sahibi olduğu görülmektedir.¹⁵ Bu görevindeyken de 1 Mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹⁶ Hamid Paşa'nın, vilayette eğitimin, bayındırlık işlerinin, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi gibi; kültürel, sosyal ve iktisadî gelişmelerin yanı sıra Ermeni komitacıların devletin mukadderatına yönelik fiillerine karşı tedbir aldığı görülmektedir. Paşa, vilayet dâhilinde gözle görülür çalışmalar yapmasına rağmen, bölgenin gelişmesinden ziyade, farklı amaçlar peşinde koştuğu anlaşılan Ermenilerin şikâyetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu şikâyeti araştırmak üzere 4. Orduyu Hümayun müşiri görevlendirilmiştir. Araştırma sonucuna göre Hamid Paşa'ya isnat edilen tarafgirlik suçlamasının görevinden alınmasına yeterli bir sebep oluşturmadığı görülmektedir.¹⁷ Hamid Paşa ile ilgili şikâyet Meclis-i Vükela müzakeratında ele alınmış, Paşa'nın vilayette meydana gelen olayın ortadan kaldırılması için çaba sarf ettiği ve her iki tarafa (Ermeni-Kürd çekişmesi) da hoşgörülü davrandığı anlaşılmıştır. Ancak Meclis-i Vükela'da alınan kararda Paşa'nın görevinden azli ve yerine Bitlis Valisi Arif Paşa'nın getirilmesinin gereğine işaret edilmiştir.¹⁸ Arif Paşa'nın Van Valiliğine tayinine dair irade çıkmıştır (14 Şubat 1886).¹⁹ Arif Paşa her ne kadar Van Vilayeti Valiliğine tayin edilmiş olsa da Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti valiliği ile değiştirilmiştir. Bu değişiklik Hamid Paşa'nın görevine devam etmesine yol açmıştır (16 Şubat 1886).²⁰ 1303 ve 1304 tarihli Devlet Salnamelerine göre Hamid Paşa'nın Van Valiliğinin²¹, Arif Paşa'nın da Bitlis Valiliğinin devam ettiği görülmektedir.²² Zira Arif Paşa yaşlı ve hastalığını öne sürerek Van yerine başka bir yerde istihdam edilmesi talebi üzerine, Cezair-i Bahri Sefid Valiliği'ne tayin edilmiş, ancak Paşa'nın daha yakın bir yer talebindeki ısrarıyla Bitlis Vilayetinde kalmıştır.²³ Hamid Paşa'nın menfur bir şekilde zehirlenerek öldürülmesi²⁴ üzerine Makedonya Vilayetine bağlı Serfiçe Sancağı eski mutasarrıfı Halil

¹⁵ BOA, *İrade Dabilye* (İ.DH.), 996/78686; *1303 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet 1303, s. 457.

¹⁶ BOA, *İdare Dabilye* (İ.DH.), 996/7.

¹⁷ BOA, *İrade-Meclis-i Mahsus* (İ.MMS.), 83/3595.

¹⁸ BOA, *Meclis-i Vükela* (MV.), 10/30.

¹⁹ BOA, *İrade Dabilye* (İ.DH.), 978/77213.

²⁰ BOA, *Yıldız Sâdâret Resmî Mârûzât Evrakı* (Y.A.RES.), 32/43-1; BOA, *İrade Dabilye* (İ.DH.), 979/77298.

²¹ *1303 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, s. 457.

²² *1303 Tarihli Salname*, s. 356; *1304 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, 42. Defa, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1304, s. 317.

²³ BOA, *İrade Dabilye* (İ.DH.), 979/77298.

²⁴ Ermeni komitacılar Van valiliği yapmış olan Ali Rıza Paşa'yı da öldürmüşlerdir. Bkz. Hasan Oktay, "Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *Yeni Türkîye*, C. XXXVIII, Semih Ofset, Ankara 2001, ss. 832-838.

Efendi, Rumeli Beylerbeyliği rütbesine terfi ettirilerek Van Vilayetine tayin edilmiştir (8 Şubat 1807).²⁵

Ermenilerin Van Vilayeti dâhilindeki faaliyetlerinin önünde engel gördükleri Valiyi, komplo kurarak şikâyet yoluyla görevinden azlettirmeyi amaçlamışlar, ancak bunu başaramayınca bu defa valiye suikast girişiminde bulunmuşlardır. Hamid Paşa'nın suikast sonucu öldürülmesinden sonra, Halil Paşa tayin edilmiştir.²⁶ Ermeni komitacılar, Vilayette Ermenilerin isyan ve ihtilal hazırlığı içinde olduklarını deşifre eden Hamid Paşa'yı ortadan kaldırmak için yeni bir komplo kurmuşlardır. 7 Mart 1886 tarihinde Tıbbiye Mektebi'nden mezun olup aynı tarihte Van Vilayeti Belediyesine eczacı olarak tayin edilen, Hamid Paşa'yı daha önce Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet eden ancak bundan bir netice alamayan Ermeni komitacılarıyla yakın ilişkisi olduğu bilinen Malta asıllı Luigi Damato (Luigi Efendi) zehirleyerek öldürmüştür.²⁷ Belediye doktoru Aristidi Efendi, Hamid Paşa'nın kalp hastalığı olduğunu belirtmektedir. Vefatı şüphe uyandırdığından bilirkişi heyeti oluşturulur. Bu heyette Askerî Hastahane başhekimi Necip İhsan, Belediye eski doktoru Hasan Efendi, Askerî Hastahane doktoru Nikolaki Efendi bulunmaktaydı. Doktor Hasan Efendi bu araştırmayı yaptıktan kısa bir süre sonra İstanbul'da Gureba Hastahanesi'ne tayin olur. Hasan Efendi'nin, Paşa'nın vefatının hemen akabinde tayininin çıkması da şüpheli bulunur. Bu vakaya dair ifade vermek için çağırılır. Bilirkişi heyetinin incelemelerinde kalp hastalığından dolayı Kloralhidrat, Balık Yağı, Sülfat, Bromür gibi ilaçlar kullandığı anlaşılmaktadır. Belediye tabibi Aristidi tarafından yapılan tetkikler sonucu Paşa'nın kanında yüksek miktarda Kloral hidrata rastlanmıştır. Kloral hidratın aşırı dozlarda alınması, hastanın kloralhidrat zehirlenmesiyle karşı karşıya kalarak, solunum yetmezliği sonucu ölümüne yol açmaktadır.²⁸ Bunu dikkate alan heyet, Hamid Paşa'ya bu ilacı Belediye Eczacısı Luigi Efendi'nin verdiğiine dair rapor hazırlar. Mahkeme bu rapora istinaden Luigi'yi suçlu bulur. Luigi'nin ilaç kayıt defterine kayda geçmediği anlaşılan ilacın 50 gram eksik olduğu inceleme sonucu tespit edilmesiyle adı geçen kişi, Hamid Paşa'yı taammüden adam öldürmek suçlamasıyla tutuklanır.²⁹ Luigi'nin olaydan sonra yakalanması üzerine İngiliz vatandaşı olduğuna dair teşebbüslerde

²⁵ BOA, *İdare Dabilye (İ.DH.)*, 1019/80433.

²⁶ *1304 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, s. 416.

²⁷ BOA, *İdare Dabilye (İ.DH.)*, 1067/83667, s. 1, 2.

²⁸ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kloralhidrat> erişim tarihi. 12.12.2015; <http://www.tedavin.com/saglikca/9084-kloralhidrat-zehirlenmesi.html> erişim tarihi 12.12.2015.

²⁹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 11/19, s. 2, 3. Luigi Damato'nun tutuklanma süreci ve daha sonraki gelişmeler hakkında bilgi için bkz. Yahya Yeşilyurt, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanların Rolü: Luigi Damato Vakası", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 Yıl: 2014 Bahar, ss. 261-282.

bulunulur. Ancak hem Hamid Paşa'nın ölümünde oynadığı rol ve hem de yolsuzluk yaptığına dair güçlü deliller olması sonucu değiştirmemiştir.³⁰

3. Van Vilayetinde Islahatlar

Hamid Paşa'nın, Van Vilayetine vali atandıktan sonra, vilayetin mevcut sorunlarına dair çözüm üretmek için önemli çaba sarf ettiği görülmektedir. Yılın üç ayında, Van merkezinden başlayarak, kaza ve köylere kadar dolaşmasıyla, sorunları yerinde görme fırsatı elde etmiştir. Vilayetin genel problemlerini anlamada ve bunlara dair çözüm üretmede bu idarî anlayışın önemli etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

İdarî Düzenlemeler:

Hükümet, valilerden yılın her üç ayında vilayeti dolaşarak mevcut sorunları yerinde görüp, bu sorunların ortadan kaldırılması için çözüm yolları bulmalarını istemiştir. Hamid Paşa, oldukça hassas bir vilayette görev yapma bilinciyle, yılın üç ayı boyunca vilayetin her tarafını dolaşarak halkın sorunlarına çözüm üretmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle asayiş ve emniyet açısından halka güven telkin ederek itimatlarını kazanmıştır.³¹ Paşa'ya, vilayetin kaza, kasaba ve köylerine kadar dolaşarak edindiği izlenimler, vilayette yapacağı ıslahatlara dair önemli ipuçları vermiştir. Vilayet memurlarının ve güvenlik güçlerinin vilayetin sorunlarını çözmede etkin rol almalarını sağlamıştır. Özellikle, memurların ve güvenlik güçlerinin halka hizmetlerinde ve idarî görevlerinde mevcut yönetmelikler ve yasalar çerçevesine göre hareket etmelerini zorunlu kılmıştır.³² Güvenlik güçleri ve mahkemeler, vilayette asayiş ihlal edenleri, yasaların kendilerine verdiği yetki ve görevler nispetinde cezalandırarak, asayiş ve emniyet sağlamıştır. Kanunlara uymayanlara karşı kararlılıkla durulmasıyla vilayette hukuksuzluk ve adlî vakalarda önemli bir azalma meydana gelmiştir. Yasalara ve kanunlara göre hareket edilmesiyle herkesin eşit ve yasal çerçevede güvenliği sağlanmıştır.³³ Asayiş ve emniyete verilen önem halka güven telkin etmiştir.³⁴

İmar İskan Faaliyetleri:

Anadolu coğrafyası özellikle Rusların Kafkasları istila etmesiyle birlikte önemli göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bunun yanı sıra Rusların Balkanlarda Hristiyan unsurları kışkırtarak birlikte, Balkan topraklarındaki Türklerin yerlerinden edilerek Anadolu'ya göç etmelerine yol açtıkları bilinmektedir. Kafkas halkları, Rusların tazyikleri sonucu katliama uğramamak için oldukça zor koşullarda Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Devlet,

³⁰ BOA, *İrade Dabiliye (İ.DH.)*, 1067/83667.

³¹ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 1.

³² BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 2.

³³ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 8-9.

³⁴ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 1.

medeniyet anlayışı gereği göç eden unsurlara dinî ve etnik yapısına bakmaksızın yardım ve himayede bulunmuştur. Van bölgesine ilk göçler 1864 yıllarında başlamıştır. 93 harbinden sonra bu göçler hız kazanmıştır. 1879'da başlayan göçler Hamid Paşa'nın valiliği döneminde de devam etmiştir. Van Vilayetine gönderilen göçmenlere vilayet imkânlarını en üst düzeyde tutmuş, ayrıca halkın da göçmenlere sahip çıkmaları hususunda telkinde bulunulmuştur. 1879 tarihinden itibaren Van Vilayetine 1200 hanenin göç ettiğini görmekteyiz. Bu göçler Kafkaslardan özellikle Çerkezlerden oluşmaktaydı. Bu muhacirler, Van Vilayetine; Malazgirt, Bulanık, Varto, Ahlat ve Adilcevaz kazalarında kurulan 20 köye yerleştirilmişlerdir. Bu göçmenler Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlere dağıtılmışlardır. Ermeni Patriği adı geçen kazalara göçmen yerleşimini engellemek için İngiliz elçisi Layard'a müracaat etmiş ancak sonuçsuz kalmıştır. Devletin bu bölgede Ermeni nüfusa karşı denge unsuru kurmak gibi bir amacı yoktu. Bölgenin kullanılmamış tarımsal arazisinde ekonomik ve iktisadi canlılığı artırmaktı.³⁵

Van Vilayetine gönderilen göçmenler için Adilcevaz Kazasında yeni iskân birimleri kurulmuştur. Göçmenlerin barınmalarını karşılamak için evler yapılmış, işeleri temin edilmiştir. Ziraat için elverişli bölge olmasından dolayı göçmenlere ziraî bilgiler verilmiş, tarım ve hayvancılığa sevk edilmek suretiyle sosyal ve iktisadî hayatlarına katkı sağlanarak, kalıcı yerleşmeleri sağlanmıştır. Ziraî araç ve gereçler de tedarik edilerek kendilerinin üretim yapmalarına imkân verilmiştir. Göçmenlerin psikolojik durumlarının düzeltilmesi için bizzat Hamid Paşa göçmenlerle ilgilenerek devletin maddî ve manevî destekle yanlarında olduğunu hissetmelerini sağlamıştır.³⁶

Van Vilayeti oldukça elverişli bir coğrafyaya sahipti. Ancak bu avantaja çevrilememekteydi. Hamid Paşa, vilayetin gelişmesinin ticaretle ve halkın bu hususta daha etkin rol oynamasıyla mümkün olacağı inancındaydı. Özellikle vilayeti dolaştığı dönemlerde, en önemli eksikliğin düzgün yollardan mahrum olmasını görmüş, valiliği dönemi boyunca bu hususa önem vermiş; ticaretin geliştirilmesi, taşımının kolaylaştırılması ve merkezle irtibatın sağlanması için vilayetin büyük bir bölümünde şose yollar yaptırmıştır. 13 Nisan 1886 tarihinden 12 Aralık 1886 tarihine kadar toplam 97817 km şose yolla birlikte, bu yol üzerinde küçük ve büyük 104 adet köprü ve menfez inşa ettirmiştir. Bu da vilayete olan yatırımın önemli boyutta olduğunu göstermektedir. Bu yol, Erzurum'a 8,5 saatlik mesafeye kadar götürülmüştür. Hamid Paşa, geri kalan

³⁵ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century-the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History*, 40/1 (2006), s. 85. (pp. 80-103). "Van'a göçler 1864 yılının Mayıs ayında. Şapşıglardan küçük bir grup Van Gölü'nün kuzeybatı kıyularına, -Van Sancağının Adilcevaz Kazasına ve Muş Sancağının Ahlat Kazasına- gönderildiler ve burada birkaç köy kurdular.", a.g.m., s. 83.

³⁶ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 8.

yolun inşasına ilkbaharda başlanacağını belirtmektedir.³⁷ Şosenin kalınlığı 0,25 metre, genişliği 5-6 metre, hendek ağzlarının genişliği 1,5 metre, yolun genişliği 8-9 metredir. Bu yol yapımında 36.500 işçi çalıştırılmış, 1600 hayvan kullanılmıştır.³⁸ Ayrıca Van-Başkale yolu da bu dönemde tamamlanmıştır.³⁹ Yol yapımının yanı sıra yeni köprüler inşa edilmiş, var olan köprülerin de onarımı yapılmıştır. Özellikle Murad ve Karasu nehirleri üzerinde bulunan iki köprünün tamir edildiği görülmektedir. Bu tamir için ellibinikiyüz kuruş para ayrılmış, bir mühendis görevlendirilmiştir.⁴⁰

Hamid Paşa'nın valiliği döneminde köylere kadar bayındırlık işleri götürülerek, halkın huzur ve refahının teminine çalışıldığı görülmektedir.⁴¹ Vilayetten Sadarete yapılan ıslahatlara dair bilgi verilmiştir.⁴² Vilayetin imarı için önemli adımlar atan Hamid Paşa, Van Hükümet Konağı'nı tamir ettirmiştir.⁴³ Ayrıca Van Merkez Hapishanesi de yenilerek açılışı yapılmıştır (16 Ağustos 1886).⁴⁴

Eğitim Öğretim:

Hamid Paşa, bir toplumun ilerlemesinin nitelikli eğitim öğretimden geçirilmesiyle mümkün olabileceği düşüncesindedir. Bu cümleden olarak, Sadaretin eğitim işlerinin vilayetlerin köy ve kasabalarına kadar götürülmesi projesinde önemli görevler ifa etmiştir. Sorunların çözümü için eğitimin gereğine inanan Hamid Paşa, raporunda halkın ileri gelenlerinin de katkılarını sağlayarak bir *riüşdiye mektebinin* kurulmasını sağlamıştır. Vilayette okul açığının kapatılmasında halkın da desteğini sağladığı görülmektedir. Birçok köy ve kasabada *sıbyan mektebinin* olmamasından, bu eksikliğin bir an evvel giderilmesi hususunda gereken çalışmaları başlatmış, bu okulların yapılmasıyla buralara öğretmenler atanması için Maarif Nezareti'ne bilgi vermiştir. Ayrıca eğitimi devam eden okullardaki eğitim ve öğretime verdikleri önemin, açılacak olan okullarda da devam ettirileceği belirtilmektedir.⁴⁵

Maarif Nezareti, ülkenin kalkınmasının eğitimden geçtiğini bunun için bütün vilayetlerin eğitime önem vererek, vilayet dâhilindeki eksiklerin bir an evvel giderilerek, sağlıklı bir eğitimin verilmesi için uygun ortamın hazırlanmasını istemiştir. Bu hususa dair Hamid Paşa'nın, yılın üç ayı boyunca vilayet dâhilindeki eksiklikler arasında eğitimin önemli bir sorun olduğunu

³⁷ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 4-5.

³⁸ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 5.

³⁹ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1365/36.

⁴⁰ BOA, *Şurayı Devlet (ŞD.)*, 504/23.

⁴¹ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1375/57.

⁴² BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1395/59.

⁴³ BOA, *İrade, Şurayı Devlet (İ.ŞD.)*, 69/4095.

⁴⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1360/64.

⁴⁵ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 4-5.

görüp, buna dair raporlar hazırlayarak, çözüme yönelik adımlar attığı görülmektedir. Maarif Nezareti bütün vilayetlerden Maarif Meclisleri kurulmasını istemiştir. Bu meclisler için müdür, müfettiş ve memurlar tayin edilerek Maarif Meclisleri oluşturulmuştur. Bu meclis, vilayet dâhilindeki okulların iyi bir eğitim verebilmesi için gerekli düzenlemelerin ve ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışacaktı. Okul olmayan yerlerin tespit edilerek süratle *sibyan mektepleri* açılarak; bina yapımı, araç, gereç ve teçhizatların temin edilmesi ile öğretmen tayin edilerek eğitime hazır hale getirilmesini sağlayacaktı.⁴⁶

Aşiretler başta olmak üzere mektep olmayan köyler öncelikler arasındaydı. Hamid Paşa, maarif müdürü ile birlikte vilayeti teftiş esnasında Haydaranlı⁴⁷ vesair Kürt aşiretlere nasihat ve teşvik ile köylerinde *sibyan mektebi* açılmasını sağlamıştır. Uzun müddet mekteplerden yoksun olan aşiret köylerinde aşiret reisleri, mekteplerin açılması için senet dahi vermişlerdir. Hatta aşiretler, *sibyan mekteplerinin* inşasına da maddî destek vereceklerdi. Böylece 58 *sibyan mektebinin* inşa çalışmalarına başlanmıştır.⁴⁸ Vilayetin geneline eğitim hizmetlerinin götürülmesine gayret edildiği görülmektedir. Kürd köylerinin bütünü bu hizmetten istifa ettiği anlaşılmaktadır. *Mekatib-i İbtidaiye* ve *mekatib-i Sibyaniye* okulları açılarak bölgenin eğitim ihtiyaçları karşılanmaya çalışmıştır.⁴⁹ Mevcut *mekatib-i rüşdiyelerde* eğitim öğretimin geliştirilmesi ve *mekatib-i sibyanîyenin* ıslahı sağlanmıştır. Merkez vilayette mükemmel *daire-i maarif* oluşturulmuş olup *mekatib-i ibtidaiyenin* umumileştirilerek öğretmenlerin tedarikine dair çalışmalar yapılmıştır.⁵⁰

İktisadî Faaliyetler:

Van'da 1879 tarihinde Van çarşısının yanması, iktisadî faaliyetler ile birlikte halk temel ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekmiştir. Aynı yıl baş gösteren kıtlıkta vilayetteki olumsuzluklar arasındaydı. Hamid Paşa, Van'a tayin olduğunda insan hayatını olumsuz etkileyen bu iki sorunun ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yaparak, halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu önemli sorunları ortadan kaldırdıktan sonra vilayetin iktisadî gelişmesini sağlayacak projeler geliştirmiştir.⁵¹

⁴⁶ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* (MF.MKT.), 83/84.

⁴⁷ Yarı göçebe yarı yerleşik olan aşiret, İran sınırında yaşamış önemli ve büyük bir aşirettir. Bu aşiret Hamidiye alaylarına 7 süvari alayı oluşturmuştur. Nüfusunun 7000 ile 20000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Yakup Karataş, Eyüp Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED], Sayı: 48, Yıl: 2012, s. 347. (343-364).

⁴⁸ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* (MF.MKT.), 84/2.

⁴⁹ BOA, *Dabiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1375/57.

⁵⁰ BOA, *Yıldız Esas Evrak* (Y.EE.), 12/30, s. 5-6.

⁵¹ BOA, *Hariciye Siyasi* (HR. SYS), 2822/43.

Özellikle vilayetin birçok yerinde yol yapımı halkın üretimine önemli katkı sağlamıştır. Vilayette meyve ağaçları ve özellikle çok sayıda dut dikimi yapılmıştır. İklimin ve coğrafyanın olumlu etkisi hububat üretimi rekoltesini artırmıştır. Toprakların daha verimli kullanılabilmesi tarımın ve hayvancılığın geliştirilmesi için her kazada işi bilenlerden birer komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonlar, kırsal kesimde halka ziraî bilgiler vermişlerdir. Bunların yanı sıra dokuma ve yerel ürünlerin geliştirilmesine de öncelik verilmiştir.⁵² Hayvancılığın giderek gelişme kaydettiği vilayette bazı yün ve tiftik mensucatu da buna bağlı olarak ilerlemekteydi. Ayrıca koyun, keçi, inek gibi hayvanlardan elde edilen hayvansal ürünlerin nakliyenin kolaylaşmasıyla birlikte sevkiyatı sağlanmaktaydı. Bu durum bölgenin hayvancılıktaki gelişimini ortaya koymaktadır.⁵³

Hamid Paşa kara taşımacılığının yanı sıra göl taşımacılığının geliştirilmesinin bölge ekonomisine önemli katkı sağlayacağı düşüncesindedir. Valiliğinden kısa bir süre önce 1879 tarihinde Van Gölü'nde taşımacılık faaliyetlerinin başladığını görmekteyiz. Maarif Nezareti memurlarından Artin Sarrafyan ve Abraham Kafafyan devletten aldıkları imtiyazla 13 Ekim 1879 tarihinde *Van Gölü Şirket-i Osmaniyesi* adıyla bir şirket kurmuşlardır. Artin Efendi bu şirket için gerekli kaynağı temin etmek için sadece Ermenilerden destek istemiştir. Artin Efendi'nin bu teşebbüsünün senkronize olarak Ermeni ayrılık hareketleri ile bağlantısı olduğu akla yatkın gelmektedir.⁵⁴ Hamid Paşa bu vapur şirketinin farklı emeller içinde olmasından dolayı Van Gölü'nde taşımacılık için Harbiye Nezareti'nden vapur istihdam edilmesi için müracaatta bulunmuştur. Taşımacılıkta kullanılacak vapurların her birinin seksen, yüz ve kırk ton ağırlığında olmasının uygun olacağı bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti Van Vilayetinin talep ettiği vapur işletme yetkisini vermiş, vapur içinse Harbiye Nezareti bir vapurun tahsis edilmesini sağlamıştır. Bu vapur bölge vilayetlerinin malzemelerinin naklinde önemli bir görev üstlenmiş olacaktır. Ayrıca naklin süratli yapılmasına da olanak sağlayacaktır. Dolayısıyla bölge şehirlerinin ve idarelerinin işlerinin aksaması önlenmiş olacaktır.⁵⁵ Ayrıca bu taşımacılık Van Gölü civarındaki Gevaş, Karçekan, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz, Erciş, Bargirli kaza ve kasabalarının iktisadına önemli katkı sağlayacaktır. Özellikle Ahlat İskelesinden Erzurum'a kadar bir şose yol yapılması durumunda bölgede refahın artacağı düşünülmektedir. Van Gölü çevresinde bulunan yerleşim birimlerinin ürünlerinin daha kolay nakli sağlanmak suretiyle ekonomik canlılık daha da artacaktır. Ayrıca bunun sağlanmasıyla askerî sevkiyatta da önemli kolaylıklar elde edilecektir. Zira 72 saatlik bir yol mesafesinin çok daha

⁵² BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 5.

⁵³ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 12/30, s. 5, 6.

⁵⁴ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti ve Van Gölü'nde Vapur İşletmeciliği", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu I*, hazırlayanlar Şakir Batmaz-Özen Tok, Kayseri 2015, s. 397-398. (391-412).

⁵⁵ BOA, *Şurayı Devlet (ŞD.)*, 504/23, s. 3.

azaltılması sağlanmış olacaktı. Örneğin Van'dan karayoluyla Adilcevaz ve Ahlat kasabalarına 26-40 saatlik mesafe 4 saate inmiş olacaktı.⁵⁶ İhracatta %60-70 nispetinde kolaylık ve çabukluk sağlayacaktı. İhraç mallarının süratle nakli ile bölgede ekonomik canlılık artacaktı. Ayrıca kara postalarının ilgisiyle gazete, dergi, mektup ve diğer evrakların bedellerinden önemli kar marjı sağlanmış olacaktı.⁵⁷

Aşiretler Arası Kan Davası:

Van Vilayetinde aşiretler arasındaki kan davası Hamid Paşa'nın valiliği döneminin önemli sorunları arasındadır. Sosyal ve kültürel açıdan vilayetin kanayan yarası olan kan davası, Hamid Paşa'nın vilayetteki huzur ve asayiş açısından dikkatle takip ettiği bir sorundu. Paşa, özellikle yılın üç ayında vilayeti köşe bucak gezerek, önemli bilgiler elde etmiştir. Aşiretlerle kurduğu temaslarda önemli bir insanî ve İslamî bu sorunun çözümü için bizzat kendisi devreye girmiştir. Kan davalarının bitirilmesine yönelik olarak Aşiret reisleriyle bir araya gelerek, aşiretlerin barışmasını sağlamıştır.⁵⁸ Aşiretler arasındaki kin ve nefreti aşiret reisleriyle birebir görüşmek suretiyle devlet idarecisinin bu işle bizzat ilgilenmesinin halkın devlete olan güvenini sağlamada önemli bir etken olduğu kanaatini uyandırmaktadır.⁵⁹ Aşiretler arasında yemin olan "Baht"ı kullanarak kan davalarının ortadan kaldırılmasında kan davalı olan taraflara kabul ettirmiştir.⁶⁰

Müslüman Hristiyan Çekişmesi:

Hamid Paşa'nın, farklı etnik unsurlardan oluşan halkın refah ve huzurunu sağlamak için çalışmalar yaptığı, kanun önünde adalet ve hoşgörüyü herkese eşit davrandığı anlaşılmaktadır. Vilayeti, halkın yasalar önünde eşit haklara sahip olması anlayışına göre idare ettiği görülmektedir.⁶¹ Hristiyan - Müslüman ayırımı yapmadan herkesin eşit haklara sahip olduğunu belirten Paşa, Ermenilere kırıncı ve incitici davranışlarda bulunan Kürtleri bu davranışlarını yasal çerçevede ve güzellikle halletmiştir. Bütün aşiretlerin ve Kürtlerin idarelerine bir çeki düzen verilerek, asayiş ve huzuru temin etmiştir. Bizzat kendisi bölgeyi gezerek eksikliklere göre yeni düzenlemeler getirmiştir.⁶² Hamid Paşa, kozmopolit bir yapıya sahip Van Vilayetinde asayişin ve emniyetin sağlanması için aşiretler, Kürtler ve Ermeniler arasında çıkabilecek olası olaylara karşı temkinli yaklaşarak, sükûneti elden bırakmamıştır. İhtilalci Ermeni komitelerinin faaliyetlerini takip ederek genel bir isyan hareketinin oluşmasını bertaraf etmeye

⁵⁶ BOA, *Şurayı Devlet (ŞD.)*, 504/23, s. 9.

⁵⁷ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 12/30, s. 6.

⁵⁸ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21, s. 4.

⁵⁹ BOA, *Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.)*, 10/9, s. 5.

⁶⁰ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21.

⁶¹ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 8/21.

⁶² BOA, *Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.)*, 10/9, s. 6.

çalışmıştır. Ermenilerin başvurduğu bir husus da aşiretlere iftira attığı sonradan anlaşılan tutumları onlara karşı menfi bir düşüncenin oluşmasına yönelik olduğu izlenimini vermektedir. Ermeniler, Kürtlerin köylerini basarak emlaklarını ve hayvanlarını gasp ettiklerine, bazı Ermenileri de öldürdüklerine dair zabıta dairesine ihbarlarda bulunmaktaydılar. Vali Hamid Paşa, vilayetin hassas durumunu da göz önüne alarak bu tür ihbarlarda zaman kaybetmeyerek güvenlik güçlerini olay mahalline sevk etmiş, ancak bunun tamamen düzmece ve iftiradan başka bir şey olmadığı incelemelerden anlaşılmıştır. Aslında kendileri ve hayvanları için zahire satın almak için şehre giden Kürtlerin, Ermeni köylerinin yakınından geçmelerini ilerde bir fenalık yapabilecekleri zannından ileri geldiği bazı Ermeni'nin itiraflarından anlaşılmıştır.⁶³

Ermenilerin Van Vilayeti dâhilinde anarşist eğilimler içerisinde olmaları Müslümanlar arasında huzursuzluk meydana getirmiştir. Bu durum vilayet ve çevresinde emniyet ve asayişin bozulması sonucunu ortaya çıkartmıştır. Bundan mühlhem gerek Ermenilerle Kürtler ve Türkler arasında yaşanan olaylar can güvenliği açısından hassas bir durum arz etmeye başlamıştır.⁶⁴ Vilayete bağlı kaza ve köylerde Ermenilerle Müslümanlar arasında cinayete varan hadiseler yaşanmıştır. Van merkezinde bir Türk ve bir Ermeni öldürülmüş, Şadah Karyesinde ise bir Ermeni reisi Erciş kaymakamına bir Kürd sergerdesini şikayet etmesi üzerine Ermeni reisi öldürülmüştür. Bunun yanı sıra adı geçen kazada bir Ermeni papasının iki kızı Haydaranlı Hüseyin Ağa tarafından kaçırılmıştır. Olaylara karışanlar güvenlik güçlerince yakalanmasıyla, vilayette asayiş ve güvenlik sağlanmıştır. Bu münferit hadiselerin meydana gelmesi, öteden beri Vilayet dâhilinde Ermenilerin ihtilal hazırlığının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.⁶⁵ Anadolu'da meydana gelen her olay Avrupa gazetelerinde acite edilerek çarpıtıldığı gibi, bu olayla ilgili olarak *Levant Herald* gazetesine gönderilen İngilizce mektupta Van'da asayişin sağlanamadığı, sergerdelik ve haydutluğun devam ettiğine yer verilerek olay abartılı bir şekilde ele alınmıştır. Van Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda söz konusu gazetede yer alan itham ve iddiaların asılsız olduğu, olaya karışanların yakalandığı, asayişin hilal edici bir gelişmenin yaşanmadığı belirtilmektedir.⁶⁶ Bu gazeteye mektubu şahsi menfaat sağlamak amacıyla Dilaver oğlu Vanlı Hasan Efendi, Hacı

⁶³ BOA, *Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.)*, 10/9, s. 7.

⁶⁴ Van'da Müslümanlar arasında derin endişe ve tepkinin oluşmasına 1878'den sonra bazı şayiaların etkisi olmuştur. Daha 1879 tarihinde aralarında Van Vilayetinin de yer aldığı Kozan, Zeytun, Dersim'de Ermenistan adıyla Bulgaristan'daki benzer bir muhtariyet verileceği söylentileri halkta hayal kırıklığı oluşturmuştur. BOA, *Yıldız Perakende Dahiliye (Y. PRK. DH.)*, 1/31.

⁶⁵ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1356/72.

⁶⁶ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1365/79.

Yusuf Efendi, Hamdi Efendi, Ahmed Efendi ve Mahmud Ağa isimindeki bazı Müslümanların göndermesi dikkat çekicidir.⁶⁷

Sağlık Hizmetleri:

Van Vilayetinin sağlık hizmetlerinden yeterli derecede istifade edemedi görülmektedir. Kısıtlı imkânlar dâhilinde, vilayette halkın sağlık sorunları çözülmeye çalışıldığı gibi, salgın hastalıklar konusunda halkın bilinçlendirilmesi için adımlar atılmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda karşılaştığı frengi hastalığı bütün memlekette önemli bir sağlık sorunuydu. 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra işgale uğrayan topraklarda bu hastalık görülmeye başlanmıştır. Salgının giderek büyümesi ve önlenememesi üzerine, frengi ile mücadele başlatılmıştır.⁶⁸ 1870 tarihinden sonra önemli bir sağlık sorunu haline alan frenginin Van Vilayetinde de görülmesi vilayet idarecilerini harekete geçirmiştir. Van Vilayetinden 16 Ağustos 1886 tarihinde Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta efrensi (frengi) hastalığına dair süratle önlem alınması gerektiğinden bahsedilmektedir.⁶⁹ Frengi hastalığı halkın %5'inde askerler arasında ise %2 nispetinde görüldüğü bildirilmektedir. Van Vilayetinde askerî doktorlar ile Darülfünun Tıbbiye-i Osmaniye'den doktorluk diplomasına sahip olan doktorlarla mevcut hastahanenin bu hastalığın önlenmesi için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu hastalığın daha da yayılmaması için karantina önlemlerinin alınmasına öncelik verilmiş, bir acil kriz masası oluşturularak askerî doktorlardan ve mülkiyeden bir komisyon kurulmuştur. Komisyon hastalığın önlenmesi ve daha da yayılmasını engellemek için acil alınması gereken tedbirleri, kaç hastahaneye, doktora ve eczacıya ihtiyaç olduğunu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye rapor etmiştir.⁷⁰

4. Ermeni Sorunu

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunları arasında Ermeni sorunu önemli yer teşkil etmekteydi. Hamid Paşa 24 Kasım 1884 tarihli layihasında Ermenilerde Ermenistan hayalinin Avrupalı devletlerin destek, gayret ve teşvikleriyle oluştuğunu belirtmektedir.⁷¹ Bitlis Vilayetinden sonra ikinci büyük Ermeni nüfusuna sahip Van Vilayeti, bu sorunu yaşayan oldukça hassas bir vilayetti. Hamid Paşa'nın valiliği sırasında Fransızca çizilen bir haritada vilayetin 1805 tarihli nüfusuna dair veriler mevcuttur. Buna göre; vilayetin nüfusu 119860'dır.⁷² Vilayetin 1315 (1897/1898) tarihli Van Vilayeti Salnamesine göre toplam

⁶⁷ BOA, *Dabîliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1368/36.

⁶⁸ İnci Hot, "Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele", *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Sayı: 12(1), Yıl: 2004, ss. 36-43.

⁶⁹ BOA, *Dabîliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1386/16.

⁷⁰ BOA, *Dabîliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1392/113.

⁷¹ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 12/30, s. 1.

⁷² BOA, *Haritalar (HRT.b.)*, 2494.

169.377 idi. Bu nüfusun 66.427'si gayrimüslimdi.⁷³ Bu sayının nüfusun 1/3'üne tekabül ettiği düşünülürse, 1805 tarihli haritada verilen nüfusun yaklaşık 40.000'inin gayrimüslim olduğunu ileri sürebiliriz. Bu gayrimüslim nüfusun büyük bir bölümü Ermenilerden oluşmaktaydı. Hamid Paşa, Van Vilayetinin nüfus yapısına dair dikkat çekici bilgiler vermektedir. Ermeni nüfusunu yüksek göstermek için oldukça ilginç tezler ve iddialar ortaya atılmaktadır. Kürtlerin aslen Ermeni oldukları ileri sürülerek, bölgenin nüfusça Ermeni olduğu savının delillendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁴ Farklı etnisite ve sosyo kültürel yapısı itibarıyla hassas bir mevkie sahip⁷⁵ olan vilayetin bu durumunun etnik temelli ayrışma ve kaos oluşumuna sebep olduğunu söyleyebiliriz. Hasan Paşa'nın yerine Hamid Paşa'nın Van Vilayetine vali tayin edildiği dönemde⁷⁶, söz konusu etnisite odaklı zihni ve fiili çatışmaların derinleştiği görülmektedir.

Van Vilayetinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfusunun olması, bunun yanı sıra stratejik durumu, Van'ı Ermeni örgütlerinin önemli merkezleri arasına getirdiğini söyleyebiliriz. 3. Ordu tarafından yapılan bir değerlendirmeye göre, Ermeni örgütlerinin başlıca ihtilal merkezleri arasında; Bitlis, Erzurum ve Karahisar'ın yanı sıra Van'ın da yer almakta olduğu görülmektedir.⁷⁷ Bu bakımdan Van, Ermenilerin ilk örgütlenmelerinin odağında yer almaktaydı. Bir dönem Ermeni patrikliği görevinde bulunmuş olan Hayrik (babacık) lakabıyla bilinen Mugurditch Khrimian (Mıgırdıç Hırımıyan)⁷⁸ Ermeni örgütlenmesi için Van'a yerleşmiştir. Onun buraya gelmesi Van'ın ihtilal örgütlerinin merkezi durumuna gelmesinde önemli rol oynamıştır.⁷⁹ Amerikalı misyonerler de Van'ı Ermenilerin kalbi olarak zikretmişlerdir.⁸⁰

Ermenileri ihtilal düşüncesine sevk eden iki önemli husus vardır. Birincisi milliyetçilik ve misyonerlik faaliyetleri,⁸¹ ikincisi de antlaşmalar yoluyla Ermenilerin uluslararası siyasetin bir konusu haline getirilmesidir. Ermenilerin uluslararası diplomasının bir konusu haline gelmesinin ve örgütlenmelerinin

⁷³ Kılıç, a.g.m., s. 505, 509-510.

⁷⁴ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE.)*, 12/30, s. 3.

⁷⁵ BOA, *Meclis-i Vükela (MV)*, 10/30.

⁷⁶ *1303 Tarihli Salname*, s. 457.

⁷⁷ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: 1, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. V.

⁷⁸ Bilgi için bkz. Yavuz a.g.m., ss. 257-289.

⁷⁹ Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1990, s. 137.

⁸⁰ Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt 2, Sayı: 2, Yıl: 2013, s. 173. (169-204).

⁸¹ Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, Sayı: 8, Yıl: 1997, s. 139. (139-147).

Berlin Antlaşması'yla başladığına dair genel bir kanaat vardır.⁸² Dâhilde ise Ermenilere devlet eliyle verilen *Ermeni Milleti Nizamnamesi* oldukça dikkat çekicidir. Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak, bir Osmanlı Milleti vücuda getirmek amacıyla, 29 Mart 1863'te *Ermeni Milleti Nizamnamesi* ile Ermeniler, devlet içinde daha güçlü hale getirilerek, Ermenilerde milliyetçilik duygusunun daha o zamanlarda, devlet eliyle verilmesine sebep olduğunu söyleyebiliriz.⁸³ 99 maddelik nizamname muhtevası açısından neredeyse bir *millî anayasa* şeklindeydi. Bu nizamname Ermeni Patrikliğinde ruhbanın tahakkümünü kırıyor, milliyetçilerin kilise üzerindeki hâkimiyetini artırıyordu. Ermenilerde millî birliğin sağlanmasında önemli bir aşama olan nizamname; Katolik, Protestan ve Gregoryan mezheplerinde olan Ermenileri birleştirdiği gibi; Ermeniler arasında ihtilal ruhu uyandırdığı söylenebilir.⁸⁴

Osmanlı Ermenilerinin ihtilal faaliyetlerinde Osmanlı bürokratlarınca *Ermeni Milleti Nizamnamesi*'nin verilmesi ile 1878 Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir maddenin Avrupalı büyük devletlerce konulması ve daha sonraki tarihlerde bu maddeye istinaden ıslahatların takipçileri olacaklarına dair verdikleri kesin uyarıların (ültime) önemli katkı sağlamıştır.⁸⁵ Berlin Antlaşması'na, Ermeni isteklerinin koydurtulması için Avrupa ülkeleri nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmak amacıyla Berlin'e giden Ermeni Heyeti 7 maddeden oluşan sözde Muhtar Ermenistan'a dair projelerini kongreye sunmuştur.⁸⁶ Ermeniler, bu antlaşmanın 61. Maddesinin⁸⁷ verdiği avantajla,

⁸² Her ne kadar 1806-1812 savaşında Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanan Ruslar, Bükreş Antlaşması'na koydurttuğu "*Harp esnasında Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesi*" maddesi kapsamına Balkan Hristiyanlarıyla birlikte Ermenileri de aldirtmiştir. Bkz. Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2008 Yaz, s. 71. (69-105).

⁸³ Özlem Karasandık, "Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Yıl: 2004 Kış – 2005 İlkbahar. Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996, s. 181-183.

⁸⁴ Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014, s. 5.

⁸⁵ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, numara: 53, Ankara 2001, s. 28.

⁸⁶ Köksal, a.g.m., s. 8-9. Bu maddeler için bkz. Köksal, aynı yer, s. 9. Daha geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 157-160.

⁸⁷ "*Babîlî Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı 'Ermenilerin' emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder.*" Bkz. Yunus Özger, "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009, s. 358. (355-374).

ıslahat isteklerini güçlü bir şekilde seslendirmeye başlamışlardır.⁸⁸ Burada Ermenilere muhtariyet verilmemiştir, ancak zımnen de olsa Ermeniler ve sözde onlara ait coğrafyanın varlığı kabul edilmiş oluyordu. Böylece Ermeni sorunu, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerle ilgili son sorun olarak uluslararası politikaya girmiştir.⁸⁹

Münir Süreyya Bey *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi* isimli mufassal eserinde Ermeni sorununun birinci merhalesini Berlin Antlaşması'yla başlatmaktadır. Bu antlaşmaya yol açan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde yine Ermeniler lehine bir maddenin yer aldığı görülmektedir. 93 Harbi sonucunda Ruslarla Ayastefanos'ta sulh müzakereleri devam ederken, Patrik Narses Varjabedian sözde Ermenilerle ilgili isteklerini Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya iletmıştır. Bu antlaşmanın 16. Maddesinde Narses'in Ermeniler adına talepleri karşılık bulmuş ve bu maddeye göre Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ihtiyaçlara göre ıslahatlar yapılmasını Osmanlı Devleti kabul etmiş oluyordu. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri Rusya'nın Osmanlı Devleti ile tek başına yaptığı antlaşma Avrupa güçler dengesini bozacağı endişesinden Berlin'de Avrupalı devletlerin de içinde bulunduğu yeni bir antlaşma yapılması Rusya tarafına kabul ettirilmiştir. Patrik Narses Ayastefanos'un Berlin'de yeniden ele alınacak olmasıyla sabık Patrik Khrimian başkanlığında bir heyeti Berlin'e göndererek, Ayastefanos Antlaşması'nda Rusya'nın kendilerine tanıdığı hakların Avrupa'nın büyük devletlerinin de vermesi taleplerini yinelemiş ve bu antlaşmada da bu talepler karşılık bulmuştur. Bu antlaşma da tek bir fark vardı. Ayastefanos'ta Ermeni istekleri sadece bir devlet tarafından karşılanıyorken, Berlin'de uluslar arası bir antlaşmanın konusu haline gelmiştir.⁹⁰ Ayastefanos Antlaşması'nı tadil ederek Berlin Antlaşması'nın imzalanmasında İngiltere'nin rolü karşılığında antlaşmadan sonra 15 Temmuz 1878 tarihinde bir mukavelename imzalanmıştır. Bu mukavelenamenin birinci maddesinde Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların yaşadığı yerlerde iyi bir idare kurulması ve ıslahat yapılması yer almaktaydı.⁹¹

İngiltere'nin İstanbul Sefiri Layard, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ve akabinde Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan mukavelenameye dayanarak (ki bu antlaşmada Ermenilerle ilgili olarak yapılması gereken ıslahatlara dair tedbirlerin alınması hükmü vardı) Babıali'ye 19 Ağustos 1878 tarih ve 68 numaralı notada Berlin Antlaşması gereğince Ermeniler için talep edilen ıslahatların önce padişahça tespit edilmesi sonra da bu antlaşmaya imza

⁸⁸ Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyamı", *OTAM*, S: 11, Yıl: 2000, s. 157-159. (157-210).

⁸⁹ Köksal, a.g.m., s. 8-10.

⁹⁰ Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 28.

⁹¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, Ankara 2004, s. 21-22. *BOA, Yıldız Perakende Hariciye (Y. PRK. HR)*, 3/79.

atan ve antlaşma gereğince ıslahatlara nezaret etme hakkına sahip olan devletlere tebliğ edilmesi zorunluluğu yer almaktaydı.⁹² İngiltere hükümeti bu notada Berlin Antlaşması'nın ilgili maddesinde yapılacak ıslahatlarda iki ülke arasında bir ittifak yapılması teklifi içeriyordu.⁹³

Berlin Antlaşması sonrası İngiltere'nin bu notası Osmanlı Devleti'nin hukuk-ı şahanesine indirilmiş bir darbe niteliği taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olan Ermeni sorununa uluslar arası bir boyut kazandırılarak, iç işlerine müdahale edilmiş oluyordu. Osmanlı devlet ricali bu notanın devletin içişlerine bir müdahale niteliği taşıdığını bilmekteydi. Ancak uluslararası rekabetin bir konusu haline gelen ve oldukça hassas bir durum arz eden Ermeni meselesine devlet ricali, politik bir zorunluluk ve dayatma ile söz konusu notaya olumlu yaklaşma gereği hissetmiştir.⁹⁴ Babıali, İngiltere Sefaretine cevabi notasına 24 Ekim 1878 tarihli notasıyla buna cevap vermiştir. Burada özel bir şarttan bahsedilmektedir. Bu şart Osmanlı Devleti ıslahat hükümlerine riayet eder ve tam tatbik ederse İngiltere bundan memnuniyet duyacak, Osmanlı Devleti'nin hükümlerine haklarına saygı duyacaktır.⁹⁵ Ermeni ıslahatına dair diğer nota da 6 Avrupa devletinin İstanbul sefirinin verdiği 11 Haziran 1880 tarihli notadır.⁹⁶ Bu notanın son kısmı Ermeni ıslahatına ayrılmıştır. Berlin Antlaşması'na imzası bulunan devletlerin İstanbul elçileri konsolosların raporlarına dayanarak devletlerine, söz verildiği gibi Ermeniler ile ilgili hiçbir ıslahatın yapılmadığını bildirmişlerdir. Sefirler belirtilen ıslahatların ivedilikle yerine getirilmesini ve bu yapılan ıslahatların raporlandırılmasını istemişlerdir. Hariciye Nazırı Abidin Paşa artan baskılar sonucu 5 Temmuz 1880 tarih ve 58740/52 numaralı notayla Doğu Anadolu'da yapılan ıslahatları sıralamıştır.⁹⁷ Bu notanın sonunda Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas vilâyetlerinin nüfus oranı da ilave edilmiştir. Buna göre bu vilâyetlerin yüzde 17'sini Ermeni yüzde 4'ünü de diğer gayrimüslimler oluşturduğu; yüzde 79'luk gibi büyük bir bölümünü de Müslümanların teşkil ettiği görülmektedir. Bununla adı geçen

⁹² Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 28.

⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, s. 22. Layard'ın sözkonusu notasında yer alan istekleri için bkz. Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 29.

⁹⁴ “*Cevabi notada ıslahatın yapılmasını esas olarak kabul ettiğini, jandarma teşkilâtının kurulması sırasında öğretmen safıyla jandarma bölüklerinde yabancı zâbitler görevlendirileceğini, mahkemelere nezaret etmek üzere kanunların inceliklerini bilen ve istenen özelliklere sahip yabancı müfettişler tayin edeceğini, maliye ve tahsilat işlerini düzeltmek için ise maliyeden anlayan birkaç yabancı uzman bulunduracağını bildirmiştir.*”, Bkz. Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 29.

⁹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, s. 22. BOA, Yıldız Perakende Hariciye 8Y. PRK. HR.), 3/79.

⁹⁶ Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 32.

⁹⁷ Bu maddeler için bkz. Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 30-31. Bu altı devletin sefirleri şunlardı. Almanya Sefiri: F. Hatçfeld (V. Hatzfeld) Fransa Sefiri: T. Tisso (Th. Tissol) İngiltere Sefiri: Goşen (Goschen) Rusya Sefiri: Novikof (Novicow) Avusturya-Macaristan Sefiri: Dö Kalis (De Calice) İtalya Sefiri: L. Korti (L. Corti)

vilayetlerde Ermeni nüfusunun sanıldığı kadar aksine çoğunluk oluşturmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. 6 sefirede alınan ıslahat tedbirlerine gönderilen notaya 6 sefir 7 Eylül 1880 tarihli imzalı ortak bir notayla cevap vermişlerdir. Bu notada Babıali'nin ıslahat raporunun Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi hükümlerine uygun yapılmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu tarihten 5 ay sonra 9 Şubat 1881 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granvil'in İstanbul Sefiri Mösyö Goşen'e yazmış olduğu resmî yazıdan ıslahat meselesine en ziyade İngiltere Devleti'nin ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Lord Granvil yazısında Ermenilerin durumuna dair üzücü raporlar aldığını belirtmektedir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin uygulamaları da eleştirilmektedir. Münir Süreyya Bey bu notanın akıbeti hakkında bir bilginin olmadığını bildirmektedir. Londra Sefiri Muzurus Paşa'nın Asım Paşa'ya gönderdiği 7 Nisan 1881 tarihli ve 8432/89 numaralı yazıda, İngiliz Avam Kamarasında Mr. Baxer, Cebel-i Lübnan benzeri bir yönetim şeklini Ermenistan için de önerdiğini bildirmiştir. Dışişleri, Müsteşarı Sir Charles Dilk'e Osmanlı tebaası Ermenilerin durumlarını iyileştirecek her teklifi değerlendirdiklerini belirterek Mr. Baxer'in önerisini sıcak karşılamıştır.⁹⁸ Bütün bu gelişmeler Hamid Paşa'nın Van valiliği sırasında meydana gelmiştir. Dolayısıyla Van, bu gelişmelerin dışında tutulamayacağından, Hamid Paşa'nın fevkaladeligi olan bölgede hassas bir yönetim takip ederek, devletin hükümlerine haklarını sonuna kadar muhafaza ettiği görülmektedir.

Ermeni Cemiyetleri:

Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili maddenin konması ve antlaşmaya imza koyan devletlerin uhdesinde bir ıslahatı Osmanlı Hükümeti'nin de kabul etmesi, Anadolu Ermenilerin taleplerinin makul karşılanması ve himaye edilmeleri onları şımartmıştır. Ermenilerin meskûn mahallerinde atanan İngiliz konsoloslar görevleri dışına çıkarak bölgede yaşayan Ermenilerin hamiliğine soyundukları görülmektedir.⁹⁹ Bu gelişmeler Ermenilerde ihtilal düşüncesini oluşturarak, komiteler kurmuşlardır. Ancak Berlin Antlaşması'ndan önce Anadolu'da Ermenilerin örgütlü faaliyetler içinde oldukları görülmektedir. İlk örgütlü cemiyetlerini 1860 yılında İstanbul'da *Hayıreseverler Cemiyeti* (Benevelebt Union) adıyla kurarak göstermişlerdir. Bu tarihten sonra Ermenilerin örgütsel yapı ve faaliyetlerinin gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Avrupa ve Amerika odaklı sürdürmüşlerdir. Bu örgütlü teşkilatlanma Van'da 1872 tarihinde bir ihtilal örgütü hüviyetinde *İttihat ve Halas* aynı yıl *Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti* ya da *Kurtuluş Birliği Cemiyeti* kuruldu.¹⁰⁰ Bu örgütlerin kurulmasında Van'da *evrak-ı*

⁹⁸ Münir Süreyya Bey, *a.g.e.*, s. 33-34

⁹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, s. 22.

¹⁰⁰ Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 430; Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 11; Osman Karabıyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü*, İstanbul 1984, s. 58; Y. Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne*

*muşır*ların neşredilmesinin önemli tesiri olduğu söylenebilir. 1878 tarihinde *Siyah Haç Cemiyeti* ya da diğer deyişle *Karabaç ve Araratlı örgütler* kurulmuştur.¹⁰¹

Doğu Anadolu'nun birçok yerinde hayır cemiyeti görünümünde faaliyet gösteren *Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya* cemiyetleri *Ermenilerin Birleşik Cemiyeti* adı altında birleşmişlerdir.¹⁰² 1884 tarihinde üyelerinin gizliliği esas alınarak kurulan *Ermeni Merkez Komitesi*'nin Van'da da bir şubesi kurulmuştur. Bu gizli cemiyetin amacı silahlı bir isyan çıkartmak suretiyle üstünlük elde etmektir.¹⁰³ 1885 tarihinde de *Armenekânlar* adıyla Van'da bir Ermeni örgütü kurulmuştur.¹⁰⁴ Hamid Paşa'nın valiliğinden önce ve görevi sırasında kurulan bu cemiyetlerin Van Vilayetinde Ermenilerin ihtilal ve kargaşa çıkaracaklarının önemli bir göstergesidir. Hamid Paşa'nın Van valiliğinden önce Van Vilayetinde 1872 tarihinde kurulan *Birlik ve Kurtuluş Cemiyeti*'nin¹⁰⁵ ve bazı Ermeni ileri gelenlerinin vilayette, Müslümanlara göre nüfusça az olmalarına rağmen aldıkları desteklerle, faaliyetlerini genişletmekteydiler.

Oldukça hassa bir bölge olan Van Vilayetinde halkın huzurunu ve vilayetin güvenliğini sağlamak için özellikle ihtilal fikirlerini Ermeniler arasında yayan Ermeni komitelerinin faaliyetlerine sekte vuran Hamid Paşa'nın varlığı, Ermeni komitelerinin hedefi haline gelmiştir. Paşa'yı Van'dan uzaklaştırmak için onu Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyet üzerine bir süre açığa alınan Hamid Paşa, bu dönemde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinden bahsetmektedir. Tiflis'te gizliliği esas alan Ermeni Merkez Komitesi'nin Van şubesi üyelerinden İstanbullu Portakalyan ve İzmirli Arslanyan, Ermeni okulunda öğretmenlik yapmaktaydılar. Bunlar *irade-i aliye* göre Van'dan zararlı faaliyetlerinden dolayı gönderilmişlerdir. Ayrıca bunlar adına faaliyet gösteren Ermeni komitesi üyesi iki Ermeni de İstanbul'a sürülmüştür. Bu komitenin faaliyetlerinden bahseden Paşa, bunların Ermeni gençlerinden epeyce taraftar toplayarak Müslümanları tehdide başladıklarını söylemektedir.¹⁰⁶

Ermeniler 1878'den sonra kurdukları ihtilal cemiyetleri altında bütün Ermenilerde ihtilal fikirleri aşılama amacındaydılar. Van'da kurulan Ermeni

Türk Ermeni İlişkileri, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s.256-257.(253-264).

¹⁰¹ Akçora, *a.g.e.*, s. 11; Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2007, s. XIII.

¹⁰² Küçük, *a.g.m.*, s. 137.

¹⁰³ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001, s. 7.

¹⁰⁴ Gürün, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁵ Uras, *a.g.e.*, s. 430.

¹⁰⁶ BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 10/9.

ihtilal cemiyetlerine üye olan Ermeniler vilayette asayışı ve emniyeti ihlal edici bir dizi faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Mugurditch Terlemezyan adındaki bir cemiyet üyesinin sözde Ermenistan haritası çizmesinden dolayı tutuklanmış, daha sonra serbest bırakılmıştır. 20-22 Haziran 1886 tarihinde Ermeni kiliselerinde meydana gelen olayda askerler üzerine taşlı sopalı saldırıyı tertipleycisi ve planlayıcısı olduğu anlaşılan Terlemezyan kaçmış ancak daha sonra yargılamada gıyabında tutuklama kararı verilmiştir, olaylarda yer alanlar tutuklanmışlardır. Aynı tarihlerde Ermenilerin örgütlü faaliyetlerinin devam ettiği/ettirildiği görülmektedir. Bu olaylarda 37 kişi gözaltına alınmış, 26'sı beraat etmiştir. Kalan 11 kişi ise 3 yıldan 5 yıla kadar çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. Kaçan 10 kişi ise gıyaben ömür boyu hapse çarptırılmışlardır. Ermeni ihtilal cemiyetlerine üye olan ve özellikle Van merkezde Ermeniler arasında ihtilal düşüncesi uyandırmak ve harekete geçirmek maksadıyla olaylar tertiplemişlerdir. Bu olaylarda parmakları olduğu gerekçesiyle aralarında Karabet Natanyan, Avadis Pertevyan, Karakin Paçestçıyan'ın da bulunduğu üyeler tutuklanmıştır.¹⁰⁷ Ermeni ihtilal cemiyetine üye Ermenilerin tutuklanmalarının bir sonuç vermeyeceği anlaşıldığından ibret olarak önde gelenlerin sürgüne gönderilmelerine karar verilmiştir.¹⁰⁸ Sürgüne gönderilen komite üyeleri bir yolunu bulduklarında buradan kaçmaktaydılar. Van'dan İstanbul'a sürgün edilen komite üyelerinden Vanlı Kalcıyan Sahak'ın Van'a dönmesinin önlenmesi talebini Van Vilayetinden Zabtiye Nezareti'ne gönderilen telgraftan öğrenmekteyiz.¹⁰⁹

Ermeni komitelerinin faaliyetleri için Ermenilerden para toplamak için birtakım cemiyet üyelerine görev verdiği görülmektedir. Vanlı Natanyan Margos adındaki Ermeni Van, Bitlis ve Muş'ta Keşiş Garibo'nun yardımlarıyla Ermenilerden hem para topladığı hem de ihtilal düşüncesi aşıladığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Muş Ermeni okulu muallimi Natanyan Margus, Terlemezyan Mighirditch, Sarıyanıç, doğuda Ermeni köylerini dolaşarak 'Ermeni Yardım Biletleri' adı altında halktan para toplamaktaydılar. Bunun yanı sıra adı geçen şahıslar, Ermenileri ihtilale teşvik etmek, "evrak-ı muzır" dağıtmak gibi devletin iç güvenliğini sarsacak hareketlerde bulunmalarından Van, Erzurum ve Muş dışındaki başka yerlere sürgün edilmişlerdir.¹¹¹ Van ve civar vilayetlerden devletin mukadderiyatına aykırı fiillerde bulunanlar başka yerlere sürgün edilmelerine rağmen Van başta olmak üzere diğer Ermenilerin yaşadığı vilayetlere döndükleri görülmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden ve Zaptiye

¹⁰⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 67, Ankara 2004, s. 114.

¹⁰⁸ BOA, *Dabilye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1382/93.

¹⁰⁹ BOA, *Dabilye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1386/60.

¹¹⁰ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1389/105.

¹¹¹ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1398/64.

Nezareti'nden kargaşalık ve fesat çıkarıp sürgün edilen Ermenilerin geri dönmelerinin engellenmesi istenmektedir.¹¹²

Ermeni Kilisesinin Faaliyetleri:

Berlin Antlaşması'nda sözde Ermeni isteklerini Avrupalı devletlerin temsilcilerine sunmak üzere görevlendirilen eski Ermeni Patriği Khrimian, Avrupalı devletlerden aldığı destekle Ermenilerin meskun yaşadıkları yerlere sözde ziyaretler adıyla giderek Ermenilerde ihtilal fikirleri uyandırma çabası içindeydi. Hamid Paşa'nın Van Vilayeti valiliğinden birkaç ay önce eski Ermeni Patriği Khrimian, Van'da Ermeniler arasında ihtilal fikirleri uyandırmaya başlamıştır. Khrimian, Hamid Paşa'nın Van valiliğinden 4 ay kadar önce Van bölgesinde kilise harabelerini incelemek amacıyla Mahmudi Kazasının bazı Ermeni köylerini dolaşması, Hakkari Valisinin dikkatinden kaçmamıştır. Valinin Babıalı'ye gönderdiği telgrafta Khrimian'ın kilise harabelerinde inceleme yapma bahanesiyle bölgedeki Ermeniler ve Nasturiler arasında fitne ve fesat faaliyetlerinde bulunduğu bahsedilmektedir.¹¹³ Bunun yanı sıra olumsuz hal ve faaliyetleri sebebiyle Avrupa'ya kaçan ve bir müddet sonra tekrar Anadolu'ya dönen Ermeni Papas Minas ile birlikte birçok Ermeni papası, Ermeni ayini bahanesiyle şehir, köy ve kasabaları dolaşarak, Ermeniler arasında ihtilal fikirlerini yaydıkları görülmektedir. Adı geçen papasın daha önceki faaliyetlerinden dolayı Van'ın Lim Adasındaki manastırda zorunlu ikametinin gerektiği, Ermeni Patriği Avanis'in Van Valiliğine yazmış olduğu takirde belirtilmektedir.¹¹⁴

Khrimian, Van Vilayetinde Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olabilmek için Van Ermeni Milletinin ruhanî ve cismanî seçimlerinde seçimi kazanmak için şiddete başvurduğu görülmektedir. Seçime Khrimian ve Hamid Paşa'nın güveninin kazanmış ve devlete bağlılığıyla bilinen Murahhas Boğos Efendi girmişlerdir. Bu yüzden Khrimian taraftarları ile Boğos Efendi taraftarları arasında arbede yaşanmış, olaya müdahale eden zabitanın da Khrimian taraftarlarının taşlı sopalı saldırılarına maruz kaldıkları görülmektedir. Zabıtaya taş atan Khrimian taraftarları derdest edilmişlerdir. Zorlu geçen seçimlerde üç kilise dışında seçimler tamamlanmış, bu kiliselerinde bir an evvel seçimlerinin yapılıp olayların kapatılması önemliydi.¹¹⁵ Khrimian, bu olaydan bir yıl sonra Van'da daha geniş bir kargaşanın çıkmasında önemli rol oynamıştır. 26 Kasım 1885 tarihinde Van'da meydana gelen olayların baş tahrikçilerinden olan Khrimian ile Sahak Portakalyan, Arslanyan Karabet, ve Ardinyan isimli

¹¹² BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1386/60. Örneğin İstanbul'a sürgün edilen Vanlı Kalcıyan Sehak adındaki ihtilalci Ermeni'nin Van'a dönmemesi için gerekli önlemlerin alınması Van Vilayetinden talep edilmiştir.

¹¹³ BOA, *Dabilye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1340/103.

¹¹⁴ BOA, *Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL.)*, 5/310.

¹¹⁵ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1354/94.

murahhaslar Van'dan sürgün edilmişlerdir. Bu isimlerin Van'dan uzaklaştırılması Van Ermenilerinde sükunet meydana getirmiş, bir süre olayların yatışmasını sağlamıştır.¹¹⁶

Eğitim Faaliyetleri:

Ermeni komiteleri Ermeniler arasında ihtilal fikirlerini etkin yaymada eğitimden faydalanmışlardır. Bunlar, Ermeni okulları açarak buraya komite üyelerinden öğretmenler atamaktaydılar.¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni çocuklarının eğitim öğretimlerini sağlamak gerçekte ise Ermeni çocuklarında ihtilal fikirleri oluşturmak amacıyla *Araratyan, Arevelyan, Dobruca Sırac, Killikyan* adıyla kurulan şirketler vasıtasıyla birçok Ermeni okulu kurulmuştur. Bu şirketlerden İstanbul Ortaköy'de kurulan *Araratyan* şirketi Dârülmualimîn adıyla Van Vilayetinde okul açmıştır. Marsilya'da bulunduğu sıralar Osmanlı Devleti aleyhinde *L'Armenia* adıyla bir gazete çıkartan Portakalyan Mighirditch (Mıgırdıç) (1848 - 1921) bu okula müdür olarak atanmıştır.¹¹⁸ Bu okullarda görevlendirilenlerden Ermeni komite üyesi Arslanyan da bulunmaktaydı. Bu iki kişiyi de buraya Khrimian atamıştır. Hamid Paşa Ermeni komite üyelerinin faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. Tiflis Ermeni Komitesi'ne üye olan bu iki kişi memur olarak Van'da Ermeni mektepleri öğrencilerine ihtilal düşüncesi aşılamışlardır.¹¹⁹ Bu okulun giderleri hem *Araratyan* Şirketi hem de Paris ve Petersburg'daki Ermenilerce karşılanmaktaydı. Hamid Paşa, ruhsatsız açılan özel Ermeni okulunun Meclis-i Maarif kayıtlarında bulunan programında Ermenice, Fransızca, ulum-ı Riyaziye ve tabiiye ile tarih derslerinin yer aldığı görülmektedir. Okuldaki Ermeni öğretmenler diplomasız çalıştırılmaktaydı. Okulda yukarıdaki dersler Meclis-i Maarife sundukları program olarak gözükmekte ise de bu programı menfi faaliyetlerine paravan olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu okullarda Ermeni öğrencilere ihtilal temelli politik fikirler aşılanmaktaydı. Okulda yapılan incelemelerde her ne kadar Maarif Meclisi'nin programı yapılıyor gözüксе de birçok politik kitaba rastlanmıştır. Vilayet Maarif Müdürlüğü, Maarif Nezareti'nin 129. Maddesine göre özel okulların kurulması için talep edilen izin belgelerinin getirilmesi için adı geçen Ermeni okuluna üç ay süre verilmiş, ancak bu süre zarfında istenilen belgeler Maarif Müdürlüğü'ne iletilmemiştir.¹²⁰

Van Valisi Hamid Paşa Portakalyan Mighirditch (Mıgırdıç)'ın Van'a özel olarak gönderildiği düşüncesindedir. Mighirditch'in¹²¹ eski Rusya konsolosu

¹¹⁶ BOA, *Yıldız Perakende Askeri* (Y.PRK.ASK), 30/6.

¹¹⁷ BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı* (Y.PRK.UM.), 9/52, s. 2.

¹¹⁸ BOA, *Yıldız Perakende Askeri* (Y. PRK. ASK), 37/35

¹¹⁹ BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı* (Y.PRK.UM.), 9/52, s. 2.

¹²⁰ BOA, *Dabiliye Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1346/77, s. 1, 2.

¹²¹ Van'da Ermeni okuluna müdür olarak atanmasından 8 yıl önce Kendirci Mahallesinde bulunan bir Ermeni okulunda çalışırken, Ermenice *Manzume-i Eşkar* adıyla

Kamsaragan'la Van'da Ermenilerin özel günlerinde Ermenileri galeyana getiren ateşli konuşmalar yaptığına, Van'da Hristiyan ve Müslümanlar arasında fesat tohumları attığına dair Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Hamid Paşa, Van'da özellikle Mighirditch'in faaliyetlerinden bazı Ermeni muteberanının da rahatsız olduklarından, adı geçenin Van'dan uzaklaştırılmasını talep ettiklerinden bahsetmektedir. Mighirditch yirmi kadar okul talebesini elbiseleriyle Rusya Konsolosluğu'na götürerek, orada yeni atanan Rusya konsolos vekiline övgü dolu sözler söylettirmiştir. Bu durumdan oldukça memnun kalan Konsolos vekili, Ermenileri Rusya'nın himaye etmeye devam edeceğine dair beyanından bahseder.¹²² Hamid Paşa, Ermenilerin Rus ve İngiliz konsolos vekillerini taltif ederek onların isteklerinin karşılanması için çalışıklarına dair bilgiler vermektedir. Van'daki konsolos vekillerinin her türlü maddi ve manevi destekte bulduklarından da bahsetmektedir.¹²³

Mighirditch Portakalyan ve Arslanyan Ermeni okulu öğrencilerine ihtilal düşüncesini aşlamakta, birtakım Ermeni gençlerine ise Van'da bahçe içerisinde bulunan Dere Kilisesinde her pazar toplanarak silahlı talimler yapmaktaydılar.¹²⁴ Onun fikirleri Ermeni öğrencileri üzerinde önemli etki bırakmıştır. İhtilalci karaktere göre yetiştirdiği bu gençlerden dokuzu 1885 yılında Van'da *Armenakan Komitesini* kurmuşlardır.¹²⁵

Mighirditch'in Van'da Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik anlayışını hiçe sayan bu tutum ve davranışından dolayı hakkında soruşturma başlatılıp, yakalama kararı çıkarıldıktan sonra arkadaşı Raçet Efendi ile birlikte İstanbul'a kaçmıştır. Mighirditch'in görev yaptığı okul ve evinde yapılan aramada çok sayıda örgütsel doküman bulunduğu görülmektedir. Hamid Paşa, Mighirditch'in Ermeni okulunda Ermeni öğrencilere Van Maarif Müdürlüğü'nün programına göre eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunduğunu, ancak bunun görünürde olduğunu, okul müdürünün öğrencilere ihtilal fikirleri aşıladığına dair güçlü delillere sahip olduğunu belirtmektedir. Hamid Paşa, Dâhiliye Nezareti'nden eğitim görünümü ancak ihtilalci bir yapı arz eden Ermeni okulu ile zararlı yayınlar yaparak Van'da karışıklık çıkarmayı hedefleyen Ermeni gazete ve matbaasının kapatılmasını ister. Hamid Paşa özel Ermeni okulunun ruhsatsız ve öğretmenlerinin de diplomasız olmasından yine ruhsatsız olduğu anlaşılan

bir gazete çıkartmıştır. Bu gazetenin 7 Haziran 1293 tarihli ve 3480. sayısında Osmanlı Ordusuna yönelik sarf ettiği sözler üzerine adı geçen gazete İdare-i Örfiye Kanunu gereğince iki ay kapatılmıştır. *BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1346/77.

¹²² *BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1382/93; *BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 9/52-2.

¹²³ *BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 10/9, s. 1, 2.

¹²⁴ *BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1382/93; *BOA, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 9/52, s. 2.

¹²⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 128.

matbaanın da kapatılması ve Van'dan İstanbul'a kaçan Mighirditch Portakalyan'ın yakalanması gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹²⁶ Dâhiliye Nezareti, ruhsatsız¹²⁷ ve usulsüz öğretmen çalıştıran Ermeni okulunun kapatılmasının gereğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Mighirditch Portakalyan'ın bozuk, zararlı fikirlerinden dolayı "tard ve tedib" ile Khrimian Efendi matbaasının kapatılmasının hassas bir durum arz etmesinden dolayı durum Sadaret'e havale edilmiştir (31 Ocak 1885).¹²⁸

Ermeniler olay olsun ya da olmasın Avrupa devletlerinin büyükelçiliklerine güvenlik güçlerinin kendilerine kötü muamelede bulduklarına dair şikâyetlerde bulunarak, Osmanlı Hükümeti'ni diplomatik açıdan zor duruma sokma girişimlerinde bulunmaktaydılar. Bununla Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırarak 1878 Berlin Antlaşması ve daha sonra Avrupalı büyük devletlerin elçilerinin Osmanlı Hükümeti'ne dayattıkları ıslahatlarla isteklerini elde etmeyi amaçladıklarını söyleyebiliriz. Van Vilayeti Ermenileri de bu yola başvurarak, polis, jandarma ve zabitanın vilayet merkezi ve mülhakatında kendilerine kötü davranıldığına dair İngiliz elçiliğine şikâyet mektubu göndermişler, elçilik durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmek suretiyle, Ermenilere emniyet güçlerinin iyi muamelede bulunmalarını istemiştir. Ermeniler, şayet güvenlik güçleri kendilerine kötü muamelede bulunuyorlar ise müracaat edecekleri mevki o bölgenin idaresine olmalıdır. Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olmalarına rağmen Osmanlı Hükümeti'ni yabancı devlet elçilerine şikâyet etmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Ermenileri şımartan İngilizlerin 1878'den sonra onları himaye etme politikasıdır. Dâhiliye Nezareti Van Vilayetinde İngiliz elçiliğinden gelen ihbarın araştırılması için müfettiş görevlendirmiştir.¹²⁹ Ermeniler sorunlarını yerel idare ile halletmeleri gerekirken, kendilerinin koruyucusu olarak gördükleri konsolosları devreye sokmaktaydılar. Van Vilayetinin kaza ve köylerinden tek tük ya da bölük bölük Ermeni'nin konsoloshaneler önünde toplanarak hep bir ağızdan yüksek sesle feryadı figan ederek, ajitasyon yapmaktaydılar. Aynı şekilde günde yüzdenden fazla arzuhal ve şikâyet mektupları bir ağızdan çıkmış gibi konsoloshanelere verilmekteydi. Örneğin Van Vilayeti genelinde tahriri yapılmamış toprakların tahriri yapılması Ermenilerce hoş karşılanmamış, bunu bir şikâyetle konsolosluklara iletmişlerdir. Arazi ve emlakların tahrir olunan fazlasının miktarı ve kıymeti cüzi olduğu yapılan tahrir incelemelerinden anlaşılacak olup, bu kadar gürültü çıkarmalarının vergiden tamamen muaf olmak, bu yolla da hükümetin fazla vergi alacağı bahanesiyle Ermeni ihtilaline taraftar

¹²⁶ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1346/77, s. 1, 2.

¹²⁷ Osmanlı Hükümeti ruhsatsız açılan Ermeni okullarının kanunlara riayet etmeleri durumunda eğitimlerine dokunulmadığı görülmektedir. Bkz. Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, Yıl: 2014, s. 7. (1-17).

¹²⁸ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1354/94.

¹²⁹ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi* (DH.MKT.), 1389/73.

kazanmak olduğu şeklinde yorumlanabilir. Görüldüğü gibi Ermeni komiteleri vilayette yapılan düzenlemeleri dahi sözde Ermenistan hayalleri için kullanmaya çalışmaktaydılar.¹³⁰ Ermeni komite üyeleri vilayet idaresini zora sokmak için vilayetin idarî faaliyetlerini engellemeye çalışmaktaydılar. Ermeni köylülerini kışkırtarak taşkınlık çıkartmak suretiyle bir ihtilal havası oluşturma uğraşında oldukları görülmektedir.

Evrak-ı Muzırna ya da Basın Yayın Faaliyetleri:

Ermeni örgütlerinin Ermeniler üzerinde ihtilal fikirleri aşlamak için kullandığı en önemli argüman basın yayın faaliyetleridir. Gazetelerde yayınlanan ateşli milliyetçilik yazıları Ermeni gençlerinde önemli tesir bırakmıştır. Ermeni komite üyelerinin Van'da Ermeni gençlerini örgütlemek için erken dönemlerde gazete kurmaya başladıkları görülmektedir. Khrimian, 1859 tarihinde bağımsız bir Ermenistan vücuda getirmek amacıyla Ermenilere bu bilinci aşlamak için Van Vilayetinin *Varak Manastırında* (Yedi Kilise) bir matbaa kurmuştur. Bu matbaada *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı) adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹³¹ Aylık yayınlanan gazetede Türklere karşı mukavemet fikrini savunmuştur.¹³² Bu gazeteden sonra eğitimci olan ve Van'da Ermeni gençleri üzerinde önemli bir nüfuz sahibi olan Portakalyan *Arya* adında bir gazete kurarak, Khrimian'ın yolundan gitmiştir.¹³³ Portakalyan, Van'da Ermeni ihtilal fikirleri sebebiyle buradan "tard ve tedib" edildikten sonra İstanbul'a gitmiş, buradan da 1885 yılında Marsilya'ya kaçmıştır. Portakalyan, Marsilya'ya gidince burada bir matbaa kurarak gazete çıkartarak, ihtilalci anlayışını devam ettirmiştir. Burada çıkarttığı *L'armenia* adındaki gazetede ateşli yazılar yazarak, Ermeni gençlerinde milliyetçilik ve ihtilal düşüncesinin gelişiminde aktif rol oynamıştır.¹³⁴ O sırada Hınçak Komitesinin kurucularından ve aslen Kafkasyalı olan Avadis Nazarbekyan bazı zengin Ermeni ailelerinin çocuklarıyla Paris'e eğitim için gelmişlerdir. Portakalyan'ın *L'armenia* gazetesiyle tanışmışlar ve çok etkilenmişlerdir. Ermeni milliyetçiliği fikirleriyle bu dönemde kesişmişlerdir. Birçok Ermeni gencinin bu fikir etrafında birleşmesinde adı geçen gazetenin

¹³⁰ BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı* (Y.PRK.UM.), 10/9, s. 5.

¹³¹ Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s. 40; Richard G. Hovannisian, *Armenian Van/Vaspurakan*, Mazda Publishers, California 2000, s. 136; Tuncay Ögün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, Ekim 2001, s. 591. (590-606); Akçora, *a.g.e.*, s. 44. Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğu bilgisini paylaşır. Bkz. Yavuz, *a.g.m.*, s. 262.

¹³² Y. Atıla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 256.

¹³³ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁴ Gürün, *a.g.e.*, s. 129; Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 16.

önemli etkisi olmuştur. Daha sonra Avadis de bu gazetede ateşli yazılar yazmaya başlamıştır.¹³⁵ Bu gazeteyi postahaneler vasıtasıyla Van'a göndermişlerdir. Bu "evrak-ı muzır" gazete rüsumat memurlarınca postahane yapılan incelemelerde ele geçirilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden bu zararlı yayınların ülkeye girişinin yasaklanması için önlem alınması Van Vilayetinden istenmiştir.¹³⁶

Ermeni komitelerinin Van'da ihtilal fikirlerini yaymak için kullandığı argümanlar arasında "evrak-ı muzır"ların önemli yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Khrimian bu hususta öne çıkmaktadır. Sahak Portakalyan, Arslanyan Karabet ve Ardinyan gibi Ermeni komite üyeleri vasıtasıyla beyannameler hazırlattırıp, bu beyannameler Ermeni mahallelerine atılmakta ve gizlice kilise kapılarına yapıştırılmaktaydı. Bu faaliyetlerle Ermenileri isyana teşvik etmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Kilise kapılarına asılan yaftalarda "*istikbalinizi düşünüyorsunuz uyanınız istikbalinizi düşünseniz bu bis her vakit esir kalırsınız*" yazısı yer almaktaydı.¹³⁷ Ermenileri isyana teşvik etmek için Van Vilayeti dâhilinde bazı gizli imzalı varakalar dağıttıkları da görülmektedir. Dördüncü Ordu Müşiri Nafiz Paşa'nın Seraskerlik Makamına gönderdiği 26 Kasım 1885 tarihli telgrafta Van'da "S K K" imzasıyla Ermenice mektuplar dağıtıldığından bahsedilmektedir. İnceleme sonucunda bahsi geçen imzalı mektupların Vanlı Sahak ve Terlemezyan tarafından dağıtıldığı anlaşılmıştır. Telgrafta bu şahısların Van Vilayetinde öteden beri Ermenileri isyana teşvik etmek için faaliyet içinde bulduklarından bu fiillerde bulunacak olanların önüne geçmek için vilayetten sürgün edilmeleri sağlanmıştır.¹³⁸ Terlemezyan Mighirditch ve arkadaşları Konya'ya "tard ve tedib" edilmiş ancak daha sonra buradan kaçtıkları görülmektedir.¹³⁹

Hükümetin "evrak-ı muzır" olarak nitelendirdiği yayınların yurda girmesi ya da yurt içinde kaçak yolla basılarak dağıtımı hususunda önlemler almasına rağmen önüne geçememiştir. Devletin asayiş ve emniyeti için önemli bir iç sorun haline gelen muzır neşriyatların Ermeni cemiyetlerince 19. Yüzyılın sonlarına doğru kullandığı önemli araçlar arasındadır. Agop Kazancıyan Rusçuk'ta ikamet eden Kırkor Tebyan'a "evrak-ı muzır" göndererek buradan Anadolu'nun muhtelif yerlerine sevkiyatının sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Natanyan Margos'un ise Van, Bitlis ve Muş taraflarına, Osayan Mighirditch da Dersim taraflarına Rusçuk'tan gönderildiği anlaşılan "evrak-ı muzır"ları dağıttıkları görülmektedir. Hariciye bu matbuatın postahaneler

¹³⁵ Recep Karacakaya, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, İstanbul 2004, s. 188. (181-212).

¹³⁶ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1387/19.

¹³⁷ BOA, *Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.)*, 30/6.

¹³⁸ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1472/69; BOA, *Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.)*, 29/105.

¹³⁹ BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 9/52, s. 4.

vasıtasıyla gönderildiğinden, özellikle posta memurlarının bu hususa dikkat ederek, postahanelere gelen mektupların incelenmesinin önemine vurgu yapmaktadır.¹⁴⁰ Tiflis'te çıkarılan Ermeni gazetelerinde neşrolunan mektupların Ermenileri ihtilale teşvik ettiği görülmektedir.¹⁴¹ Marsilya'da yayınlanan *L'armenia* isimli gazetenin evrak-ı muzırta kapsamında yayın yaptığından bu gazetenin yurda sokulmaması için önlemler alınması gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁴² Ermeniler arasında ihtilal fikirlerini yerleştirmek ve geliştirmek için Ermeni örgütleri matbuatı etkin bir biçimde kullandıklarını söyleyebiliriz.

Vali Hamid imzasıyla Ermeni okullarında okutulmak için hazırlanan muzır risalelere dair Babıali'ye bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Ermeni okullarında Tiflis'te basılan risalelerle Ermeni çocuklarının zihinlerinde ihtilal fikirleri uyandırmak amacıyla gizli okutulduğu görülmektedir. Burada "Kızlar" isimli muzır makale ele geçirilmiştir.¹⁴³ Van ahalisinden Acemoğlu Mardurusi adındaki bir Ermeni'nin, Tebriz'den beraberinde birçok yasak kitapla birlikte katır sırtında pamuk balyaları arasında iki sandık silah taşıdığını Tiflis baş şebbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gelen telgraftan öğrenmekteyiz (25 kasım 1886).¹⁴⁴ Van rüsumat memurlarınca da adı geçen şahsın iki katır üzerinde silah geçirdiği "gümrük tezkeresi" nde belirtilmektedir. Evinde yapılan aramada da Tiflis de basılan "risale-i muzırta" ele geçirilen Mardurusi polis tarafından tutuklanmıştır.¹⁴⁵ Benzer şekilde aynı aileden Acemoğlu Nişan'ın da Tebriz'e gittiği, Tebriz'le Hoy arasında bulunan Salmas şehrinde bir dükkan açtığı buradan Van'a silah ithal ettiği görülmektedir. Sınırdan geçerken gümrük memurlarına da rüşvet verdiği, tüfenk vaat ettiği de gümrük memurunun ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

Ermeni sakini olan mahallerde isyana karışan her bir Ermeni'ye beşer Frank para verildiğine dair bilgiyi Kırkor Tebtiyan'a gönderilen "evrak-ı matbuat" dan ele geçirilen bir nüshasının Rusçuk tüccar vekaletinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraftan öğrenmekteyiz.¹⁴⁷ Başkale Kasabasında Ermeni okulu öğretmenlerinden Vanlı Debbağyan Edkar Efendi'nin evinde yapılan aramada bu okullarda okutulduğu anlaşılan şarkılar bulunmuştur. Bu

¹⁴⁰ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1387/19.

¹⁴¹ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1347/74.

¹⁴² BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1347/101.

¹⁴³ BOA, *Yıldız Perakende Dabilye (YPRK.DH.)*, 2/6.

¹⁴⁴ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1393/76, s. 1, 2; BOA, *Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.)*, 9/52.

¹⁴⁵ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1393/76, s. 2.

¹⁴⁶ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1393/76, s. 3.

¹⁴⁷ BOA, *Dabilye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1387/19.

şarkıların bütün Ermeni okullarında yasaklanması için Dâhiliye Nezareti bilgilendirilmiştir.¹⁴⁸

Sonuç

1883-1887 tarihleri arasında Van Vilayeti valiliği yapmış olan Hamid Paşa'nın vilayetin idarî, iktisadî, eğitim ve bayındırlık gibi gelişmeleri ile Ermeni faaliyetlerinin ele alındığı çalışmanın; Van Vilayetinin 19. Yüzyılın sonlarında sosyo kültürel yapısı ve Ermeni komitelerinin yıkıcı ve bölücü ihtilal teşebbüslerini anlamada önemli değer katacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın iki ayağını vilayetin genel durumuna yönelik tespitler ile Ermeni komitelerinin faaliyetleri oluşturmaktadır. Hamid Paşa'nın iki layihasının işlendiği bu çalışmada; demografik açıdan farklı etnik bir yapı arz eden Van'da ayrılıkçı Ermenilerin faaliyetlerinin 1995 Van isyanına ortam hazırladığına dair algımızı güçlendirdi. Van'da kurulan komitelerin, Ermeni okullarındaki menfi çalışmaların, muzır neşriyatların Van'da Ermenilerin ihtilalci yapının gelişimine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Hamid Paşa'nın Ermenilerin muzır faaliyetlerine yönelik tedbirler aldırmasaydı ve gevşek bir yönetim sergilemiş olsaydı, 1995 Van isyanı daha önce çıkabilirdi. Hamid Paşa'nın, hayatı pahasına da olsa devletin itibarını yükseltmek ve ihtilal teşebbüsü içindeki Ermenilerin faaliyetlerini engellemek için önemli adımlar attığını söyleyebiliriz.

Vilayet idarecilerinin merkezden gelen emirle yılın her üç ayında vilayeti kaza, kasaba ve köylere kadar dolaşarak, idarecilerin sorunları yerinde görmelerini sağlayan bu uygulamanın, vilayetin problemlerinin anlaşılıp, süratle çözümüne katkısı göz önüne alınırsa, oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu uygulama, Hamid Paşa'nın bölgeyi daha iyi anlaması hususunda önemli fikirler vermiştir. Dolayısıyla bölgenin sorunlarına yönelik çalışmalar daha süratle ele alınabilmıştır. Özellikle önemli bir sosyal sorun olan kan davalarının çözümünde kişisel münasebetlerin büyük rolü olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir idarecinin halkla iç içe olmasının, halkın itimadını kazanmada mühim bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1424/32.

Kaynaklar**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

- Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL), 5/310.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1340/103.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1346/77.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1356/72.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1365/79.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1368/36.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1382/93.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1386/16.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1386/60.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/73.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1392/113.*
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1472/69.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/101.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1347/74.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1354/94.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1360/64.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1365/36.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1375/57.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1386/60.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1387/19.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1389/105.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393/76.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1395/59.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1398/64.*
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1424/32.*
- Hariçiyeye Siyasi (HR. SYS), 2822/43.*

- Haritalar (HRT.h.)*, 2494.
İdare Dabiliye (İ.DH.), 1019/80433.
İdare Dabiliye (İ.DH.), 1067/83667.
İdare Dabiliye (İ.DH.), 978/77213.
İdare Dabiliye (İ.DH.), 996/7.
İrade Dabiliye (İ.DH.), 910/72332.
İrade Dabiliye (İ.DH.), 1067/83667.
İrade Dabiliye (İ.DH.), 979/77298.
İrade Dabiliye (İ.DH.), 996/78686.
İrade, Şurayı Devlet (İ.ŞD.), 69/4095.
İrade-Meclis-i Mahsusa (İ.MMS.), 83/3595.
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 83/84.
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 84/2.
Meclis-i Vükela (MV), 10/30.
Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.), 10/9.
Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.), 9/52.
Şurayı Devlet (ŞD.), 504/23.
Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12/30.
Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 8/21.
Yıldız Perakende Askeri (Y. PRK. ASK), 37/35
Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 29/105.
Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK.), 30/6.
Yıldız Perakende Dabiliye (Y. PRK. DH.), 1/31.
Yıldız Perakende Dabiliye (YPRK.DH.), 2/6.
Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tabirâtı (Y.PRK.UM.), 11/19.
Yıldız Perakende Hariciye (Y. PRK. HR), 3/79.
Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 10/9.
Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 188/29.
Yıldız Sâdâret Resmî Mârûzât Evrakı (Y.A.RES.), 32/43.

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: 1, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, Ankara 2004.

Salnameler

1301 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, 39. Defa, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1301.

1303 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet 1303.

304 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, 42. Defa, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1304.

Van Vilayeti Salnamesi, Birinci Defa, Vilayet Matbaası, Van 1315.

Makaleler

Çoçiyev, Georgi - Bekir Koç: "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century-the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History*, 40/1 (2006), (80-103).

Dayı (Derinsu), E.: "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul 2004, (137-144).

Eyicil, Ahmet: "1895 Maraş ve Zeytin İsyanı", *OTAM*, S: 11, Yıl: 2000, (157-210).

Gül, Mustafa: "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, Sayı: 8, Yıl: 1997, (139-147).

Hot, İnci: "Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele", *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Sayı: 12(1), Yıl: 2004, (36-43).

Karacakaya, Recep: "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXIV, İstanbul 2004, (181-212).

Karasandık, Özlem: "Ayrılkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Yıl: 2004 Kış – 2005 İlkbahar.

- Karataş, Yakup - Eyüp Kul: “XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı’ndaki Aşiretler ve İskân Politikası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Sayı: 48, Yıl: 2012, (343-364).
- Kaya, Faruk: “Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: 7, Sayı: 29, Yıl: 2014, (562-572).
- Kılıç, Orhan: “Van”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, (505-510).
- Köksal, Osman: “Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu”, *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014, s. 5.
- Küçük, Cevdet: “Van’daki Ermeni İsyancıları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1990.
- Oktay, Hasan: “Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü”, *Yeni Türkiye*, C. XXXVIII, Semih Ofset, Ankara 2001, (832-838).
- Öğün, Tuncay: “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: 39, Ekim 2001, (590-606).
- Özger, Yunus: “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009, (355-374).
- Sanal, Recai: “Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Deseniindeki Değişmeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 22, Yıl: 1998, (173-200).
- Sarıay, Yusuf: “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2008 Yaz, (69-105).
- Şahin, Enis: “Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı: 1, Yıl: 2008, (383-340).
- Şehirli, Y. Atıla: “Osmanlı Devleti’nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editör İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, (253-264).
- Şehirli, Y. Atıla: “Osmanlı Devleti’nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk*

Ermeni İlişkileri, editör: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.

Taşkıran, Cemalettin: “1915 Van İsyanı”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, Yıl: 2014, (1-13).

Temizer, Abidin: “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt 2, Sayı: 2, Yıl: 2013, (169-204).

Tızlak, Fahrettin: “Osmanlı Devleti ve Van Gölü’nde Vapur İşletmeciliği”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller Sempozyumu I*, hazırlayanlar Şakir Batmaz-Özen Tok, Kayseri 2015, (391-412).

Tozlu, Necmettin: “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, Yıl: 2014, (1-17).

Uluçay, Salih: “El Aman Hanı ve Köse Hüsrev Ağa Üzerine Bir Değerlendirme”, *BEU SBE Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 1, Yıl: 2012, (70-83).

Yavuz, Fikrettin: “Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan”, *Akademik İncelemeler*, Cilt:2, Sayı:1, Yıl:2007, (257-289).

Yeşilyurt, Yahya: “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Tercümanların Rolü: Luigi Damato Vakası”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 Yıl: 2014 Bahar, (261-282).

Telif Tedkik Eserler

Akçora, Ergünoç: *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Karabıyık, Osman: *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü*, İstanbul 1984.

Bozkurt, Gülnihal: *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996.

Gürün, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Hovannisian, Richard G.: *Armenian Van/ Vaspurakan*, Mazda Publishers, California 2000.

İlter, Erdal: *Ermeni Kilisesi ve Terör*, A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1996.

Kanar, Mehmet: *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, Der Yayınları, İstanbul 2001.

Karacakaya, Recep: *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001.

Münir Süreyya Bey: *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, numara: 53, Ankara 2001.

Uras, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

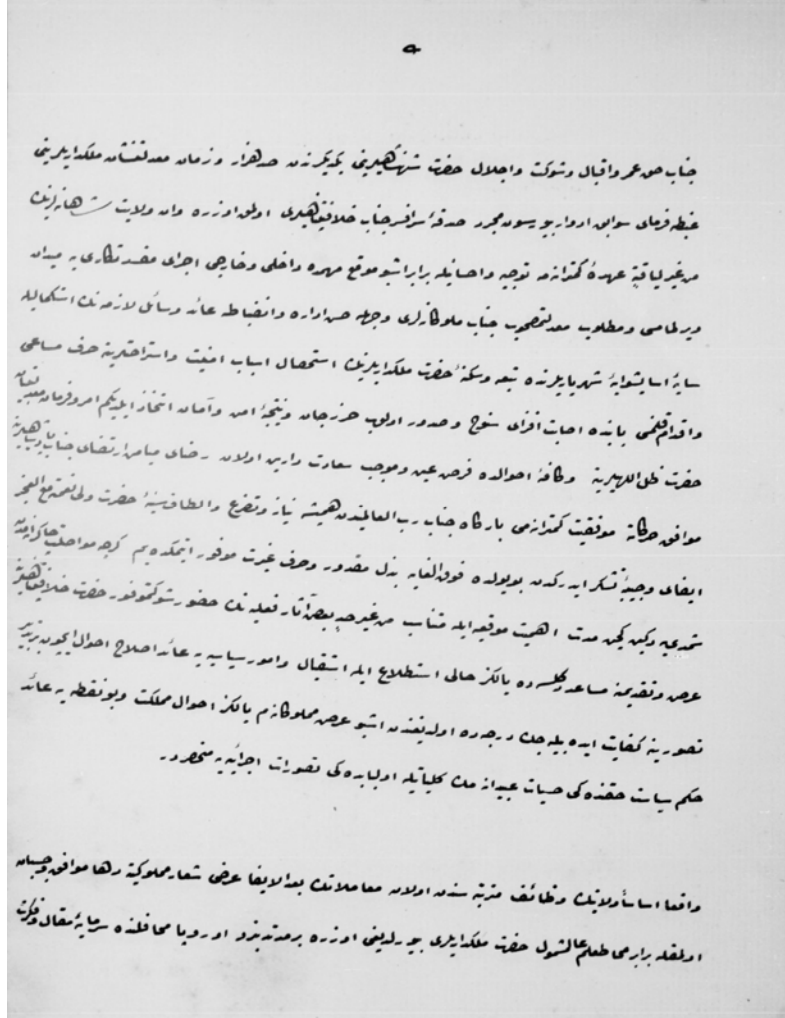
İnternet kaynağı

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kloralhidrat> erişim tarihi. 12.12.2015.

<http://www.tedavin.com/saglikca/9084-kloralhidrat-zehirlenmesi.html> erişim tarihi 12.12.2015.

EKLER

Van Valisi Hamid Paşa'nın 13 Şubat 1877 tarihli layihasının ilk sayfası

Van Valisi Hamid Paşa'nın 25 Kasım 1887 tarihli layihasının ilk sayfası

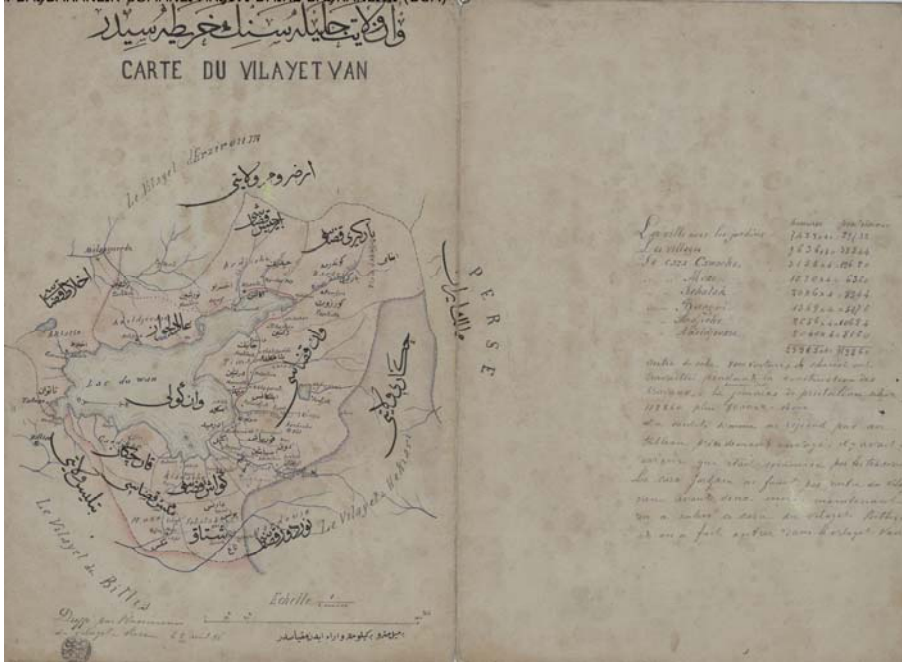
۵

امروز فرمانده همایون که مقومه حضرت خدیجه هیلدی موجب وقفضای
هیلدی اوزره دورا ملحقان کشت و کذا. و تا بید و تحکیم امه و ایست
بذل مساعی بیشتر اولمقله برابر اجراقضانه بعضه اصلاحات و اصلاحات
عائد فکر انوب عتبه علیای جناب شریار اعظم بیدیه لوجیکه کونیه
و تقیرت متجاسر اولدیغیم عسکال فاعتمال هیا کونیه.

بارن و مقدس استانه بنده ایوانه حضرت و نعمته تجلیدیه معدومه عجب ضعیف و کتر
مهادت ایقلیدیه.

جناب نقصضای امور جلانه تنظیم احوال ملک و سلطنت اولونه و نعمت بیختمه باره
افندره حضرتی اما الابد ایکنه برای شوکت و شاه و فعلل هگی همایونه بال آفت و طفت
ناچار بیدیه مفاخره تبعه وزیرستانه اوزره سایا به چورسونه روز جلوس سعادت
مأنوس جناب خدیجه هیلدی صحائفه نص روزگارک سرانه بیکای و ملک و دولت
مقدومه صحیفه حصول ثروت و سعادت حال اولمقله تجرید بنیانه طفت و تزیین سایا به سعادت
مقدومه ایسرایه بیدیه و شایانه چورسونه اولونه همات هیلدی و مساعی سعیده حضرت
کلی لایحیونک شمیدی قدر موقع آرای شهود و باصره بیری اهرم موجود اندیکه احوال
منظم نذ استحصای و سانی ترقیات کالیه سن طرف طرف بالاعتنا عمالک موروثه انشاره

Hamid Paşa'nın Van Vilayeti valiliğinde Van vilayeti haritası (HRT.b., 2494)

Hamid Paşa'ya zehirleyerek ölümüne sebebiyet veren Belediye eczacısı Luigi Damato'nun kimliği ile ilgili belge. BOA, Y.PRK.HR., 11/4.

Sublime Porte
Ministère des Affaires Étrangères
Section de Nationalité

Copie

N.° _____ Her Majesty's Consulate
general Constantinople
Le _____ Duplicate foil of Certificate
of Registration
N.° 504
14th of March 1881.

1. Name: Giacomo Luigi Damato.
2. Country: Constantinople
3. Village or town: Cuz. of Malta
4. Father's name } Francesco
and residence }
5. Residence of } Büyükdere's
applicant }
6. Occupation: Student
7. Age: 22

Remarks of Registering Offices: -
Baptism Certificate of the Church
of Büyükdere dated 18th June 1870.
Armetta (55) mother.

Y.PRK.HR 11/4 216 (2 shif b2) 12

19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması

Mustafa Kurt*

Kemalettin Kuzucu**

Baki Çakır***

Kemal Demir****

Özet

Geç-Osmanlı döneminde ortaya çıkan reform alanlarından biri de üretim biçimleriyle ilgilidir. Devlet bu dönemde, Batı'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi'nin yol açtığı olağanüstü gelişimin de etkisiyle, Batı tipi üretim birimleri oluşturma yönünde politikalar benimsemiş ve fabrikalar kurmaya yönelmiştir. Literatürde bu fabrikalara ilişkin çeşitli veriler bulunmakla birlikte bunlar sınırlı ve dağınık şekilde ikincil literatürde yer almış olup hala devlet fabrikalarına ilişkin sistematik bir envanter çalışması yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, 19. yüzyılda, sanayileşme sürecinde kurulan devlet sahipliğindeki fabrikaların sistematik bir envanterini ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklara dayalı olarak Osmanlı sanayileşmesi döneminde kurulan fabrikalar listelenmiş, ayrıca 19. yüzyılın başından I. Dünya Savaşına kadar olan dönemde kurulan 80 adet devlet fabrikasına ilişkin detaylar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, sanayileşme, devlet, fabrika.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesi, ya da eleştirel çalışmaların isimlendirdiği şekliyle sanayileşmemesi, ekonomi tarihi bağlamında üzerinde çalışılan konulardan biridir. Sanayileşme süreci çeşitli çalışmalara konu olmuş ve

* Prof. Dr.

** Prof. Dr.

*** Yrd. Doç. Dr.

**** Dr.

bu çalışmalar farklı açılardan bu dönemi ve süreci incelemişlerdir. Bazı çalışmalar bizzat sanayileşme sürecini incelemiş, bazıları sanayileşme sürecinde teknoloji transferini ele almış, bazı çalışmalar ise bu sürecin çalışma ilişkileri penceresinden değerlendirilmesine odaklanmıştır. Ayrıca bu dönemde kurulan fabrikalar gerek tek başlarına, gerekse bir fabrika kümesi olarak birçok çalışmaya¹ konu olmuştur. Ancak Osmanlı sanayileşmesine dair birçok çalışmaya yapılmasına ve bu çalışmalarda bazı fabrikalara çok sık referans verilmesine rağmen henüz ilgili süreçte kurulan fabrikaların sistematik bir envanteri ortaya konulmamıştır. Oysa bazı eserlerde bu dönemde kurulan devlet sahipliğindeki fabrikaların sayısına ilişkin rakamlar verilmektedir. Örneğin Önsoy² ve Aytemur'un³ çalışmalarında bu dönemde 160 imparatorluk fabrikası kurulduğu bilgisi tekrarlanmaktadır. Turgut⁴ ise devlet tarafından kurulan fabrika sayısının 150 ile 160 civarında olduğunu vurgulamaktadır. Bu bilgilerin varlığına karşın ikincil kaynaklarda adı geçen fabrika sayısı sınırlıdır ve Turgut ve Quataert'in⁵ de vurguladığı üzere devletin sahip olduğu ve işlettiği fabrikalar konusunda sistematik bir liste bulunmamaktadır. Hatta araştırmacıların ilgili dönemde devlet için çok önemli olan bu fabrikalara ait bir listenin mutlaka olması gerektiği yönündeki sorgulamaları titiz ikincil kaynak taramasıyla boşa çıkmış, bunun yanı sıra Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1883 tarihli bir belge böyle bir listenin resmi kayıtlara dahi yansımadağı ihtimalini güçlendirmiştir. Bu belgede⁶ yer alan ve günümüz Türkçe'siyle "*Dersaadet'te ve bağılı yerlerde mevcut fabrikaların miktarıyla; hangi mahallerde bulunup ne cins esya imal olunmakta ve beherinde*

¹ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Ankara 1988; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T.Güney (çev.). İstanbul 2011, İletişim Yayınları; Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü, 1990; Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2000; Ömer Celal Sarı, "*Tanzimat ve Sanayimiz*", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Yayını, İstanbul 1940; William Müller-Wiener, 1992. "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992; Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, TTK Yayınları, 1992; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

² Önsoy, *age*. s.55

³ Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s.51

⁴ Mehmet Turgut, *Japon Mucizesi ve Türkiye*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 372

⁵ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T. Güney (çev.). İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.17

⁶ T.D.280 179.Hüküm

ne miktar amele istibdam edilmekte olduğu bilinmek üzere birer kıta defterinin tanzim edilmesi ve gönderilmesi hakkında 20 Ağustos 1297 tarihinde nezaretten Şebremeni'ne yazı gönderilmiştir. Zikr olunan fabrikalardan bazılarının defterleri ulaşmış ise de içeriğinden istifade edilememiştir.” Şeklindeki kayıt devletin de bu fabrikalara ilişkin detaylı bir kayıt tutamadığına ve bu fabrikalar hakkında belgelerde sınırlı miktarda bilginin varlığına işaret etmektedir. Bu makale geniş bir ikincil kaynak taraması ve arşiv belgeleri ışığında araştırmacılar için eksikliği hissedilen sistematik bir fabrika envanterini ortaya koyma iddiasındadır. Makalenin ilk kısmında sanayileşme hareketinin kökleri, sonrasında fabrikalaşma sürecinin gelişimi son olarak da sektörler göre fabrikaların yer aldığı sistematik derleme sunulmaktadır.

Osmanlı Devletinde Sanayileşme

Klasik anlamda Osmanlı Devleti'nde üretim ekonomik sistemin merkezinde yer almaktadır. İmparatorluğun kompleks mekanizmalarınca başta İstanbul olmak üzere halkın ihtiyaçlarını bol miktarda, ucuz ve belirli bir kalitede karşılamak amacıyla tasarlanmıştır. Genellikle Osmanlı toplumunun tarım toplumu olduğu ve sanayileşmeden uzak kaldığı görüşü yerleşmiş olsa da bu analiz Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan Batı tipi üretim tarzlarını dikkate alarak yapılan bir kıyaslamadır. Oysa klasik anlamda sanayi üretimi⁷ gerek loncalar eliyle şehirlerde, gerekse bireylerin sahip olduğu makine ve atölyeler aracılığıyla kırsalda oldukça yaygındır. Elbette bu çalışmanın konusunu batı tipi fabrikalar oluşturmakta ve teknoloji de kullanılarak toplu yapılan üretimler ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Yine de Batı tipi bir üretim biçiminin transferini de içeren “sanayileşme” süreci detaylandırılmadan önce Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başındaki ekonomik durumu ve üretim biçimi hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Pamuk⁸ ilgili dönem itibarıyla durumu yansıtacak en uygun kelimenin “durgunluk” olduğunu söylemektedir. Bu dönemde dış ticaretinin hacmi imparatorluk içerisindeki toplam üretimin % 2-3'ünü aşmıyordu ve hem imparatorluğun kendi içindeki bölgelerarası ticaret, hem de Rusya ve Mısır ile yapılan ticaret hacim bakımından Orta ve Batı Avrupa ile olan ticaretten daha önemliydi. Ancak sonraki dönemlerde bu durum dramatik olarak değişmiş ve Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar ihraç edip mamul mallar ve belirli gıda malları ithal eden bir duruma gelmiştir. Yine Osmanlı pazarlarının batının sanayileşmiş malları ile tanışmadığı önceki dönemlerde lonca sistemi içerisinde örgütlenen geleneksel üretim oldukça önemli bir büyüklüğe ulaşıyor ve yine çok önemli bir işlevi yerine getiriyordu. Pazar Avrupa sanayi malları ile tanışıp daha sonra 1838 yılındaki Baltalimanı

⁷ Burada sanayi üretiminden “makina ve benzeri araçlar kullanarak bir madde veya gücün niteliğini veya biçimini değiştirerek yapılan toplu üretim” kastedilmektedir.

⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s.12-16

Ticaret Antlaşması ile yabancı sanayi mallarına açık hale gelen⁹ Osmanlı coğrafyasında geleneksel üretim sistemi önemli ölçüde çözülmüş ya da daha iyimser bir yargıyla gerilemiştir. Bahsedilen gelişmelerin Osmanlı toplumu üzerindeki en belirgin sonucu, reformların İmparatorluğun gündemine girmiş olmasıdır. Reform hareketleri Tanzimat'la birlikte sistematik bir karakter kazanarak askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlar başta olmak üzere tüm kesimlerde etkisini artırmıştır. Bu dönüşüm alanlarının en önemlilerinden biri de şüphesiz ekonomidir. Sanayi Devrimi sonrası ithal malların Osmanlı pazarlarını doldurmasıyla birlikte, batı sanayisi ile Osmanlı sanayisi arasındaki makasın büyüdüğü net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Siyasî ve askeri açıdan zayıflamakta olan Osmanlı Devleti, bu alanlarla birlikte ekonomik alanda da daha fazla güç kaybetmemek için yenileşme politikaları izlemiştir. Bu politikalardan önemli bir kısmı da üretim biçiminde dönüşüm üzerinedir ve sanayileşme çabalarını¹⁰ içermektedir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl başlarındaki toplam nüfusunun 25-32 milyon arasında değiştiği tahmin edilmekte¹¹ ve nüfusun %80'inin tarımla istigal ettiği bilinmektedir¹². Ancak kırsalda yaşayıp tarımla uğraşan nüfusun da imalat sektörü içerisinde önemli bir rol üstlendiğini kabul etmek gerekir¹³.

Osmanlı sanayileşme süreci genellikle Tanzimat sonrası dönemle eşleştirilse de¹⁴, öncesinde de sanayileşme çerçevesinde ele alınabilecek gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin McGowan'ın¹⁵ da belirttiği gibi daha 1700'lerin başında Polonya'dan ustalar getirilerek Bursa ve Selanik'te gayet gelişmiş dokuma atölyeleri kurulması ilk sanayileşme örnekleri olarak kabul edilebilir. Ayrıca klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde ordu ve saraya hizmet etmek

⁹ Örneğin Pamuk, Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerine ilişkin ticaret hacminin 1820'den 1914'e kadar 100 kattan fazla artış gösterdiğini vurgular (Pamuk, age. s.).

¹⁰ Pamuk (2005) fabrikalaşma girişiminin esin kaynağının büyük ölçüde Mısır'da Mehmet Ali Paşanın giriştiği sanayileşme çabaları ve Osmanlıya karşı kazandığı askeri başarılar olduğunu vurgular.

¹¹ McGowan, B. "Ayanlar Çağı". S.Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk. (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 2. Cilt* içinde. İstanbul: Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s.769.

¹² Vedat Eldem, (1994a). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.11-17.

¹³ Bu bilgiler toplumun üretim biçiminin toprağa dayalı olduğu hakkında bir fikir vermektedir. Tarımın bu ağırlığına karşın Quataert imalatın payının birçok kaynakta geçtiği gibi 1/10 oranında olmasının mümkün olmadığını, bundan daha yüksek olduğunu öne sürmektedir. Bunu ise kırsalda yaşayan %80 lik nüfusun da önemli ölçüde tekstil üretimi yaptığı ancak istatistiklerin bunu gözden kaçırdığı tezine dayandırır. Quataert'e göre kırsalda hane ve atölyelerde de önemli bir kırsal sanayi mevcuttur.

¹⁴ Hatta Issawi (1980:474) Türkiye topraklarında sanayileşmenin 1930'larda "gerçekten" başladığını öne sürer.

¹⁵ McGowan, agm. s.843

amacıyla kurulan Ehl-i Hiref Teşkilatı zaman içerisinde gelişip makineleşerek ve yeniden yapılanarak Kârhane-i Amire ve sonrasında Fabrika-i Hümayun adını almıştır¹⁶. Bu hizmet birimlerinin başlangıçtan beri amacı ordu ve sarayın kıyafet, ayakkabı, birtakım savaş malzemeleri gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda üretimin 16. yüzyıldan itibaren özellikle ordu ihtiyaçları temelinde büyükçe üretim birimlerinde de yapıldığını biliyoruz. Ancak Batıda ortaya çıkan Sanayi Devriminin asimetrik bir gelişimi ortaya çıkarması sonucunda Osmanlı Devleti sanayileşmeyi bir politika olarak gündeme almıştır. Bunu destekleyen Quataert¹⁷, Osmanlı Devleti'nin ticari ve ekonomik güç açısından görece gerilemesini telafi etmek için birçok tedbirler aldığını, bunlar arasında özellikle 1800'lerin başından itibaren sistematik bir görünüm arz eden sanayileşme çabalarının dikkat çektiğini belirtmektedir. Çeşitli nedenlerden dolayı mali sıkıntılar yaşayan bir devlet olan Osmanlı, bu dönemlerde 600 milyon kuruş tutarındaki yıllık gelirlerinin nerdeyse %20'ye yakın kısmını (104 milyon kuruş) sanayileşme programına tahsis ederek fabrikalar kurmuş ve Batı ile arasında oluşan sanayileşme açığını bu yolla kapatmayı amaçlamıştır¹⁸. 1700'li yıllardan başlayarak 1860'lara kadar süren sanayileşme çabası çerçevesinde çok sayıda devlet fabrikası (Fabrika-i Hümayun) kurulmuştur. Osmanlı sanayinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşur. Toprak¹⁹ bu tür üretim birimlerinin 17. yüzyıl Fransa'sında Colbert'in girişimlerine, ya da Alman merkantilizminin, Kameralizmin devletçiliğinde görülen örneklerle benzediğini söylemektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki sanayileşme sürecini, Quataert'in²⁰ de önerdiği şekliyle, 19. yüzyılın başından 1826'ya kadar olan dönem, 1826-1870 ve 1870-1914 dönemleri olmak üzere üç temel dönemde incelemek doğru olacaktır. Özellikle ilk iki dönemde fabrikalaşma sürecinde asıl aktör devlettir.

1826 Öncesi Dönem

Yoğun fabrikalaşma dönemi 1826 sonrasında başlamasına rağmen bu tarihten evvel de İstanbul ve civarında fabrikalar kurulmuş, bunların hemen hepsi devlet inisiyatifiyle tesis edilmiştir. Esasen 1505 yılında Tophanenin

¹⁶ Nevra Ertürk, *19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar*, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.4

¹⁷ Quataert, age, s. 264

¹⁸ Abdulkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri Ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, 2012, s.50

¹⁹ Zafer Toprak "Türkiye Tarihi-3: Osmanlı Devleti 1600-1908", içinde, *İktisat Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 2011, s.237

²⁰ Quataert, D.(2005). 19. Yüzyıla Genel Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde, İstanbul: Eren Yayınevi, s.1002

kuruluşundan beri ordu ihtiyacını karşılamak üzere fabrikaların varlığı bilinmektedir. Zeytinburnu Silah Fabrikası, Bakırköy Barut Fabrikası, Karaağaç Tapa Fabrikası, Hendek ve Biga'daki kereste fabrikaları bunlara örnektir²¹. Savaşla ilgili olmayan devlet işletmelerinin çoğu dokumacılık üzerinedir. Örneğin 1704 tarihinde Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni dokuma atölyeleri kurmuştur. Sonraki dönemde de, 1712-1714, Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yünlü dokuma atölyelerinin kurulmasına izin vermiştir. 1716 yılında Sakızlı dokumacıların yardımıyla ipekli imalathanesi kurulmuş, üretilen malın sarayın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonraki fazla kısmını İstanbul bedesteninde satılmasına izin verilmiştir. Dokuma dışında boya, tütün, porselen, şişe, kâğıt ve yelken imalatı alanlarında da devlet destekli işletmelerin varlığı bilinmektedir. Ancak ilgili dönemlerde kurulan fabrikaların mülkiyeti sadece devlete ait değildir. Örneğin 1730'lara kadar yeniçeri üniformaları için çuha üretiminde Selanikli Yahudiler özel bir mevkie sahiplerdi. Yine Karadeniz ve Ege'de bazı bölgelerin donanmaya gemi yapımında kullanılacak kereste üretiminde rol aldıkları bilinmektedir²². İmparatorlukta sanayileşme kaygısının ilk ortaya çıktığı dönem ise 18. yüzyıl sonlarıdır. Bu çerçevede devletin sanayileşme amacıyla fabrika açma gayretleri aslında 1790 ile 1804 arasında askerî teçhizat imali için birçok fabrika kuran ve modernize eden III. Selim ile başlamaktadır.

1826-1870 Dönemi

Bu dönemin sanayileşme açısından daha canlı olduğu ve çok sayıda devlet fabrikasının bu dönemde kurulduğu görülür. Dönemin öne çıkan özelliği devletin Avrupa'daki gibi mekanize imalat metotlarını transfer edip fabrikalar kurma çabasıdır. Yoğunlaşan fabrikalar kurma girişiminin arkasında, devletin ihtiyaç duyduğu malları Batı tipinde bir üretim tesisi olan fabrikalar kurarak, hem ihtiyaçları sağlama hem de sanayileşmeyi gerçekleştirme planlaması bulunmaktadır. Batı tipi üretim tekniklerinin üstünlüğünün anlaşılması da hiç şüphesiz bu girişimde önemli bir rol oynamıştır²³. Osmanlı Devleti'nin fabrikalar kurma çabalarının en önemli ekonomik gerekçeleri arasında; askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla tasarruf sağlanması ve yurtdışına gidecek olan *akçenin dabil-i memalikde kalması*, kârlı birer kuruluş haline gelerek devlete gelir sağlama ve ülkenin sanayileşmesine yapacağı potansiyel katkılar bulunmaktaydı. Bu açıdan sınai eğitimin yaygınlaştırılmasına da büyük önem verilmiştir. Avrupa'dan getirilen ustalarla modern teknolojinin ve bunların kullanımına ilişkin tekniklerin yerli işçi ve ustalara öğretilmesine gayret edilmiştir. Bu fabrikaların belirlenen amaçları gerçekleştirebilmesi için, üretilen malların devlet tarafından öncelikli olarak satın alınması, sübvansiyon

²¹ Vedat. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1970, s. 117-118

²² McGowan, a.g.m, s.842-843

²³ Önsoy, age. s.47

sağlanması, fabrikaların alacağı makine, araç gereç ve teçhizatlardan hiçbir iç ve dış vergi alınmaması, çalışan işçi ve ustaların askerlikten muaf tutulması, çalışanlardan başarılı olanların çeşitli nişan ve ödüllerle teşvik edilmesi gibi çeşitli teşvik uygulamaları yapılmıştır²⁴.

Bu döneme damgasını vuran en çarpıcı yatırımlardan birisi, bazı çalışmalarda Osmanlı sanayileşmesinin başlangıcı olarak da kabul edilen, Eyüp'te 1827'de kurulan iplik bükme fabrikasıdır. Aynı yıl Beykoz'da da bir tabakhane ile bir çizme fabrikası kurulmuştur²⁵. Takip eden yıllarda, 1835'de, Kadırga'da elle yapılan başlık (fes) imalatının yerini alacak olan bir fes fabrikası tesis edilmiştir. Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan İslimiye'de (Sliven) 1836'da bir yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikası açılmıştır. Yenilikler Tophane ve Dolmabahçe'deki top ve tüfek imalatında buharlı makinelerin kullanılmasıyla sürdürülmüştür. Bunların hepsini Avrupa teknolojisini ülkeye getirebilmek için devlet finanse etmiştir. Hükümetin desteklediği diğer bir sanayi programı 1840'larla 1850'lar arasında tatbik edilmiştir. Bunun en önemlisi ise İstanbul'un batısında bir demir dökümhanesi, torna tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersaneyi bir araya getiren bir sanayi parkıdır. Esasen Zeytinburnu Sanayi Parkında daha önceden kurulmuş olan barut fabrikası da vardır. Yine bu dönemde Balıkesir'de de askeri ihtiyaçlar için yünlü kumaş imal eden bir fabrika, 1840'ların ortasında Bağdat'ta barut fabrikası, Bursa'da buharlı makinelerle çalışan bir ipek bükme fabrikası kurulmuştur²⁶. Bu dönemde kurulanlardan en bilinenleri Hereke, Makrıköy (Bakırköy), ve İzmit'te kurulan fabrikalardır. Hereke Fabrikası 1843 yılında 50 pamuklu ve 25 ipek canfes tezgâhı ile donanmış olarak faaliyete başlamış, 1850 yılında ipekli kısmına 100 adet jakarlı el tezgâhı eklenmiştir. 1891 yılına kadar yalnızca ipek mensucat üreten fabrikada o yıl Manisa ve Sivas'tan usta getirilerek halı imalatına da başlanmıştır. 1850 yılında Bakırköy'de özel teşebbüs tarafından el dokumacılığı ve basmacılığı ile iştiğal etmek üzere kurulan basmahane 1860'dan sonra faaliyetini sürdürememiş, önce Hazine-i Hassa'ya, daha sonra 1867 yılında Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Bez Fabrikası adını alan fabrika ordu için üretim yapmıştır. İzmit Fabrika-i Hümayunu ise 1845 yılında Abdülmecid devrinde kurulmuştur. Ortalama yıllık imalatı 60 bin fes ve 192 ton yünlü dokuma olan fabrika 60 ton kadar da tiftik işlemiştir. İmalatının tamamını orduya tahsis etmiş olan fabrika 1910'da büyütülmüş ve yenilenmiştir²⁷. Devlet fabrikalarında 1850'lerde ortalama 5 bin işçi çalışmaktaydı. Aynı dönemde özel sektör tarafından kurulan çok sayıda

²⁴ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları". H. D. Yıldız (Ed.). *150. Yılında Tanzimat* içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.236-238.

²⁵ Quataert, 2004, age, s.1011

²⁶ age, s.1011-1012

²⁷ Eldem, age, s.119

fabrika da mevcuttur. Mesela 1847 ile 1868 arasında sadece Bursa bölgesinde buharla çalışan en az 21 tane ibrişim fabrikasının kurulduğu bilinmektedir²⁸.

1870 Sonrası Dönem

Özel sektör tarafından açılan fabrikaların artmasıyla birlikte, devlet fabrikalarının sanayi içerisindeki payının azaldığı²⁹bu dönemde genellikle iç tüketim için un, buz, makarna, bira gibi gıda maddeleri üreten yeni fabrikalar ortaya çıkmıştır³⁰. Ayrıca bu dönemde inhisar sistemi ortaya çıkmış ve belirli mallarda tek başına üretim yapan fabrikalar belirmiştir. İnhisarların büyük ölçekli fabrikalar kurdukları bilinmektedir. Örneğin Cibali'deki tütün fabrikası 1870'lerde 1600 kişi istihdam ediyordu. Aynı dönemde Selanik'te de özel fabrikalar hızla çoğalmış ve 1880'lerin başından itibaren hızla artış göstermiştir. Bu dönemde 1 içki, 6 sabun, birer çini, tuğla, çivi, sigara fabrikası ve buna ilaveten 10 fabrika kurulduğu bilinmektedir. Selanik'teki fabrikaların büyüklükleri hakkında fikir vermek gerekirse; sigara fabrikası 400, 1878 ve 1884'de kurulan iki pamuk ipliği fabrikasında ise 800 işçi çalışmaktadır. Devlet fabrikalarında da yüzyılın sonuna doğru ölçeğin giderek büyüdüğü görülür. Örneğin asker üniformaları için lazım olan kumaşın artık İngiltere yerine yerel fabrikalardan alınmaya başlaması üzerine Yedikule'deki fabrikalar oldukça büyük ölçeğe kavuşmuştur. 20. yüzyılın başlarında bu fabrikalardan birisinde 125 tezgâh bulunmaktaydı ve 1500 işçi çalışmaktaydı³¹.

Bu dönemde kurulan birçok fabrikanın yanında 1876 yılından sonra sanayinin yaygınlaşması için 1908 yılına kadar Hamidiye Sanayi Mektebi Âlisi ismi ile Adana, Bağdat, Bursa, Beyrut, Edirne, Erzurum, İstanbul, İzmir, Halep, Kastamonu, Kosova, Manastır, Sivas, Şam, Trablusgarp ve Yemen'de okullar açılmıştır. Bu okullarda yaklaşık 2500 öğrencinin devam ettiği bilinmektedir³². Yine hem İstanbul'da, hem de Şam ve Trablusgarp'ta kız sanayi mektepleri açılmıştır. Tesis edilen fabrikaların sürekliliğini sağlayacak bir sistem kurulması için de çabaların gösterilmiştir. Örneğin fabrikaları işletmek için gerekli olan enerji kaynağının kömür olmasından dolayı yabancı uzmanların yardımıyla Ereğli ve diğer madenlerde araştırmalara hız verilmiştir. Yine fabrikalar çoğunlukla dokuma alanında faaliyet gösterdiği için İstanbul ve Bursa civarında modern çiftlikler kurularak koyun yetiştirilmiş ve kaliteli yün elde etmeye çalışılmıştır. Ayrıca fabrikalarda istihdam edilecek işgücünün eğitimi için sanayi

²⁸ Quataert, 2004, age, s.1012

²⁹ Mustafa Erdem Kabadayı, "Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak". T. Atabaki, G. D. Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2012, s.75

³⁰ Quataert, 2004, age, s.1014

³¹ age, s.1014

³² Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü, 1990, s.162

mektepleri açılmış, fabrikaların yönetici ihtiyacını karşılamak adına farklı ülkelerden getirilen yabancı yöneticiler istihdam edilmiştir³³. Sanayileşmenin koordinasyonunu sağlamak ve yönetmek amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu başta olmak üzere çok sayıda meclis, komisyon ve nezaret kurulmuştur. Başlangıçta devlet fabrikaları açılmasına ağırlık verilirken, 1860'larla birlikte özel girişim teşvik edilerek sermayedarların fabrikalar kurmaları ve şirketleşmeleri özendirilmiştir³⁴. Bu uygulamaların tamamı birlikte ele alındığında devleti yönetenlerin zihninde bütüncül bir sanayileşme vizyonunun yer aldığı kanaatine varılabilir.

Bu çalışmanın odağında olmamakla birlikte, konu bütünlüğünün sağlanması açısından, sözü edilen fabrikalarda çalışanların durumuna da kısaca değinmek gerekir. Çeşitli sektörlerde kurulan bu fabrikaların yönetici ihtiyacını karşılamak üzere genel olarak askerlerin istihdam edildiği³⁵ bilinmektedir. Ancak bu fabrikaların yönetilmesinde sadece askerler değil siviller de rol almıştır. Özellikle bazı Ermeni ailelerin fabrikaları işlettiği bilinmektedir³⁶. Fabrikalardaki makinelerin montajı, işletilmesi ve bakımı için gerekli mühendis, usta ve işçilerin çoğu ise yabancı ülkelerden getirilmiş, yabancılar tesislerde danışman, uzman, yönetici ve kalifiye işçi olarak bulunmuşlardır³⁷. Çoğunlukla ordu için malzeme üreten bu fabrikalarda vasıfsız işçiler genellikle imparatorlukta yaşayan gayrimüslimlerden oluşmuştur. Ayrıca fabrikalarda askerlerin de çalıştırıldığını, hatta bazı askerlerin terhislerinde de fabrikada çalışmaya devam ettiği bilgisi yer almaktadır³⁸.

Sanayileşme hamlesi sürecinde devlet tarafından kurulan ve işletilen fabrikalardan birçoğu çeşitli sebeplerden dolayı faaliyetlerine başarılı bir şekilde devam edememişlerdir. Başlıca sebepler arasında yangın, deprem ve sel gibi doğal ve sosyal afetler ile sabotaj ve hırsızlık gibi saldırıların yanı sıra bilgi ve tecrübe eksikliğinden kaynaklanan kötü işletmecilik, yeterli kalitede ve uygun fiyatta ürün üretememek, Avrupa ülkelerinin rekabetleri, teknik eleman yetersizliği, kaliteli hammadde eksikliği gibi faktörler sayılabilir³⁹. Bazı yazarlar ise fabrikalardaki yolsuzluklardan da bahsetmiştir. Örneğin Küçükerman'ın⁴⁰ aktardığı “..devlet fabrikalarından birini yöneten bir Fransız, devlete uzun

³³ Kurt, M. S. Bayraktaroğlu, K. Demir. (14-16 Mayıs 2015). “19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluk Fabrikalarında Yönetici Profili”. 23. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı. Bodrum: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, s.150.

³⁴ Önsoy, age. s.7

³⁵ Aytemur, age. s.52

³⁶ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi: Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No. 1557, 2008. s.149

³⁷ Aytemur, age. s.52, Quataert, 2004;s.1012

³⁸ Aytemur, age. s.52

³⁹ Önsoy, age. s.55

⁴⁰ Küçükerman, age. s.73

zaman fabrikanın üretimi diye Fransa'dan getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca topladığı paralarla birlikte dışarıya kaçmıştır..” bilgisi bu bahse ilişkin bir örnektir.

Yukarıda incelenen üç dönemle ilgili verilere rağmen sanayileşme çabaları sürecinde kaç fabrika kurulduğu sorusu hala net olarak yanıtını bulmuş değildir. Devlet tarafından Tanzimat dönemi boyunca 160 fabrika kurulduğu bilgisinin⁴¹ yanında özel sektör tarafından 1915 yılına kadar gıda, toprak, deri, tahta, tekstil, kâğıt ve kimya sektörlerinde 214 fabrika (1880'e kadar 56, 1881-1890 arası 19, 1881-1900 arası 32 ve 1901-1915 arası 107) kurulduğu vurgulanmaktadır⁴². Ancak Quataert⁴³ bu rakamları eksik bularak 1890'da sadece Bursa'daki ipek ipliği fabrikalarının listede ilgili döneme kadar kurulan fabrika sayısına tekabül eden rakamdan fazla olduğunu iddia eder⁴⁴. Özel sermaye ile kurulan fabrikaların, bilinenden çok daha fazla olabileceği, 1915 sayımlarında tespit edilen 264 fabrikanın 242'sinin özel girişime ait bulunmasından da anlaşılmaktadır. Quataert'in bu sayıma ilişkin kritiklerine ve ikincil kaynaklardaki rakamlara bakıldığında özel sektör sahipliğindeki fabrika sayısının 1.000'den fazla olabileceğini söylemek çok yanlış olmaz⁴⁵. Ancak devlet tarafından kurulan fabrika sayısı ise hala net değildir ve Tanzimat döneminde kurulduğu belirtilen 160 fabrikaya ilişkin bilgi ile 1915 sayımlarında yer alan az sayıdaki (22) devlet fabrikası bilgisi ilk bakışta birbiriyle çelişiyor gibi görünmektedir. Ancak imparatorluk fabrikalarının çoğunun kısa sürede kapanmak zorunda kaldığı göz önüne alınırsa 160 rakamındaki bu azalmanın doğal karşılanabileceği, dolayısıyla 3 haneli rakamlardan bu sayıya gerilemiş olabileceği düşünülebilir.

Özetle 19. yüzyılda reform çabaları çerçevesinde izlenen ve birçok farklı ayağı olan sanayileşme politikası sonucunda imparatorluk çok sayıda fabrika kurulmasına öncülük etmiş, ayrıca yüzyılın sonlarına doğru birçok özel sermayeli fabrika kurulmuştur. Bu fabrikaların başarılı olması için sanayi mekteplerinin açılması, yabancı mühendis ve uzman getirilmesi, vergi muafiyetleri sağlanması gibi birtakım ilave politikalar da uygulamaya konmasına rağmen Batı tipi sanayileşme ve fabrikalaşma hedefi beklentilerin çok gerisinde

⁴¹ Önsoy, age. s.55; Aytemur, age. s.51

⁴² Eldem, 1970; s.121

⁴³ Quataert 2004, s.1016

⁴⁴ Quataert 1910'da Bursa ve İzmir çevresinde 165 ibrişim fabrikası olduğunu vurgular, aynı zamanda birçok çalışmada referans gösterilen temel veri seti olan 1913 ve 1915 sanayi sayımlarına itimat edilemeyeceğini, hatalı olduklarını iddia etmektedir. Bkz. Quataert (2004) s.1016

⁴⁵ Quataert (2004) bu sayımların Selanik ve Makedonya gibi iki önemli sanayi şehrini kapsamadığını, imalat yapan mekanize olmuş küçük iş yerlerini kapsamadığını, sadece İstanbul ve Batı Anadolu'daki şehirlerde sayım yapıldığı Adana, Harput, Trabzon, Diyarbakır gibi mekanize gelişimin olduğu illerin sayılmadığını belirtir. Ayrıca Şener, (2007; s.83) bu dönemde özel sektöre bini aşkın fabrikanın kurulduğuna yer verir.

kalmıştır. Yine de tüm bu gelişmelerin bugüne kadar pek ilgi görmeyen işletmecilik tarihi disiplini açısından çok değerli araştırma konuları olduğu vurgulanmalıdır.

Fabrikaların Sektörlere Göre Dağılımı

Çalışmanın bu kısmında arşiv araştırması ve literatür taraması neticesinde tespit edilebilen fabrikalar faaliyet alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Esasen devlet tarafından kurulan fabrikalara ilişkin verilerde önemli sorunlar mevcuttur. Örneğin fabrikaların kuruluş yılları için kaynaklarda farklı tarihler kaydedilmiştir. Araştırmayı güçleştiren hususlardan birisi de, fabrikaların bazen kurulduğu yere bazen de ürettiği mala göre isimlendirilmiş olmasıdır. Elbette bu çalışmanın, ilgili dönemde kurulan fabrikalara dair var olan belirsizlikleri tamamen ortadan kaldıracığı iddia edilemez. Ancak literatürde bu güne dek sunulmayan bir fabrika envanterini olabildiğince genişletmek ve yaygın çakışmaları ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır. Devlet fabrikaları ordunun ihtiyaçlarına odaklanmasına rağmen oldukça çeşitli sektörlerde kurulmuş ve işletilmiştir. Faaliyet alanlarına göre dağılıma bakıldığında, tekstil (dokuma, ipekli, kumaş, fes, iplik, yelken bezi), savunma sanayi, dericilik, metal sanayi, enerji gibi alanlarda çok sayıda fabrika görülmektedir. Aşağıda sektörlerle göre 19. yüzyıl boyunca kurulan fabrikalara yer verilmiştir. Sanayileşme hareketi 1826'dan sonra hız kazanmasına rağmen tablolarda bu tarihten öncesine dair fabrikalara da yer verilmiş olup, ilgili dönem öncesi sanayi birikimini yansıtmak amaçlanmıştır.

Tekstil Sektöründeki Fabrikalar

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım dışı üretimde tekstil ilk sırada yer almaktadır. Özellikle yünlü ve pamuklu dokumanın başı çektiği tekstil üretimi 19. yüzyılın sonuna doğru ipek ve halı üretimine doğru kaymıştır. Ancak tekstil üretimi önemini İmparatorluk tarihi boyunca sürdürmüştür. Devlet askerinin yünlü giyecek (*çuha veya çuka*) ihtiyacını başlangıçta yerli ve küçük üreticilerden karşılamış, bunun yetersiz kalması üzerine gerekli yünlü ihtiyacı ithal ederek temin etme yoluna gitmiş fakat yüksek maliyetten dolayı üretimin ülke dâhilinde kurulacak manifaktürler tarafından yapılmasını kararlaştırmıştır. İlk girişim 1703 yılında gerçekleştirilmiştir⁴⁶. Yine 1704'te Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni dokuma atölyeleri kurma girişiminde bulunmuştur. Bu program bir sonraki padişah döneminde de devam etmiş ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yünlü dokuma (*çuha*) atölyelerinin kurulmasına (1712-1714) izin vermiştir. Fransa'dan yapılan kumaş ithalatına bağımlılığın artmasına karşı bir önlem olarak, Osmanlı Devleti 1709'da yeni bir pamuklu basma sanayinin kurulmasına yardım edecek Polonyalı dokumacılar bulmuş ancak bu girişim Fransızların sabote etmesi nedeniyle kısa ömürlü olmuştur⁴⁷. Bundan sonra

⁴⁶ Önsoy, 1988, s.48

⁴⁷ McGowan, 2006, 843

1709 yılında yünlü üretimiyle ilgili iki önemli değişikliğe gidilmiştir. Bunlardan birincisi, faaliyetin devlet teşebbüsü olmaktan çıkarılıp, kendi sermayesini de katarak sorumluluğu kâr-zarar motifi ile yüklenecek bir müteşebbisin devreye sokulmasıdır. İkinci değişiklik ise kaliteli yünlü imalatı için gerekli olan teknolojinin ülke dışından getirilmesidir. Müteşebbis olarak kaynaklarımızda adı Tişo veya İşon şeklinde yazılan Osmanlı tebaasından bir gayrimüslim şahsın 1709 yılı başlarından itibaren yünlü imali faaliyetini üstlendiği görülmektedir. Önemli miktarda sermaye ile kurulan bu işletme fiyat ve kalitede bir türlü arzu edilen başarıyı yakalayamadığı için 1732 yılında faaliyetini sonlandırmak zorunda kalmıştır. Bu başarısızlıkta, Batı'nın engellemeleri (Fransa elçisi Polonya'dan gelen bir teknisyeni alıp Fransa'ya göndermiştir), ithal ikame politikasının *provizyonizm* ilkesi gereği uygulanmaması, hammadde kalitesinin yetersiz olması (daha sonra, 1830'larda *merinos* koyunu yetiştirilmesi şart koşulmuştur) gibi etkenlerin payı büyüktür⁴⁸.

Tablo 1. *İplik Üretimiyle İlgili Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
1	Yünlü Manifaktürü (Genç,2010;238) (Makinelerle üretim yapan, birkaç yıl içerisinde kapanmıştır, Müller-Wiener, 1992; s.66)	Selanik sonra İstanbul	1703- 1709		Yünlü ve pamuklu dokuma
2	İpek İmalathanesi (Makinelerle üretim yapan, Müller-Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	18. yüzyılın ilk 10 yılı		
3	Yelken Bezi Manifaktürü (Genç, 2010; s.248)	İstanbul	1709		Yelken Bezi
4	Kemha ve Diba İmalathanesi (Genç,2010;s.259) Kumaş Basmahanesi ve Boyahanesi Müller- Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	1720'ler		Kemha ve Diba, Kumaş
5	3 adet Pamuklu Basma Manifaktürü (Genç,2010; s.214)	İstanbul	1717- 1760 arası		
6	İpekli Manifaktürü (Genç,2010;244)	İstanbul	1720		İpekli dokuma
7	İpek Fabrikası Müller-Wiener, 1992; s.69)	Üsküdar	III. Selim Devri	1500	(çalışan sayısı sonraları yeni kıyafet yasasıyla 300 e

⁴⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul 2010. Ötügen Yayınları.s.243

					düŖmüŖtü r)
8	Beykoz Çuha Fabrikası (Yünlü Manifaktürü) (Clark,1974;66) C.İKTS.35.1714	Beykoz	1805		Yünlü ve pamuklu dokuma
9	Tekstil Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.74)	Beykoz	1823		(1828 de yün ihracat yasağı sebebiyle kapanmıŖtır)
10	İplikhane-i Amire ((RiŖtehanesi-i Amire, Eyüp İplik Fabrikası) (Quataert, 2006;1011 - (Clark,1974;66)	Haliç (Eyüp)	1827-1828	110	İplik, iç çamaŖır 19. yy sonlarında kapanmıŖtır
11	İslimiye Çuha Fabrikası (Quataert, 2006;1011 - Clark,1974;66) (Önsoy, 1988; s.51) İ.DH.66.3276	İslimiye	1830 (1836)		Yün İpliğı ve KumaŖ
	Feshane-i Amire (Önsoy, 1988; s.50)	Kadırga, Eyüp	1833	200-250 (1860)	Fes, kumaŖ
12	İzmit Fes İmalathanesi HH.d.41/46-A1	İzmit	1833		
13	Feshane (Tabakoğılu, 1998; 226 - Clark,1974;66) (Müller-Wiener, 1992; s.74) HH.d.41/B3	İstanbul/Kadırga (Sonrasında 1833-35 arası Eyüp'e taŖınmıŖtır)	1828	200-250 (1860 başları)	Fes daha sonraları halı ve aba
14	İslimiye Ŗayak Fabrikası (Önsoy, 1988; s.51)	İslimiye	1840	Ŗayak	
15	İplik bükme fabrikası (Clark,1992;40)	Bakırköy	1843		İplik bükme, dokuma
16	İzmit Çuha Fabrikası (Tabakoğılu, 1998; 226- Aytemur Özen, 2010;184) (Clark,1992;41) (Önsoy, 1988; s.51) HR.TO.36.34	İzmit	1843-44	200	Yünlü ve pamuklu dokuma, yatak çarŖafları, havlu, çorap, eldiven ve fes
17	Zeytinburnu Dokuma (Zeytinburnu Sanayi Kompleksinin içinde) (Clark,1992;40)	Zeytinburnu	1842		KumaŖ ve pamuklu çorap
18	Balkesir Çuha (Ham Yün) Fabrikası (Clark,1974;69) A.MKT.MVL.127.26	Balkesir	1842-1843		Yünlü ve pamuklu dokuma
19	Hereke Fabrika-i Hümayun (İplik Fabrikası, 1840'ların sonundan itibaren İpek KumaŖ) (Clark,1992 ; s.41) (Önsoy, 1988; s.51) İ.DH.971.76744	Hereke / İzmit	1843, 1845 te devlet tarafından satın alındı		İpek KumaŖ

20	Bakırköy Bez Fabrikası (1860'ta devlete geçmiş) (Tabakoğlu, 1998; 226) Aytemur Özen, 2010;185) (Müller-Wiener, 1992; s.79) İ.TAL.497.2	Bakırköy	1848-1850	417 (Eldem, 1970)	Er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi, çanta kumaşı, Yünlü ve pamuklu dokuma
21	Harir Fabrika-i Hümayunu (Bursa İpek Fabrikası) (Tabakoğlu, 1998; 226) (Clark,1992; s.42) A.MKT.MHM.173.21 / Y.MTV.2.18	Bursa	1852		İpekli dokuma
22	Bakırköy Levâzımât-ı Umumiyye-i Askerî Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Bakırköy	1855		Kumaş
23	Çekmece Bez Fabrikası HH.HRK.17.26	Çekmece	-		Kumaş
24	Hereke Halı Fabrikası (Quataert, 2006; 1012-1030)	İzmit/ Hereke	1895		Halı
25	Asker Üniforma Fabrikası (Quataert, 2006; 1012-1020) Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası ŞD.368.44	Karamürsel	1896 tarihli belge mevcut		Askeri Üniforma
26	Darulaceze Halı İmalatı DH.MKT.1217.51	İstanbul	1908 tarihli belge mevcut		Halı

19. yüzyılın hemen başlarında Beykoz Çuha Fabrikası 1805 yılında kurulan fakat başarılı bir şekilde işletilemeyerek kapatılan bir girişimdir. Bir diğer çuha fabrikası olan İslimiye Çuha Fabrikası 1830'lu yıllarda Dobro Celeskov isimli bir girişimci tarafından açılmış, 1841 yılında devlet tarafından atanan müdürlerle idare edilmeye başlanmıştır. 1842'den sonra ise ikinci bir fabrika kurularak artık tercih edilmeyen çuha yerine bir başka yünlü kumaş türü olan *şayak* üretimine geçilmiştir. Aynı zamanda İslimiye kaymakamı da olan Kani Bey tarafından idare edilen fabrikada Belçikalı bir uzman da görev yapmıştır⁴⁹. Bir başka tesis ise 1844 yılında kurulan ve 1846 yılına kadar James isimli bir İngiliz, daha sonra Hoca Avanes, Belçikalı Krayon tarafından yönetilen İzmit Çuha Fabrikası'dır. Önceleri yünlü kumaş üreten fabrika daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven ve fes üretimi de gerçekleştirmiştir. Bir diğer yünlü dokuma fabrikası Zeytinburnu civarında kurulan demir üretimi tesislerinin hemen yakınında idi. Burada üretilenler tamamen piyasaya yönelik olarak satışa sunulmaktaydı. Ayrıca tesislerin ihtiyaç duyduğu kalifiye ara eleman yetiştirmek amacıyla hemen tesislerin yanına bir sanayi okulu da kurulmuştu. Zeytinburnu tesisleriyle aynı yıllarda kurulan Bakırköy sanayi sitesinde de ayrı bir yünlü dokuma fabrikası vardı. Bunların dışında Balıkesir Çuha Fabrikası da zikredilmelidir⁵⁰.

⁴⁹ Buluş, 2000, s.107

⁵⁰ Önsoy, 1988, s.53

Tekstil üretimi içerisinde ipekli kumaşların üretilmesine ayrıca değinmek gerekir. Venedik ve müttefikleriyle yapılan savaş sonrasında, daha önceleri saray çevresine satılan Venedik ipeklilerini yerli ipeklilerle ikame etmek için 1716'da Sakız'lı dokumacıların yardımıyla bir girişim yapıldı⁵¹. 1720 yılında ipekli manifaktürü İstanbul'da saray bezirgânbaşısının sorumluluğunda ve Sakız'lı üç ustanın yardımıyla kurulmuş ve 1723 yılında serbest pazara satış yapmaya da başlamıştır. Satış emrinde vurgulanan *ithal mallarla rekabet ve iktisadi üstünlük amacı* bu imalathanenin ilk iktisadi devlet teşekkülü olduğunu göstermektedir. Bu imalathanede ilk defa bir *tasarımcı* çalıştırılmıştır. Bu imalathaneye ilgili olarak kayıtlarda 1760 yılından sonra herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır⁵². İpekli üretiminde asıl merkez ise hiç şüphesiz Bursa idi. Bursa, İran tarafından ihraç edilen ham ipek için en avantajlı geçiş noktasıydı. Bursa'daki tüccarlar hem İran'ın ham ipeğinin geçişini sağlıyorlar hem de sayısı 1000'i geçen tezgâhlarla iplik çekme işlemi ile ipek üretimi yapıyorlardı. Tezgâhların dışında buhar gücü ile çalışan özel sermayeli fabrikalar da açılmaktaydı. İpek üretimi alanında devlet girişimi ise 19.yüzyılın ortalarında fabrika ölçeğinde gerçekleşmekteydi⁵³. Bursa'da ipek üretimi yapan bir başka kuruluş ise Bursa Ham İpek İmalathanesi idi⁵⁴. Namazgâh ve Cılımboz bölgelerinde açılan ipek fabrikaları bulunmaktaydı⁵⁵. Bursa'da ilk ipek fabrikasının 1833 yılında Fransız Glaizal ailesi tarafından kurulmasıyla başlayan ipek üreticiliği, 1860'lı yıllarda 90 fabrika ve bu fabrikalarda toplam 6-7 bin kişinin çalıştığı bir sektöre dönüştü⁵⁶.

İpek üretiminden sonra iplik üretimine de değinmek gerekirse Eyüp İplik Fabrikası ya da İplikhane-i Amire'den bahsetmek gerekir. Tersane-i Amire gemilerinin yelken ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1827 yılında Haliç civarında açılan İplikhane-i Amire adındaki bu fabrika esasen yelken bezi üretimi yapan tesis ile entegre bir tesistir. Bu fabrika aynı zamanda ordunun iç çamaşır ihtiyacını da karşılamayı amaçlamıştır. Üretilen iplik içerisinden ordunun ihtiyacı dışındaki miktar piyasa satılmıştır. Fabrikanın kuruluşu ve idaresi Evkaf Nezareti tarafından yapılmıştır. Evkaf Nezâretinde görevli Seyyid Ahmet Efendi vekâleten İplikhane'nin Amirliğine, inşaat maliyet hesaplarını tutmak üzere Osman Efendi muhasebeciliğe, zimmî Kirkor Kalfa inşaat kalfalığına, 108 elekli çark yapımını gerçekleştiren Barutcubaşı Simon ile abisinden daha ileri giderek 120 elekli çarkları yapan kardeşi Ohannes ise çarkların yapımına, fabrikaya

⁵¹ McGowan, 2006, 843

⁵² Genç, 2010, s.246-248

⁵³ Akkuş, M. (17-22 Haziran, 2008). "19.Yüzyılda Bursa'da İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi". *XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Sözlü Bildiri, Ankara: Bilkent Üniversitesi. s.4

⁵⁴ Önsoy, 1988, s.53

⁵⁵ Buluş, 2000, s. 111

⁵⁶ Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İstanbul: İTO Yayınları. s.101

nakline ve yerlerine montesine görevlendirilmiştir⁵⁷. 1843 yılında Bakırköy’de faaliyete başlayan sanayi kompleksinde de bir iplik bükme fabrikasına yer verilmiştir⁵⁸. Birçok devlet fabrikasında olduğu gibi, burada da, Islahhanelerde kalan yetim çocuklar rotasyon usulü ile çalıştırılmışlardı. Oldukça büyük bir fabrika olan İplikhane-i Amire tespit edilemeyen bir sebeple 1890 yılında kapatılmıştır⁵⁹.

Osmanlı tekstil üretimi içerisinde özel bir ürün olarak fes üretimi kendine has bir gelişime sahiptir. 1826 yılında yeniçeri teşkilatının kaldırılarak yeni askerî sistemin devreye girmesi ve buna bağlı olarak üniformaların da değişmesiyle fes bir giyecek olarak Osmanlı topraklarında yaygınlık kazanmıştır. Başlangıçta askerî bir başlık iken 1850’lerden sonra halk tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Fabrika kurulmadan önce Avusturya, Fransa, Tunus ve Fas gibi ülkelerden ithal edilen fes çok büyük maliyetlere yol açtığı için bir fabrika kurularak üretimin ülke içinde yapılması kararlaştırılmıştır. 1828 yılında Fes Nazırı Katıbzade Mustafa Efendi imzasıyla gönderilen yazıda, Beykoz tarafında bir *su dengi* yapılması halinde hem fes maliyetlerinin düşeceği hem de üretim miktarının artacağı belirtilmiştir. Yazı Padişah’a sunulmuş ve Padişah tarafından onaylanarak gereğinin hemen yapılması emredilmiştir⁶⁰. Bu yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti, Feshane Fabrikası’nın 1833’te kurulmasını beklemeden, ithalatı düşürmek amacıyla fes üretimine başlamıştır. Edirne, Bursa ve Selanik’te de fes üretimi yapıldığı, istenen kalitenin tutturulamaması üzerine Bursa’da çalıştırılmak üzere Tunus’tan 24 fes ustası getirildiği de bilinmektedir⁶¹. Feshane’nin Kadırga’da Hazine-i Hassa’ya ait binası yetersiz gelmeye başlayınca fabrika, III. Selim’in kızkardeşi Hatice Sultan’ın ikametine sunulan Eyüp civarındaki bir saraya 1833-35 yıllarında nakledilmiştir. Yönetimi Belçikalı uzmanlara verilen Feshane’de bu tarihten itibaren fes üretimine ek olarak dokumacılık da yapılmıştır. 1860’lı yıllarda fabrikada 200-250 kişi çalışmakta, günde 1300-1500 adet fes üretilmekteydi. Fabrika bünyesinde çırak ve işçi eğitimi için *sanayi sıbyan mektebi* açılmıştı. Aynı yıllarda Feshane yönetimi İstanbul Vezneciler’de, Kapalıçarşı’da, Tophane’de, Beşiktaş’ta dükkân kiralarak halka satış yapmıştı⁶². Feshaneyi diğer devlet fabrikalardan ayıran en

⁵⁷ Öztürk, Nazif (1990), “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 21, s. 27.

⁵⁸ Önsoy, age, s. 53

⁵⁹ Buluş, 2000: 104

⁶⁰ Tuğlacı, 1993, s.410, BOA, HH, 29067, 1828

⁶¹ Kuzucu, Yılmaz (2009). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE. S.162

⁶² Buluş, 2000, s.105

önemli özellik, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra bile 1986 yılına kadar fabrika olarak çalışmaya devam etmiş olmasıdır⁶³.

Tekstil sektörüne ilişkin son olarak yelken bezi üretimi ve halı imalatından bahsetmek mümkündür. Devlet kontrolünde fakat kârı zararı kendisine ait olan bir yönetici tarafından işletilen manifaktür yelken bezi üretmek üzere 1709 yılında kurulan imalathane bunlardan birisidir. 1826'da 114 işçinin çalıştığı iplik üretim bölümünün de eklenmesiyle Osmanlı Türkiye'sinin bilinen ilk entegre pamuklu tesisi haline gelen bu manifaktürün yüzyılı aşan bir süre çoğunlukla tekel hüviyetiyle işletildiği bilinmektedir⁶⁴. Yelken bezi Osmanlı açısından stratejik mal özelliğini taşıdığı için ihracı yasak mallar arasında yer almıştır⁶⁵. Halı imalatı ile ilgili gelişme ise 1895'te hükümetin halı imalatının sürekli gelişmesinden istifade ederek 1840'dan beri bir sanayi bölgesinin bulunduğu Hereke'de bir halı fabrikası kurması olmuştur. Halılar dokunurken fotoğraflar ve desen taslakları kullanılmaktaydı. Bu tarz dokuma usta işçi ihtiyacını azalttı, daha fazla istihdama yol açtı ve böylelikle daha düşük ücret ödenebilmiştir. Fabrikada işçiler için bir okul ve bir hastane vardı. Kadın işçilerin bazıları yakınlarındaki evlerinden fabrikaya yürümüşler, diğerleri daha uzak yerlerden gelmişler ve fabrikanın yatakhaneinde kalmışlardır⁶⁶.

Savunma Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı Devleti'nde askerî malzeme üretiminin tarihi Yıldırım Bayezid döneminde Gelibolu'da kurulan baruthane ile başlatılabilir. Müteakip yıllarda Mısır, Temaşvar, Selanik, Bor, Bağdat ve İstanbul'un çeşitli bölgelerinde kurulan çok sayıda baruthanede barut üretimi yapılmıştır⁶⁷. Diğer bir savunma sanayii tesisi türü ise tersanedir ve Türkiye'de tersanenin tarihi 1390 yılında Gelibolu'da kurulan tersane ile başlatılabilir. İstanbul'da kurulan Haliç Tersanesi en önemli ve büyük gemi üretim merkezi olarak sayılabilir. Bunun yanı sıra Sinop, Çayağzı, Kefken, Varna, Burgaz, Rusçuk, Edremit, Ayaslug, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya, Rodos gibi bölgelerde de gemi tezgâhları kurulmuştur. Bir diğer tersane ise Bakırköy'de 1843 yılında kurulan sanayi sitesi bünyesinde faaliyet gösteren tersanedir⁶⁸. Merkezî idarenin himayesindeki büyük ölçekli işletmeler arasında tersaneler, kalıcı olmaları, büyük olmaları ve çok sayıda işgücü istihdam etmeleri

⁶³ Kabadayı, M.E. (2012). Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak. T. Atabaki, G.D.Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2012, s.76

⁶⁴ Genç,2010; 248-255

⁶⁵ Tabakoğlu, A. (1987). "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi?". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.F Ülgener'e Armağan, s.126.

⁶⁶ Quataert, 2004;1031

⁶⁷ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE 2001. s.30

⁶⁸ Önsoy, 1988, s.48-53

bakımından dikkat çekicidir. Bu sektör faaliyetin en üst noktasına ulaştığı 1660'lı yıllarda binlerce zanaatkâr istihdam edilebiliyordu⁶⁹.

Askeri malzeme üreten en büyük tesislerden birisi, aynı zamanda dünyanın ilk top döküm merkezi, Fatih Sultan Mehmet döneminde faaliyete geçen Tophane-i Amiredir. Bunun dışında İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, Sofya, İškodra ve Manastır'da tabanca ve tüfek imalathaneleri, Şam ve Erzurum'da ise bıçak ve kılıç üretim merkezleri kurulmuştur. Bir diğer önemli askeri malzeme ise hiç şüphesiz baruttur. Barut üretimi Eylül 1688'deki büyük patlama⁷⁰ olayına kadar Şehremini'ndeki modern baruthanede yapılmaktaydı. Patlamadan sonra şehir dışında bir bölge olan Bakırköy'de 1702 yılında daha büyük ve modern bir baruthane kurulmuş ve burada barut üretimi yapılmıştır.

Tablo 2. *Savunma Sektöründeki Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
27	Gelibolu Baruthanesi (Önsoy, 1988, s.47) (Sezgin, 2002) (Yıldırım Bayezid Dönemi)	Gelibolu	1671 öncesi 71		Barut
28	Gelibolu Tersanesi (Önsoy, 1988, s.47)	Gelibolu	1390		Gemi
29	Tophane-i Amire (1830'larda buhar kazanıyla modernleştirme) (Clark,1992; s.39) (Müller-Wiener, 1992; s.58) İ.MSM.24.617	İstanbul (İlk haliyle Beyoğlu-Galata Doğu Kapısı)	1453 Fatih Devri, 1500'l erde yenile me	430 (19. yy başları nda	Top dökümü
30	Tersane-i Amire (Müller-Wiener'e göre 1513-14 yıllarında inşaatı başlamıştır) (1834'de ilk buhar makinesi ilavesi) (Müller-Wiener, 1992; s.62) A.MKT.MVL.70.29	İstanbul, Kadırga, Haliç, Hasköy Camialtı, Taşkızak Tersaneleri	1455		Gemi

⁶⁹ Faroqhi, Sureyya (2006). "Krizler ve Değişim 1590 – 1699". H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde. Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s. 592.

⁷⁰ Kuvvâ-i Milliye'nin kuruluşu nedeniyle Baruthane infilak etmiş, meydana gelen büyük yangında Aksaray ve Fatih bölgesinde 400'den fazla ev yanmıştır (Raşid, *Tarih-i Râşid*, İstanbul 1282, c. II, s. 441).

⁷¹ İbrahim Sezgin, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Baruthaneler ve Barut İmalatı", *Türkler*, Ankara 2002, C. 10, s. 145-150.

31	Atmeydanı Baruthanesi (Sezgin, 2002; s.45)	İstanbul	Fatih Dönemi		Barut
32	Kağıthane Baruthanesi (Sezgin, 2002; s.45)	İstanbul	Fatih/Beyazıt dönemi		Barut
33	Sinop Tersanesi (Bozdemir,2010:363)	Sinop	1461		Gemi
34	Gemi Tezgahları (Çayağzı, Tefken, Varna, Burgaz, Rusçuk, Edremit, Ayasluğ, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya, Rodos) (Önsoy, 1988; s.48)	Muhtelif			Gemi
35	Mısır Baruthanesi (Sezgin, 2002) (Bozdemir,2010:373)	Mısır	1517 öncesi		Barut
36	Budin Tophanesi (Bozdemir,2010:373)	Budin	1566 öncesi		Barut
37	Temaşvar Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48)	Temaşvar	1570		barut
38	Şehremini Baruthanesi (Sezgin, 2002)	İstanbul	1663 öncesi		Barut
39	Selanik Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48) (Sezgin, 2002; 2.48)	Selanik	1666 öncesi		Barut
40	Tabanca ve Tüfek İmalathaneleri (İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, Sofya, İşkodra ve Manastır) (Önsoy, 1988; s.48) A.MKT.MHM.442.32	Muhtelif			Tabanca ve tüfek
41	Bıçak ve Kılıç imalathaneleri (Önsoy, 1988; s.48)	Şam ve Erzurum			
42	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Fener	17. yüzyıl	500	
43	Bor Baruthanesi (Bozdemir,2010:254)	Bor	1673 öncesi		Barut
44	İzmir Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48)	İzmir	1683 öncesi		Barut
45	Baruthane-i Amire (Şehremini Baruthanesinin inifalından sonra kurulmuştur.) (Quataert, 2006; s.1011)(Önsoy, 1988; s.48) Y.PRK.SGE.5.41	İstanbul Bakırköy	1697-1699		Barut
45	Tüfenkhane (1830 larda buhar kazanıyla modernleştirme) (Clark,1992; s.39)	İstanbul /Dolmabahçe	1718		Tüfek
	Top Dökümhanesi (Müller-Wiener, 1992; s.58)	Hasköy	1773		Top
46	Bakırköy Baruthanesi (Müller-Wiener, 1992; s.67)	Bakırköy ile Yeşilköy arası	1785-1789		Barut
47	Küçükçekmece Azadlı Baruthanesi (Clark,1974; s.67) (Müller-Wiener,	İstanbul Küçükçekmece	1795-1796		Barut

	1992; s.127)	ce			
	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Levent Çiftliği	III. Selim Devri		
48	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Dolmabahçe	III. Selim Devri		
49	Dolmabahçe Fişek Fabrikası (Önsoy, 1988; s.55)	Dolmabahçe	1837		
50	Gülle Dökme Fabrikası (Modernleştirme) (Clark,1992; s.41)	Samakof, Bulgaristan	1840'ların başı		Top güllesi
51	Bağdat Baruthanesi (Clark,1992; s.41) (Önsoy, 1988; s.) (Sezgin, 2002; s.48)	Bağdat	1560 öncesi		Barut
52	Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümayunu (Bozdemir,2010: s.236) BEO.3999.299873	Kayseri	1864		Barut imali için güherçile
53	Cebhane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (Bozdemir,2010: s.376)	İstanbul	1868		Kılıç, Zırh, Tüfek, Kurşun vb.
54	Pirinç Boru Fabrikası (İTO, 2012; s.176)	İstanbul			
55	Konya Güherçile Fabrikası (Bozdemir,2010: s.240) BEO.3999.299873	Konya	1896		Barut imali için güherçile
56	Tophane Kundak Fabrikası (İTO, 2012; s.159)	İstanbul			
57	Tophane Torpido Fabrikası (İTO, 2012; s.155)	İstanbul			
58	Tophane Tekerlek Fabrikası (İTO, 2012; s.163)	İstanbul			
59	Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Mavzer ve Fişek
60	Bahriye Makinaları Fabrikası Y.MTV.244.22				
61	Gölcük Tersanesi (Bozdemir,2010: s.372)	İzmit/Gölcük	1915		Gemi

Küçükçekmece'nin kuzeyinde ve göle 4 kilometre uzaklıktaki Azadlı Baruthanesi 1794 yılında faaliyete geçmişti⁷². Bir diğer önemli baruthane ise 1840'lı yıllarda faaliyete geçen Bağdat Baruthanesi idi⁷³. Selanik ve Gelibolu baruthanelerinin de devletin barut ihtiyacını karşılayan diğer baruthanelerden olduğu, buradaki üretim, bina tamirata, nazır ataması ve benzeri konularla ilgili

⁷² Ayduz, S. (2011). "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi". *Tarih Okulu*. X, s. 19, Önsoy, 1988: 48

⁷³ Quataert, 2004, s.1012

çok sayıdaki arşiv kaydından anlaşılmaktadır⁷⁴. 1794 yılında İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthaneleri; üretilen barutun kalite, miktar ve maliyet açısından istenilen düzeye ulaşmasını ve daha başarılı ve verimli bir şekilde yönetilmesini sağlamak amacıyla bir nazırlık altında birleştirilmiştir. Bu birleştirme uygulamasını gösteren belge aynı zamanda barutun nasıl başarılı bir şekilde üretilceğini detaylı bir şekilde anlatan formül ve açıklamaları da kapsamaktadır. Baruthaneler nazırına verilen emirle, üretilcek barutların İngiltere ve Felemenk barutları kadar kaliteli olması istenmiştir⁷⁵.

Metal ve Makine Sanayi Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı sanayileşmesinde metal ve makine üretimi özellikle Zeytinburnu sanayi kompleksinin inşa edildiği 1840'ların başından itibaren gündeme gelmiştir. Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından 1842 yılında Zeytinburnu civarında bugünkü sanayi sitelerini andıracak bir üretim tesisleri kompleksi kurulmuş, 1846 yılında fabrikanın izabe kısmı da çalışmaya başlamıştır. Böylece burası tüfek üretimine ve top dökümüne de elverişli bir hale getirilmişti. 1850'den sonra fabrika tam kapasite çalışmaya başlayınca Tophane-i Amire fonksiyonunu kaybetmeye yüz tutmuştur⁷⁶. Komplekste demir boru, çelik ray, çift pulluğu, koşum takımları, bağ-bahçe aletleri, mızrak başları, top, kılıç, süngü gibi ürünler üretilmekteydi. Aynı yıllarda Bakırköy'de kurulan diğer bir sanayi sitesi bünyesinde de ayrı bir demir döküm atölyesi bulunmaktaydı. Yine kaynaklarda Selanik'te bir demir döküm fabrikasının varlığına yer verilmektedir. Ayrıca Beşiktaş'ta da demir dökümhanesi kurulmuştur⁷⁷. Devletin gerek askeri gerek tarım amaçlı demir türevleri ve makine üretimi için birçok fabrika kurduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3. *Metal ve Makine Sektöründeki Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
62	Gemi Çapası Dökümhanesi (Genç,2010; s.258)	İstanbul/Tersane	1709		Gemi Çapası
63	Bakır Levha Fabrikası (Clark,1992; s.39)	Tophane	1830'ların ikinci yarısı		Bakır levha
64	Darphane (bina ve teknoloji yenileme)	Topkapı	1833-		

⁷⁴ Tuğlacı, 1993: s.344, Arşiv belgesi için örn.: BOA, AET, 288, 1691 ve BOA, AET, 16391, 1704

⁷⁵ BOA, C.A.T, 19849, 1794; Tuğlacı, 1993: s. 357,

⁷⁶ Aydüz, 2011: s.17

⁷⁷ Önsoy, 1988: s. 53

	(Müller-Wiener, 1992; s.76) A.MKT.66.46	Sarayı	1835		
65	Bakır Kalhanesi (Clark,1992; s.43) 17.yüzyılda kurulmuş, 1841'de ise modern bir tesis haline gelmiştir (Genç,2010; s.291)	Tokat	1841- 1840'la rın sonu		Bakır
66	Zeytinburnu Sanayii Kompleksi (Grand Fabrique) (En önemli imalathanelerden biri makine imalathanesidir) (Buhar makineleri, pompalar, küçük işletmelere lazım olan makineler, Demir boru, çelik ray, sapan, parçalar, üzengi, kilit, mızrak başları, top, kılıç, bıçak, ustura ve diğer dövme ve dökme parçaları) (Quataert, 2004;1011) (Clark,1992; s.40) (Müller-Wiener, 1992; s.77) (Önsoy, 1988; s.52) A.MKT.NZD.74.48	Zeytinburnu	1841- 1842		Demir aletler ve makine
67	Bakırköy Sanayi Kompleksi (Demir İmalathanesi ve Makine Atölyesi) (Müller-Wiener, 1992; s.77) (Önsoy, 1988; s.52)	Bakırköy	1840'la rın başı		Demir, Tersane, Makine
68	Yedikule Şimendifer Fabrikası (Bozdemir,2010: s.303)	Zeytinburnu	1843		Vagon, lokomoti f
69	Demir Döküm Fabrikası (1850 de kapanmıştır) (Clark,1974;69) (Müller-Wiener, 1992; s.76-78)	İstanbul Beşiktaş	1844		Demir Ürünleri
70	Buharla çalışan para basma atölyesi (Clark,1974; s.69)	İstanbul Darphane	1844		Madeni Para
71	Yalıköşkü Makine Fabrikası (Tren Garının inşasından sonra, seksenli veya doksanlı yıllarda yıkılmış olmalıdır) (Müller-Wiener, 1992; s.79) A.MKT.MHM.169.35	Sirkeci	1845- 50 arası		
72	Çekiç Fabrikası A.MKT.MHM.46.93	İstanbul/Ter sane-i Amire	1852 tarihli belge		
73	Zeytinburnu Çelik Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Çelik
74	Bakırköy Dökümhanesi	Bakırköy			Demir döküm ürünleri
75	Bağdat Dökümhanesi (Bozdemir,2010: s.254)	Bağdat	1847		Demir döküm ürünleri
76	Samakov Demir Tesisleri (Önsoy, 1988; s.79) C.İKTS.26.1294	Samakof, Bulgaristan	1842 tarihli belge		

Cam, Billur, Porselen ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

Cam, porselen ve çini imalatına dönük fabrikalar da Osmanlı sanayileşmesi içerisinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Öncelikle 1840 yılında Abdulmecid'in isteğiyle Çubuklu Billur fabrikası kurulmuştur. Boğaziçi'nde İncirköy civarında Müşir Mustafa Nuri Paşa tarafından yaptırılan cam ve billur fabrikası 1845'te devletin eline geçti. Büyükdere'nin karşısında, Boğaz'ın kıyısında Paşabahçe'de Şişe ve Cam Fabrikası bulunmaktaydı⁷⁸. Beykoz civarında bulunan cam ve porselen fabrikası ve İncirköy Fabrika-i Hümayunu da bu amaçla faaliyet göstermekteydi⁷⁹. Bu sektöre özel girişimcilerin de ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Paşabahçe'de Musevi bir girişimci 1884'de 100'ü Avrupalı olmak üzere 700 işçinin çalıştığı büyük bir cam fabrikası kurmuştur. Bunun 1906'da yüksek kapasitede üretime devam ettiği bilinmektedir. Bu fabrikanın arazisine daha sonra Tekel fabrikası kurulmuştur⁸⁰.

Tablo 4. Cam, Billur ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
77	Porselen İmalathanesi (Genç,2010;259) Müller-Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	1718		Çini ve porselen
78	Cam ve Porselen fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.71)	İncirköy Beykoz	III. Selim Devri		Cam ve porselen
79	Çubuklu Billur Fabrikası (Önsoy, 1988; s.53)	İstanbul	1840		Cam ürünler
80	Cam ve Billur Fabrikası (Clark,1974; s.69) İncirköy Fabrika-i Hümayunu (Bozdemir, 2011; s.113) A.MKT.NZD.77.73	İstanbul İncirköy Beykoz	1844- 1845- 1846		Porselen ve cam
81	Beykoz Çini Fabrikası (Tabakoğlu, 1998; s.226)	İstanbul	1845- 1848		Çini/Porselen
82	Paşabahçe Cam Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.81)	Paşabahçe	1884	550 (1904 de)	Cam
83	Yıldız Porselen Fabrikası, Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (Müller-Wiener, 1992; s.83) İ.MF.20.12	İstanbul	1891- 1892		Çini/Porselen

Cam ve billur üretimi yanında çini ve porselen üretimine dönük fabrikalar da kurulmuştur. Çini geleneksel bir üretim olarak yaygındır. Osmanlı

⁷⁸ Bozdemir, 2011:114

⁷⁹ Önsoy, 1988: 65

⁸⁰ Bozdemir, 2011:114

Devleti'nde İznik, Kütahya ve Şam, İstanbul/Tekfur Sarayı önemli çinicilik merkezleridir⁸¹. İstanbul'da bu sektördeki ilk girişim 1845 yılında Eyüp, Balat ve Beykoz civarındaki ustalarla birlikte Ahmet Fethi Paşa tarafından Beykoz Çini Fabrikası'nın kurulmasıdır. Fabrika yaklaşık 25 yıl sonra kapanmıştır⁸². 1891 yılında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'nun kurularak çini üretiminin müstakil hale getirildiği bilinmektedir⁸³. Bu fabrika bugün hala devlete ait olup üretim yapan iki fabrikadan biridir.

Diğer Fabrikalar

Osmanlı Devleti tarafından kurulan diğer fabrikalar konusunda ilk zikredilmesi gereken, dericilik alanında fabrikalaşmanın temelini oluşturan debbağhanedir. İstanbul'un fethinden itibaren debbağlar, payitahtın önemli üretim grubunu temsil edegelmişlerdir. Yedikule debbağhaneleri, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethini müteakip yıllarda kurulmuştur. Yedikule debbağhanelerinin, Fatih devrinde 360 adet olduğu bilinmektedir⁸⁴. Bundan sonraki dönemlerde de Üsküdar, Kasımpaşa ve Tophane semtlerinde debbağlar grubu ortaya çıkmıştır. 1800'lerin başında debbağ esnafından Hamza Efendi zamanın şartlarına göre oldukça modern teknoloji ile imalat yapan bir tesis kurmuştur. 1810 yılında bu tesis devlete intikal ederek ve Debbaghane-i Amire adını alınca Hamza Efendi fabrikaya müdür olarak görevlendirilmiştir. 1816'da Beykoz Teçhizat-ı Askeriye adını alan fabrika 1827'de buhar makinelerinin çalıştırıldığı bir üretim altyapısına sahip olmuştur. 1870'e geldiğinde günde 300 çift ayakkabı üretebilen fabrika çeşitli fuar ve sergilerde kaliteli ürünleri dolayısıyla ödüller almıştır. 1884 yılında fabrika yanına ek bir tesis inşa edilerek üretim kapasitesi yaklaşık 2 katına yükseltilmiştir⁸⁵. Başlangıçta sadece ordu için üretim yapan fabrikanın ürünleri daha sonra piyasaya da sürülmüştür. Fabrikanın ürünleri arasında potin, iskarpin, çeşitli ayakkabılar, kösele vb. bulunmaktaydı.

⁸¹ Damlıbağ, 2011:29

⁸² Bozdemir, 2011:122

⁸³ Damlıbağ, 2011:49

⁸⁴ Bozdemir, age. s.135

⁸⁵ Bozdemir, 2011:144; Onur Yerlitaş, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sümerbank Beykoz Fabrikası, Yayınlanmamış YL Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013, s.41; Mediha Güler, Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası. *Gazi Üniversitesi End.Snt. Eğt. Fakültesi Dergisi*. 3, 1995, s.73

Tablo 5. Diğer Sektörlerdeki Fabrikalar

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
KAĞIT/MATBAA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
84	Kağıt imalathanesi (Önsoy, 1988; s.48) (Bizanstan kalma)	Kağıthane			
85	Yalova Kağıthanesi (Birkaç yıl içerisinde kapanmıştır) (Genç,2010; s.259) (Önsoy, 1988; s.48)	Yalova Harklıdere, Çardaklı mevkii	1744- 1745		Kağıt
86	Matbaa (1827-28 de eskisaraya taşınıp kısa süre sonra kapanmıştır, Müller-Wiener, 1992; s.70-71)	Üsküdar	1798		
87	Kağıthane Kağıt Fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.70-71)	Kağıthane	III. Selim Devri		
88	Beykoz Kağıthanesi (1830 ların başında elbise üretimine dönmüştür) (Genç, 2010; s.59) (Clark,1992 s;45) (Müller-Wiener, 1992; s.70- 71) (Önsoy, 1988; s.49) BEO.444.303252	Beykoz/ Hünkar İskelesi	1802- 1804		Kağıt
89	İzmit Kağıt Fabrikası (Clark,1992; s.43)	İzmit	1844- 46		Kağıt
90	Hamidiye Kağıt Fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.81) A.DVN.MKL.32.8	İstanbul	1886		Kağıt
91	Hamidiye Kağıt Fabrikası (Bozdemir,2010:230)	İstanbul	1912		Kağıt
92	İzmir Kağıt Fabrikası (Önsoy, 1988; s.49) (1855 tarihinde kapanmıştır) A.MKT.UM.392.7	İzmir	1846		Kağıt,
93	Darü'ttibaatîl-Amire (Matbaa-i Amire) (Bozdemir,2010: s.89)	İstanbul	1729		Kitap Basımı
94	Mühendishane Matbaası (Bozdemir,2010: s.91)	İstanbul	1797		Kitap Basımı
95	Üsküdar Matbaası (Darü't- Tibbaatü'l-Cedide) (Bozdemir,2010: s.91)	İstanbul	1803		Kitap Basımı
96	Dersaadet Ticaret Odası Matbaası	İstanbul	1887		Kitap

	(Bozdemir,2010: s.92)				Basımı
97	Bahriye Matbaası (Bozdemir,2010: s.94)	İstanbul	1895		Kitap Basımı
DERİCİLİK SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
98	Debbağhane-i Amire (Deri ve Çizme Fabrikası) 1810 da Hamza Bey kurmuş 1816 da satın alınarak ordu emrine verilmiştir, 1841-42 de genişletilmiş ve buhar makineleri eklenmiştir (Quataert, 2006; s.1011 – Aytemur Özen, 2010; s.185 - Clark,1974; s.66) (Müller-Wiener, 1992; s.70-71) (Önsoy, 1988; s.49)	Beykoz	1810- 1812- 1813		Deri ürünleri, ayakkabı
ORMAN ÜRÜNLERİNE DÖNÜK FABRİKALAR					
99	Bıçkı Fabrikası (Clark,1992; s.39)	Tophane	1830'la rın ikinci yarısı		
100	Eskişehir Kereste Fabrikası (Bozdemir,2010: s.43)	Eskişehir	1881		Kereste
101	Doğramacılık ve Enva'ı Fabrikası DH.MKT.888.83	Ahırkapı			
102	Adapazarı Araba Fabrikası (Bozdemir,2010: s.43)	Adapazarı	1916		Orman Ürünleri
GIDA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
103	Değirmen (Müller-Wiener, 1992; s.76) (Sir William Fairbairn London-Milnhall'deki fabrikasında yaparak göndermiştir)		1841		
104	Değirmenler (buhar kazanıyla çalışan) Birer tanesi Üsküdar-Paşalimanı ve Göksu'da, ikisi Unkapanı civarında, biri Ayvansaray'da ve biri tersaneye ait olmak üzere Kasımpaşa'da (Müller-Wiener, 1992; s.79)	İstanbul semtleri	1863 - Üsküdar- Paşalimanı		
105	Askeri Tahiniye Fabrikası (Önsoy, 1988; s.53) HR.SFR.3.257.36	İstanbul	1810		Un
106	Buz Fabrikası DH.MKT.1476.30	İstanbul/İstinye	1888 tarihli belge		
İNŞAAT SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
107	Büyükdere Kiremit Fabrikası (Önsoy, 1988; s.55)				
108	Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Bozdemir,2010: s.194)	İstanbul	1846		Tuğla Ve Kiremit
109	Paşabahçe Kiremit ve Tuğla	İstanbul	1910		

	Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi (Kuzucu, 2015)				
KİMYA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
110	Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Asit ve Eter
111	Zeytinburnu Kimyahanesi (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Kimya Ürünleri
112	İşpermeç (Mum ve Sabun) Fabrikası HH.HRK.14.5	İstanbul/ İncirköy	1863		Mum ve sabun
ENERJİ SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
113	Dolmabahçe Gazhanesi (Kuzucu, 2015)	Dolmabahçe	1855		Gaz
114	Kuzguncuk Gazhanesi (Kuzucu, 2015)	Kuzguncuk	1865		Gaz
115	Yedikule Gazhanesi (Bozdemir, 2011; s.153)	Yedikule	1880		Gaz
116	Elektrik Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Haliç, Tersane	1888		Elektrik
117	Silahdarağa Elektrik Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Kağıthane	1914		Elektrik

İkinci olarak matbaalar ve kâğıt fabrikalarının da Osmanlı sanayileşme sürecinde önemli adımlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. 1455 yılında Almanya'da icat edilen metal harflerle kitap basım tekniği 1493 yılından itibaren başta İstanbul ve Selanik olmak üzere Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanmıştır. 1727 yılında ise ilk devlet desteğiyle kurulan matbaa, Darü'ttibaatî-Amire ismiyle, İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından Şeyhülislam fetvasına dayanarak açılmıştır. Çeşitli değişiklik ve düzenlemeler geçiren bu matbaa 1796 yılında devlet tarafından işletilmeye başlanarak ilk resmi devlet matbaası haline gelmiş oldu. Diğer bir devlet matbaası ise Mühendishane Matbaası olarak 1797 yılında İbrahim Müteferrika'dan kalan alet edevatı satın alarak faaliyete başlayan matbaadır. Üsküdar'da 1803 yılında açılan ve daha çok tıp ile ilgili eserler basan bir devlet matbaası da bulunmaktadır. Dersaadet Ticaret Odası Matbaası olarak 1887 yılında faaliyete başlayan ve adı geçen odanın yayınlarını basan matbaadan sonra, bu bağlamda adını vereceğimiz son kuruluş ise Bahriye Matbaası olarak 1895 yılında faaliyete geçen devlet kuruluşudur⁸⁶. Kâğıthanelere bakılacak olursa İstanbul'un Kâğıthane bölgesinde Bizans'tan kalma bir Kâğıthane bulunmaktaydı. Daha sonra burada bir fabrika kurulmuş fakat işletilemeyince 1742 yılına kadar kâğıt ithali yoluna gidilmiştir. 1742 yılında ise⁸⁷, Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurularak ihtiyaç duyulan kâğıt burada üretilmiştir. Ne yazık ki bu fabrika 15 yıl kadar çalışabilmiş, Avrupa kâğıtlarının rekabeti ve üretim için gerekli olan suyun yeterli miktarda bulunmayışı sebebiyle kapatılmıştır. Kâğıt üretimi yapan diğer bir tesis ise

⁸⁶ Bozdemir, 2011: 90-91

⁸⁷ Bozdemir, 2011; 229'a göre kuruluş tarihi 1744'tür

Beykoz'da 1804 yılında kurulan⁸⁸ ve 1836 yılına kadar çalışan fakat kalite ve fiyat konusunda bekleneni veremeyince kapatılmaktan kurtulamayan Beykoz Kâğıthanesi olmuştur. Kâğıt üretimi amacıyla kurulan son büyük fabrika 1846 yılında faaliyete başlayan İzmir Kağıt Fabrikası olup, 1855 yılında kötü işletmecilik, fiyat ve kalite bakımından rekabet edememe gibi sebepler yüzünden kendisinden öncekilerle aynı sonu paylaşmıştır⁸⁹. İzmir'de İzmir Şavk Kâğıt Fabrikası adında 1847 yılında özel sermaye ile kurulan bir fabrikanın dışında, II. Abdülhamid'in emriyle kurulan Hamidiye Kâğıt Fabrikası bir müddet sonra İngiliz bir firma tarafından mahkeme kararıyla devralınmış, 1912 yılında tekrar hisseleri Hamidiye Kâğıt Fabrikasına geçmiştir⁹⁰.

Yine devletin gıda üretimi amaçlı bazı fabrikalar kurduğu Unkapanı'nda ordunun un ihtiyacını karşılamak amacıyla 1838 yılında kurulan Askeri Tahiniye Fabrikası'ndan⁹¹ anlaşılmaktadır. Ayrıca 1846 yılında devlet tarafından satın alınarak işletilen Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası adında faaliyet gösteren bir tuğla ve kiremit fabrikası bulunmaktadır⁹². Bunun yanında orman ürünlerini işleyen fabrikalardan da bahsetmek gerekir. Eskişehir'de 1881 yılında kurulan Kereste Fabrikası Düyun-ı Umumiye döneminin sanayi tesislerindedir. Birinci Dünya Savaşı'nda 1916 yılında büyük bir tesis olarak kurulan ve orduya nakliye arabası ve tüfek parçaları hazırlayan "Araba Fabrikası" ise, Adapazarı sanayi tarihinde önemli bir yer tutar⁹³. İlave olarak kimyasal üretim yapan az sayıdaki fabrikadan bahsedebiliriz. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulduğu bilinmekle beraber haklarında detaylı bilgi olmayan iki fabrika bu sektörde faaliyet göstermiştir⁹⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aydınlatmada enerji kullanmaya başlamasıyla devletin başta gazhaneler, sonrasında elektrik fabrikalarıyla enerji üretimi yaptığı bilinmektedir. Son olarak Osmanlı'da tütün üretimi ve işlemesi 1884 yılında Tütün Reji Şirketi'nin kurulup çeşitli bölgelerde tütün ve sigara fabrikaları açmaya başlamasına kadar 1862 yılında kurulan Tütün Tekeli eliyle devlet tarafından yönetilmiş ve yönlendirilmiştir⁹⁵. Ancak Tütün Rejisi öncesi döneme dair detaya rastlanılmamıştır.

⁸⁸ Genç, 2010; 59 a göre kuruluş tarihi 1805'tir

⁸⁹ Önsoy, 1988: 48-49

⁹⁰ Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İTO Yayınları, İstanbul 2011, s.230

⁹¹ Bozdemir, age. s.169

⁹² age. s.194

⁹³ age.s.37

⁹⁴ age.s.317

⁹⁵ age.s.455

SONUÇ

Osmanlı sanayileşmesi olarak adlandırabileceğimiz ve esasen 1827 yılında başlayıp kesintilerle I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte öncelikle devletin, 1870 sonrasında ise özel sektörün aktif olduğu bir fabrikalaşma hareketinden bahsetmek mümkündür. Bu süreçte kurulan fabrikalara ilişkin literatürde sık adı geçen isimler ve fabrika sayısına ilişkin zikredilen rakamlar olmasına rağmen bu fabrikalara ilişkin bir envanterin yapılmamış olması bu çalışmanın motivasyonu oluşturmuştur. Bu motivasyondan hareketle çalışma, bugüne kadar çeşitli çalışmalarda parçalı olarak yer alan devlete ait fabrikaları arşiv belgelerine dayalı ilaveler de yapmak suretiyle bir sistematik çerçevesinde ortaya koymaya çalışmıştır. Bu kapsamda 1900'lerin başlarından itibaren I. Dünya Savaşı'na dek çeşitli dönemlerde yoğunlaşan faaliyetler neticesinde kurulan 80 devlet fabrikası tespit edilmiştir. Ancak listede yer verilen bazı fabrikaların içerisinde birden fazla fabrika niteliğinde oluşum olabileceği not düşülmelidir. Örneğin Zeytinburnu sanayi kompleksine listede tek fabrika olarak yer verilmiş olmasına rağmen bu büyük fabrika kompleksi hakkında bilinenler, bu kompleksin içerisinde çeşitli ürünlere odaklanan çok sayıda fabrika olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Tophane fabrikasının yalnızca top üretimi yapan bir fabrika olmayıp içerisinde ordunun ihtiyacı doğrultusunda çeşitli ürünlerin üretiminin yapıldığı bir entegre tesis hüviyetinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilgili dönemde kurulan fabrika sayısına ilişkin 80 rakamını yukarılara çekmenin yanlış olmayacağı değerlendirilmektedir.

Osmanlı sanayileşmesi kapsamındaki fabrikalara bakıldığında her şeyden önce ordu ihtiyaçlarını önceleyen bir mantığın yürütüldüğü görülmektedir. Bu çerçevede erken dönemlerde baruthaneler ve 15. yüzyıl sonlarında tophane ile ortaya çıkmaya başlayan fabrikalar daha sonra askerin giyim ihtiyaçlarını da karşılayacak şekilde bir çeşitlenmeye gitmiş, bu çerçevede tekstil ve ayakkabı/bot fabrikaları kurulmuştur. 19. yüzyılda üretim çeşitliliğine yol açacak yeni fabrikalar kurulmuş ve toplum için de üretim yapan fabrikalar ortaya çıkmıştır. Tarihsel olarak fabrikalarla ilgili yaşanan bir diğer değişim de 18. yüzyılın sonlarından itibaren fabrikalaşmada Avrupa'yı merkeze alan bir ideolojisinin hâkim olmasıdır. Bu çerçevede sanayileşmenin ana motivasyonlarından biri, belki de en önemlisi, Osmanlı'nın Batı tipi üretim sistemini transfer etme çabasıdır. Bu çerçevede fabrikaların mimari planlarından makinelerine, çalıştırılan mühendis ve yöneticilerden ürün tasarımlarına kadar hemen her şey Batı dünyasından transfer edilmiştir. Sanayileşme sürecinde kurulan fabrikalara coğrafi açıdan bakıldığında ise bunların çok büyük bir bölümünün İstanbul'da kurulduğu ve İstanbul'un devletin en önemli sanayi üssü olduğu görülmektedir. İstanbul'dan sonra İzmit ve Bursa'nın da devlet fabrikalarında önemli ev sahipleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu Osmanlı Sanayileşmesine ilişkin bir envanter oluşturma çabası derinleştirilmeye muhtaç görünmektedir. Bu alanda mütevazı bir başlangıç çalışması olarak kabul edilebilecek bu çalışma, gerek devlet fabrikalarına ilişkin derinleşme sağlayacak diğer çalışmalarla, gerekse yine bu dönemde kurulan özel sektöre ilişkin fabrikaların envanterini oluşturmaya dönük çalışmalarla desteklenmelidir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, HH, 47954, 1838
BOA, HH, 47954, 1836
BOA, HH, 29067, 1828
BOA, AET, 288, 1691
BOA, AET, 16391, 1704
BOA, C.A.T, 19849, 1794
BOA,C.İKTS.35.1714
BOA,İ.DH.66.3276
BOA,HH.d.41/46-A1
BOA,HH.d.41/B3
BOA,HR.TO.36.34
BOA,A.MKT.MVL.127.26
BOA,ŞD.368.44
BOA,İ.DH.971.76744
BOA,İ.TAL.497.2
BOA,A.MKT.MHM.173.21
BOA,Y.MTV.2.18
BOA,HH.HRK.17.26
BOA,DH.MKT.1217.51
BOA,İ.MSM.24.617
BOA,A.MKT.MVL.70.29
BOA,A.MKT.MHM.442.32
BOA,Y.PRK.SGE.5.41
BOA,BEO.3999.299873
BOA,BEO.3999.299873
BOA,Y.MTV.244.22
BOA,A.MKT.66.46
BOA,A.MKT.NZD.74.48
BOA,A.MKT.MHM.169.35
BOA,A.MKT.MHM.46.93
BOA,C.İKTS.26.1294
BOA,A.MKT.NZD.77.73
BOA,İ.MF.20.12
BOA,BEO.444.303252
BOA,A.DVN.MKL.32.8
BOA,A.MKT.UM.392.7

BOA,DH.MKT.888.83
BOA,HR.SFR.3.257.36
BOA,DH.MKT.1476.30
BOA,HH.HRK.14.5

DİĞER KAYNAKLAR

- AKKUŞ, M.. 19.Yüzyılda Bursa'da İpek Ticaretini Gelişirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi. *XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Sözlü Bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara: (17-22 Haziran, 2008).
- ALLEN, R.C. *The British Industrial Revolution in Global Perspectives*. 6. Bs. Cambridge University Press. . Cambridge: 2012.
- AYDÜZ, S. “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”. *Tarih Okulu*. X, 2011. s.1-37.
- AYTEMUR, Janset Özen, Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945), Libra Yayınları, İstanbul 2010.
- BOZDEMİR, Mustafa. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız*. İTO Yayınları. İstanbul:2011.
- BULUŞ, Abdulkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi SBE,, İstanbul: 2000.
- BULUŞ, Abdulkadir, “Ann Binns’in Türkiye Günlüğü’nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri Ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı 12, 2012, s.49-61
- CLARK, Edward C. “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992. s. 53-120.
- ÇAKIR, H. “Türkçe Basında İlk “Marka” Rekabeti”. *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 16, 2004. s.27-36.
- DAMLIBAĞ, F. Osmanlı Devletinde Porselen ve Çini Fabrikaları, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul:2011.
- DEANE, P. *İlk Sanayi İnkılabı*. T.Güran (çev.), Türk Tarih Kurumu (Orjinal Basım Tarihi, 1965), Ankara:2000.
- ELDEM,Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:1970.
- ELDEM, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara:1994.
- ERTÜRK, Nevra. 19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Yıldız Teknik Üniversitesi FBE. İstanbul: (2008).

- FAROQHİ, Süreyya. Krizler ve Değişim 1590 – 1699. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde. Eren Yayınevi, İstanbul:2006, s.545-759.
- GENÇ, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Yayınları. İstanbul: 2010.
- GÖLEN, Zafer. *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire*. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE. 2001.
- GÜLER, Mediha. Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası. *Gazi Üniversitesi End.Snt.Eğt.Fakültesi Dergisi*. 3, 1995. s.71-75.
- GÜRAN, T. Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. H. D. Yıldız (Ed.). *150. Yılında Tanzimat* içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:1992. S.235-257.
- ISSAWİ, C. De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800. *Intertional Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, 1980. ss. 469-479
- İTO. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü*. İTO Yayınları. İstanbul: 2012,
- KABADAYI, M.E. Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak. T. Atabaki, G.D.Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul:2012,
- KURT, Burcu, "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları", OTAM, 30/Güz 2011, 73-98
- KURT, M. S. Bayraktaroğlu, K. Demir. 19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluk Fabrikalarında Yönetici Profili. 23. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bodrum: 2015, s.150-155.
- KUZUCU, Kemalettin, "İstanbul Kronolojisi", *İlkçağlardan Günümüze İstanbul Tarihi*, cilt 10, İBB Yayınları (Baskıda), İstanbul 2016.
- KUZUCU, Yılmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE. İstanbul: 2009
- KÜÇÜKERMEN, Önder. *Türk giyim sanayii tarihinde ünlü fabrika"Feshane Destardar Fabrikası"*. Sümerbank Genel Müdürlüğü, İstanbul 1990
- MCGOWAN, B. Ayanlar Çağı. S.Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk. (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 2. Cilt* içinde. Eren Yayıncılık, İstanbul: (2006). s. 759-884.
- ÖNSOY, R. "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*,2,2., 1984 s.5-12.
- ÖNSOY, R. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Ankara: 1988
- ÖZTÜRK, Nazif (1990). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 21, s. 23-80.

- PAMUK, Ş. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme : 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- PAMUK, Ş. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. G.Aksay (çev). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul:2014.
- RAŞİD, *Tarib-i Râşid*, İstanbul 1282, c. II, s. 441
- SARÇ, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, Tanzimat I, Milli Eğitim Yayını, İstanbul 1940, s. 423-. 433
- SEZGİN, İbrahim “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Baruthaneler ve Barut İmalatı”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 10, s. 145-150.
- QUATAERT, D. “19.Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde, Eren Yayınevi, İstanbul: 2004, s.885-1041.
- QUATAERT, D. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T.Güney (çev.). İletişim Yayınları. İstanbul, 2011.
- TABAKOĞLU, A. Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.F Ülgener’e Armağan, 1987, s.111-150.
- TOPRAK, Zafer ,“Türkiye Tarihi-3: Osmanlı Devleti 1600-1908”, Ed. Sinan Akşin , *İktisat Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 2011
- TUĞLACI, Pars. *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*. Pars Yayın, İstanbul: 1993.
- TURGUT, M. *Japon mucizesi ve Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- WALLERSTEIN, Immanuel, H. Decdeli ve R. Kasaba. Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci, çev.Ali Selman, *Toplum ve Bilim*, Güz 23, 1983. s.41-54.
- YERLİTAŞ, Onur, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sümerbank Beykoz Fabrikası, *Yayınlanmamış YL Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul: 2013.
- YILDIRIM, İ. Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11.2, 2001. S.313-326.

Mütareke Yıllarının İstanbulu'na Mutfaktan Bakmak

Throw a Glance Into The Armistice Period From Istanbul's Kitchen

Güldane Gündüzöz*

Özet

Bu makale Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi İstanbulu'nun iâşe sorununu, o yıllarda kaleme alınmış bir yemek kitabı ekseninde ele almaktadır. Yirmi dört sayfadan oluşan "Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler Kitabı" adlı eserin bu makalede kullanılmış olan matbu nüshası, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Osmanlıca Risaleler Veri Tabanı'nda bulunmaktadır. Söz konusu eser et ve yağ gibi halkın o dönemde ulaşmakta zorluk çektiği pahalı malzemeler olmadan da lezzetli yemekler yapılabileceği iddiasıyla yola çıkmıştır. Tutumlu olmanın mecburiyetini satırlarında hissettiren bu kitap bu doğrultuda söz konusu malzemeye farklı alternatifler getirerek özgün ve lezzetli yemek tarifleri sunar. Bu yaklaşımın, gastronomi alanında pahalı ve zor bulunan malzemeye alternatif üretmek, daha hesaplı bir malzeme ile pahalı bir malzemeye eşdeğer bir lezzet ortaya koymak gibi ufuk açıcı bir yanı vardır.

Anahtar Kelimeler: Mütareke Dönemi, Osmanlı Mali Krizi, İstanbul'un İâşesi, Mutfak, Yemek Kitabı.

Abstract

This article examines problem of subsistence of Istanbul during and after the World War I. It is about a cookbook -consisting of twenty four page- that was written in these years. The name of this book is "The Meatless and Oil Free Cookbook". This book is located in the database Turkish Religious Foundation Centre Library for Islamic Studies. This book makes us feel the need to be frugal. and it is claiming that meatless and fat free meals can be delicious. Because people were unable to obtain these expensive products. Accordingly this book was to bring different alternatives to expensive materials. This approach is enlightening in the field of gastronomy.

Keywords: The Armistice Period, The Ottoman Financial Crisis, Victualing of Istanbul, Cuisine, Cookbook.

* Yrd. Doç. Dr., Kırkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, e-mail: gunduzoz50@hotmail.com.

Giriş

Mütareke yıllarının İstanbul'unun kasvetli ve puslu havası hatırlandığında insanların gönüllerindeki hüznün ne kadar derin olduğunu söylemek çok tabiidir. Düşman askerleri İstanbul sokaklarında gezmekte ve toplumda ahlaki ve sosyal çözüme kendini her alanda hissettirmektedir. Toplum geçim sıkıntısı ile mücadele etmektedir. Bu zor günlerde İstanbul'da gıda denetimi yerli ve yabancılardan oluşan ve başkanlığını Albay Woods'un yaptığı bir ortak komisyonun yönetimine verilmiştir. Göçlerle sürekli artan yiyecek ihtiyacı ve vurguncuların ucuza mal ettikleri gıda maddelerini kara borsaya düşürmek suretiyle yüksek fiyattan satmaları zor günlerin İstanbul'unda gıda teminini zorlaştıran diğer unsurlardır¹.

Bu dönemde temel besin maddelerinin temininde güçlük yaşandığı görülmektedir. Öyle ki insanlar buğday bulamadıkları için mısır ekmeği yemişler ve şeker hasreti çekmişlerdir.² Durum bununla da sınırlı değildir, insanlar açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Açlıktan kayın ağacı tohumu bile yemek zorunda kalan halk, "Alman Fıstığı" adını verdiği bu tohumu sakız gibi çiğnemiştir.³

Mütareke yıllarındaki bu sıkıntılara o döneme ait basın organları tanıklık etmiştir. Ayrıca bazı hatıra yazıları ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Sodom ve Gomora*'si gibi pek çok edebiyat eseri de bu çilekeş günleri resmetmiştir. Kuşkusuz Mütareke yıllarına ilişkin oldukça zengin bir literatürden bahsedilebilirse de yemek kitapları da mütareke yıllarının sosyal ve ekonomik sıkıntılara dair kayda değer ipuçları vermektedir.

Her kitabın yazıldığı döneme ait bazı izler taşıdığı malumdur. Mütareke yıllarında Hüseyin Hüsnü tarafından kaleme alınmış olan *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler* adlı kitap da yıkılmakta olan bir imparatorluğun yorgun günlerine kendince işaret etmektedir. Eserin tarihe tanıklık eden bu özgün yapısını korumak amacıyla yemek tariflerinin okunmasında olabildiğince metne bağlı kalmaya çalışılmıştır. Muhtemel anlam boşluklarını tamamlamak için zaman zaman parantez içerisinde metne eklemeler yapmak durumunda kalınmıştır. Arıca metindeki bazı Arapça ve Farsça kelime ve terkipler eserin daha rahat anlaşılması açısından makalenin sonunda bir sözlükçede açıklanmıştır.

Yemek ve mutfak bir kültürün en temel unsurlarından biri olarak toplumsal yapının tahlil edilmesinde önemli bir unsurdur. Bu bağlamda söz konusu yemek kitabı zengin Türk mutfağının her türlü yokluk karşısında direncini nasıl koruduğuna ve iyeş temininde bin bir zorluğun yaşandığı bir

¹ Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2016, s. 204.

² Clarence Richard Johnson, *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. XII.

³ Malik Aksel, "Harp İçinde Tiyatro", *Türk Edebiyatı*, IV (1972), s. 17.

dönemde ne tür çözümler üretildiğine canlı bir tanık durumundadır. Adı geçen eser 1335 (Rumi) - 1919 (Miladi) yılına, yani Mütareke yıllarının sıkıntılı, acı dolu günlerine tarihlenmektedir.

Risale tanımlamasıyla sunulan mütevazı kitap, özellikle et, yağ, bal ve şeker gibi pahalı temel besin maddelerine alternatifler önermekte, dört başı mamur bir malzeme olmadan da soframızı şenlendirecek hatırı sayılır miktarda yemeğin hazırlanabileceği tezini savunmaktadır. Döneminde oldukça popüler olan ya da en azından yaşanan sorunların çözümünde önemli işlevler üstlenmiş bu tür eserlerin günümüze kazandırılması bir ölçüde dönemin ahvalinin bir de yemek boyutuyla tasvir edilmesi anlamına gelmektedir. Bu eserin, benzer işlevinin yanında alternatif malzemelerle Türk mutfağının eşsiz yemeklerinin hazırlanmasına dair verdiği yemek tarifleri, onu sadece tarihe düşülen bir not olmaktan çıkartıp dinamik bir başucu kitabına dönüştürmektedir. Bu bakımdan her türlü sıkıntılı zamanda ya da bir ev hanımının elinin altında gereksinimini duyduğu malzeme olmadığında pratik çözümler sunması bakımından eser, hâlâ tazeliğini korumaktadır. Son tahlilde geçen zamana yenik düşerek kütüphane raflarında kalmış olsa da bu yemek kitabı, içerdiği yemek tarifleri ve teknikleri ile Türk mutfağının zengin ve çok çeşitli et yemeklerine farklı bir dokunuş; tatlı ve şerbetlerine farklı bir aroma katmaktadır.

1. Gastronomi Literatüründe Bulunan Osmanlıca Yemek Kitapları

Türkler göçebe topluluklar halinde yaşarken çoğunlukla et ağırlıklı olarak beslenmişlerdir. Avladıkları ya da besledikleri hayvanların etlerini ateşte pişirmek suretiyle yenilebilir hale getirmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmeleri sürecinde yemek kültürlerinde de gözle görülür bir çeşitlenme olmuştur. Ancak bu tarifler uzun süre yazıya geçirilmemiş, sözlü bir şekilde nesilden nesle aktarılabilmıştır. Bu süreçte bazı yemek tarifleri kaybolmuştur. Buna rağmen geç döneme denk gelse de günümüze ulaşan tarifler mevcuttur.⁴

Günümüze kadar ulaşabilen yemek tariflerinin kaynakları oldukça çeşitlidir. Osmanlı dönemine ait saray sofrası minyatürleri ve bu bağlamda padişah çocuklarının evlilik ve sünnet törenlerini konu edinen surnâmeler, Anadolu mutfak kültürü hakkında bilgi veren önemli kayıtlardır. Yine mecmua adı verilen ve farklı kaynakları bir araya toplayan yazmalar da yazıldığı döneme ait bazı yemek tariflerine yer vermektedir.

⁴ Günay Kut, "Türklerde Yeme İçme Geleneği ve Kaynakları", *Eskimeyen Tatlar: Türk Mutfak Kültürü*, Vehbi Koç Yayınları, İstanbul 1996, s. 220.

Yemekle ilgili bilinen en eski yazma eser XIII. yüzyıla tarihlenen ve XV. yüzyılda Türkçeye çevrilen içinde yüz elli dokuz adet yemek tarifinin bulunduğu *Tercüme-i Kitâbu't-Tabb'*dır (Millet Kütüphanesi Ali Emiri Bölümü). XVIII. yüzyıla kadar bu alanda kaleme alınmış bir başka eserin bulunmadığı görülmektedir. XVIII. yüzyılda yazılmış bir yemek risalesi ise 1985 yılında M. Nejat Sefercioğlu tarafından *Türk Yemekleri-XVIII. Yüzyıla Ait Bir Yemek Risalesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları) adıyla yayınlanmış olan eserdir. Bu dönemde kaleme alınan *Ağdiye Risalesi* de 112 adet yemek tarifine yer vermiştir. Aynı şekilde 1828'de yazılmış ve Günay Kut tarafından 1986'da neşredilmiş olan (*et-Terkâbât fî Tabbi'l-Hulviyyât*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları) Rumeli tatlıları risalesi önemli bir eserdir. Anadolu'da basılı ilk yemek kitabı olarak bilinen, 1844 yılında neşredilmiş olan ve döneminde oldukça popüler olmuş olan *Melceü't-Tabbâhîn*'dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye hocalarından Mehmed Kâmil'e ait olan bu kitap, 2015 yılında Günay Kut ve Turgut Kut'un katkılarıyla Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yeniden okuyucuyla buluşturulmuştur. Bu eserin giriş bölümünde yazma yemek risaleleri hakkında bazı bilgiler de verilmektedir.⁵ Ayrıca Mehmed Kâmil'e ait olduğu tespit edilen diğer bir kitap da *Kitâbü't-Tabbâhîn* adlı eserdir. Kitap Osman Güldemir tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.⁶

2. Ekonomik Krizlerin ve Birinci Dünya Savaşının Yıprattığı Osmanlı

XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar süren Asya-Avrupa merkezli genel ekonomik kriz, bölgede ekonomik ve askeri temelleri olan siyasi değişimleri beraberinde getirmiştir.⁷ Doğal olarak bu değişimden Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Öyle ki söz konusu sıkıntılı dönem XVII. ve XVIII. yüzyılların parasal istikrarsızlıklar ve bunalımlar dönemi olarak adlandırılmasına neden olmuştur.⁸ Yaşanan sorunlar Osmanlı Devleti'ni çok yönlü etki edecek tedbirler almaya yönlendirmiş ve bu sayede imparatorluk XIX. asra ulaşabilmiştir.⁹ Ne var ki söz konusu tedbirler devletin çöküşünü engellememiştir.

⁵ Mehmed Kâmil, *Melceü't-Tabbâhîn-Aşçıların Sığınağı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, s. 21-40.

⁶ Osman Güldemir, *Kitâbü't-Tabbâhîn*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2015.

⁷ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 9.

⁸ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 43; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Hayatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 247.

⁹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 10-11.

Bu krizler içinde en etkili olanı Birinci Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi'nin şartlarının yol açtığı ekonomik buhrandır. Önceki krizlerin doğal sonuçlarının Birinci Dünya Savaşı'nın kendi dinamiklerinin doğurduğu sıkıntılarla birleştiği bu buhran, Osmanlı Devleti için katlanılması güç bir tablo ortaya çıkarmıştır. Şartlar o kadar ağırdır ki Osmanlı ekonomisinin önemli ölçüde tarıma dayanması, söz konusu toplumun gıda sıkıntısı çekmesini engelleyememiştir. İşgaller, vagon ticaretinde ve ulaşımda yaşanan sıkıntılar ve kaçakçılık da toplumun gelir düzeyini düşüren farklı etkenlerdir.¹⁰

Mondros Mütarekesinin 15. maddesine göre, tüm demiryollarının denetimi İtilaf Devletleri'ne verilmiştir. Zahire ve gıda maddelerinin taşınmasında birinci derecede önemli olan demiryollarının denetiminin İtilaf Devletleri'nin yönetiminde olması İstanbul'un iâşe sorununu derinleştirmiştir.¹¹ Bu dönemde zahirede olduğu gibi benzer sıkıntıların yaşandığı bir diğer temel gıda maddesi şekerdir. Anadolu'da faal herhangi bir şeker fabrikasının bulunmaması bazı ülkelerden şeker ithalatını zorunlu hâle getirmiştir. Tamamına yakını Avusturya Macaristan'dan ithal edilen şekerin ithalatının savaş yıllarında durma noktasına gelmesi ile aşırı fiyat artışı şekere de yansımıştır.¹² Tahin, helva ve lokum gibi şekerli gıdaların üretiminde son derece ileri düzeyde bulunan Osmanlı toplumunda bu gıdaların esas maddesini oluşturan şekerin ithal edilmesi zaten fiyatların arttıran bir sebep iken bu ithalatın da kesilmesi üretimin istenen boyutta gerçekleşmesine engel olmaya başlamıştır.¹³ Bu ise bu maddelerin fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır.

3. Mütareke Döneminde İstanbul'un İâşesi ve Erzak Temini

Başkent olmasının yanında canlı bir üretim ve ticaret merkezi olması sebebiyle imparatorluğun kalbi durumundaki İstanbul,¹⁴ söz konusu özelliklerine bağlı olarak iâşe sıkıntısının en yoğun hissedildiği bölgedir.¹⁵ Şehirde pek çok maddede fiyat artışı yaşanmış, özellikle ekmekte dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Şekerin kilogramı 1914 yılında 3 kuruşken, 1917'de 150 kuruş olarak elli katına çıkmış; makarnanın kilogramı 1914 yılında 3 kuruşken,

¹⁰ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 50; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Hayatı*, s. 211.

¹¹ Mehmet Aydın, "Mütareke Döneminde İstanbul'un İâşesi (1918-1922)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2002, s. 38.

¹² Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, s. 212.

¹³ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 10.

¹⁴ Tefik Güran, "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV (1986), s. 245.

¹⁵ Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, s. 43.

1917'de yaklaşık otuz katına çıkarak 90 kuruşa ulaşmıştır. 1914 yılında Patatesin kilogramı 1 kuruşken, 1917'de 20 katına; sütün kilogramı 2 kuruşken, 1917'de yaklaşık 10 katına çıkmıştır.¹⁶ Uzun savaşlar ve Mondros Mütarekesi gibi ağır antlaşmalar bir yana 13 Kasım 1918'de başlayan ve yaklaşık olarak beş yıl süren işgal de şehirdeki dengeleri belirgin biçimde değiştirmiştir.¹⁷

Bu bağlamda dönemin yöneticileri İstanbul'un iâşe sorununu çözmek için bazı tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Birtakım gıda maddelerinin kullanımının yasaklanması veya hayati önemi olan ekmek, et ve şeker gibi bazı temel besin maddelerinin yurtdışından ya da Anadolu'dan ithal edilmesi bu tedbirlerden bir kısmıdır.¹⁸ Özellikle hububat temininde yaşanan sorun güncelliğini uzun süre korumuştur.¹⁹

Ağır ekonomik şartlar devlet eliyle söz konusu tedbirlerin alınması sonucunu doğururken halk da kendi tedbirlerini alarak, bulunamaması ya da karaborsaya düşmesinden dolayı oldukça pahalı hale gelmiş bazı maddelerin yerine lezzetçe muadil, fakat daha ucuz alternatif malzemeyi ikame etme yoluna gitmiştir. Bu makalede incelemeye konu olan eser bu anlayışın bir ürünüdür.

4. "Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler" Adlı Kitabın Metin Çözümlemesi

Yazarı "Mütakâidinden (emekli) Hüseyin Hüsnü" olarak belirtilen eser 1335 (Rumi)-1919 (Miladi) yılında İstanbul'da Bâb-ı Âlî Caddesi'nde bulunan Cemiyet Kütüphanesi tarafından Dersâdet-Kader Matbaası'na bastırılmıştır. Eser kısa bir mukaddime ve tembih ile başlayıp bir hatime ile sona ermektedir. Yazar hakkında tafsilatlı bir bilgi verilmediği gibi dönemin yazarlarına yer veren biyografik eserlerde ve Kehhâle'nin *Mu'cem'i*, Zırlıklı'nın *A'lâm'ı* ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyetü'l-Ârifin'i* olmak üzere pek çok kapsamlı biyografi kitabında Hüseyin Hüsnü ile ilgili bir kayda rastlanamamıştır.

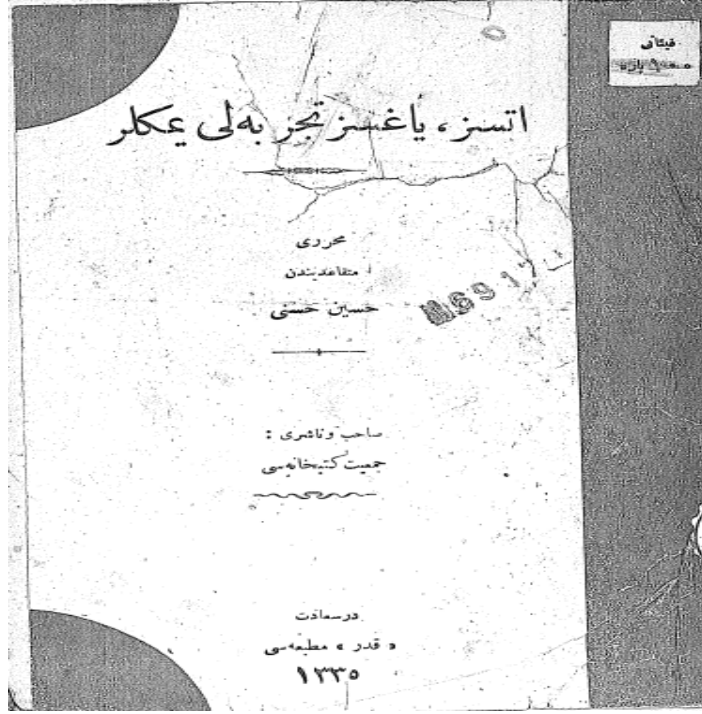
¹⁶ Cafer Ulu, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözülme (1914-1922)", *Tarih Dergisi*, LIII (2013), s. 93.

¹⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1988, s. 204.

¹⁸ Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, s. 50; Büşra Karataşer, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşesi", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, III (2013), s. 99.

¹⁹ Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII (1952), s. 79-82.

Şekil 1: Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler Adlı Risalenin Dış Kapağı

Mukaddime

Hâl-i muzâyaka (sıkıntı-kriz) dolayısıyla et ve yağ tedariki her keseye sığmaz derece yüksek fiyatta bulunduğundan itiyada göre sıcak yemek yiyememek zaruretinin defî düşünülerek imkân mertebe idame-i afiyete medar olabilecek ve tedariki bi'n-nisbe (nispeten) eshel (kolay) sebze vesaire ile etsiz ve yağsız tecrübeli yemek tertibe (yemek tariflerine) dair işbu listenin tahririne (yazımına) 1 Ağustos 1333 tarihinde bed' olundu (başlandı).

Tembih

Atide (aşağıda) tertip olunan et'imeye (yemeklere) esnaf için evlerimizde her an mevcudiyeti tabii tuzdan mâadâ (başka) karabiber, tarçın, yenibahar, kırmızıbiber, kekik ve lüzumunda maydanoz ve dereotu –tazesi yok ise kuruları da olur- ve nane, soğan, sarımsak bulundurmalıdır. Tarhana çorbasının peynirlisinden maada sade suya çorba lezzetten ârî pek bayağı olduğundan

onlardan ayrıca bahsedilip sebze tertibatı arasında mümkün mertebe taam verebilecekler zikredilmiştir.²⁰

Sebzelerden Patlıcan

Birinci Tertip (İlk Tarif): Lüzum miktar patlıcanların kabukları soyulmadan, haliyle kıvılcımlı küle sokmalı veya ateş üstünde kebab etmeli. Güzelce piştikte çıkarıp soğuk sudan geçirerek bir tabak içine bırakılır. Soğuduktan el ile üstünden kabukları sıyrıp bir kâseye konulur. Münasip miktar tuz, karabiber serpererek tahta kaşık ile güzelce ezilip muntazaman tabağa yayılır. Üstüne ince çentilmiş soğan ve doğranmış maydanoz konularak tenavül buyrulur (yenir). Arzu olunursa biraz koruk suyu ve bir kaşık kadar tahin karıştırılırsa daha hoş olur. Koruk yerine ekşi nar suyu da olur ve tanelerinden birkaç tane ile üstü tezyin edilir (süslenir) ve üç-beş zeytin tanesi de ilave olunursa daha hoş manzara hâsıl eder.

İkinci Tertip: Bâlâda (yukarıda) muharrer (yazılı) kebab patlıcanları ezer iken tuzla bir diş dövülmüş sarımsak ilave olunarak tabağa çekilir. Üstüne kabuğu soyulmuş ve çekirdeği ayıklanmış kırmızı domates parçalarıyla tezyin edilerek domatese lüzumu kadar tuz ve daha üstüne doğranmış maydanoz ve yeşilbiber ve koruk suyu ya da sirke gezdirilerek afiyetle tenavül olunur.²¹

Üçüncü Tertip: Kebab patlıcanları ezerken içine tuz ve ıslanmış ekmek içi ilavesiyle güzelce ezdikte tabağa çekilir. Üstüne biraz ufalanmış beyaz peyniri evvelce içi alınan ekmek kabuklarıyla patlıcan ezmesinin üstüne serpererek yenilir.

Dördüncü Tertip: Patlıcanları soyup dörde ayırıp doğrayınız. Biraz tuzlayıp acı suyunu gidermek üzere süzeği içinde bırakınız. Diğer taraftan üç-dört domatesin kabuğunu ve çekirdeğini çıkarıp ve doğrayıp cüzî (az miktarda) su ile pişiriniz. Yumuşadıktan hazırlanan patlıcanları bir kere tatlı sudan geçirip domatesin üstüne ilave ve suyu az kalmış ise bir miktar daha su ilave ve üstüne kekik otuyla maydanoz serpilip bir saat kadar kaynatılır. İndirmezdten beş dakika evvel ya taze veya rendelenmiş kaşar peyniri ve lüzum miktar tuz serpererek ocaktan alınıp sahanlara bi't-taksim tenavül oluna. Eğer peynir mevcut değilse onun yerine domates kaynarken içine doğranmış bir baş soğan koymalı.

Beşinci Tertip: Patlıcanın Muhsine Dolması. Bu da usulen patlıcanı oymak ve miktar-ı kâfi haşlanmış patatesi bir parça ekmek kırıntısıyla kıyma gibi koyup maydanoz, tuz ve bahar ilavesiyle patlıcanları bu iç ile doldurup pişirmek. İndirildikten üzerine biraz ufalanmış peynir serpmekten ibarettir. Elde mevcut pirinç veya bulgur varsa ekmek kırıntısından vazgeçilip bunlardan kâfi miktar

²⁰ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, Dersâadet-Kader Matbaası, İstanbul 1919, s. 2.

²¹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 3.

patates ile beraber bir baş soğan koymak pirinç veya bulguru ilave ile doldurup pişirmek de olur.²²

Bamya

Birinci Tertip: Bamyaların sapları kesilip bir-iki su yıkamalı. Süzekte süzüp tavla pulu gibi küçük küçük doğramalı. Bir iki domates ve bir baş soğanı dahi ayrıca doğrayıp cüzî tatlı su ile kaynatarak soğan yumuşadıkça bamyayı üstüne ilave ve tuz, kırmızıbiber, biraz maydanoz ve koruk suyu veya sirke ilavesiyle pişirip suluca olarak indirilir ve sıcakken yenilir. Haşlanmış bir-iki patates kıyarak bamyalar kaynar iken içine atılırsa daha nefis olur.

İkinci Tertip: Bamyalar parçalanmadan bütün olarak bir-iki yuvarlak küçük domates beraber miktar-ı kâfi su ve tuz konularak bir tencere içinde kaynatıp bamyalar ezilmeyerek biraz dirice hâlinde ateşten indirip soğudakta tenavül olunur.

Patates

Birinci Tertip: Altı patates, bir avuç kadar haşlanmış kuru fasulye, bir-iki diş sarımsak, dereotu, maydanoz ve su ilavesiyle kaynatmalı. Piştikde ateşten indirip üstüne karabiber, tuz, sirke sıcak iken yenebilir.

İkinci Tertip: Haşlanmış beş-altı patatesin kabuğu soyulup bir kap içinde hamur gibi ezmeli. Cüzî su ilavesiyle ateşe bindirip bir-iki taşım kaynadıkta üstüne bir bardak süt, yarım bardak kadar da toz şeker konulup beş-altı dakika kadar daha kaynadıkta indirmeli.²³ Tabâğa çekip üstüne tarçın ekerek soğuk veya sıcak iken yemeli. Şeker yerine pekmez de olur. O da bulunmazsa adı suda yumuşamış kuru üzüm konulması mümkündür.²⁴

Üçüncü Tertip: Haşlanmış ve ezilmiş patatesin üstüne dövülmüş ceviz içi ve biraz şeker ilavesiyle yenilir. Şeker bulunmaz ise pekmez de caizdir.

Dördüncü Tertip: Bâlâda tarif olunan patates ezmesini bolca su ile tencerede kaynar iken dereotu ve kekik ve tuz serpererek bir taşım daha kaynadıkta indirip kâseye alınır. Üzerine kırmızıbiber ekip sıcak iken tenâvül buyrulur. Eğer elde peynir bulunup da yeneceği zaman üstüne serpilir ise daha nefis olacağı âzâde-i tavsîftir.

Semizotu

Birinci Tertip: Semizotunun saplarından yapraklarını ayırıp mezkûr yaprakları yıkadıktan sonra çentilmiş soğan ve doğranmış maydanoz, mizaca

²² Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 4.

²³ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 5.

²⁴ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 6.

göre bir-iki acı veya tatlı yeşilbiber doğrayıp miktâr-ı kâfi tuz serpererek çiğ olarak ekmeğe katık yapılır. Urfa cihetlerinde müstameldir.

İkinci Tertip: Şam cihetlerinde “fettûş” namıyla maruf ve mergup (aranan) semizotu yemeğidir. Kuru ekmek parçalarını ufak ufak kırmalı.²⁵ Üstüne el ile biraz su serpip tavlama ve cümlesi bir yumuşaklıkta bulunmak için karıştırmalı. Yumuşadıkta semizotu yapraklarından arzu edilen miktar koymalı ve bir hıyarı ince çentip onu da ekmek kırıntısının içine ilave etmeli. Bir kupa kadar sarımsaklı sirke ve tuz dökmeli biraz da kuru nane serpererek cümlesini güzelce karıştırmalı ve muntazaman tabağa koyulup en üstüne beş-on zeytin tanesiyle tezyin ederek kaşıkla afiyetle tenavül buyurmalı. Pek hoş bir yemektir. Bu yemeğin tertibi günü, konu komşunun mahsûsan (özellikle) davet edildiği görülmüştür.

Kırmızı Domates

Birinci Tertip: Kabuğu soyulup çekirdekleri çıkarıldıktan sonra bir-iki baş soğan, bıçakla kesmeyip yumruk ile parçalanır. Bir domatesten bir parça soğandan alarak tuza batırıp ekmeğe katık yapılır. Birkaç zeytin tanesi beraberce yenilirse daha iştihâ-âver (iştah açıcı) olur.

İkinci Tertip: Domatesi bütüncüce olarak ızgara üstünde kebab edip sahana dizerek ortaları muntazaman yarıp tuz ve maydanoz serpererek tenavül buyrulur. Maahâzihî (bununla beraber) çiğ olarak öylece yendiği meşhûddur (görülür).

Üçüncü Tertip: Domatesin Muhsine Dolması. Dolmalık domateslerin usulen üst yani sap tarafından kapağı açılarak içini boşaltmalı. Üç-dört haşlanmış patatesi maydanoz ve dereotu ile kıyarak çentilmiş soğan, tuz ve biber ilavesiyle içleri doldurulur. Cüzî su ile bir kap içinde ateşe konur. Piştikte suyu ziyade kalmış ise biraz süzülerek üstüne ufalanmış peynir serpererek sıcak iken yenir.²⁶ Ziyade kalan suya suluca un bulamacı karıştırılıp pişirilirse o da çorba halinde bir yemek olur. Eğer içine biraz peynir de serpilirse daha hoş bir taam olur.²⁷

Taze veya Kuru Fasulye

Birinci Tertip: Taze fasulyeyi tatlı suda yumuşayınca kadar kaynatmalı. Yeneceğine yakın tuz ve bir yumurta, biraz un ve sirke ve arzu olunursa bir diş dövülmüş sarımsak suyuyla terbiye yapıp üstüne döküp kırmızıbiber ekerek tenavül olunur.

İkinci Tertip: Gerek yeşil ve gerek kuru olup fakat tatlı suda iyice haşlanmış fasulyeyi tabağa çekmeli. Diğer cihetten sekiz-on kadar ceviz kırıp

²⁵ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 6.

²⁶ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 7.

²⁷ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 8.

içini havanda kabaca dövüp ve kırmızıbiber ilavesiyle bir sahana alarak yarım fincan sıcak su akıtarak yarım dakika kadar ateşe gösterip çekilir ve iyice sıkılıp cevizin yağı çıkarılır. Bir kâseye alınır. Kalan ceviz posasını bir küçük baş soğan ile tekrar havanda dövüp bir-iki dilim suda ıslanmış ekmek içini dahi ilave ile tarator gibi güzelce dövülüp havandan bir kap içine alınır. Miktâr-ı kâfi tuz ve fasulyenin ılık suyundan mezkûr dövülmüş cevizin üstüne döküp ne pek sulu ne de koyu halde sulandırıp layıkıyla ezerek karıştırılır. Badehu (sonra) tabaktaki fasulyenin üstüne geçirip hazırlanan ceviz yağını da gezdirip eğer varsa üç-dört kişniş yaprağıyla tezyin ederek afiyetle tenavül buyrulur.²⁸ Tane kişniş bulunmazsa kuru tohumunu dövüp serpmek de mümkündür. Bu da olmazsa beis yoktur. Çerkezlerce maruf hoş bir taamdır. Envâ-ı kesîresi (pek çok çeşidi) vardır.

Üçüncü Tertip: Usûl-i marûfe (Bilinen usule göre) üzere haşlanmış fasulyenin içine bir baş soğan ve kekik ve maydanoz doğrayıp tatlı su ile ateşe bindirmeli. Yarım saat kadar kaynadıkta üstüne yarım kupa sirke ile içine evvelce doğranmış ve bir çeyrek (saat/on beş dakika) kadar kaynar suda bırakılıp yumuşatılmış Kayseri pastırması konularak bir saat daha hafif ateşte ve mülayim ateş üzerinde pişirilir ve sıcak iken tenavül buyrulur. Pastırma bulunmazsa sucuk da olur. O da bulunmazsa biraz pastırma çemeni ve kırmızı veya karabiber serpilir.

Dördüncü Tertip: Kuru veya kartlanmış taze fasulye içini bir baş soğanla haşlayıp piştikte soğanı alınarak fasulye bütüncü süzülerek bir tabağa alınır veyahut tuz ilavesiyle güzelce ezilir. İki numaralı fasulye tertibinden kalan ceviz yağı varsa ezilir iken mezkûr yağdan gezdirilir ve biraz da koruk veya ekşi nar veyahut sirke konularak kırmızıbiber serpilir. Doğranmış soğan ve maydanozla üstü tezyin edilerek yenilir ki cümlenin marufu olan fasulye piyazı demektir.

Beşinci Tertip: Haşlanmış fasulyelere diğer bir kapta haşlanmış birkaç kereviz kökü ve havuç ve bir kamış ince doğranmış pırasanın beyazı ve bir baş soğan ve tuz ve su ile helme dökünceye (koyulaşınca) kadar kaynatmalı,²⁹ suluca olarak ocaktan alınıp karabiber serpererek çorba halinde yenilir.

Kabak

Kabakları soyup ve doğrayıp tuzlu suda yumuşayınca kadar kaynattıktan sonra sudan çıkarıp süzülerek bir kâseye koymalı ve iyice erimeli. Üstüne sarımsaklı yoğurt ve lazım ise biraz daha tuz ilavesiyle yenilir.³⁰ Yoğurt bulunmazsa sirke de olur.

²⁸ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 8.

²⁹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 9.

³⁰ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 10.

Taze veya Kuru Börülce

Birinci Tertip: Körpe börülceyi usulen ayıklayıp ve adi suda haşlayıp süzülür. Üstüne tuz ekerek sadece yenilir. Arzu olunursa üzerine sarımsaklı sirke dökerek salata gibi de yenilir. Isparta taraflarında maruftur.

İkinci Tertip: Fasulye tertibinin iki numarasında beyan olunduğu üzere Çerkeş usulü cevizlisi de nefis olur.

Üçüncü Tertip: Börülcenin kurusunu akşamdan tatlı suda ıslatmalı. Ertesi gün güzelce haşlamalı. Badehu sudan çıkarıp süzülürte bir kap içinde layıkıyla ezmeli. Tekrar başka su ile sulandırıp yine ezerek ve kevgirden geçirip kabukları izale edilmeli. Yine ateşe koyup bir çeyrek kadar kaynatmalı. Üstüne sarımsaklı sirke ve tuz ve karabiber vaz'ıyla (ekleyerek) tenavül buyrulur.³¹ Ateşten indirilmeden evvel biraz un ilave edip un kokusu kalmayınca kadar karıştırıp tabh edilirse (pişirilirse) taamı daha başka türlü olur. Maahâzihî yumurtalı terbiye ilave edilirse iştihayı daha ziyade tahrik eder.³²

Bakla

Baklanın içlenmemiş tazesini etsiz yağsız pişirilse hiçbir lezzeti olmadığından burada içli taze bakla veya kurusundan bahis olunmuştur.

Birinci Tertip: Bakla içi tuz konmaksızın tatlı suda haşladıktan sonra suyunu süzüp bir tabağa almak arzu olunursa sarımsaklı sirke ile karıştırıp tuz ve bahar ve maydanoz serpererek tenavül buyrulur. Kuru bakla ise akşamdan tatlı suda ıslatıp bırakılmak, sabahleyin başka tatlı su ile ocağa bindirmek ve kaynar iken biraz karbonat serpelemek icap eder. Böyle haşlanmış baklayı sirke filan konmaksızın yalnız tuz ve baharlayarak da yenilir. Şam cihetlerinde kazanla (kazanla) pişirip çarşıda satıldığı meşhuddur.

İkinci Tertip: Birinci tertip üzere haşlanmış bakla, kabuğundan ayrılarak ve ezilerek bir baş çentilmiş soğan ile lüzumu miktar tuz ve su ile tekrar kaynatıp üstüne karabiber ekerek çorba hâlinde tenavül olunur veyahut haşlanmış baklanın suyu süzülerek tuz ve sarımsaklı yoğurt konularak ezilmemiş olduğu hâlde yenilir. Nohutla da aynı yemek tertip olunabilir.³³

Pırasa

Birinci Tertip: Pırasanın yapraklarından maada beyaz tarafı kıvılcımlı küle sokularak kebab edilir. Piştikte üzerine tuz ve sarımsaklı sirke ilavesiyle yenilir.

³¹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 10.

³² Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 11.

³³ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 11.

İkinci Tertip: Bir pırasanın beyazı küçük küçük doğranır ve keza bir-iki havuç soyup ve birkaç kereviz kökü ve bir lahanaya yaprağı ve bir baş soğan cümlesi doğranıp tencereye konularak miktâr-ı kâfi su ile kaynatılır. İyice piştikte cüzî miktar unu bir-iki fincan suda bulamaç yapıp kaynamakta olan sebzenin içine döküp karıştırılarak un kokusu kalmayınca kadar biraz daha kaynatılır. Sirke, koruk veyahut limonsuyu ve bir yumurta güzelce çalkayıp terbiye hazırlanır. Kaynamakta olan sebze ateşten indirilip mezkûr terbiye bir taraftan dökmek diğer el ile çorbayı kepçe ile karıştırarak yedirilir. Hitam-ı tabhta (pişirme işlemi bitince) kırmızıbiber serpererek çorba hâlinde tenâvül olunur.³⁴

Ispanak

Birinci Tertip: Yapraklı ıspanak ayıklanıp kaynar suya atılarak bir çeyrek kadar haşlayıp indirilir. Sudan alınıp soğuduktan el ile lâyıkiyle sıkılıp ve bıçakla kıyılarak bir tabağa konur. Üstüne fasulye tertibinin iki numarasında tarif olunan ekmeğe içiyle dövülmüş ceviz taratoruna biraz ekşi ve soğan yerine sarımsak ilavesiyle hazırlanır. Bir-iki hazır lop yumurta ile ıspanağın üstü tezyin edilerek daha³⁵ üstüne ceviz taratoru ve cevizin yağı gezdirilerek hoş bir yemek olur. Gayetle tenâvül olunur.³⁶ Bu gibi külfetten sarf-ı nazarla haşlanmış ıspanağın üstüne yalnızca tuz ve sarımsaklı yoğurt geçirip ve kırmızıbiber ekerek iktifa edilmesi dahi caizdir.

İkinci Tertip: Ispanak kökleri lâyıkiyle ayıklanıp suda haşlanır. İndirildikten sonra kökler ezilmeksizin iki el ayası arasında sıkılıp suyu giderilir. Badehu muntazaman tabağa dizip üstüne adı sarımsaklı ceviz veya çamfıstığı veyahut fındık taratoru geçirilerek tenâvül buyrulur.³⁷

Lahana

Birinci Tertip: Lahananın maruf olan turşusunun ekmeğe mükemmel katkı olduğu cümlelerin malûmudur.

İkinci Tertip: Bir küçük baş lahanayı dört parça ederek tuzlu suda biraz dirice olarak haşlayıp sudan alınır ve suyu sıkılıp tütün kıyar gibi ince ince kıymalı. Üstüne tuz ve kırmızıbiber ve sarımsaklı sirke gezdirilerek yenilir. Lahana haşlanmayıp ince doğranıp tuz ile ovularak azıcık sıkıldıktan sonra sirke ve biber ekerek çiğ yenmesi de olabilir. Bir nevi salata demektir.

Üçüncü Tertip: [Lahananın] Dolmasıdır. Usûl-i marûfu vecihle (normal şekilde) haşlanmış lahanaya yapraklarına iki-üç haşlanmış patates ve miktâr-ı vâfi kuru ekmeğe kabuklarından kıyma gibi kıyılarak çentilmiş soğan, tuz

³⁴ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 12.

³⁵ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 12.

³⁶ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 13.

³⁷ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 13.

ve kırmızıbiber ve bahar karıştırıp yaprakların içine vaz' ile (doldurmak suretiyle) sarmalı ve tencereye istif etmeli ve üstüne de düz bir tabak bastırıp domatesli su ilavesiyle ateşte kaynatılır. Suyunu çekip indirileceğine beş dakika kala bir fincan sirke gezdirmeli, ateşten almalı ve sahana devirip sıcak iken tenâvül etmeli.

Yeşilbiber

Birinci Tertip: : [Yeşilbiber] Dolması: Aynı domates gibi yapılır. Yalnız evvelce cüzî biber haşlamak ve dolma için toparlak biberlerden olmalıdır.

İkinci Tertip: Turşuluk ince veya dolmalık biberlerden mizaca göre acı veya körpelerden miktâr-ı kâfi adi suda, ne pek pişkin ve ne de pek çiğ olarak haşlamalı. Pişikte süzeğe almalı. Soğuduktan uçlarından bıçak ucuyla ikişer parçaya ayırıp içindeki suları izale etmeli. Sap tarafının yarılmamasına dikkat ediniz. Maksat, içindeki suyu izaledir. Badehu su ve matlup derece ekşiliği haiz sirke ve tuz koymalı. Koyulan sirke biberlerin üstüne çıkmalı, bir saat kadar hâliyle (olduğu gibi) bırakılıp yemeli. Bu da bir nevi turşusudur. Yalnız bir-iki günlük yapılırsa ziyade olursa üstü kaymaklanıp bozulur. Bunun içine irice bir kapta haşlanmış kereviz doğranırsa daha hoş olur.

Bir Hatıra

Et tedarikine nispeten daha kolayca görünen balıklardan bütüncü ızgarada³⁸ veya parça parça şişlere geçirerek kebab pişirmek veya haşlanıp tuz-biber ve biraz da doğranmış maydanoz ekerek haşlama hâlinde veyahut haşlanmış balığın kemik ve kılçıklarından ayırıp et parçelerinden çorba tabhı gibi me'kûlât ihdârı (yiyecek hazırlanması); kuru ve salamura balıklardan da küllî (topyekûn) istifade ve iktifa edilebilmesi imkânı âzâde-i beyandır.

Pilavlar

Güngördü Pilavı

Birinci Tertip: Gerek pirinç olsun ve gerek bulgur bulunsun usûl-i ma'rûfe vecihle pilav tabh olunur. Yalnız sade veya zeytinyağı yerine taze beyaz veya tulum peyniri veyahut rendelenmiş kaşar peyniri serpilir. Peynir bulunmazsa karabiber ekerek sadece yenilir.

İkinci Tertip: : [Pilavın] Ayranlısı: Ayran bulunursa onunla, yok ise bir miktar yoğurt tedarikle güzelce ezilerek ve su koyarak ayran hâline getirilir. Pilav suyu yerine işbu ayran istimal olunur. Ba'de't-tabh (pişirdikten sonra) üstüne karabiber ekerek tenâvül buyrulur.

³⁸ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 14.

Üçüncü Tertip: [Pilavın] Yoğurtlusu: Pirinç veya bulgur pilavı tabh olunup (pişirilip) indirdikten sonra yeneceğine yakın ortasına adi yoğurt dökmekten ibarettir.

Dördüncü Tertip: [Pilavın] Tatlısı: Adi su ile pişmiş pilava biraz toz şekeri serpmek³⁹ veya pekmez gezdirerek yemektir. Pekmez bulunmazsa kuru üzümünden arzu miktarı kadar evvelce suda ıslatılıp yumuşamış üzüm pilava karıştırıp yenilir.

Beşinci Tertip: [Pilavın] Mercimeklisi: Pirinç veya bulgurun suyu ateşe kondukta içine tuzla beraber bir baş doğranmış soğan atılır. Soğan yumuşadıkta evvelce haşlanmış ve hazırlanmış mercimek ve onu müteakip pirinç veya bulguru salınır. Piştikte üstüne karabiber ekerek ve yanına da bir-iki baş soğanı kırarak ara sıra çiğ soğan paresinden koparıp tuza batırarak pilav ile beraber tenavül olunur. Nohutlususu da aynıdır. Pilavlar suluca olarak biraz helmeleninceye kadar kaynatılırsa lapa hâlinde dahi yenilir. Gerek pilavlara gerek lapaya domates suyu ilavesi lazımdır.⁴⁰

Dilbaba

(Tâbir-i âhirle Dibâbe; Türkçesi Çiğ Köfte)

Usûl-i Tertîbi: Pişirmek külfetinden azade kalmamak murad olunursa Suriye taraflarında marûf ve merğûb dibâbe denilen çiğ bulgurdan mâmul köftedir. Sûret-i İhdânî (hazırlanışı): Bulgurun ya incisini tedarik etmeli veyahut eleyip incisini ayırmalı. İşbu ince bulguru birkaç defa savurup badehû bolca su ile kararan bir kaptan diğerine aktarma etmek suretiyle toz ve taş gibi mevâdden tathîr etmeli (maddelerden temizlemeli). Sonra sudan süzülüp çukur bir kap içinde⁴¹ bir saat kadar terk etmeli. Badehû hamur yoğurması gibi yoğurur iken miktâr-ı kâfi tuz, kırmızı ve karabiberle bahar serpererek iyice hallolunmaya yakın bir-iki baş ince çentilmiş soğan ve biraz dövülmüş ceviz içi ve doğranmış maydanoz ilave etmelidir. Bulgur katicı ise ara sıra üstüne su serpererek tekrar tekrar yoğurup tamam yumuşadıkta yani katı hamur hâline geldikte el ile bir parça alıp avuç içinde sıkarak uzun köfte tarzında muntazaman tabağa dizip tenavül buyrula. Hoş bir taâmıdır. İtiyat etmemiş olanlarca nâmakbûl görülür ise de yendikten sonra hatırdan çıkmaz yemek sırasına geçer ve hatta bulgurun böyle çiğ olarak yenmesinde mideye şişkinlik vereceği vârid-i hâtır (akla gelir) ise de bu taâmı tenavülden sonra mutat vakitten evvel insanın karnının acıktığı vakidir.

³⁹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 15.

⁴⁰ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 16.

⁴¹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 17.

Suriye ve bhusus Halep ve Urfa cihetlerinde yapılan “dibâye”: Bir avuç kadar yağlıca kavrulmuş kıyma veya biraz çiğ kuyruk parçasıyla beş-altı ceviz içi havanda ezilip bulgur yoğrulur iken ilave edilir. Bu böylece yendiği gibi vaktinde taze asma yaprağından miktâr-ı kâfi bulgur köftesinin mevzu bulunduğu kabın etrafına dizilip hîn-i tenâvülde (yeme esnasında) yapraktan bir tane alıp mamul bulgur köftesine sarıp yenir.

İşbu bulgur taamı et tedarikinin suhuletli zamanında et ve bulgurun evvela ayrı ayrı taş havanda şimşirden mamul havaneliyle macun gibi dövülerek et ile bulgur birbirine karıştırılıp yoğrulur.⁴² Nısfı (yarısı), tepsinin altına incecik döşenip börek tarzında, arasına fıstıklı ve bol soğanlı kıyma konularak; kalan diğer kısmı da kıymanın üstüne döşeyip baklava-vari bıçakla üstü çizilir ve fasl-ı müştereklere (birleşme yerlerine) bıçağın ucuyla sadeyağ parçaları sıkıştırılır ve fırına verilir. Fırından alındıkta üstüne ayrıca biraz tereyağı eritip ve cüzî su serpererek bir kapakla kapanır. Yeneceği zaman tepsiyle sofraya konulur. Bu usulde tabh olunana “Kûbe/kibbe Cü/b/niyye” derler. Zikrolunan bulgurlu et hamurundan yumurta gibi yumurlayıp içi oyulup fıstıklı kıyma doldurup ağız cihetini eli cüzî ıslatıp civarlayarak hem kapatmak ve hem de köfteye yumurta biçimi vermeli sonra yağda kızartılır. Buna “Kûbe/kibbe Makliyye” [Tavada Köfte] derler. Daha büyük cesamette yapıp kızartılana “Urfaliyye” derler. İnce kıyma yerine biraz iç ve kuyruk yağıyla bir baş soğan ve üç-beş ceviz içi ve bolca kırmızıbiber ve baharat konulup macun gibi oluncaya kadar dövülür. İşbu içten bulgur köftesi hamurundan cevizen büyücek kadar bir parça alınıp iki el ayası arasında yassı ve çukurca bir kat yayılır. Ortasına iç yağı macunundan biraz koyup diğer yassıtılmış bulgur hamurunu elindeki üstüne kapayıp el yordamıyla yuvarlayarak mümkün mertebe yassıca köfte yapılır. Hitamında (sonunda) işbu köfteler ızgara üstünde hafif ateşte çevire çevire pişirilerek yenilir. Buna “Kûbe-i Mitseviyye” derler. İçine kıymalı fakat ceviz cirminde toparlak köfteler ihdâr olunur. Adı kaynar suya atılıp haşlanır. İndirilmeden bir çeyrek evvel cüzî sulandırılmış keçi sütünden mamul yoğurt dökülerek bir taşım kaynatılır. İndirildikte üstüne tarhun ekerek afiyetle yenilir. Buna da “Kûbe-i Lebeniyye” derler. Hoş ve makbul ve mukavvî et’imedendir (besleyici yemeklerdendir).⁴³

Makarna

Elde mevcut veya tedariki mümkün makarna bulunursa usûl-i mârûfesi haşlayıp vecihle süzülerek tuz ve pul biberle karıştırılıp yenebilir. Evde tutulan hamurdan kesilen makarna da keza peynir veya dövülmüş ceviz ve tuz serpererek yenmesi ve tatarböreğine bol sarımsaklı yoğurt geçirilerek yağsızca ekli ve

⁴² Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 17.

⁴³ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 18.

piruhinin (hamur çorbası) içinde zaten dereotu ve peynir bulunduğundan bade't-tabh yağsızca yenebilmesi mümkündür.

Sac veya Köylünün Daima Pişirdikleri Tandır Ekmeğinden Kır Böreği

İptida dört yufka hâsıl edecek kadar tuz ve su ile yumuşakça sac ekmeği hamuru yoğurmalı. Bir saat kadar terk ederek özleninceye kadar tekrar yoğurup hamur tahtası üstüne bir parça hamur alarak biraz un serpererek oklava ile incecik açıp evvelce ateş üstüne konulmuş kızgın sacda ve usul dairesinde pişirilir. Diğer cihetten adi suya bir baş soğan doğrayıp bir-iki domates, tuz ve karabiber vaz'ıyla (koyarak) güzelce kaynatmalı. Badehû süzülüp posası atılır. Bundan başka hazır lop yumurta ve biraz taze peynir ve maydanoz kıyarak börek içi hazırlanır.⁴⁴

Badehû muvafık bir tepsiye bir bıçak sırtı kadar bâlâda (yukarıda) hazırlanan domatesli sudan serpererek birinci yufkayı sermeli ve üstüne müstahzar yumurtalı içi serpmeli, ikinci yufkayı koymalı. Buna da biraz soğanlı sudan serpererek ve iç koyarak üçüncü yufkayı koymalı ve keza iç ve sudan serpererek dördüncüyü ba'de'l-vaz' (koyduktan sonra) tepsinin üstüne münasip bir kapak kapayıp bir çeyrek kadar hafif ateşe göstermeli. Onu ısındıkta alt üst ederek biraz daha ateşte tutup indirmeli. Bıçakla dört parça keserek sahana almalı, sıcak iken tenâvül buyurmalı.

Sac üstünde yufka pişirmek büyücek bir meşgale olduğu gibi biraz da melekeye muhtaçtır. Bunun en âlâsı Acemlerin "lavaş" dedikleri çarşıda satılan uzun ince pidelerden iki-üç pide tedariki hâlinde hem kolay ve hem de nefis olur. Gerek lavaş pidesinden ve gerek köy ekmeğinden tarif dairesinde börek tabhı murad olunursa (pişirmek istenirse) mezkûr pideleri bir-iki saat evvel üstlerine su serpererek yumuşatmak lâzımdır, dikkat buyrula.⁴⁵

Kır Tathısı

Üç-dört sac ekmeği veya lavaş pidesi hazırlamalı ve bir bardak pekmeze yarım bardak kadar su ilavesiyle sulandırmalı. Sekiz-on kadar ceviz içi dövüp bu da hazırlanır. Badehu tepsinin altı işbu pekmezli su ile ıslatılmalı. Yufkanın birini serip üstüne dövülmüş ceviz ile pekmezden serpip ikinciyi aynı usulde üçüncü ve nihayet dördüncü yufkayı döşeyip üstüne bir kapak kapamalı. Beş-on dakika kadar hafif ateşe gösterip alt üst ederek üst tarafını da ısıtmalı. Ateşten indirip bıçakla muntazam parçalara bi't-taksim (paylaştırılmak suretiyle) tabağa alınarak tenavül buyurmalı. Su yerine pekmeze yarım kupa süt ve yarım fincan kadar çiçek suyu konulursa daha hoş olur.

⁴⁴ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 19.

⁴⁵ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 20.

Ekmekten Mamul Garipler Helvası

Birinci Tertip: Buğday ekmeğinden birkaç dilimini ateşte nar gibi kızartmalı. Sonra ufalamalı, üstüne dövülmüş ceviz içi ve toz şekeri ekerek yarım fincan çiçek suyu ve bir-iki fincan kadar adi su serpererek tavlayıp el ile karıştırmalı. Badehu tabağa koyup yemeli. Şeker yerine pekmez de olur. O da bulunmazsa evvelce suda ıslatılmış kuru üzüm konulabilir.

İkinci Tertip: Mısır ekmeğinin yanından birkaç dilimini el ile bulgur hâline gelinceye kadar ufalamalı. Üstüne yarım fincan çiçek suyu ve cüzî adi su veya süt serpererek tavlama. Üç-dört dakika ateşe gösterip karıştırmalı. İyice ısındıkta üstüne dövülmüş fındık veya ceviz içi miktâr-ı kâfi tozşeker veya pekmez dökülerek az daha karıştırıp tenâvül buyurmalı.

Soğuk Tatlılar

Birinci Tertip: İncirle karışık üzüm hoşafı pişirilir iken içine iki-üç kaşık kadar suda ezilmiş nişasta katarak karıştırmalı.⁴⁶ Koyulaştıkta indirip kâselere bi't-taksîm soğuduktan yenir. Nişasta yerine un konulabilir, o zaman üstüne tarçın ekmeli.

İkinci Tertip: Pirinç kırıklarından tabh edilen aş ve dövülmüş buğday ve mütenevvi hububatla şekerli veya pekmezli aşure tabhı herkesçe malum olduğundan ayrıca tarife lüzum görülmemiştir.

Üçüncü Tertip: Öylece ekl'e (işlenmeden yenmeye) gayr-ı sâlih (uygun olmayan) ezik kuru incirden tedarikle birkaç kere güzelce yıkayıp doğramalı. Münasip miktar temiz su ile tencereye alarak ateşe bindirmeli ve iyice kaynatmalı. Pişikte indirip soğumaya bırakmalı. Sonra el ile mıncıklayarak lâyıkiyla ezip süzgeçten geçirip posasını tekrar biraz su ile yine ezmeli ve süzmeli. Hâsıl artık posada faydeli bir madde kalmayacağından atılır. Hâsıl olan incir suyunu birkaç kat tülbentten dahi süzüp çekirdek ve tortusu izale olunduktan sonra tencere ile tekrar aheste aheste koyup dibi tutmamak için karıştırmalı. Birkaç defa kaynadıkta nohut kadar şap ve bir avuç cüzî suda ezilmiş adi un ilavesiyle kaynatmalı. Nîm (yarı) koyulaştıkta ateşten indirmeli. Kâseye alınarak arzu olunursa üzerine dövülmüş karanfil serpererek yenilir.

Dördüncü Tertip: İşbu kaynamış incir pekmezine yanık olmayarak kavrulmuş ve hasebe'd-darûre (ihtiyaca göre) bazen kahve yerine müstamel arpa unundan katılacak miktar konulup karıştırmalı ve birbirine layıkıyla hallolacak (çözülecek) kadar cüzî ateşte tutmalı. Badehu bir küçük tepsiye arpa unundan biraz serpererek bir parmak kalınlığında olacak vecihle dövmeli. Soğuduktan el ile⁴⁷ bastırarak güzelce sıkıştırıp düzlemeli ve bir gün kadar öylece terk olunur. Suyu

⁴⁶ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 21.

⁴⁷ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 22.

buhara munkalip olmuş (dönüşmüş) ve oldukça kurur gibi kalacağından bıçakla baklava tarzında kesip tabağa alınarak yemeli. Arzu olunursa tepsiye almazdan evvel içine tarçın, karanfil ekilir. Ceviz içi veya fındık ve fıstık da konulabilir. Daha hoşça bir lezzet ve manzarada hüsn-i rü'yet verilmiş (güzel görünür) olacağı tavsiyeden varestedir.

Beşinci Tertip: İncirli Dolma Tathısı: Beş-on kadar incirin sapları koparılmalı ve güzelce yıkamalı. Sudan çıkarıp biraz bırakmalı ki yumuşasın. Diğer cihetten miktâr-ı kâfi ceviz içini havanda dövmeli. İncirlerin sap tarafından parmakla delinerek içlerine dövülmüş cevizden alabildiği kadar doldurmalı ve el ile sıvazlayarak incirlere intizam vermeli. Bir sıra olacak vecihle münasip bir tepsiye veya tavaya dizilmeli. Üstüne, çekinceye kadar su koyup ateşe bindirmeli. Kaynatıp incirler gereği gibi yumuşadıktan ve suyu cüzî kaldıktan ocağın altından indirmeli ve yarım kupa çiğ süt konularak soğumaya terk olunur. Badehu muntazaman bir tabağa çekilip biraz da çiçek suyu serpererek afiyetle yemeli.

Ekmek ve Yassı Kadayıf

Ekmek kadayıfıyla adi ekmek veya francala dilimleriyle yağsız olarak şekerli veya pekmezli şerbet ile usûl-i tabhî cümlece malum olmakla ayrıca tarife hacet görülmedi. Burada yassı kadayıfın yumurtasız ve yağsız olarak tertibi ve bervechi atidedir (aşağıdaki gibidir):⁴⁸

Evvla şeker veya pekmez suluca şerbet yapılır ve nîm (yarı) şurup hâline gelecek kadar kaynatılır. Diğer cihetten birbirinden yarım kadayıf kadar açıkça konacak vecihle münasip bir tepsiye bir sıra üzere kadayıflar dizilir ve şuruptan kepçe ile üstlerine gezdirerek ateşe konarak kaynatılır. Burada dikkat olunacak cihet, şurubun pek sulu olmamasıdır. Eğer sulu olursa kadayıflar hem parçalanır hem hamur gibi yumuşar. Ara sıra tepsinin kenarından kaşıkla şurubundan kadayıfların üstüne gezdirmeli, matlup derece akideleştikte indirip üzerine dövülmüş ceviz veya fındık veya fıstık serpip soğumaya bırakmalı. Badehu kadayıflar bozulmaksızın bir itina ile lüle lüle bükerek bir tabağa muntazaman dizip afiyetle yemeli.

Hatime

Her türlü masârifimizde (harcamalarımızda) iktisada riayet câlib-i refâhiyettir (refah sağlar niteliktedir). Binaenaleyh elde peynir, ceviz, şeker gibi me'kulât (besinler) bulundukta külfetsizce ekmeğe katık yapılırsa da burada maksat kesîrül-ıyâl zevâtın (çoluk çocuğu çok kişilerin) itiyat vecihle yemek hususunda mümkün merteye zahmet çekmemek ve hiç olmazsa nazar ve iştihâyı açmak üzere muvakkat suretle tecrübeli bazı et'ime tertib olunmuştur

⁴⁸ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 23.

(denenmiş bazı yemek tarifleri verilmiştir). Hâl-i muzâyaka zamanı bi lutfihî Teâlâ zâil oldukça (Allah'ın yardımıyla sıkıntı zamanları geçtiğinde) kemâ kâne (eskiden olduğu gibi) et'ime-i nefise (nefis yemekler) ve bi-iştihâ âver envâ (iştah açıcı çeşit çeşit) tatlılarla telzîz-i damağ buyrulacağı vâreste-i arzıdır (damakların şenlendirileceğini söylemeye bile gerek yoktur).⁴⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Hüseyin Hüsnü tarafından kaleme alınmış olan *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler* adlı yemek kitabı bir taraftan kültür tarihine anlamlı bir not, diğer taraftan yokluk zamanlarında alışlagelmiş malzemenin ve tekniklerin dışına çıkarak nasıl yemek yapılacağına yollarını gösteren bir gastronomi el kitabıdır. Öyle ki yemek ve tatlıların yapılmasında pahalı ve az bulunan malzemeye alternatif besinler öneren kitap, bir yemek için bazen birden çok farklı tarif ortaya koymaktadır. Bu hâliyle *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler* kitabının -zorlu zamanlarda ev hanımlarına ve lezzet düşkünlerine bir yol gösterici olması bakımından- hâlâ önemini koruduğu görülmektedir.

Etin, yağın ve şekerin bulunmadığı ya da karaborsada, olduğundan fazla pahaya güçbelâ bulunabildiği dönemde veya evde sıkışık bir zamanda tam da bunlar gibi gerekli malzemenin bittiği bir sırada Hüseyin Hüsnü'nün tarifleri kullanılabilecek niteliktedir. Verdiği tariflerde temel besin maddelerine ve malzemeye alternatifler sunmakla kalmayıp farklı teknikleri de gündeme getiren Hüseyin Hüsnü bu hâliyle soframızın Hızır'ı gibi davranmakta, şeker olmazsa pekmez ya da suda bekletilmiş kuru üzümü tarifte kullanabileceğimizi bize öğütlemetedir.

Hüseyin Hüsnü'nün alternatif malzemesi bununla da sınırlı değildir. Pastırma yerine sucuk, hatta pastırma çemeni ve kırmızıbiber ya da karabiber; koruk yerine ekşi nar, o da olmazsa sirke, onun birbiri yerine ikame edilebileceğini söylediği besinlerden birkaçıdır. Benzer şekilde Hüseyin Hüsnü bazı tariflerinde yoğurt yerine sirkeyi; sadeyağ ve zeytin yerine beyaz peyniri, tulumu veya kaşar peynirini, bunlar da olmazsa karabiberi önermektedir.

Sadeyağdan başlayarak, kaşar peyniri ve karabiberi aynı lezzet skalasında birleştirmeyi başarmış olan Hüseyin Hüsnü, adeta gerekli renkleri elde etmek için elindeki renkleri karıştırarak yeni renkleri elde etmeye çalışan bir ressam edasıyla hareket etmektedir. Hüseyin Hüsnü sadece bir maddenin muadilini vermekle yetinmemekte, nişasta yerine un kullanmayı tavsiye ederken unu nişasta tadına yaklaştırmak ve kendine özgü kokusunu izale etmek için unu tarçınla birleştirmeyi de salık vermektedir. Onun alternatif besin kombinasyonları, her biri Osmanlı yemek kültürüne ve mutfağına rengini veren çok geniş yöresel tatlarla zenginleşmektedir. Hüseyin Hüsnü'nün tariflerinde

⁴⁹ Hüseyin Hüsnü Bey, *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler*, s. 24.

Anadolu'da ya da İstanbul'da yapılan yemeklerden esintiler olduğu kadar, Acem mutfağından, Şam gibi nispeten daha uzak yerlerin mönüsünden lezzetler, yöresel yiyeceklerden tatlar ve Çerkez ve Arap mutfağına aroması da vardır. O kâh içli köfteyi, kâh tarhununu, bazense börülce ve baklayı konu etmektedir. Tarçın, nişasta, kişniş, baharat, onun tariflerinde yerini almakta, ansızın koruk, çiçek suyu, kuru üzüm ve incir bu resme dâhil olmaktadır.

Verdiği özgün tariflerle Osmanlı'nın geniş coğrafyasını kendisine referans alan Hüseyin Hüsnü, alternatif ve muadil malzeme çalışmasına dönüştürdüğü eserinde söz konusu zengin mutfaktan yararlanmakta; yemek tariflerini anlaşılır bir dille bize aktarmaktadır. Her türlü yoksunluk içinde bile farklı malzemeyle belli bir damak tadının tutturulabileceğini gösteren, -deyim yerindeyse- bu mütevazı Osmanlı gurmesi, her malzemenin bolca olduğu dönemlerin aşçılarına sessiz bir meydan okumaya girişmekte, adeta “marifet bulunmayan ya da elde edilmesi külfetli olan malzemeye alternatif üreterek her keseye uygun tarifler ortaya koymaktadır” demektedir. Üstelik bunu yaparken çeşitli yöresel tatların kültürel ve etimolojik yönlerine de temas etmekte hazırlanışına göre Dibâbe ve Dibâbe olarak bilinen çiğ köftenin halk etimolojisi ile Dilbaba adına dönüştüğünü; içli köftenin bir tek çeşidi olmayıp malzemesine göre makliyye ve lebeniyye gibi çeşitleri ile bizlere tavada ya da sütlü yapılabileceğini anlatmaktadır. Bu yönüyle leksikolojik bir çalışma olarak da kabul edilebilecek *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler* kitabı, adındaki etsiz yağsız ifadesine karşın pekâlâ etsiz yağsız olsa da leziz yemekler hazırlanabileceğini ortaya koymaktadır.

Pilavın tozşeker, pekmez ya da kuru üzümle birleştiğinde enfes bir tatlıya dönüşebileceğini, kahve yoksa arpa ununun da aynı işi görebileceğini söylediği zor zamanların ilginç *Etsiz Yağsız Tecrübeli Yemekler* kitabı lezzet dünyamıza anlamlı bir dokunuş olarak görülebilir.

Sözlükçe**Âdî:** Normal**Âzâde-i beyandır:** Açıklamaya bile gerek yoktur.**Âzâde-i tavsîftir:** Açıklamaya bile gerek yoktur.**Badehu (Ba'dehû):** Daha sonra**Bâhusus:** Özellikle**Bâlâda:** Yukarıda**Bed' olundu:** Başlandı**Bi'n-nisbe:** Nispeten**Câlib-i refâhiyet:** Huzuru, refahı temin eden**Caiz:** Uygun, olabilir**Cirminde:** Büyüklüğünde**Envâ-ı kesîresi:** Pek çok çeşidi**Eshel:** Daha kolay**Et'ime-i nefise:** İştah açıcı yiyecekler**Hâl-i muzâyaka:** Darlık, sıkıntı**Hîn-i tenâvülde:** Yeme esnasında**Hitâm-ı tabh:** Pişirmenin sonu**İdâme:** Sürdürmek**İktifa etmek:** Yetinmek**İstimâl etmek:** Kullanmak**İştihâ-âver:** İştah açıcı**İtiyada göre:** Her zaman yapıldığı üzere**Kazgan:** Kazan**Mâ adâ:** Başka**Mahsûsan:** Özellikle**Marûf ve mergûb:** Bilinen ve rağbet edilen, sevilen**Matlup derece:** İsteğe göre**Mea hâzihi:** Bununla beraber

Mevâdden: cisimlerden

Miktâr-ı kâfi: Yetecek kadar

Miktâr-ı vâfi: Çokça

Muharrir: Yazan

Muntazaman: Düzgün bir şekilde

Mukavvî: Kuvvet verici

Mutad vakitten evvel: Normal vaktinden önce

Müstahzar: Hazırlanmış

Nîm: Yarı

Pâre: Parça

Sûret-i İhdârî: Yapılış şekli

Taâm: Yemek

Tâbir-i âhîrle: Bir başka deyişle

Tathîr etmeli: Temizlemeli

Tedarik: Temin etmek

Telzîz-i damağ: Damak şenlendiren

Tenavül Etmek: Yemek

Usûl-i marûfe üzere: Bilindiği şekliyle

Vâreste-i arzıdır: Söylenmesine bile gerek olmayacak şekilde açıktır

Vaz' etmek: Koymak, eklemek

Yendiği meşhûddur: Yendiği görülmüştür

Kaynakça

- AKSEL, Malik, "Harap İçinde Tiyatro", *Türk Edebiyatı*, IV (1972), ss. 18-20.
- AYDIN, Mehmet, "Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşesi (1918-1922)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2002.
- CRISS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
- ELDEM, Vedat, *Harap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- GÜÇER, Lütfi, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII (1952), ss. 79-98.
- GÜLDEMİR, Osman, *Kitâbü't-Tabbâbîn*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2015.
- GÜRAN, Tevfik, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV (1986), ss. 245-275.
- HÜSEYİN HÜSNÜ BEY, *Etsiz, Yağsız Tecrübeli Yemekler*, Dersâadet-Kader Matbaası, İstanbul 1919.
- JOHNSON, Clarence Richard, *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- KARAKAYA, Ali, *İşgal Altında İstanbul*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2016.
- KARATAŞER, Büşra, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşesi", *Kabramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, III (2013), ss. 97-114.
- KUT, Günay, "Türklerde Yeme İçme Geleneği ve Kaynakları", *Eskimeyen tatlar: Türk Mutfak Kültürü*, Vehbi Koç Yayınları, İstanbul 1996.
- MEHMED KÂMİL, *Melceü't-Tabbâbîn-Aşçuların Sığınağı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Hayatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ULU, Cafer, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlakî Çözülme (1914-1922)", *Tarih Dergisi*, LIII (2013), ss. 87-129.
- ZURCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları,

Tanzimat Devrinde İşkodralıların Kıyafetleri

Costumes Of The Shkodrans In The Period Of Tanzimat

İlkay Erken*

Özet

İşkodra, Arnavutluk'un kuzeyinde Müslümanların ve Hristiyanların birlikte yaşadığı bir vilayettir. Nüfusunun büyük kısmı Müslüman olup Hristiyanların ise ekserisi Katoliktir. Şehirde yaşayan cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkileri dağlı Katolikler ile şehirli Müslümanların ilişkilerinden farklıdır. Bunun nedeni vilayet dâhilinde dağlıların idaresi için uygulanan cibâl sistemidir. Bu sistem içtimai ilişkileri dolayısı ile kıyafetleri de etkilemiştir. Cemaatlerin kıyafetlerindeki farklılıkların yanı sıra müşterek unsurlara sıklıkla rastlanmasının temelinde de bu vardır. Aynı zamanda Osmanlı'nın sosyal hayatında II. Mahmut ve sonrasında Tanzimat ile birlikte yaşanan gelişmeler İşkodra Vilayeti'ni de etkilemiştir. Vilayet dâhilinde fes kullanımı yaygındır. Bu ise Tanzimat'ın Osmanlı vatandaşı yaratmak düşüncesine uygundur. Tanzimat sonrasında kıyafetlerle ilgili yasakların kaldırılması cemaatlerin benzer kıyafetleri kullanmalarının önünü açmıştır. Ancak yüzlerce yıllık alışkanlıkların değiştirilmesi kolay olmamıştır. Pantolon kullanımı yaygınlaşmamış, bunun yerine geleneksel kıyafetler giyimeye devam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşkodra, Kıyafetler, Katolikler, Müslümanlar, Cibâl Sistemi

Abstract

Shkodra was a province of North Albania that the Muslims and Christians lived together. The majority of the population was Muslim and majority of the Christians was Catholic. The relationship between the communities living in the cities different from the relationship between highlander Catholics and urbanite Muslims. The reason for this is that cibâl system applied within the province for the administration of mountaineers. This system has affected social relations and also the

* Araş. Gör., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ilkay.erken@omu.edu.tr

clothes. This was the basis of the common elements often encountered in addition to the differences in their communities as well as dress. At the same time with the improvement in Ottoman social life with the Mahmud II and after the Tanzimat had also affected the province of Shkodra. Fes had widespread use within the province. This is appropriate the Tanzimat's idea of creating citizens of the Ottoman. The removal of prohibition of clothes after the Tanzimat, communities had led up for using similar dresses. However, changing the habits of hundreds of years had not been easy. Wearing pants had not become widespread, instead of pants people continued to wear their traditional clothes.

Key Words: Shkodra, Costumes, Catholics, Muslims, Cibâl System

Giriş

Arnavutluk'un kuzeyinde yer alan İşkodra, 1867 yılında vilayet teşkil edilmiştir¹. Bu dönemde İşkodra Vilayeti merkez ve Draç olmak üzere iki sancaktan ibarettir. İşkodra Sancağı'nın güneyinde bulunan ve göreceli olarak daha düz bir araziye sahip olan Draç Sancağı'nın sakinleri büyük ölçüde Müslümandır². Vilayet genelinde Müslüman, Katolik ve az miktarda da olsa Ortodoks'un birlikte yaşadığı yer ise İşkodra şehridir. İşkodra Sancağı dâhilindeki kazalar ve bu kazalardaki dağlık alanlarda ikamet eden kabileler ise daha çok Katolik'tir³. Draç Sancağı dâhilindeki ahali idari, mali ve hukuki bakımdan Osmanlı Devleti'nin o vakit cari olan kurallarına bağlıdır. İşkodra Sancağı'nda ise durum farklıdır. Sancağın şehir ve kasabaları ile bazı

¹ İşkodra, vilayet teşkil edilmesinin ardından çeşitli idari düzenlemelere tabi tutulur. 1875 yılında Manastır Vilayeti'ne sancak olarak bağlanır. 1876 yılından Osmanlı Devleti egemenliğinden ayrılıncaya kadar ise vilayet statüsünü korur. Bk. İlkay Erken, "İşkodra Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014), s. 25-28.

² İşkodra şehrinde de toplam nüfusun yarısından fazlasını Müslümanlar teşkil etmektedir. İşkodra şehrindeki Hristiyanların neredeyse tamamı Katolik olup çok az sayıda Ortodoks vardır. (Bk. Wadham Peacock, *Albania The Foundling State Of Europe*, D. Appleton and Company, New York 1914, s. 83.) Şehirde 800 Katolik, 20 Ortodoks Hristiyan hane bulunmaktadır. Bk. Edward Lear, *Journals Of A Landscape Painter In Albania*, Richard Bentley, London 1900, s. 128.

³ Rumeli vilayetlerinin nüfus sayısı, bunların din ve millet bakımından dağılımını gösteren pusulaya göre İşkodra'nın genel nüfusu 320.000'dir. 170.000'i Müslüman olan vilayetin kalanı Katolik Hristiyan'dır. (Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Müjettişlikler ve Komiserlikler Tabirâtı (PRK.MK.) 12/92, H.29 Zilhicce 1320/M. 29 Mart 1903.*) Ancak İşkodra'nın bu belgede ifade edilen sayıda nüfusu barındırmadığı çeşitli yıllara ait farklı kaynakların birlikte değerlendirilmesi ile ortaya çıkar. Vilayetin genel nüfusunun 250.000 civarında ve bunun 7500'ü Ortodoks olmak üzere toplamda 90.000 kadarının Hristiyan olması daha muhtemeldir. Bk. Erken, "İşkodra Vilayeti'nin İdari...", s. 94-102.

bölgelerinde düzenli bir şekilde vergilerin toplandığı görülür. Ancak cibâl sistemi dâhilindeki alanlarda yaşayanların vergi vermedikleri, askerlikle ilgili kimi ayrıcalıklara sahip oldukları, farklı bir usulle idare edildikleri ortadadır⁴. Bahsedilen sistem dağlarda yaşayan ve çoğunluğu Katolik olan kabilelerle şehirde ikamet eden ve aynı kabileye mensup Müslümanlar arasındaki ilişkilere ve dolayısı ile vilayetin sosyal hayatına tesir etmiştir. Bu tesir evliliklerde ortaya çıktığı gibi askerlik ve hukuk alanlarına da yansımıştır. Bu etkilerin kıyafetlere sirayet etmesi ise şaşırtıcı değildir. Kabileler arasındaki ayrıma işaret eden kıyafetler ve aksesuarlar aynı zamanda cemaatler arasındaki farkı da yansıtabilmektedir. Bu fark aynı cemaat içerisinde ekonomik durumu iyi olanlar ile olmayanlar arasında işlemelerin sıklığında, kıyafetlerdeki motiflerde kullanılan malzemenin değerinde görülür. Fakat detaylarda kalan unsurların dışında İşkodra'da en azından hangi cemaate ait olduğu ilk bakışta anlaşılabilen kıyafetlerin varlığından söz etmek güçtür.

İşkodra'da kullanılan kıyafetlerin bazı unsurları bakımından cemaatlere göre değişiklikler içermesi klasik devir Osmanlı uygulamalarının bir kalıntısı gibi durmaktadır⁵. Zaten genelleme yapıldığında kıyafetlerin renklerinde,

⁴ İşkodra şehrine yakın yerlerde ahalisi Müslüman olan ve nahiye itibar olunarak idare edilen Dağ Kenarı, Buyana Kenarı, Drin Kenarı gibi mıntıklar da bu sistem içindedir. Ayrıca çoğunluğu Katolik olan dağlı kabile mensupları vergilerden muaf oldukları halde silahlı güç olarak Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu zamanlarda orduya katılmaktadırlar. Bazı hallerde Osmanlı'nın hukuk sistemi dışında kendilerine mahsus dağlı kanunları ile meselelerini hallederek cibâl sistemi dâhilinde idare edilmekteydiler. Bu kabilelerin idaresi için İşkodra Sancağı merkezinde ikamet eden Müslüman bölükbaşılar atanırdı ki bu görev statü olarak nahiye müdürüne denk kabul edilirdi. Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 199, 201-202, 205. ; *İşkodra Vilayet Sahnamesi (İ. V. S.)*, H. 1299, s. 47-48. ; *İ. V. S.*, H. 1312, s. 23-24, 65-66, 71-72. ; *İ. V. S.*, H. 1315, s. 54-55.

⁵ Kıyafetlere yönelik kısıtlamalar Osmanlı klasik döneminden itibaren vardır. Gayrimüslimlerin, Müslümanlar gibi giyinmesi istenmemiştir. Ayrıca israfın önlenmesi amacıyla da bu kısıtlamaların uygulandığı ifade edilmiştir. (Bk. Enise Yener, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 3, Ankara 1995, s. 30.) Bunu azınlıkların Müslüman olması için bir baskı unsuru olarak görenler olsa da azınlıkların kendi kültürel değerlerini sürdürmeleri açısından yararlı olduğunu savunanlar da olmuştur. Gayrimüslimlerin kullandıkları kıyafetlerin kumaşlarının değerine ve rengine yönelik çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Ancak her defasında buna riayet edilmemiş olacak ki çeşitli aralıklarla benzer düzenlemeler yapılmıştır. Kıyafetlere getirilen kısıtlamaların ekonomik sebebi de vardır. Bazı ürünlere talebin dolayısı ile fiyat artışının önlenmesi düşünülmüştür. Bu sebeple değerli kumaşların Gayrimüslimlerce kullanılması yasaklanmıştır. II. Selim 1568'de reaya, asker ve esnaf sınıfının birbirinden ayrılmayacak derecede giyinmeleri sebebi ile bir nizamname düzenler. Buna göre Gayrimüslimlerin Müslümanlara benzer kıyafetler giymeleri yasaklanır. Bu gibi yasaklar sonraki yüzyıllarda da devam eder. Bk. Namık Sinan Turan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri

süslemelerde kullanılan motiflerde ve kumaşlarda değişiklik gözlemlenir. Örneğin bir bölgede erkekler tarafından giyilen dar kalıplı kalın keçeli başlıklar başka bir yerde ketenden yapılarak kullanılır⁶. Bu gibi detayların dışında İşkodra dâhilindeki cemaatlerin birbirine benzer kıyafetleri kullandıkları görülür. Hatta Gayrimüslimler ile Müslümanların kıyafetlerinde dahi bu benzerlik belirgin bir hal alır. Bu sebeple tasnif yapmak gerektiğinde İşkodra şehir merkezinde ikamet edenler ile dağlık alanlardaki ahalinin ilk bakışta ayırt edilebilecek derecede farklı kıyafetler kullandıkları söylenebilir⁷. Bu çerçevede örnekler sunacağımız incelememizde vilayetin çeşitli bölgelerinde ufak farklar ile kullanılan kıyafetlerin bir bütünü yansıtmaması bakımından İşkodra şehir merkezi ile yine İşkodra'ya bağlı dağlık kabileler dikkate alınacaktır. Bu yapılırken İşkodra vilayet salnamelerindeki bilgiler ile İşkodra ahalisinin kıyafetlerinden bahseden seyyahların gözlemleri mukayese edilerek değerlendirilecektir.

1.Şehirlilerin Kıyafetleri

İşkodra şehrindeki Müslüman erkekler başlarına Türk fesine göre daha kısa ve geniş olan⁸ uzun mavi püsküllü Tunus fesi⁹ takarlardı¹⁰. Tunus fesi kullanmayanların ise beyaz keçeden başlıkları vardı. Üstlerine genellikle beyaz gömlek ile sırma ve ipek işlemeli yelek giyerlerdi¹¹. Ceketleri işlemeli yeleklerinin üzerinde dururken altlarında uzun pileli etek¹² bulunurdu¹³. Özellikle yaz mevsimlerinde kullanılan bu pileli eteğe¹⁴ “*fustanella*” denilirdi. Fustanella, şehirde ikamet eden ve maddi bakımdan iyi durumda olan Müslüman erkekler

Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 60-4, s. 246-249, 251, 252.

⁶ John Foster Fraser, *Pictures From The Balkans*, Cassell and Company Ltd, Popular Edition, London New York Toronto and Melborn 1912, s. 247.

⁷ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, C. 10, S. 239, R. 28 Eylül 1311/M. 10 Ekim 1895, s. 70.

⁸ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 22.

⁹ Tunus fesi normal fese göre dardır ve oldukça büyük püskülleri vardır. Rengi genellikle mavi olan bu püsküllerin yarım okka ya da daha fazla ağırlıkta olanları bulunurdu. Tunusluların son zamanlarda kullandıkları gibi daha büyük olanları da vardır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 613.

¹⁰ *İ.V. S.* , H. 1310, s. 61.

¹¹ *İ.V. S.* , H. 1312, s. 66.

¹² Edward Frederick Knight, *Albania: A narrative Of Recent Travel*, Sampson Low Marston Searle and Rivington, London 1880, s. 111.

¹³ Hatta İşkodralıların giydiği bu eteğin İskoç eteğine benzediği ve bunun da İskoç ve Arnavut toplumları arasındaki benzerliklerden birisi olduğu ileri sürülür. Bk. Fraser, *Pictures From The Balkans*, s. 246.

¹⁴ Aslında kadınların giydiği bu elbise Arnavut ve Rum erkeklerince de kullanılırdı. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 632.

tarafından kullanılırdı¹⁵. Kışları ise altlarına bu eteği değil kırmızı çuhadan¹⁶ yapılmış “çakşır¹⁷” ya da beyaz keçeden “potur¹⁸” giyerlerdi¹⁹. Dizlerine kadar uzanan tozlukları²⁰ sırma ya da ipek işlemeli olarak kıyafetlerini tamamlamaktaydı. Ayakkabıları ise genellikle kırmızı yemenidir²¹. Şehirli Müslüman erkeklerin bellerinden düşürmedikleri silahlıkları yine bellerinde sarılı çeşitli renklerde Trablus kuşağının²² üzerindedir²³. Silahlıklarında her zaman

¹⁵ Bunların büyük kısmı arazi sahibi olup bu arazilerinin kira gelirleri ile şehirde yaşarlardı. Bk. Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 117-118.

¹⁶ Diğer bir deyiş ile çuka. Yünden yapılan bir kumaş türü olup kırmızı, siyah renkleri mevcuttur. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 519.

¹⁷ Tanzimat’la birlikte pantolon Osmanlı gündelik hayatına girmeden evvel erkek kıyafetinin vazgeçilmez unsurları çakşır, şalvar ve potur’dur. Çakşır belden bağlanan gayet bol bir şekilde dizlere kadar uzanan diz altında baldır üzerinde daralarak ayak bileklerine kadar uzanan bir kıyafettir. Bu, çakşırın birinci türü olup diğeri ile farkı diz altını örtüp örtmemek ile sınırlıdır. Birinci çeşit çakşır ayak bileğine kadar inerken diz çakşırı denen çakşır diz altını-baldırları çıplak bırakırdı. Bu çakşır genellikle Yeniçeriler tarafından kullanılırdı. Anadolu’da bazı köylülerin de diz çakşırını kullandığı bilinmektedir. Hemen hepsi çuhadan yapılmaktaydı. (Bk. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 65-67.) İşkodra’da erkeklerin giydiği çakşır diz üstü çakşır olup altında baldırı saran tozluklar kullanılmaktaydı.

¹⁸ Diz üstünde gayet bol olan ve bacaklara geldiğinde daralan bir nevi şalvardır. Potlu yani buruşuk olduğu için bu isim verilmiştir. Arkadan bakıldığında kırmalı, potlu, körüklü gibi durmaktadır. Diz kapağına kadar bu şekilde duran potur diz altında bacağı sıkıca sarılı hale gelir. Potur çoğunlukla Rumeli’de giyilmekteydi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 197-198.

¹⁹ *İ. V. S.*, H. 1312, s. 67. *İ. V. S.*, H. 1316, s. 141-142.

²⁰ Dize kadar gelen çakşırın kullanımı esnasında çıplak kalan baldırların örtülmesi için ayak bileklerine kadar inen çuha ve kadifeden yapılan kumaş parçasına verilen isimdir. Bazen sırma ile çeşitli işlemleri olurdu. Özellikle çıplak kalan bacakların kirlenmemesi amacıyla kullanılırdı. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 233.

²¹ Yemeni kısa kenarlı kırmızı, sarı ya da siyah renklerde sahtiyadan yapılan kaba bir papuç çeşitidir. Yüksek ökçeli ve üstü açık bir ayakkabıdır. Eğer pantolon veya şalvarın paçası kısa ise ayağın üst kısmı dahi görülürdü. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 248.

²² Osmanlı gündelik hayatında sıklıkla kullanılan kuşaklar bel hem sıcak hem de sıkı tutardı. Kadınlar gibi erkeler de kuşak kullanırlardı. Kadınlar en çok beyaz yün kuşak, Trablus kuşağı, şal kuşak, Tosya kuşağı, Ahmediye kuşağı, Arkalaçlar kuşağı denilen kuşakları tercih ederlerdi. Kuşaklar kare veya dikdörtgen şekillerde olabilirdi. Trablus kuşağı bir kaç farklı renkte ipekli, ipek-pamuk karışımı ya da yünlü ipliklerden dokunurdu. Deseni ise çizgilidir. İpeğin daha çok varlıklı kişilerce kullanıldığı görülmekteydi. Bk. İlknur Demirbağ, “Geleneksel Kadın Giyimlerinde Kuşaklar”, *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Edit. M. Tekin Koçkar, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008, s. 293-294.

²³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

yatağan ve tabanca taşırlardı. Bu silahlığa aynı zamanda tütüne olan düşkünlükleri sebebi ile sırma işlemeli birer tütün kesesi de eklerlerdi²⁴.

Genel hatları ile Kuzey Arnavutluk'ta Müslüman erkeklerce kullanılan kıyafetlerin kafada fes, üst kısımda işlemeli yelek ve ceket, altta fustanella denilen pileli beyaz etek, kırmızı çakşır ya da beyaz potur, dizlere kadar uzanan tozluk, bellerindeki Trablus kuşağı üzerinde genellikle deriden yapılmış üzeri gümüş takılarla süslü kemer ile buna takılı silah, yatağan ve tütün kesesinden oluştuğu söylenebilir²⁵.

İşkodra'da Hristiyan erkeklerin kıyafetlerinin Müslümanlara benzediği birçok seyyah tarafından da dikkatle izlenmiş hatta bu benzerlik alay konusu olmuştur²⁶. Hristiyan erkekler tıpkı Müslüman erkekler gibi mavi püsküllü Tunus fesi takarlardı. Üstlerine siyah yelek ve altlarına şalvar²⁷ giyerlerdi²⁸. Yelekleri üzerine yine Müslümanlar gibi "Türk ceket" giyerken dizlerinde bağladıkları şalvarlarını beyaz çorap tamamlardı²⁹. Müslüman erkeklerin taktığı Tunus fesini³⁰ kullanan Hristiyan erkeklerin Müslümanlardan farkı ise giydikleri yelek, şalvar ve potinin³¹ siyah³² renkte olmasıdır³³. Ancak bazı hallerde çok düğmeli, üzerinde siyah şeritleri bulunan kısa ceketleri kırmızı renkte iken altlarına koyu mor³⁴ ya da mavi şalvarlar da giyerlerdi³⁵. Kaban-mont³⁶ olarak ise

²⁴ İ. V. S. , H. 1312, s. ay.

²⁵ *The People Of Turkey: Twenty Years Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turkes And Armenians*, Edit. Stanley Lane Poole, Vol. I., John Murray, London 1878, s. 69-70.

²⁶ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

²⁷ Hem erkekler hem de kadınlar tarafından giyilen ağı gayet bol bir alt giysisi. Erkekler genellikle yünden kadınlar ise daha çok ipeklî kumaşlardan yapılan şalvarlar kullanırdı. Şalvarın diz altında da bol olduğu ancak ayak bileklerinde aniden daraldığı görülürdü. Bu şalvarların kimi zaman ağları neredeyse yere değecek kadar uzun olurdu ki bunlar İstanbul'da gençler arasında moda dahi olmuştur. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 218-219.

²⁸ İ. V. S. , H. 1310, s. 62.

²⁹ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

³⁰ Günlük hayatta Hristiyanların da fes taktığı görülmektedir. Bk. William Le Queux, *The Near East; The Present Situation In Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, Doubleday Page and Company, New York 1907, s. 55-56.

³¹ Erkeklerin giydiği kısa konçlu Avrupalı ayakkabıya verilen isimdir. Botin, fotin olarak da ifade edilirdi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 197.

³² İşkodra'nın yanı sıra Leş Kazası dâhilinde Hristiyan erkekler de bu şekilde giyinirlerdi. Sadece kimisinin kullandığı ve dizlerde bağlanan çakşır siyah değil kullandıkları Tunus fesi renginde yani kırmızı olup işlemleri siyah ipektendi. Bk. Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. ay.

³³ İ. V. S. , H. 1310, s. 61-62.

³⁴ Bu kıyafetlerin eski Venedik kıyafetlerini andırıldığı halde gittikçe daha az kullanıldıkları gözlemlenir. Bk. Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 38.

³⁵ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 51.

koyu renkte bir cübbeye bürünürlerdi³⁷. Hristiyan erkeklerin Müslümanların kullandığı fustanelayı ise asla giyinmediklerini ifade etmek gerekir.

Katolik erkeklerin kullandıkları bu kıyafetlerin hemen hemen aynısı Ortodoks erkeklerce de kullanılırdı. Lakin onların kullandıkları çakşırılar daha çok koyu mavi kumaşandı³⁸. Ayrıca ayaklarında Katoliklerin botlarından daha kısa olan ayakkabılar bulunurdu. Bu gibi detayların dışında şehirli bir Ortodoks'un Katolik erkeğinden kıyafet bakımından pek farkı yoktu³⁹. Şehirli Hristiyan erkeklerin silah taşınması ise yasaktı. Bu sebeple bellerinde Müslüman erkeklerin taşıdıkları silahlık ve buna sıkıştırılmış silahları bulunmazdı.

İşkodralı erkeklerin kıyafetlerindeki bu ortak noktaların yanı sıra Avrupai etkilerin 1907 yılında dahi görülmediği nakledilir⁴⁰. İşkodra'da erkeklerin kullandığı ve genellikle golf pantolonuna benzetilen çakşır ve şalvarın kullanımı yaygındı. Ortak olarak kullanılan çakşır ve şalvarların renkleri ise mensup olunan cemaate göre değişirdi. Müslümanlar kırmızı, Katolikler siyah, Ortodokslar mavi renkleri tercih ederdi. Bunun dışında arka tarafları oldukça bol olan çakşırın dizlerde bir ip vasıtası ile bağlandığı görülürdü. Bu diz çakşırını altında uzanan ve bazen işlemeleri olan tozluklar bulunurdu. Altın işlemeli yelekler ile altına giyilen gömlekler İşkodra erkeklerinin kıyafetini tamamlardı. Renklerdeki farklılıkların dışında benzer kıyafetleri giyen İşkodralı erkeklerin birbirinden ayrılması ilk bakışta zor olmuş ve bu durum seyyahlar tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir⁴¹.

³⁶ Bu mont genellikle kapşonlu olup kadınlar tarafından da kullanılmaktadır. Aslında pelerin şeklinde bir nevi biniştir. Sıcak tutması ise en belirgin özelliklerindedir. Bk. William Frederick Wingfield, *A Tour In Dalmatia, Albania and Montenegro; With An Historical Sketch Of The Republic Of Ragusa From The Earliest Times Down To Its Final Fall*, Richard Bentley, London 1859, s. 171.

³⁷ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 140.

³⁸ Kıyafetlerdeki renklerde görülen bu farklılık daha 16.yy ortalarında II. Selim devrinde uygulanmaya çalışılan Müslim-Gayrimüslim ayrımının korunmasına yönelik uygulamalardan kaynaklanır. Bu sınırlamaların en katısı 18.yy ortalarında III. Mustafa tarafından uygulanır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmesinin önüne geçilmek istenir. Bunun için kıyafetler ve renkleriyle ilgili sınırlamalar getirilir. Müslümanların da Gayrimüslimler gibi giyinmesinin yasak olması bu konuda Gayrimüslimlere tek taraflı kısıtlamalar getirildiği eleştirilerini boşa çıkarır. Bk. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, S. 1, 1990, s. 118-119.

³⁹ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. ay.

⁴⁰ Le Queue, *The Near East; The Present...*, s. 52.

⁴¹ Reginald Wyon, *The Balkans From Within*, James Finch and Com. Ltd., London 1904, s. 467.

İşkodra'da erkek kıyafetlerinde gözlemlenen ortak unsurlardan en belirginini festir⁴². İşkodralılar mensup oldukları cemaatlerin farklılığına rağmen kızıl-kırmızı renkte ve mavi uzun püskülleri olan kısa Tunus fesini kullanırlardı. Fes ilk etapta Osmanlı'da yenileşmenin bir unsuru olarak görülse de özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlılığın simgesi olmuştur⁴³. II. Abdülhamit devrinde Gayrimüslimlerin kullandıkları şapkalar da yasaklanarak herkesin fes kullanması zorunluluğu getirilmiştir⁴⁴. Bu sebeple “*Osmanlılık*” simgesi haline gelen fesin İşkodra'da şehirli erkekler arasında kabul gördüğü ve bu amacına uygun olarak kullanıldığı söylenebilir.

İşkodra'nın erkek kıyafetlerinde dikkat çeken diğer bir unsur çakşırdır. II. Mahmut'un sosyal hayata dair ıslahat ve yenilik hareketleri esnasında kavuğun yerine fes giyilmesi gibi çakşırın yerine pantolon giyilmesine yönelik düzenlemeler vardır. Sonraki padişahlar da Avrupai tarzda giysilere öncelik vermeye devam ederler. Böylece Tanzimat devrinde Avrupai giyim tarzı yaygınlaşır⁴⁵. Tanzimat devrinde farklı cemaatler arasında giyim kuşamda görülen ve asırlar boyunca muhafaza edilmesi için uğraşılan bir süreçten ortak vatandaşlık-Osmanlılık kimliği oluşturulmaya geçilir. Tanzimat ve ardından

⁴² Kırmızı çuhadan yapılırdı. fesin tepesine doğru daralan konik bir yapısı vardır. Başlangıçta 20-25 cm yükseklikte iken zamanla farklı kalıplarda ve uzunluklarda kullanılır. Tepesinde lacivert veya siyah ipekten bir püskül bulunur. II. Mahmud devrinde Osmanlı gündelik hayatına giren ve yayılan fes Sultan Abdülmecit devrinde küçülmeye başlayarak son şekline doğru bir hal alır. Bk. Hülya Tezcan, “Fes”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 415-416.

⁴³ Bu geçiş sürecinde ulema, esnaf ve sade vatandaşların kullandıkları fesler birbirinden farklı özellikler taşımıştır. Din adamları fes üzerine sanki sararken, esnaf lar yemeni, yazma, tül bent sarmışlar, sade vatandaşlar ise bir şey sarmadan çıplak fes kullanmışlardır. Zamanla Mahmudiye, Mecidiye, Aziziye ve Hamidiye gibi isimlerle anılan fes kalıpları ortaya çıkmıştır. Fesin tepesinde bulunan ve bazen omuzlara kadar sarkan ipek püsküller fesin “*püsküllü bela*” diye anılmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra fes Osmanlı gündelik hayatının bir parçası olunca edebi eserlere de konu olmuştur. Bk. Mine Mengi, “Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edit. Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım, Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Adana 2014, s. 229, 232.

⁴⁴ Fesin Osmanlı ile bütünleşmesi o hale gelir ki Paris'te 1893'te “*Cafe Turc*” düzenlendiğinde davetiyede fes zorunluluğu belirtilir. 1896 yılında Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın padişahı ziyaretinde de fes takması hatırlatılır. Bk. Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna...”, s. 262-263, 265.

⁴⁵ Kıyafetle ilgili düzenlemeler önceki devirlerde daha çok Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin birbirlerine benzemelerini önlemek üzereydi. Her milletin farklı renklerde kıyafetler giymesi ferman, nizamname gibi metinlerle belirtiliyordu. Ancak Tanzimat süreci ile Osmanlılık düşüncesinin ilke edinilmesi ile kıyafetlerde bu gibi kısıtlamalar azalmıştır. Ancak 1874 yılı İstanbul'unda hem eski hem de Avrupai tarzda kıyafetlerin kullanımının sürdüğü izlenir. Bk. Mehmet İpşirli, “Kıyafet(Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 25., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 511-512.

İslahat Fermanı ile eşitlik vurgusu yapılarak bu tesis edilmeye çalışılır⁴⁶. Ancak İškodra'da bu anlamda fes dışında kıyafetlerde bir değişiklik gözlemek zordur. Fustanella denilen pileli etek giyen bazı Müslüman erkekler dışında çakşır kullanımı erkekler arasında devam etmiştir.

İşkodra şehrindeki Müslüman kadınlar renkli kumaşlardan yapılmış entârî⁴⁷ ve şalvar⁴⁸ giyerlerdi⁴⁹. Zengin olanları ise bu kıyafetlerin kenarlarını sırma ile işleterek kadifeden parçalar ilave ederlerdi⁵⁰. Üstlerine kadife kumaştan kısa ve altın işlemeli yelekler giyer, başlarına çeşitli paralarla-sikkelerle bezeli ufak fes takarlardı⁵¹. Müslüman kadınlar başları için genellikle kalın bir yaşmak kullanırlardı. Dışarı çıktıklarında “ferâce⁵²” yerine siyah çuhadan yapılan⁵³ ve

⁴⁶ Fes ile birlikte farklı şekil ve renklerde kullanılan kavuklar ortadan kalkmaya başlar. Birbirine daha yakın görünümdeki fesler kullanılır. Böylece Gayrimüslim-Müslim ayrımı da kaldırılmaya çalışılır. Ancak özellikle muhafazakar çevreler diğer yeniliklere olan tepkilerini fes için de gösterirler. Haliyle ortaya eski usulde kavuk ve kıyafetler ile dolayan kişiler kadar yeni tarzda fes ve kıyafetler kullananlar çıkar. Bk. Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna...”, s. 262-263, 265.s. 258, 260-261, 262.

⁴⁷ Türkçe asıllı olan bu kelime Araplar tarafından “*anterî*” imlası ile de kullanılırdı. Basma ya da pastiskadan yapılan, daha eskiden erkekler tarafından da giyilen uzun bir elbisedir. Aslında ayaklara kadar uzanan gömlek gibidir. II. Mahmud devri yeniliklerine kadar şalvar ya da çakşır üzerine giyilerek günlük hayatta erkekler tarafından da kullanılırdı. Eski Türk minyatürlerinde dahi erkeklerin şalvar ya da çakşır üzerine entari giydikleri görülür. Bu tip entarilerin ayrıca cepleri de vardır. 1826-1827 sonrasında erkeklerin yüzlerce yıldır çakşır ve şalvar üzerine giydikleri entari günlük hayatta daha az kullanılır. II. Meşrutiyet'e kadar erkekler gecelik entarileri ile sokağa, kahveye gitmeye devam ettiler. 1909 yılında İstanbul Üsküdar'da ilk defa gecelik entari ile sokağa çıkmak yasaklanır. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 108-11.

⁴⁸ Klasik dönemde Osmanlı'da kadınlar tarafından özellikle ferace ile birlikte kullanılan bir alt giysisidir. 1568 yılında II. Selim tarafından düzenlenen fermanla konu edilir. Gayrimüslim kadınlar siyah ve astarsız deriden bir çeşit yemeni giyebilirken Müslüman kadınların kullandığı başmağı giyemezler. Gayrimüslim kadınlar parlak kumaşlardan elbise, sadece mavi renkte çakşır giyebileceklerdi. Aslında bir çeşit ayakkabı olan başmak yerine ise kundura kullanacaklardı. Bk. Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim...”, s. 119-120.

⁴⁹ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁵⁰ *İ. V. S.*, 1310, s. ay.

⁵¹ Bu şekilde giyinmekte olanların ise sayılarının günden güne azaldığını belirten yazar artık Türklerin Paris'ten getirttikleri kıyafetleri-kumaşları kullandıklarına işaret eder. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 54.

⁵² Çarşaftan önce kadınların tesettür için giydikleri üstlüğe verilen isimdir. Sade ve süs kullanılmadan giyilenler olduğu gibi geniş cepli, yakaları işlemeli, moda göre bol veya darları da vardı. Hemen hemen mantodan farksızdır. Feracenin mantodan farkı yakasının geniş olmaması ve boyunun mantodan uzun olmasıdır. Feracenin yakası askerlerin giydiği ceketlerdeki yakalar gibi diktir. Ferace boyundan yukarısını örtmediği için baş, yüz ve boynu örtmek üzere yaşmak kullanılırdı. İlmiye mensuplarının önemli günlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüğe ferace ve bazen de biniş denilirdi ki bu

“câr⁵⁴” denilen, kenarları ve köşeleri sırma ile işlenmiş bir çeşit “biniş⁵⁵” giyerlerdi⁵⁶. Müslüman kadınlar bu binişin yanı sıra tepeden tırnağa beyazlara büründükleri bir çarşaf da giyerlerdi. Bekar olanları kırmızı şerit-çizgiler içeren beyaz örtüyle kaparırlardı⁵⁷. Müslüman şehirli kadınların ayaklarında sarı ve mahrutu-konik papuçları vardır⁵⁸.

Şehirli Katolik kadınlar, Müslüman kadınlar gibi dışarı çıktıklarında yüzlerini kapatmak⁵⁹ için yaşmak kullanmaktaydılar⁶⁰. Altlarına her zaman siyah bezden yapılmış şalvar giyerlerdi. Ayaklarında ise papuç bazen de potin bulunurdu⁶¹. Üzerlerinde kırmızı çuhadan yapılmış, kenarları ipek ve kimi

feracenin kolları çok boldu. (Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 601-602.) Kadınların yanı sıra ilim adamlarının kullandığı geniş kollu ve yırtmaçlı ferace ile Mevlevilerin kullandığı ferace de vardır. III. Selim döneminde 1791’de büyük yakalı ve açık renk ferace giyilmesi yasaklanır. 1811 yılında eşlerin, 1812 yılında uzun yakalı ferace diken terzilerin cezalandırılacağı duyurulur. Ancak yine yasaklara riayet edilmez. 1818 ve 1819 yılında yasak tekrarlanır. 1889 yılında tesettüre uygun olmadığından ferace yeniden yasaklanır ve ferace yerine çarşaf giyilmesi emredilir. Ancak muhaliflerin saraya çarşafı olarak girmeye çalışırken yakalanmaları üzerine sadece saray eşrafına ferace giymek müsaadesi verilir. (Bk. Hülya Tezcan, “Ferace”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 349-350.) Ferace hem Müslüman hem de Gayrimüslim kadınlar tarafından giyilmekteydi. Sadece Müslümanlar kırmızı, mavi, yeşil gibi renkler kullanırken Gayrimüslim kadınlar açık renklerde ferace giyebiliyordu. Bu ayırım ayakkabılar içinde geçerli idi. (Bk. Süheyla Santaş ve Mehtap Türksöy ve Suna Bilen, “Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi “Ferace” Hakkında Etnografik Bir Araştırma”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18(1), Aralık 2007, s.197.) Tanzimat sonrasında kıyafetlerin renklerine ilişkin uygulanmaya çalışılan bu ayırımdan vazgeçilmeye başlanır. Artık herkes istediğini giyebilir. Bk. Yener, “Eski Ankara Kadın Kıyafetleri...”, s. 31.

⁵³ *İ. V. S.*, 1312, s. ay.

⁵⁴ Kadınların büründükleri çarşafa verilen isimdir. (Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 464.) Daha önceleri Türk kadınları ferace ve yaşmak kullanırlarken Arabistan’dan gelen aileler vasıtası ile câr ile tanışılır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 258.

⁵⁵ Biniş, ilmiye sınıfının ve hassatan yüksek rütbedeki kişilerin giydikleri geniş cüppeye denir. Biniş cüppeden hem daha geniş hem de kolları daha uzundu. Binişin çok bol olanına ise ferace denirdi. (Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 235.) Önceleri ata binerken kullanılan resmi kıyafet olan biniş zamanla ulema tarafından bazı merasimlerde giyilmeye başlanır. Görüntüsü geniş ve bol cüppe gibidir. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 335.

⁵⁶ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁵⁷ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52.

⁵⁸ *İ. V. S.*, H. 1316, s. 142.

⁵⁹ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 147.

⁶⁰ Sadece kliseye gittiklerinde yüzlerini açarlardı. Bk. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 51.

⁶¹ *İ. V. S.*, H. 1316, s. ay.

zaman altın⁶² işlemeli “*yapance*” denilen kolsuz ferâceye benzeyen ama ferâceden farklı olarak ipek işlemleri ile başlığı da olan bir manto bulunurdu⁶³. Bu mantonun kumaşı erkeklerin elbiselerinde kullandığı kumaş ile aynı olurken siyah işlemler ile süslüdür. Bu işlemler öyle yoğundur ki mantonun kırmızı rengi siyahmış gibi algılanırdı⁶⁴. Nitekim bu kırmızı mont-pelerin⁶⁵ Hristiyan kadınlar kadar Müslüman kadınlarca da kullanılmakta ve kareye yakın başlığı bulunmaktaydı⁶⁶.

İşkodra şehrindeki Müslüman ve Ortodoks kadınların kıyafetleri seyyahlar tarafından Katolik kadınların kıyafetlerine nazaran daha görkemli olarak nitelendirilmektedir. Aslında hepsi seyyahlar tarafından Türk pantolonu olarak adlandırılan ve ayak bileklerine kadar uzanan bol şalvarlar giymekteydi. Müslüman kadınların şalvarları ipekten, Ortodoks kadınlarının canlı renklerle bezeli kumaşlardan iken Katolik kadınların cilalı ve dikkat çekici pamuklu bezden yapılırdı. Şehirli kadınlar uzun kollu ve yerli ipekten gömlekler kullanırdı. Bunun üzerine aslında bir çeşit korse görevi gören işlemeli yelek giyerlerdi. Kimi zaman kullandıkları ve yine kısa olan ceketleri de bellerinde sarılı çok renkli kuşak ile tamamlanırdı. Kadınların ev içindeki kıyafetleri ise kısmen farklıdır. Evde yüzlerini örtmezlerdi. Bileklerine kadar uzanan şalvarlar, kaliteli kumaştan yelek ve siyah ipekle işlenmiş ceket kadınların evdeki kıyafetlerini oluşturmaya⁶⁷.

İşkodra şehrinde yaşayan kadınların mensup oldukları din, kıyafetlerin şekillerindeki farklılıktan ziyade renklerdeki ayrılıklarda ortaya çıkar. Bu ise klasik dönemde milletler arasında tesis ve muhafaza edilmeye çalışılan farklılığın bir şekilde sürdüğünü gösterir. Osmanlılık düşüncesi ile cemaatlerin kıyafetlerindeki ayrılıklara son verilmesi düşüncesinin bu manada İşkodra şehri kadın kıyafetlerinde tam olarak tesis edilemediği ileri sürülebilir. Ancak şehirli Hristiyan kadınların şehirli Müslüman kadınlara benzer şekilde giyindiklerini ve onlar gibi yüzlerini kapattıklarını belirtmek gerekir.

⁶² Bu kıyafeti tarif eden seyyah bir yumurtanın kırmızıya boyanması ve içine insan girecek şekilde önden kesilmesi ile elde edilecek bir kıyafetten bahseder. Bk. Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 118-119.

⁶³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. 71.

⁶⁴ Le Queue, *The Near East; The Present...*, s. ay.

⁶⁵ Tiran’da da kullanılmakta idi. Fakat burada kadınlar beyaz, erkekler koyu siyah ya da mor renkte pelerin giyerlerdi. Bu pelerinlerin omuzlarında pembe yada turuncu şeritler bulunurdu. Bk. Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 107.

⁶⁶ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 140. ;Wyon, *The Balkans From Within*, s. ay.

⁶⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 40-41, 89.

2. Dağlıların Kıyafetleri

İşkodra Vilayeti dâhilinde dağlarda ikamet eden köylülere Arnavutça dağlı anlamında “malisör” denirdi⁶⁸. Malisörlerin bir kısmı İşkodra Vilayeti merkezine bağlı olarak idare edilmekteydi⁶⁹ ve ekserisi Katolik idi. Ancak Katolik dağlıların şehir merkezinde ikamet eden Müslüman akrabaları vardı. Dağlıların şehirlerdeki Müslüman akrabaları ile olan münasebetleri vilayette Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinde belirleyici olmuş, günlük hayata dolayısı ile kıyafetlere de tesir etmiştir⁷⁰.

Erkek malisörler⁷¹ genellikle beyaz abadan⁷² yapılmış potur, üzerlerine yelek ile birlikte “çordin” denilen siyah şeritli kısa boylu ve kollu bir ceket giyerlerdi⁷³. Beyazın⁷⁴ hakim olduğu malisör kıyafetinde bir çeşit ceket olan çordin kalın yünden yapılır ve dar kalıplıdır⁷⁵. Bu ceketin etek kısmında

⁶⁸ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁶⁹ İşkodra’ya bağlı olarak idare edilen bu kabileler 10 tanedir. Her bir kabile üzerinde bulunduğu dağlardan isimini aldığı toplam 27 bayraktan oluşmaktadırlar. Her bayrağın başında bayraktar bulunurken her cibâl yine o kabileye mensup olan ve İşkodra şehrinde ikamet eden Müslüman bir üyesi bölükbaşı ismi ile yönetici olarak tayin edilirdi. Bölükbaşı, nahiy müdürüne denk sayılırdı. Bölükbaşı, bayraktarlar ve kabilenin ileri gelenleri idari, hukuki ve asayişe ilişkin meseleleri görüşerek hallederlerdi. Sefer zamanı ise her bayrak, bayraktarları vasıtası ile Osmanlı ordusu dâhilinde yer alırdı. Cibâl sistemine tabi olan yerlerde Müslim ya da Gayrimüslim vatandaşlar bu şekilde birlikte savaşırdı. (Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, s. 61-62, 66-67.) İşkodra şehrindeki mahallelerde yaşayan Müslümanlar ve Malisyasılıların yanı sıra aslında çiftçilikle uğraşan Zadrime Nahiyesi’ne bağlı 6 bayrak ile Barbaloş, Buşat, Berdice, Drinkenarı, Dağkenarı ile İşkodra şehrinin en kalabalık bayrağı olan Karaniye (Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 201, 203.) Nahiyeleri’nin Müslümanları da sefer zamanı Osmanlı kuvvetleri yanında savaşa katılırdı. Bk. *İ. V. S.*, H. 1315, s. 89.

⁷⁰ Bu ilişki öyle bir haldedir ki dağlı Katolikler şehirlerde ikamet eden Katoliklerden hazzetmemekte, Müslümanlarla daha yakın ilişkiler kurmaktadır. Bu ilişkinin temelinde şüphesiz cibâl sistemi vardır. Aynı saflarda savaşa katılan dağlı Katolikler ile Müslümanların birbirleri ile kültürel etkileşimde bulunmaları ise kaçınılmazdı ki İşkodra’da bunu hemen her alanda görürüz. Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, s. 135-136.

⁷¹ İşkodra şehri sakinlerinin kıyafetlerinde yapılan Müslüman, Katolik ve Ortodoks ayrımı dağlı ahali kıyafetleri için kaynaklarda yapılmamıştır. Bunun nedeni dağlıların büyük kısmının Katolik olması ve dağlıların kıyafetlerindeki ayrımların daha çok detaylarda kalmasıdır. Genel bir dağlı kıyafeti tasvir edildiğinde Katolik ya da Müslüman bir dağlı kabile üyesinin kıyafeti benzerdir. Bu durum fotoğraflardan da anlaşılmaktadır.

⁷² Yünden yapılan kaba bir kumaş. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 925.

⁷³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁷⁴ Beyazın ana renk olarak kullanıldığı malisör kıyafetlerinde beyaz ile uyumlu olarak işlemelerde kırmızı tercih edilirdi. Bk. Henry Fanshawe Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, Vol. I., John Murray, London 1869, s. 292.

⁷⁵ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 119.

püskülleri-saçakları da bulunabilirdi⁷⁶. Hemen her zaman kullandıkları kolsuz yeleklerine ise “*xhamadan-camadan*”⁷⁷ denirdi. Bunların bazılarının kolları dahi olurdu. Camadan, kırmızı kadife üzerine altın sarısı işlemelerle bezenir, süslemelerin yoğunluğu ve kalitesi sosyal statüyü temsil ederdi. Bu yeğin dışında kolsuz ve oldukça kısa, siyah renkte “*ghurdi*”⁷⁸ denilen bir yelek de kullanılırdı. Dağlıların bellerindeki silahlıkları çok sevdiği turkuaz renkli sahte pırlantalarla süslenmiş silahları ve uzun zincirli saatleri ile parlardı⁷⁹. Bu silahlıkta çeşitli tabancalar, yatağanlar ve deriden yapılmış bir cüzdan takılıdır. Silahlığın altında ise kişinin ekonomik durumuna göre kırmızı ipek ya da farklı kumaştan kuşaklar sarılıdır⁸⁰.

Seyyahlar tarafından çakşır olarak belirtilen poturun⁸¹ görkemli bir şekilde, ceketlerinde olduğu gibi beyaz keçeden yapıldığı ve siyah ipek şerit⁸² ile işlendiği,

⁷⁶ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39.

⁷⁷ Camedan da denir. Kolsuz ve önden çaprazlama kavuşan yelektir. Özellikle ayak takımı, avam ve esnaf giyerdi. Çuha ya da kadifeden yapılırdı. Ön kısmında bazen ceviz büyüklüğünde 7-9 adet örgü düğmeler bulunurdu. Gençler için işlemeleri bulunan bir camadan daima sahip olunmak istenen bir şeydi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 55-56.

⁷⁸ Arnavutların kullandığı bu yeğin bir de hikâyesi vardır. İskender Bey’in ölümü üzerine Türk hakimiyetinin tesisi esnasında yol kenarında ağıt yakan bir Arnavut ile Türk askerinin konuşması nakledilir. Arnavut’a neden ağladığını soran Türk, “Kılıcımızı kaybettik, ondan ağlıyorum” cevabını alır. Türk de ona, “Artık sizin kılıcınız biz oluruz o halde. Kederinizi bitirmelisiniz” der. Ayrıca İskender Bey’in ölümü üzerine ağıt yakanların giydiği siyah renkte ghurdi adındaki kısa yeğli çıkararak Türk cübbesini giymelerini teklif eder. Bunun üzerine Arnavut “Biz hep Hristiyan’dık ve Türk kanunlarını kabul edemeyiz, Türk giysilerini giyemeyiz. Biz Lek Dukagin ile idare ederiz” cevabını verir. Böylece Arnavutların kullandıkları bu yeğli-jelek’i giymeyi kabul ederler. Ghurdi yerine giyilen bu yelek ise Arnavutların Türk idaresine girmesini simgeler. Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, 66.

⁷⁹ M. Edith Durham, *Highb Albania*, Edward Arnold, London 1909, s. 49.

⁸⁰ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 120.

⁸¹ Dağlıların altlarına giydikleri kıyafetleri ile ilgili vilayet salnamelerinde bilgi verilmez. Bununla alakalı bilgiyi Servet-i Fünun’daki bir makaleden öğreniriz. (Bk. *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.) Kış mevsiminde şehirde ikamet eden erkeklerin bazen çakşır bazen de potur kullandıkları ifade edilmişti. Dağlılar ise her zaman potur kullanırdı. Ancak seyyahlar poturu tarif ederken şehirli erkeklerin kullandığı çakşıra işaret etmişler ve poturu yanlış olarak çakşır diye isimlendirmişlerdir. Bunun sebebi şehirli erkeklerin hem potur hem de çakşır giymeleri olabilir. Bu yüzden seyyahlar çakşır ile potur arasında bir ayrım gözetmeyerek hata yapmış olabilirler. Bir diğer ihtimal ise seyyahların yerel kullanımı dikkate almalarıdır. Yani dağlılar kullandıkları potura bir nedenden dolayı çakşır demiş ve bu sebeple seyyahlar da poturu çakşır diye nakletmiş olabilir.

⁸² Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 104.

dar kalıplı olduğu belirtilir⁸³. Poturun dizlere kadar bol bir şekilde geldiği halde diz altından itibaren daraldığı, ayak bileklerinde yeniden genişleyerek ayakkabıların üzerine yayıldığı görülür⁸⁴. Şehirli erkeklerin de zaman zaman kullandığı bu potur yine şehirli erkeklerin giydiği çakşırlardaki gibi diz altından bir kurdele ile bağlanarak süslenirdi. Ancak bu potur dizlere değil ayak bileklerine kadar uzanırdı. Dağlıların başlıkları ise dar kalıplı ve kafaya tamamen oturan beyaz keçeden yapılırdı⁸⁵. Bu başlığın üzerini genellikle çene altından dolanan bedevi tarzında bir kuşakla sararlardı⁸⁶.

Genel olarak dağlıların ayaklarında ham deriden imal edilmiş “*opunkas-opanke*” denilen yüksek çarık⁸⁷, beyaz keçeden yapılan ve siyah işlemeleri bulunan potur denilen bir çeşit pantolon, bu pantolon ile aynı malzemeden üretilen ve “*çordin*” denilen ceket, belde sarılı bir kuşak ve beyaz keçeden başlıkları ile bunun üzerine sardıkları örtüden oluşmaktadır⁸⁸. Çok soğuk havalarda bazı kabile mensuplarının koyun derisi dahi giydikleri görülmektedir. Yaz mevsiminde kalın mont ve paltolar ile yelekler çıkarılarak hafif gömlekler giyilirdi⁸⁹. Ayrıca dağlı kabile üyelerinin omuzlarında tüfekleri, bellerinde ise silahları ve fişeklikleri daima bulunurdu⁹⁰.

Dağlı Hristiyan erkekler kıyafet bakımından şehirde ikamet eden dindaşlarından farklıydılar. Bu farklılık şehirli Hristiyanların silah taşımalarındaki yasak ile açıkça görülür. Silahlık ve silahlar şehirli dindaşlarının aksine malisörlerin kıyafetlerinin bir parçası olarak üzerlerinde bulunmaktadır. Ayrıca dağlıların mensup oldukları dine bakılmaksızın şehirde de silahlı bir şekilde dolaştıkları nakledilir. Bu durum dağlı kabilelerin Osmanlı idaresine tamamen geçmediğinin ve bağımsızlıklarının bir delili olarak gösterilir⁹¹. Hükümetin silah taşımak konusundaki denetimine ve yasaklarına aldırmayan dağlıların böylece idareye meydan okudukları anlatılır⁹². Hatta Osmanlı Devleti’nin ancak kendisini güçlü hissettiği dönemlerde silah yasağını sıkıca uygulayabildiği, Karadağ ile sıkıntılar yaşandığında bizzat devletin dağlıları silahlandırdığından bahsedilir⁹³. Ancak burada tüm dağlı kabilelerin şehirde silahları ile dolaşabildikleri konusunda bir yanlışlığı vardır. Bu konuda ayrıcalığa sahip

⁸³ Metinde çakşır olarak belirtilen potur, “*chaksbir*” biçiminde imla edilmiştir. Bk. Durham, *High Albania*, s. ay.

⁸⁴ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39.

⁸⁵ Tozer, *Researches in the Highlands...*, s. 293.

⁸⁶ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁸⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 105.

⁸⁸ Wyon, *The Balkans From Within*, s. 405.

⁸⁹ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39-40.

⁹⁰ Wyon, *The Balkans From Within*, s. 417.

⁹¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 69.

⁹² Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

⁹³ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 49.

kabileler silahları ile şehre girebilirken diğerleri silahlarını görevlilere teslim ederek şehre girmekte ve şehirde sadece fişeklikleri ile dolaşmaktaydılar⁹⁴. Öte yandan bunlar ifade edilirken dağlı kabilelerin de savaş zamanı Osmanlı kuvvetleri yanında orduya katıldıkları sürekli gözden kaçırılır. Muharebe için Osmanlı ordusuna katılan dağlıların ve daha geniş ifade ile cibâl sistemine tabi ahalinin günlük ihtiyaçları ile silah ve fişekleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bu sebeple kabilelerin “bağımsızlıklarına” özellikle dikkat çekmek isteyen seyyahlar dağlıların silahlarının bile Türklerden alındığını yanlış-kasıtlı bir kanaat ile dile getirirler⁹⁵. Neticede dağlıların silahları ile şehirde dolaşabilmelerinin nedeni, şehirde ikamet eden Hristiyanların aksine, cibâl sistemine dahil olmaları ve bu nedenle sefer zamanında Osmanlı kuvvetleri ile birlikte savaşıyor olmalarıdır.

Dağlı kadınların kıyafetleri⁹⁶ görüntü itibariyle birçok seyyahın dikkatini çekmiş ancak bazılarınca dağlı erkeklerin kıyafetleri kadar sevilmemiştir. Malisör kadınların şehirli kadınlardan en belirgin farkı ise yüzlerini kapatmamalarıdır⁹⁷. Ancak malisör kadınların yüzleri açık olsa da başlarında kimi zaman çeşitli tonlarda kalın şallar vardır. Bu kalınlık diğer elbiselerine de sirayet etmiş olacak ki elbiselerin şekilsizliklerine sıklıkla dikkat çekilmiştir⁹⁸. Malisör kadınların kıyafetlerinin kalın yünden yapıyor olması onların yürürken sesler çıkarmasına neden oluyordu. Hatta bu ses mübalağa edilerek malisör bir kadının geldiğinin 4-5 günlük uzaklıktan dahi anlaşılacağı şeklinde tasvir edilmiştir⁹⁹.

Gümüş ve bakır sikkelerle süslü başlıklar takmayı seven malisör kadınları bellerine çeşitli metallerle işlenmiş deri kemer bağlardı¹⁰⁰. Kemerlerinde parlatılmış taşlardan tokalar, gümüş antika parçalar, el işlemesi metaller olurdu¹⁰¹. Aynı şekilde göğüslerinde de çeşitli metallerle işlenmiş kolyeler bulunurdu¹⁰².

⁹⁴ Skreli ve Mirdita kabilesi silahları ile dolaşma hakkına sahipken, Kastriat, Hot, Klemend, Shala ve diğer kabileler şehre girerken silahlarını teslim ederlerdi. Bk. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 65. ; Wyon, *The Balkans From Within*, s. 467.

⁹⁵ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 213.

⁹⁶ İşkodra vilayetindeki Müslim ya da Gayrimüslim dağlı kadınların kıyafetlerinde bazı unsurlar Anadolu Türkmen kıyafetleri ile benzerlik göstermektedir. Dağlıların kullandığı başlıklar, kemerler, yelekler ve önlükler bunlar arasında gösterilebilir. Bk. Sabiha Tansuğ, *Türkmen Giyimi*, Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi, 1985, s. 21, 24, 25.

⁹⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 24 ,108.

⁹⁸ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 121.

⁹⁹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52.

¹⁰⁰ İ. V. S. , H. 1310, s. 67.

¹⁰¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52, 64.

¹⁰² İ. V. S. , H. 1312, s. 72.

Şehirli kadınların kullandıkları şalvarlar malisör kadınlar tarafından genellikle tercih edilmezdi¹⁰³. Bunun yerine dize kadar uzanan geniş, kalın yün kumaştan -ki evde işlenmiştir- siyah etek giyerlerdi. Siyah etekleri üzerlerindeki yelekleri ile uyumludur. Omuzlarında çok ince ve zarif işlemeleri bulunan heybeye benzeyen bir çanta taşırıldı¹⁰⁴. Eteklerinin üzerine püsküllü bir çeşit önlük bulunurdu¹⁰⁵. Malisör kadınlar “*çoblet*” denilen bir ceket giyerlerdi¹⁰⁶. Ceketleri, etekleri ile aynı malzemedan yapılırdı. Hem etek hem de ceketleri kırmızı ya da siyah örgülerle işlenirdi. Malisör kadınların ayaklarında genellikle çorap olmazdı. Ancak soğuk havalarda kalın yünden yapılan dokuma çorap ile ayakkabı giyerlerdi¹⁰⁷. Ayakkabıları ise genellikle çarıktı¹⁰⁸.

Sonuç

Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti dâhilinde kıyafetlere ilişkin yasaklar kaldırılmış, herkesin istediği elbiseyi, istediği renkte giymesine müsaade edilmiştir. Kıyafetlerle ilgili yasakların kaldırılmasının yanında Müslim-Gayrimüslim arasında müşterek olarak kullanılacak kıyafetler ortaya çıkmıştır. Bu manada Osmanlılık düşüncesiyle ilişkili olarak fes kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Fesin bu amaca uygun olarak İşkodra genelinde hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler nezdinde kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Vilayet dâhilinde uygulanan cibâl sisteminin etkisi ile dağlıların kıyafetlerinde şehirli Müslümanlarla ortak noktalar bulmak mümkündür. Bu ortak noktalar Arnavutların Türk hakimiyetine girmesini temsil eden yelekte, birlikte savaşa katılmaktan dolayı dağlı Gayrimüslimlerin de şehirde silahlı bir şekilde dolaşmasında, kadınların başlıklarında ve kıyafetlerdeki işlemlerde karşımıza çıkmaktadır.

Şehirli Hristiyan kadınların tıpkı Müslüman kadınlar gibi yüzlerini kapatmaları İşkodra’da tespit edilen diğer bir durumdur. Bu bakımdan kadınların kullandıkları kıyafetlerdeki müşterek unsurların oldukça yaygın

¹⁰³ Dağlı kadınların şehirli gibi çakşır giymemesi genel bir alışkanlık olsa da bazı yerlerde kullanılırdı. Bu gibi farklılıklar vilayetin birçok yerinde görülürdü. Bu farklılıklar bazı hallerde kıyafetlerdeki renk ve işlemlerle sınırlı kalırken bazı durumlarda elbisenin değişikliği şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Mirdita kabilesi kadınları üzerlerine kaban olarak kullandıkları uzun ve kırmızı renkte pelerini andıran başlıklı bir mont bulunurdu ki bu pelerin erkeklerinki ile benzerdir. Kadınlar bu pelerin ile aynı malzemedan yapılan kırmızı bir de şalvar giyerlerdi. Bunun üzerinde ise püskülleri bulunan önlük kullanırlar, başlarına mavi renkte mendil-örtü sararlardı. Bk. Tozer, *Researches in the Highlands...*, s. ay.

¹⁰⁴ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. ay.

¹⁰⁵ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

¹⁰⁶ *İ. V. S.*, H. 1312, s. ay.

¹⁰⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 41. ;Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

¹⁰⁸ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay. ; *İ. V. S.*, H. 1310, s. ay.

olduğu ifade edilebilir. Kadın kıyafetlerindeki ayrılıklar çoğu zaman renklerle sınırlı kalmıştır. Bu ise klasik devir uygulamalarının bir anlamda devamı gibi görülebilir.

II. Mahmut'un sosyal hayata ilişkin ıslahatları ile kavuk yerine fes, çakşırın yerine pantolon giyilmesi uygulaması hayata geçirilmiştir. Fesin İşkodra'da kullanım yaygınlığına rağmen çakşır için getirilen bu kısıtlama pek kabul görmemiştir. Bu gibi durumların dışında Tanzimat ile birlikte oluşturulmaya çalışılan eşit Osmanlı vatandaşı ideali İşkodra'ya da yansımıştır denilebilir. Bunda etkili faktör ise Tanzimat öncesinde sosyal hayata zaten tesir etmiş olan cibâl sistemidir. Bundan dolayı bilhassa Katolik dağlılar içerisinde dahi kullanılan elbiseler ve bunlar üzerindeki motifler incelenmeye değerdir. Böylece Osmanlının, dolayısıyla Türklerin Arnavutluk ile olan münasebetine farklı bir açıdan bakmak mümkün olacak, bu münasebet daha erken tarihlere çekilebilecektir.

Fotoğraflar

Foto 1: *Fustanella Giyen Şehirli Erkek*¹⁰⁹.

Foto 2: *Pietro Lekha, Şehirli Katolik*¹¹⁰.

Foto 3: *Mölisör, Skreli Kabilesinden Rok*¹¹¹.

Foto 4: *İşkodralı Müslüman ve Malisör*¹¹².

¹⁰⁹ http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=14195, 24.12.2013, 20:10.

¹¹⁰ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 58-59.

¹¹¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. ay.

¹¹² Wyon, *The Balkans From Within*, s. 434-435.

Foto 5: *Erde Şehirli Müslüman Kıyafeti*¹¹³.

Foto 6: *Biniş Giyen Şehirli Müslüman*¹¹⁴.

Foto 7: *Şehirli Müslüman Kız Ev Kıyafeti*¹¹⁵.

Foto 8: *Şehirli Katolik Kadın ve Erkek*¹¹⁶.

¹¹³http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=2253, 24.12.2013, 20:32.

¹¹⁴<https://shkodraloce.wordpress.com/2012/06/14/gege-marubi-i-fundit-i-marubeve-te-medhenj/grua-muslimane-e-veshur-me-mantel-binishviti-1900-nga-ke-marubi/>, 2.12.2015, 13:08.

Foto 9: *Şebirli Katolik Bekar Kız*¹¹⁷.Foto 10: *Dukagin Kabilesi, Malisör*¹¹⁸.Foto 11: *Şebirli Müslüman Kadın ve Erkek*¹¹⁹.

¹¹⁵http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=7280, 24.12.2013, 20:13.

¹¹⁶ http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=14199, 24.12.2013, 20:11.

¹¹⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 40-41.

¹¹⁸ <https://shkodraloce.wordpress.com/2012/06/14/gege-marubi-i-fundit-i-marubeve-te-medhenj/nje-vajze-e-re-nga-dugagjiniviti-1870-nga-pieter-marubi/>, 2.12.2015, 13:06.

Foto 12: Malısör Kadın, Şehirli Katolik Kadın, Şehirli Müslüman Kadın¹²⁰.

¹¹⁹ *Les Costumes Populaires De La Turquie En 1873*, Imprimeria du Levant Times and Shipping Gazette, Constantinople 1873, planche 15, s. 66-67.

¹²⁰ *Les Costumes Populaires...*, planche 14, s. 64-65.

Kaynakça

1. Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (BOA, Y.PRK.MK.)

1.1. Süreli Yayınlar

1.1.1. Gazete

Servet-i Fünun, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, C. 10, S. 239, R. 28 Eylül 1311/M. 10 Ekim 1895. s. 68-71.

1.1.2. Vilayet Salnameleri

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1299.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1310.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1312.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1315.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1316.

2. Tedkik Eser ve Seyahatnameler

Cevdet Paşa: *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Demirbağ, İlknur: “Geleneksel Kadın Giyimlerinde Kuşaklar”, *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Edit. M. Tekin Koçkar, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008, s. 293-298.

Durham, M. Edith: *High Albania*, Edward Arnold, London 1909.

Ercan, Yavuz: “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM*, S. 1, 1990, s. 117-125.

Erken, İlkay: “İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun 2014).

Fraser, John Foster: *Pictures From The Balkans*, Cassell and Company Ltd, Popular Edition, London New York Toronto and Melborn 1912.

İpşirli, Mehmet: “Kıyafet(Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 25., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 510-512.

Knight, Edward Frederick: *Albania: A narrative Of Recent Travel*, Sampson Low Marston Searle and Rivington, London 1880.

Koçu, Reşad Ekrem: *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

- Le Queux, William: *The Near East; The Present Situation In Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, Doubleday Page and Company, New York 1907.
- Lear, Edward: *Journals Of A Landscape Painter In Albania*, Richard Bentley, London 1900.
- Les Costumes Populaires De La Turquie En 1873*, Imprimeria du Levant Times and Shipping Gazette, Constantinople 1873.
- Mengi, Mine: “Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edit. Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım, Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Adana 2014, s. 229-238.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Peacock, Wadham : *Albania The Foundling State Of Europe*, D. Appleton and Company, New York 1914.
- Sarıtaş, Süheyla ve Türksoy, Mehtap ve Bilen, Suna: “Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi “Ferace” Hakkında Etnografik Bir Araştırma”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18(1), Aralık 2007, s. 194-205.
- Şemseddin Sami: *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.
- Tansuğ, Sabiha: *Türkmen Giyimi*, Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi, 1985.
- Tezcan, Hülya: “Ferace”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 349-350.
- : “Fes”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 415-416.
- The People Of Turkey: Twenty Years Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks And Armenians*, Edit. Stanley Lane Poole, Vol. I., John Murray, London 1878.
- Tozer, Henry Fanshawe: *Researches in the Highlands of Turkey*, Vol. I., John Murray, London 1869.
- Turan, Namık Sinan: “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 60-4, s. 239-267.
- Wingfield, William Frederick: *A Tour In Dalmatia, Albania and Montenegro; With An Historical Sketch Of The Republic Of Ragusa From The Earliest Times Down To Its Final Fall*, Richard Bentley, London 1859.
- Wyon, Reginald: *The Balkans From Within*, James Finch and Com. Ltd., London 1904.
- Yener, Enise: “Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 3, Ankara 1995, s. 28-37.

3. Elektronik Kaynaklar

<http://www.shkodraonline.com>

<http://shkodraloce.wordpress.com>

Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Öneme Yönelik Bazı Değerlendirmeler

Some Assessments on the Importance of Using Ottoman Tereke/Inheritance Registers In Terms of Art History Research

Özlem Oral Patacı*

Özet:

Tüm bilim dallarında olduğu gibi, günümüz Sanat Tarihi araştırmalarında da, Osmanlı çağına ait arşiv belgelerinin söz konusu çağın sosyal ve kültürel tarihine yönelik araştırmalarda kullanılması giderek önem kazanmaktadır. Bu arşiv belgelerinden bir grubu oluşturan ve *Kadı sicilleri/Şer'îye sicilleri* olarak bilinen mahkeme defterlerinde ya da, kassam defterlerinde yer alan *tereke* kayıtları, vefat eden bir kimseden geriye kalan taşınır ve taşınmaz tüm varlıkların, neredeyse en küçük eşyaya kadar kaydedildiği belgelerdir. Bu kayıtlarda, kişinin yaşamış olduğu şehir, mahalle, sokak, mesleği, ölüm nedeni, mirasçıları gibi konularda genel bir bilgi verilmesi ardından, evinde/evlerinde, dükkânında/dükkânlarında veya yolcu ise yolculuk sırasında yanında bulundurduğu eşyalar, uzman kişilerce piyasa değerleri belirlenerek fiyatlandırılmakta, nihayetinde ise, kişinin mevcut serveti hesaplanarak gerekli yerlere ödemeler gerçekleştirilmekteydi. Bu çerçevede, tereke belgeleri Osmanlı dönemi miras hukuku, gündelik yaşamı, servetin dağılımı, servet-statü ilişkisi, maddi kültür, tüketim alışkanlıkları, toplumsal sınıflar, aile yapısı, demografik yapı gibi çok geniş bir yelpazede çıkarımlara imkân verebilen bilgiler barındırmaktadır. Diğer taraftan, söz konusu kayıtlarda geçen ve giyim kuşam eşyalarından kumaşlara, el dokuması ürünlerden ziynet eşyalarına, günlük kullanım eşyalarından dekoratif eşyalara ilişkin bilgilerin yanında, konut tiplerinden mahalle, sokak ya da yapı isimlerine uzanan çok sayıda bilgiler, Türk/Türkiye Sanatı araştırmalarına ışık tutabilecek veriler olarak kıymetlidirler.

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ozlemoral@ardahan.edu.tr

Bu makalede, Osmanlı tereke kayıtlarının barındırdığı maddi kültür verilerinin Türk/Türkiye Sanatı araştırmalarına ne yönde katkı sağlayabileceği üzerinde durularak, bu veriler ışığında yapılacak araştırmaların, Osmanlı dönemi sosyal ve kültür tarihine yönelik çalışmalar dizisine sanat tarihi/sanat tarihçi bakış açısıyla katkı sunabileceğine dikkati çekmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Tarihi, Maddi Kültür, Osmanlı Arşivi, Tereke Kayıtları, Kassam Defterleri.

Abstract:

Ottoman archive records has been increasingly come into prominence in Art History discipline at the present-day, as well as in the whole fields of research concerned social and cultural history of Ottoman period. *Tereke Registry/Inheritance Records* which are one group of the Ottoman archive documents in the court records known as Kadı Records/*Sharia Records*, or which are in Kassam Records, were documents recorded down to the smallest details of the all remaining belongings and/or real estates of the decedent. In these archive documents after giving particular information about city and quarter and street which decedent had lived, and about profession and cause of death and inheritors of the decedent, all goods which were in his/her home(s) and in shop(s) were set the price by experts according to value of the day, and eventually it was paying for decedent's debts by calculating all possessions. In this context, Ottoman inheritance records are including informations which allow for the wide range of assessments, as about law succession and daily life and distributions of the wealth, and correlations between wealth and position, and material culture, and consumption practises, and social layers, and family structure, and demographic structure, of the Ottoman period. The informations about clothings and fabrics and hand-woven products and jeweleries and daily-use goods and decoratives items, and great number of information about housing types of the that time, and the names of the quarters and the streets in the aforementioned records are valuable datas which will able to shed light of Turkish/Turkey Art researches, as well.

In this article it is standed on that in what direction material-culture datas, which were provided with Ottoman Inheritance Registers, will able to use into researches of Turkish/Turkey Art, and it is aimed to call attention to that art history researches, which will conduct under the light of these material-culture datas, would able to contribute to series of studies, which were concerned social and cultural history of Ottoman Period, with the art history/art historian's point of view as well.

Key Words: Art History, Material Culture, Ottoman Archive, Tereke/Inheritance Registers, Kassam Records.

Osmanlı'da Tereke Kavramı

Arapça kökenli olan *tereke* veya *terike* sözcüğü, “bırakma, vazgeçme” anlamlarına gelen “terk” fiilinden türetilmiştir; ve sözlük anlamıyla “vefat eden kişinin bıraktığı şey” demektir.¹ Osmanlı dönemi belgelerindeki tereke kavramı, “vefat eden kişiden geriye kalan tüm menkul (taşınabilir) ve gayrimenkul (taşınmaz) malları” ifade etmekteydi; ve bağ, bahçe, değirmen, çiftlik, arsa, dükkân, yalı, para, hayvanlar, ticari mallar, köleler, cariyeler, her türlü ev ve giyim eşyası, alacak, vasiyet, hibe/bağış gibi tasarrufların tümü tereke kapsamına girmektedir.² Arapça kökenli *metrukât* ve *muhallefat* sözcükleri de tereke kavramı ile aynı anlamda kullanılabilir.³ Bu çerçevede, Osmanlı tereke kayıtları, *Tereke Defteri*, *Kassam Defteri*, *Metrukât Defteri*, *Muhallefat Defteri*⁴ veya *Miras Kayıtları* şeklinde de adlandırılmaktadır.⁵ Osmanlı'da terekeler, Edirne, İstanbul, Bursa gibi büyük kadılıklar için ayrı defterler halinde düzenleniyordu. Diğer kadılıklarda ise, hukuki belge olma özelliklerinden dolayı terekeler,

¹ Bkn. Ferit Devellioğlu, “Tereke”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (1962), s. 1302, 1304; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (2004), s. 399.

² Bkn. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tablil)*, OSAV, İstanbul, 1995, s. 11.

³ Çoğul bir sözcük olan *metrukât*, “terk edilmiş, bırakılmış, kullanılmaktan vazgeçilmiş; battal” anlamlarına gelen “*metrûk*, *metrûke*” kökünden türetilmiştir; ve “bırakılan şeyler, miraslar” demektir. Çoğul bir sözcük olan *muhallefat* sözcüğü ise “geride kalan, ölenin bıraktığı mal” anlamlarına gelen “*muhallef*” kökünden gelmektedir; ve ölen bir kimsenin bıraktığı şeyler demektir. Bkn. Devellioğlu, “*Metrukât*”, s. 756, 797.

⁴ *Muhallefat* kayıtları, sıradan tereke defterlerinde rastlanılanlarla (neredeyse) paralel bir şekilde tanzim edilir ve hattâ çoğu zaman aynı ifadelerle tutulurdu. Dikkat edilmesi gereken fark, bu listelerin sabit bir hukuk kuralına göre yerel bir kadı veya kassam tarafından değil de, merkezi idarenin tek taraflı emriyle (müsadere yoluyla) kaleme alınmış olmasından ibarettir. Mal ve mülkleri bu tür bir incelemeye tâbi tutulan insanların çoğu hayatta değildir çünkü çoğu müsadere, hiç değişmez bir kural olmamakla birlikte, bir görevlinin idam edilmesi veya başka bir şekilde ölmesi üzerine emredilirdi. Diğer taraftan, müsadere için sıkça öne sürülen gerekçenin ilgili kişinin devlete borçlanması olduğu için, Osmanlı eliti mensuplarının çoğu müsadereye tâbi tutulabilir bir durumda bulunmuş olmalıdır. Christoph K. Neumann, “Birey Olmanın Almeti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, (Bahar 2009), s. 13.

⁵ Bkn. Ömer Lütfü Barkan, “Edirne Askeri Kassam’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III, 5-6, (1966), s. 1; S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 8-11-26; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şebri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 8; İlker Er, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo Kültürel Açısından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XII/21, (Haziran, 2009), s. 369.

Şer'iyye Sicili/Kadı Sicili⁶ adı verilen defterlere belirli bir kural dahilinde kaydedilmekteydi.⁷

Tereke kayıtları belirli bir biçimsel formatta düzenlenmişlerdir. **(Resim.1-2)** Söz konusu kayıtlar genel olarak dört bölümden oluşmaktadır: Vefat eden kişi hakkında bilgi ve kayıt tarihinin yer aldığı giriş (I. Bölüm), mirasa konu malların dökümünden oluşan liste (II. Bölüm), borç, masraf vb. gider kalemlerinin yer aldığı III. Bölüm ve varislere/alacaklılara ve/veya Maliye Hazinesi'ne (*Bevt-ül Mal*) kalan miktarın hesaplandığı IV. bölüm.

Buna göre, bir tereke kaydında birinci bölüm olan, vefat eden kişiyi tanıttığı giriş paragrafında; vefat edenin ismi, babasının ismi, varsa ünvanı, vefat/ikâmet ettiği şehir/köy/mahalle/sokak, mensubu olduğu millet, yaptığı iş; vefat nedeni, nerede vefat ettiği, varislerinin kimler olduğu gibi bilgilere yer verilmektedir.⁸

⁶ Şer'iyye Sicili/Kadı Sicili, Osmanlı tarihine ışık tutan kaynaklar arasında birinci derecede öneme sahip arşiv belgeleridir. Kadı sorumluluğunda oluşturulmuş bu defterler, devlet merkezile yapılan resmi yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini içeren arzuhalleri; ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu mahalde görülüp karara bağlanmış ilâmları (mahkeme kararları) içermektedir. Bu kapsamıyla şer'iyye sicilleri; Osmanlı dönemi hukuk tarihi, iktisat tarihi, idari teşkilatı, sosyal hayat, askeri yapı konularında birincil derecede veriler sağlamaktadır. Şer'iyye sicilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1989. Osmanlı şer'iyye sicilleri kabaca 15. yüzyıl ile 20. yüzyıl aralığına tarihlenmektedirler.

⁷ Bkn. Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 1; H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa*, s. 8; İ. Er, "Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo Kültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)", s. 369.

⁸ Bu bilgilerin, Geç Osmanlı dönemine ait tereke kayıtlarında detaylandırıldığı görülmektedir. İ. Er, "Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo Kültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)", s. 369. Örnek terekeler için ve karşılaştırmak için bkn. H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa*; Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)". Tereke kayıtlarındaki şematik düzenle ilgili bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 75, 76, 85; Nuri Köstüklü, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (Muğla Örneğinde)", *Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu*, Muğla Üniversitesi (6-7 Mayıs 1999), s. 873-874. Tereke diplomatikindeki dönemseller değişimler üzerinde duran F. Bozkurt da, vasilerin tereke defterlerinde giriş bölümüne düzenli şekilde kaydedilmesine, 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın ilk on beş yılı arasında başladığı tespitini yapmıştır. Bkn. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)", (doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 42. Yazarın diğer tespitleri için bkn. Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)", s. 39-43, 51-64.

Tereke kaydının düzenlenme tarihi, yazı ile veya rakam ile metnin hemen sonuna eklenmektedir.⁹

Giriş bölümünün hemen ardından, II. Bölüm’de, vefat eden kişiden geriye kalan taşınır taşınmaz her türlü eşya ve tasarruflar, satırlar halinde, tek tek veya bazen yakınındaki eşyalarla birlikte grup halinde listelenmektedir. Her bir eşya ve tasarrufun hemen altında, o günkü kıymetini belirten fiyatı, dönemin para birimi cinsinden yazılarak¹⁰, yine her bir eşyanın sayısı, hemen sol üst köşesinde Osmanlıca “aded” ibaresiyle altı çizili olarak belirtilmektedir. Eşya ve tasarrufların sıralanmasında genel bir kural bulunmamakla beraber, varsa kitaplar, özellikle Kur’an-ı Kerim (*Mushaf-ı Şerif*) ve/veya taşınmaz mülkler önce yazılabilmektedir. Ardından diğer eşyalar kıymetleri belirtilerek sıralanmaktadır. Oluşturulan listenin hemen altına, her terekede rastlanılan kalıp bir ifade olarak, toplam tutarı ifade eden *Cem’an Yekûn* yazılıp uzun bir çizgi çekilmekte; eşya ve tasarrufların toplam değeri bu çizginin altına rakamla yazılmaktadır.¹¹ Kimi kayıtlarda bu tutar için *Yekûn’ül-Tereke* ifadesi de kullanılmıştır.¹²

Vefat eden kişiden kalan tüm eşya ve tasarrufların bu şekilde listelenmesinin ardından vergiler ve masrafların yazıldığı III. Bölüm gelmektedir. İslâm hukukuna göre, vefat eden ya da yeri bilinmediğinden dolayı vefat ettiğine karar verilen bir kişinin terekesinden sırasıyla şu dört hak yerine getirilirdi. Bunlar; kefen ve defin masrafları (*tehz-i tekfin*)¹³, borçlarının ödenmesi (*kaza-i diyun*), vasiyetlerin yerine getirilmesi ve son olarak kalan terekenin mirasçılar arasında paylaşılmasıydı.¹⁴ Bu bölümde bu hakların ilk

⁹ Bazı terekelerin hesaplanmasının ve paylaşımının, tereke sahibinin vefatından çok sonra yapıldığı örneklerle de rastlanmaktadır. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 76, dpnt: 1.

¹⁰ Tereke kayıtlarında fiyatlar o günün piyasa değeri üzerinden verildiği için herhangi bir malın gerçeğe en uygun fiyatı öğrenilmekte, yıllara ve bölgelere göre fiyat hareketleri gözlenebilmektedir. Nurhan Mıstanoglu, “1855-1857 Yılları Arasında Isparta’da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şer’iyye Sicili’ne Göre)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, (Aralık 2008), s. 25, 27.

¹¹ Bkn. Ö. L. Barkan, “Edirne Askeri Kassam’ına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 2; S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 76.

¹² Örnekler için bkn. *Antalya Şer’iyye Sicilleri*, (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm no: 4338, 4328.

¹³ Kadınlar, zengin dahi olsalar tehz-i tekfin masrafları kocalarına aitti. Fakir olan kişilerin ise tehz-i tekfin masrafı Beyt-ül Mal görevlisine aitti. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 96.

¹⁴ Techiz-i Tekfin masrafından sonra terekeden, vefat eden kişinin borçları ödenirdi. Zekât, hac, adak, kefarete gibi borçları ilahi hukuka (*hukuk-u ilahi*) dair olduğu için düşerdi. Tereke borca yetmediği durumlarda, eğer alacaklı tek bir kişi ise tereke tümüyle o kişiye verilir; birden fazla ise tereke satışı yapılarak borçlulara *gurema tariki* adıyla nisbi bir dağılım yapılırdı. Terekenin yetmediği borç ise düşerdi. Terekenin borca yetmediği böylesi durumlarda mirasçılar da hak iddia edemezlerdi. Diğer taraftan, miri arazi, vakıf araziler ve kiraya verilmiş (*icareteynli*) vakıflarda farklı hükümler uygulandığından, bunlar

üçünün yerine getiriliyor olduğu görülmektedir. Buna göre; vefat eden kişinin borcu varsa, ne kadar olduğu ve kime olduğu tek tek yazılmış; terekenin paylaşılmasından doğan masraflar ve vergiler ve 1/3'i geçmeyen vasiyetler burada yazılmıştır. Vefat eden kişinin dul kalan eşine ödenecek olan *mehir*¹⁵ borcu ve tereke uzak yerden gelmişse nakliye masrafları yine burada belirtilmektedir. Tüm bu giderler “*Minhül İbracat*” yazılı uzun bir çizgi çekilerek, altında sıralanmıştır.

IV. Bölüm’de ise tüm bu giderler toplamı, *Yekûn’ül İbracat* veya *Cem’an Yekûn’ül İbracat* ibaresiyle yine uzun bir çizgi çekilerek yazılmıştır.¹⁶ Bu bölümde *Cem’an Yekûn’ül İbracat*’dan *Yekûn’ül İbracat* düşülerek, *Sabbül Baki/Sıbbül Baki* olarak ifade edilen net bakiye elde edilmektedir. Bu tutar, varisler arasında paylaşılacaktır, eğer hiç varis yok ise Beyt-ül Mal’a devredilmektedir.¹⁷

Osmanlı devrinde, “varislerin veya mirasla ilgili alacağı olan diğer kişilerin mahkemeye müracaatları dışında” ve “belirli kimi şartlar oluşmaksızın”¹⁸ kadılık ve kassam kimsenin terekesine el koyamazdı. Nitekim miras paylaşımının kadılık tarafından yapılmasını gerektiren koşullar dışında, terekeye el konulup hesaplama ve paylaşım yapılması, vergi alınması Osmanlı kanunnamelerinde (*kanunname-i sultanî*) ve çeşitli tarihlere ait ferman ve adaletnâmelerde açıkça yasaklanmıştır.¹⁹ Buna karşın kimi tarihi kayıtlardan, zaman zaman usûlsüzlüklerin ve yolsuzlukların gerçekleştiği anlaşılmaktadır.²⁰

terekeden sayılmayıp borçlar bu gibi mallarla ödenemezdi. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 95, 96.

¹⁵ Arapça *mehir* veya *mehr* sözcüğü, İslâm Hukuku’na göre, kocaların eşlerine nikâh akdi olarak ödemekle yükümlü oldukları parayı ifade eden bir terimdir. Eğer vefat eden kadın ise, terekesi içinde mehir alacak olarak kaydedilmekte; vefat eden erkek ise terekeden eşe ödenmesi gereken bir borç olarak harcama kalemlerinde yer almaktadır. F. Devellioğlu, s. 720; S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 76, 77, 220.

¹⁶ S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 76. Örnek terekeler için bkn. *Antalya Şer’iyye Sicilleri*, Ankara Milli Kütüphane, Mikrofilm no: 4338.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 96-101.

¹⁸ Bu özel şartlarla ilgili bkn. Ö. L. Barkan, “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 2; H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa*, s. 10, 11; S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 72, 88, 90, 95.

¹⁹ H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa*, s. 10.

²⁰ Miras paylaşımına haksız müdahale ve paylaşım esnasında gerçekleşen bir takım yolsuzluklar oluyordu. *Resm-i kismet* vergisini (miras paylaşım vergisi) fazla almak için miras mallarının fiyatlarının yüksek tutulduğu, beğenilen eşyanın alındığı, “daha önceki kadıların paylaştığı mirası adil olmamış ve bazı eşyalar gizlenmiş” denilerek, muhallefatin ikişer üçer defa paylaştırıldığı, kimi zaman *resm-i kismet* adına alınan miktarın neredeyse mirasın yarısını alıp götürdüğü durumlara rastlanmıştır. Diğer taraftan, varislerin terekelerdeki malları saklayıp görevliyi aldattıkları da oluyordu. Bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 77-84, dpnt: 5, 81 ve dpnt: 1. Kadıların tereke yekûnlarının toplanması, miras

Miras paylaşım işini gerçekleştiren görevli olan *Kassam*'ın²¹ yanında, mirasa konu olan malları deftere kaydedecek bir görevli *Kâtip* ve konuyla ilgili tecrübeli kişilerden oluşan *ehl-i hibre*²² bulunuyordu. Kassam huzurunda, terekeyi oluşturan mallar, çeşidine göre, kassam defterine yazılıyor; ehl-i hibre ve mirasçılardan da huzurunda, piyasa değerini iyi bilen *dellâl*'in²³ takdir ettikleri değerler, her eşya ve malın altına yazılıyordu. Terekeler, kassam vasıtasıyla sayıldıktan sonra düzenlenen defterin bir nüshası tereke sahiplerine bırakılıyordu. Terekenin evde satışı yasaktı. Satışı gereken terekeler ise, yine Kassamın gözetiminde, bezazistana (bedesten) götürülerek, bu gibi malların satışının yapıldığı yerde açık arttırmaya çıkarılarak değeriyle satılırdı. Müzayedeye ile satılan mallar, bedestende görevli *münadî*²⁴ vasıtasıyla satılır; münadiler de bu görevleri karşılığında terekeden belli bir oranda ücret alırlardı. Müzayedeye çıkan malların satışı hemen gerçekleşmeyebilirdi; özellikle, taşınmaz satışları uzun zaman alıyordu.²⁵

19. yüzyılın başlarından itibaren kassamlık kurumunda önemli değişiklikler görülür. Her ne kadar daha önceki dönemlerle benzerlik taşısa da, bu dönemde yapılan düzenlemeler, usûl açısından ayrıntılı prensipler belirlemiştir. 1917 yılına gelindiğinde, yayımlanan bir kanunla; kazaskerlik, muhalefat ve evkaf mahkemeleri de dahil, bütün şer'î mahkemeler ile ona bağlı diğer daireler *Adliye Nezaretî*'ne devredilmiştir. 1924'te ise, şer'î mahkeme kaldırılmış; bütün görevleri *Asliye Mahkemesi*'ne verilmiştir. Kassam mahkemesinin yerine ise asliye mahkemeleri çatısı altında *Altıncı Hukuk Dairesi* oluşturulmuştur.²⁶

taksimi noktasında bilinçli hatalar yaptıklarını konu alan bir çalışma için bkn. Gülser Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/1, (Winter 2014), pp. 409-426.

²¹ Kassamlık ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 65-79.

²² Arapça hibre/hibret kelimesi, bir şey hakkındaki bilgi ve tecrübe anlamına gelmektedir. Yine Arapça olan ehl/ehl sözcüğü “sahip, malik, mutasarrıf olan” anlamlarına karşılık gelmektedir. Ehl-i hibre terimi “bilgi ve tecrübe sahibi” anlamını karşılamaktadır. Bkn. F. Devellioğlu, s. 436, 249.

²³ Arapça olan dellâl/tellâl sözcüğü, “delalet” kökünden gelmektedir; ve “satılacak şeyi satan, alıcı ile satıcı arasında aracı olan kimse” demektir. Bkn. F. Devellioğlu, s. 205, 206.

²⁴ “Nida eden, tellâl ve müezzin” anlamlarına gelmektedir. Bkn. F. Devellioğlu, s. 864.

²⁵ Öztürk, s. 69, 74, 75. Yeniçeri terekelerinde, diğer terekelerden farklı usûller uygulanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, 92-94.

²⁶ 19. yüzyılda, kassamlık kurumu ile ilgili düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkn. S. Öztürk, *Askeri Kassam*, s. 69-74.

Arkeolojik Bir Araştırma Evreni Olarak Tereke Kayıtları

Türkiye’de tereke kayıtlarının sosyal tarih alanında önemine ilk işaret eden “15. Asır Türkiye İktisadi ve İhtimai Tarihi Kaynakları”, (1953-54) makalesiyle Halil İnalıc olmuştur. Ancak tereke belgelerini gerçek anlamıyla gün ışığına çıkaran “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defteri”, (1966) yayını ile Ömer Lütfü Barkan’dır. Osmanlı tereke kayıtları 1970’lerden bu yana tarih alanında başarıyla ve yaygın olarak kullanılmaktadır; ve bu kayıtlar üzerine yapılan çalışmalar özellikle 1980 yılından başlayarak günümüze kadar önemli ilerlemeler kaydetmiştir.²⁷ Tereke kayıtları, Osmanlı dönemi miras hukuku, gündelik yaşamı, servetin dağılımı, servet-statü ilişkisi, maddi kültür, tüketim alışkanlıkları, toplumsal sınıflar, aile yapısı, demografik yapı gibi çok çeşitli konularda, tarih araştırmacıları tarafından veri tabanı olarak yoğun şekilde kullanılmaya devam etmektedir.²⁸

Tereke kayıtları, kişilere ait en küçük eşyanın dahi kayıt edildiği, bu anlamda kişi özelinde gündelik hayatı veya toplumsal ölçekte dönemin sosyo-kültürel yaşamını aydınlatan adeta bir arkeolojik veri sahasıdır. Tereke kayıtlarında kaydedilen eşyaların, çoğu zaman pratik yaşamdaki yerlerinde - arkeolojik tabirle ins-situ halde- tarif edilmiş olması araştırmacı için bu belgeleri çok daha çekici hale getirmektedir. Colette Establett ve Jean Paul Pascual tereke kayıtlarına ilişkin olarak:

“Bütün Osmanlı terekelerinde, en azından Suriye eyaletinde düzenlenmiş olanlarda kadı, vefat eden kişiye ait ev(ler) ve atölye(ler)de bulunan eşyaları özenle tarif etmiştir; bu da tarihiye arkeolog rolü üstlenmesi için davetiye çıkarır. Çünkü her iki alanda da, söz konusu araştırmacı gerçek ya da mecazi kazı alanlarını inceleyerek, bir şeyler bekleyerek ve kanıt toplayarak geçmişe yaklaşılmaya uğraşır.”²⁹

²⁷ Hülya Canbakal, “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ö. L. Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, (2011), s. 1, 7. Osmanlı dönemi terekeleri hakkında kapsamlı bilgiler sağlayan erken tarihli yayınların başında, Hüseyin Özdeğer’in, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, (1988) ve Said Öztürk’ün, *Askeri Kassama Ait On yedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tablil)*, (1995) yer almaktadır.

²⁸ Osmanlı dönemi tereke kayıtları üzerine yapılan çalışmaların kapsamlı bir kaynakçası için bkn. Orlin, Sabev, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşinlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, (2013), s. 259-272.

²⁹ Colette Establett - Jean Paul Pascual, “Şam’da 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, Editörler: Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 209-210.

şeklindeki değerlendirmeleriyle söz konusu belgelerin bu anlamdaki niteliğine dikkati çekmişlerdir. Esasen, günümüzde arkeoloji biliminin farklı disiplinler için de bir yöntem sağladığı bilinmektedir.³⁰ Bu bağlamda tereke kayıtları gibi yazılı arşiv kaynakları, maddi kültürü oluşturan öğelerin, tanımlanmasında, anlamlandırılmasında ipuçları sağlayan bir araştırma evreni olarak, kişilerin ve toplumların gündelik yaşantılarına, barınma kültürlerine, yaşam tarzlarına, tüketim alışkanlıklarına, mimari anlayışlarına vb. yönelik değerlendirmelere imkân sağlamaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinin söz konusu çağın maddi kültürünü ortaya çıkarmaya/yorumlamaya yönelik olarak, tarafımızca *arşiv arkeolojisi* olarak tabir edilecek bu araştırma yönteminin kullanıldığı oldukça fazla sayıda sosyal tarih araştırması yapılmıştır. Suraiya Faroqhi'nin, 16. ve 17. yüzyıllar Ankara ve Kayseri kadı sicillerindeki konut satışı hüccetlerinin sağladığı bilgilere dayanarak, Osmanlı konutlarının özelliklerini inşa teknikleri, mekânsal birimleri, fiyatları, büyüklükleri, oda sayıları, kat sayıları, ev sahipliğinin yaygınlığı, toplumsal gruplara göre ev mülkiyetleri gibi çok sayıda kritere göre ve mukayeseli olarak irdelediği araştırması arşiv arkeolojisi bağlamında önemli bir örnektir.³¹ Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann'ın editörlüğünü yaptığı, tereke kayıtları da içinde olmak üzere Osmanlı arşiv belgeleri kaynaklığında Osmanlı yeme-içme ve barınma kültürünün irdelendiği *Soframız Nur Hanemiz Mamur* (2006) kitabı da, bu kapsamda örnek oluşturan pek çok dikkat çekici çalışmayı barındırmaktadır.³² Söz konusu kitapta, Colette Establett ve Jean Paul Pascual'ın kaleme aldığı bölümde, Şam Kadı Sicilleri'nde yer alan 1686-1717 yılları arasına tarihli 450 terekede tanımlanan mutfak eşyaları ışığında Şam'da 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başlarındaki mutfak kültürü hakkında tespitler ve değerlendirmeler yapılmıştır.³³ Stefanos Yerasimos'un kaleme aldığı bölümde ise, 16. yüzyıl İstanbul'daki 13 nahiyeye ait vakıf tahrir defterleri, muhasebe kayıtları, konut satış hüccetleri ve

³⁰ Bilici'nin de ifade ettiği şekliyle; “bugünün dünyasında arkeoloji, uzak geçmişin tarihini ve toplumsal süreçlerini ortaya çıkarmakla sınırlı bir bilim dalı olmakla kalmayıp, bir yönüyle de toplumların günlük hayatta kullandıkları eşya türlerinin ayrıntılarındaki boşlukları doldurarak, sadece tarihi evrim süreçlerinin değil aynı zamanda toplum ve insandaki değişim ve dönüşüm mekanizmalarının incelenmesi bağlamında farklı disiplinler için de bir yöntem sağlamaktadır.” Bkn. Ziya Kenan Bilici, “Tüketim Arkeolojisi'nin Yazılı ve Maddi Kanıtları: Osmanlı Çağında Seramik Eşyanın Akdeniz'deki Dolaşımı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Mediterra 2011-Uluslararası Katılımlı Akdeniz'de Seramik Kültürü Sempozyumu* (14-16 Kasım 2011), Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Antalya)nda sunulan bildiri, s. 1. Söz konusu bildirisinden faydalanmamı sağladığı için hocama teşekkürü borç biliyorum.

³¹ Bkn. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, Çeviren: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

³² Bkn. Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, (edt.), *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınma)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

³³ Bkn. Establett – Pascual, “Şam'da 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak”, s. 209-227.

vakfiye belgelerindeki tanımlamalardan yola çıkılarak, söz konusu dönemdeki İstanbul evlerinin yapısal ve mekânsal özellikleri ile ilgili genel ve bölgesel tipolojiler tespit edilmeye çalışılmıştır.³⁴ Kitapta, Uğur Tanyeli'ye ait bölümde ise yine Vakıf Tahrir Defterleri'nin ve İstanbul, Edirne, Bursa terekelerinin sağladığı bilgiler ışığında, 16. yüzyıl ortalarında İstanbul evlerindeki işlevsel mekânların (kenef, mutfak, hamam, kiler, fırın, kuyu) ve Osmanlı'da kullanılan ev eşyalarının (mobilya, yatak takımları, aydınlatma, sandık, perde, saat, silah giysi) lüks ve konforu yansıtan nitelikleri bağlamında tarihsel gelişim süreci, farklı dönemlerle karşılaştırmalı olarak, irdelenmektedir.³⁵ Kitapta Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılarak söz konusu çağın, ağırlıklı olarak saray mutfağı çerçevesinde olmak üzere yeme-içme kültürüne ve mekânlarına ışık tutan ve arşiv arkeolojisini örneklendirebilecek başka önemli incelemeler de yer almaktadır.³⁶ Rafet Metin'in, 18. yüzyıl Bursa şer'iyye sicillerindeki satış hüccetleri ve terekelerden yola çıkarak Bursa evlerini ve evlerde kullanılan eşyaları tespit ettiği araştırması ile Gebze'ye ait 18. yüzyıl şer'iyye sicilindeki terekelerden yola çıkarak, Gebze'de evlerde kullanılan eşyaları; giyim-kuşam, mutfak, oturma odası ve yatak odası eşyaları, sergiler, tarım aletleri, kitaplar olmak üzere çeşitli tasnifler altında ortaya koyduğu çalışması da arşiv arkeolojisine örnek teşkil eden yayınlardanır.³⁷ Colette Establett ve Jean Paul Pascual'ın, 18. yüzyıl Şam tereke kayıtlarından yola çıkarak Osmanlı döneminde kullanılan tekstil grubu eşyaların tarihini ortaya koymaya çalıştıkları yayın da arşiv arkeolojisi

³⁴ Bkn. Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 307-332.

³⁵ Bkn. Uğur Tanyeli, "Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16-18. yüzyıl)", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 333-349.

³⁶ Bkn. Necdet Sakaoğlu, "Eski Mutfak Kültürümüzün Kaynakları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 55-109; Christoph, K. Neumann, "18. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 149-184; Özge Samancı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 185-207; Nathalie Clayer, "Bir Cerrahi Menakıbnâmesine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Bir İstanbul Tekkesinde Yaşam", *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (edt. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 249-265.

³⁷ Bkn. Rafet Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/1, Ankara, (Winter 2004).

bağlamında işaret edilmesi gereken önemli araştırmalardandır.³⁸ Christoph K. Neumann'ın, gayrimüslim ve Müslüman Osmanlı tebasından mevki ve servet sahibi kişilere ait muhallefat kayıtlarındaki kullanım eşyalarından yola çıkarak, söz konusu kişilerin yaşam tarzlarını irdelediği; sosyal statülerinin onların tüketim kalıplarını ne yönde şekillendirdiğini ortaya koymaya çalıştığı araştırması da bu bağlam da dikkat çekici bir örnektir.³⁹ Fatih Köse tarafından, Batılılaşma dönemi mimari örneklerinden olarak sanat tarihi araştırmaları kapsamına da giren Nur-u Osmaniye Camii ve Külliyesi'nin, inşa süreci, geçirdiği onarımlar ve tamirler yönüyle, keşif ve tamir belgeleri ışığında irdelendiği araştırma da, yine tarih araştırmaları çerçevesinde ortaya konulmuş bir arşiv arkeolojisi yöntemini içermektedir.⁴⁰

³⁸ Bkn. Colette Establett - Jean Paul Pascual, *Des tissus et des homes: Damas, vers 1700*, Institut Français du Proche-Orient, Damas, 2005.

³⁹ Bkn. C. K. Neumann, "Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar", s. 7-47.

⁴⁰ Fatih Köse, "Arşiv Belgelerine Göre Nur-u Osmaniye Camii İnşası, Tamirleri ve Onarımları", *Vakıf Restorasyon Yılığ*, 5, (2012), s. 26-41. Keşif ve tamir belgelerinin esas alındığı benzer araştırmalar da mevcuttur: Bkn. Yusuf Oğuzoğlu – Z. Kenan Bilici - A. Osman Uysal, "Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Konya Alaaddin Camii'nde Yapılan Onarımlar", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları (5-10 Nisan), Ankara, (1987), s. 77-126; Yusuf Oğuzoğlu, *Bursa Çarşısı'ndaki Restorasyon Çalışmalarına Arşiv Belgelerinin Katkısı*, *Çarşının Öyküsü Bursa*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, (2010), s. 313-319; Ahmet Çaycı, "Arşiv Kayıtlarına Göre Konya Mahkeme Hamamı (Hamam-ı Cedid, Yeni Hamam)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, Konya, (2004), s. 153-177; Hüseyin Muşmal - Mustafa Çetinaslan, "Birkaç Keşif Defteri Işığında Kapı Camii'nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/6, (Kış 2009), s. 446-480; Doğan Yavaş, "Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/13, (2007), s. 437-448; Doğan Yavaş, "Bursa Ulu Camii'nin Geçirdiği Tamirler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/7, (2009), s. 217-236; Fahri Maden, "XIX. Yüzyılda Hacı Bektaş Veli Tekkesi'nde Yapılan Tamirlerle İlgili Arşiv Belgeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 17/55, (Yaz 2010), s. 311-324; Yusuf Küçükdağ, "1251 H. 1835 Tarihli Mevlâna Türbesi ve Çelebi Efendi Konağı Tamir ve İnşası Defteri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (Mayıs 1996), s. 181-206; Zeki Atçeken, "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre Sahib-Ata Külliyesi'nin Osmanlılar Zamanında Tamirleri ve Caminin Bazı Bilinmeyen Yönleri", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, (1992), s. 101-109; Bayram Ürekli, "Mevlâna Türbesi ve Çelebi Efendi Konağı'na Dair Bir Kayıt", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 7-8, (1992-1993), s. 187-196; Ayşe Üstün, "Osmanlı Arşivi'ndeki Cami ve Türbe Tamirleri ile İlgili Birkaç Belge", *Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu*, 1, (1999), Anlara, Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksekokulu, Ankara, 2000, s. 161-169; Mazlum Deniz, *1766 İstanbul Depremi: Belgeler Işığında Onarımlar*, İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Salt tereke kayıtlarının kullanıldığı arşiv arkeolojisi çalışmaları bağlamında ise, Fekete Lajos'un "16. Yüzyıl'da Taşralı Bir Türk Efendi Evi" (1979) makalesi, dikkat çekici çalışmaların başında gelmektedir. 16. yüzyılda Budin'de yaşayan Ali Çelebi isimli bir Türk efendisine ait terekeden yola çıkılarak söz konusu kişinin, evinde sahip olduğu eşyaları, bu eşyaları nasıl bir düzen içinde kullandığı, gündelik alışkanlıklarının neler olduğu, gününü nasıl geçirdiği ile ilgili ayrıntılar tespit edilmiş; Ali Çelebi'nin bir gününü, başından sonuna, nasıl geçirdiği adeta resmedilmiştir.⁴¹ Cemal Kafadar'ın 1575 yılında Venedik'te ölen Müslüman bir tüccarın terekkesinden çıkan eşyaların gündelik yaşamdaki yerlerini tanımlayarak, ülkesinden uzakta (İtalya'da) ticaret yapmış Müslüman bir Osmanlı'nın yaşam tarzına ve gündelik hayatına ışık tuttuğu incelemesi de, benzer nitelikte bir arşiv arkeolojisi örneğidir.⁴² *Rise Of Bourgeoisie Demise Of Empire (Ottoman Westernization and Social Change)*, (1996) kitabının *Ottoman Adoption of Western Goods: Evidence from Inheritance Registers* başlıklı bölümünde Fatma Müge Göçek'in, 18. ve 19. yüzyıl müslüman Osmanlı eliti ve aynı dönemlerde ortaya çıkan Osmanlı burjuvazisinden gayrimüslimler arasında Batılı eşya kullanımının yaygınlaşması olgusunu, tereke ve muhalefat kayıtlarında geçen eşyalar üzerinden ele aldığı incelemesi de bu kapsamdaki erken tarihli örneklerdendir.⁴³ Tülay Artan'ın "18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam" (1998) kitabı da tüketim tarihçiliği çerçevesinde kassam defterlerinin irdelendiği önemli arşiv arkeolojisi araştırmalarındandır. Çalışmada, Eyüp semtine ait terekelerdeki ev dekorasyonuna ait eşyalar, mutfak eşyaları, ziynet eşyaları, kitaplar, cariyeler gibi çok çeşitli kullanım eşyaları üzerinden 18. yüzyılda Eyüp'te gelir düzeyleri, sosyal statüler, meslek grupları, zanâatler, cinsiyet dağılımı, aile yapısı gibi çok çeşitli konularda tespitler yapılmıştır.⁴⁴ Zeynel Özlü, "Terekeler Işığında Göynük'te Konutlarda Mekân Düzenlemesi"(2006) makalesinde Göynük terekelerinde rastlanan sergiler, oturma grupları, yatak takımları, aydınlatma ve ısıtma aletleri ve malzemeleri, mutfak eşyaları, temizlik malzemeleri ile silahlar, ziraat ve hayvancılıkla ilgili aletleri tespit ederek, bunları alt başlıklar altında gruplandırmış, bu eşyaların kayıtlarda ne sıklıkla geçtiği, hangi toplumsal sınıftan kişilerde görüldüğü, ortalama fiyatları gibi kriterlere bağlı kalınarak, Göynük halkının ev dekorasyonu eğilimlerinin sosyo-ekonomik niteliği ile ilgili

⁴¹ Bkn. Fekete Lajos, "16. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", Çeviren: M. Tayyib Gökbilgin, *Bellekten*, XLIII, 170, Ayrı basım, (1979), s. 457-480.

⁴² Bkn. Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114-122.

⁴³ Bkn. Fatma Müge Göçek, *Rise Of Bourgeoisie Demise Of Empire (Ottoman Westernization and Social Change)*, Oxford University Press, Oxford- New York, 1996, s. 97-107.

⁴⁴ Tülay, Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış, Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, (Edt: Tülay Artan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları/53, (1998), s. 49-64.

genellemelere gitmiştir.⁴⁵ Fatih Bozkurt'un, Osmanlı maddi kültür mirasının barınma ve beslenmeyle ilgili unsurlarını tereke kayıtları ışığında ve Batılılaşma/Modernleşme sürecindeki değişimlerin de paralelinde tespit ettiği, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)" (2011) başlıklı doktora çalışması da, burada işaret edilmesi gereken arşiv arkeolojisi çalışmalarındandır. Çalışmada, söz konusu dönemde geleneksel Osmanlı ev şemasında, Batılılaşma/Modernleşme ile ortaya çıkan mekânsal değişimler ile mutfak kültürüne ait eşyalardaki değişim ve dönüşümler, bu dönüşümün farklı toplumsal gruplardaki yansımaları İstanbul'a ait 800 tereke örneği üzerinde, belirlenmeye çalışılmıştır.⁴⁶

Tüm bu araştırmalar, Osmanlı dönemi arşiv belgelerinin, *arşiv arkeolojisi yöntemi* tabir ettiğimiz ve Osmanlı dönemi maddi kültür dünyasını aydınlatmaya yönelik çalışmalar için zengin bir araştırma evreni niteliğine sahip olduğunu göstermektedir. Elbette bu örnekler çoğaltılabilir ancak konu makalemizin sınırlarını aşacaktır.

Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemi

Osmanlı çağı arşiv belgelerinin sanat tarihi araştırmalarında kullanılmasının gerekliliği giderek önem kazanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Arşivi, Tapu Kadastro Arşivi gibi merkezlerdeki tasnifi yapılmış çok sayıda belge, başta mimari olmak üzere sanata tarihini ilgilendiren konular için de kaynak niteliğindedir.⁴⁷ Çoğunluğu farklı disiplinlerden olan araştırmacıların bu belgeler kaynaklığında sanat tarihi konularını kapsayan yayınlar ortaya koyduğunu görmekteyiz.⁴⁸ Bu durum, sanat tarihi eğitiminde

⁴⁵ Zeynel, Özlü, "Terekeler Işığında Göynük'te Konutlarda Mekân Düzenlemesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 163, (Temmuz-Ağustos 2006), s. 103-142.

⁴⁶ Çalışmada, Osmanlı tereke kayıtlarının biçimsel özellikleri ve diplomatığı de ayrıntılı şekilde ortaya konulmuştur. Bkn. F. Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)".

⁴⁷ Tahrir defterleri, evkaf defterleri gibi Osmanlı arşiv belgelerinin farklı disiplinler için kaynak teşkil ettiğine, önemli tarihçiler tarafından da işaret edilmektedir. Bkn. Yılmaz, Kurt, "Tapu ve Kadastro Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, (2013), s. 16-20.

Vakıflar Arşivi'nde yer alan ve Kastamonu-Küre Kazası'nı kapsayan Hurufat Defterleri'nde geçen yapı türleri ve yerlerini tespit ettiği çalışması bu kapsamda dikkat çekicidir.

⁴⁸ Sanat tarihini araştırmalarında Osmanlı arşiv kaynaklarını konu alan bir çalışma için bkn. Selman Can, "Sanat Tarihinin Yazma ve Arşiv Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları*

Osmanlıca okuma becerisinin kazandırılması/kazanılması gerekliliğini de gözler önüne sermektedir.

Osmanlı mahkeme kayıtları olarak bilinen şer'iyeye sicilleri içinde yer alan veya ayrı defterler şeklinde tutulmuş olan tereke kayıtları da, Osmanlı dönemine ait bu zengin arşiv kaynaklarından bir grubu oluşturmaktadır. Tarihçi Prof. Yusuf Oğuzoğlu, 17. yüzyıla ait Karaman, Bursa, Konya Şer'iyeye sicilleri ile Edirne Kassam Defteri'ndeki terekelerdeki giyim-kuşam, dokuma, zinet, mutfak eşyaları ile, taşınmazlar ve kitapları ele aldığı makalesinde, Osmanlı şer'iyeye sicilleri içinde yer alan tereke kayıtlarının, içerdikleri kültürel malzemeler yönünden sanat tarihi araştırmacıları için yararlı bir arşiv malzemesi olacağına dikkat çekmiştir.⁴⁹ Osmanlı tereke kayıtlarının, sanat tarihi alanında kullanılmasının önemine işaret eden sanat tarihçi ise, Prof. Ziya Kenan Bilici olmuştur. Bilici, Antalya ve çevresine ait 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen tereke kayıtlarındaki kullanım eşyalarından örnekler vermek suretiyle, kişi ve toplum ölçeğinde sosyo-kültürel tespitler yapılmasının ve yerel ya da bölgesel bir kullanma eşyası terminolojisinin oluşturulmasının imkân dahilinde olduğuna dikkati çekmiştir. Ayrıca, Osmanlı terekelerinin sağladığı veriler ışığında Geç Osmanlı dönemine ait kullanım eşyaları üzerine sistematik araştırmalar yapılmasının, bu eşyaların tüketim arkeolojisi bağlamında Osmanlı coğrafyasındaki dolaşımının ve Doğu Akdeniz'in Osmanlı çağı kültür tarihinin anlaşılmasına katkı sağlayacağına vurgu yapmıştır.⁵⁰

Osmanlı tereke kayıtlarında, vefat eden kişiye ait neredeyse en küçük eşyanın dahi kayıt altına alınmış olmasından dolayı, Osmanlı dönemine ait günlük kullanım eşyalarının çeşitliliğinin tespiti kayda değer şekilde mümkün olabilmektedir.⁵¹ Terekelerde geçen mutfak eşyaları çerçevesinde

Literatür Dergisi, VII/14, (2009), s. 559-570. Söz konusu makalede arşiv belgelerini esas alan sanat tarihi kapsamındaki pek çok yayının künyesi mevcuttur. Keşif ve tamir belgelerini esas alan mimari araştırmalar için bkn. dipnot.40. H. Çal'ın Kastamonu-Küre Kazası'nı kapsayan Hurufat Defterleri'nde geçen yapı türleri ve yerlerini tespit ettiği çalışması ile, Tapu Tahrir Defterleri ve Hurufat Defterleri kaynaklığında Ahlat'daki Türk Mimarisi'ni incelediği yayınları da burada not edilmelidir. Bkn. Halit Çal, "Tapu Tahrir Defterleri ve Hurufat Defterlerine Göre Ahlat'da Türk Mimarisi", *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara, (2002); Halit Çal, "Hurufat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası", *Prof. Dr. Zafer Bayburtlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri, (2001).

⁴⁹ Yusuf Oğuzoğlu, "Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 20-24 Mayıs 1985, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, (1985). Kıymetli bilgiler içeren söz konusu çalışmadaki örneklemelerden makalemizde de faydalanılmıştır.

⁵⁰ Bkn. Z. K. Bilici, "Tüketim Arkeolojisi'nin Yazılı ve Maddi Kanıtları:", s. 1-4.

⁵¹ Bu türlü bir çeşitliliği yansıtan örnek terekeler için bkn. Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl", s. 49-64; Özlü, "Terekeler Işığında Göynük'te Konutlarda Mekân Düzenlemesi", s. 103-142.

düşündüğümüzde söz konusu kayıtlar Osmanlı mutfak kültürü hakkında kıymetli bilgiler sağlamaktadır. Mutfak eşyalarından sadece tabak ve kâse türü için düşünüldüğünde bile hem form hem fonksiyon açısından çeşitliliğin varlığı tespit edilebilmektedir. “Çorba kâsesi, pilav tabağı, çinkodan tas tabak, kapaklı çorba tası, sırça tabak, yeşil kâse tabak, beyaz çukur tabak, beyaz düz tabak, çiçekli pilâv tabağı, reçel tabağı, ufak yaldızlı salata tabak, Çimvari ufak kâse, kayık tabak, yayık kâse, kapaklı çanak takımı”⁵² sınırlı sayıda kayıt üzerinden tespit edebildiklerimizdir. Osmanlı’nın belirli bir döneminde terekelerde “sin” ye, sık rastlanması ise yemeklerin yerde oturarak yenildiğinin göstergesidir.⁵³ Mutfak eşyalarının; yemeğin hazırlanışı, sunumu, tüketimi aşamalarına göre tasnifi de terekeler üzerinden mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan, kimi mutfak malzemelerine sahip olmanın, kişilerin sosyo-ekonomik durumuyla ilişkili olduğu da, terekelerin yansıttığı bilgiler arasındadır. Establett ve Pascual’ın, Osmanlı döneminde kullanılan mutfak eşyalarıyla ilgili tespitlerine göre; yoksulların terekelerinde, yemek pişirmek için şart olan tencere ve tavaya her daim rastlanmakla beraber, “maşrapa, zabdîyya (tas), labâniyye (pilâv ya da yoğurt kâsesi), tâsa ve kâse” gibi daha lüks eşyalar gibi görünen mutfak malzemelerinin yer bulmadığı görülmüştür. Terekelerde rastlanan “kapaklı (ğatâ)” ve “kuplu (halk)” şeklinde, eşyanın tam olduğunu ifade tarifler ise, bu tip eşyalara sahip olmanın zenginlere yönelik bir ayrıcalık olduğu fikrini kuvvetlendirmiştir.⁵⁴ Mutfak eşyalarının tanımlanmasında geçen bakır, gümüş, altın, emaye ibareleri, bu tür madenlerin Osmanlı el sanatlarındaki kullanım yaygınlığı hakkında fikir verici olabilmektedir. Bu tür malzemeler içinde, en fazla kullanılan maden çeşidinin bakır olduğuna işaret edilmelidir. Bakır malzemelerin, mensubu olunan sosyal sınıfa veya cinsiyete göre hem biçim hem de kıymet açısından farklılıklar içerdiğinin tereke evreni üzerinden tespit edilebildiği de belirtilmelidir. Nitekim, Establett ve Pascual’ın çalışma, 17-18. yüzyıl aralığına ait Şam terekelerindeki kıymetlendirmeler göz önünde bulundurularak, hali vakti yerinde olanların sahip olduğu bakır eşyaların, yoksullarınkine oranla parça başına daha pahalı olduğunu; ayrıca, bakır eşyaların erkeklere ait terekelerde daha sık rastlandığını ortaya koymuştur.⁵⁵

Osmanlı tereke belgelerinde, eşyaların belirli bir düzen gözetilerek ardı ardına veya kimi zaman grup halinde kaydedildiği dikkati çeken bir durumdur. Bu sıralamalar, eşyaların mekân içindeki yerlerini, muhafaza edilmiş şekillerini veya diğer eşyalarla ilişkilerini resmetmemize de imkân verebilmektedir.

⁵² Örnekler, Bilici, “Tüketim Arkeolojisi’nin Yazılı ve Maddi Kanıtları:” bildirisinden seçilmiştir.

⁵³ Bkn. Köstüklü, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (Muğla Örneğinde)”, s. 879.

⁵⁴ Bkn. C. Establett – J. P. Pascual, “Şam’da 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak”, s. 221-223.

⁵⁵ a.g.m., s. 209-227.

Örneğin, “*maden şamdan ma'a sim tabla*”,⁵⁶ “*sandık derununda lâmba camları*”,⁵⁷ “*kapaklı sepet derununda işirto takımı*”,⁵⁸ gibi tarifler veya “*kebir ayine ve lâmba ve konsol*”,⁵⁹ veya “*masa ve lâmba*”,⁶⁰ veya “*yarım konsol ve ayine ve lâmba ve beşli beyaz şamdan*”,⁶¹ veya “*konsol ve şamdan*”,⁶² veya “*kebir ayine ve konsol ve sürahi ve lâmba çift*”,⁶³ veya “*lâmba çift, lâmba altına koymak için ipekli çiçeklik*”,⁶⁴ gibi tanımlamalarda olduğu gibi, ardı ardına gelen eşya grupları; eşyaların mekân içindeki buldukları yerleri, birbiri ile ilişkilerini/birlikteliklerini yansıtarak, bu detayları hayal etmemize imkân verebilmektedir. Her ne kadar tereke listelerinde yer alan eşyaların evin hangi odasında bulunduğu açıkça belirtilmese de, genellikle odalara göre, sırayla listeye kaydedildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, “*ma'a kapak nubas sahan ve kulaklı iki çorba tası ve tencere ve tava ve kandil ve tebsi ve sini ve leğen ve süzgeci ve kazan ve eski kilim parça ve Frenk kilimi ve bir takım ufak minderler*” şeklinde ard arda gelen eşya grubunun, evin mutfak mekânını; “*kebir halı ma'a mefruşat köşe minderleri, kırmızı hasırlı sandalye, orta masası, sarı mangal, avize lâmba*” veya “*hasırlı sandalye ve koltuk sandalye ve masa ve kanepe ve köhne Frenk kilimi ve siyah sandalye ma'a kornize beyaz perde ve hasırlı koltuk ve asma lâmba*” şeklindeki eşya grubunun ise evin oturma odası/salon gibi mekânlarını yansıttığı anlaşılabilmektedir.⁶⁵

Tereke kayıtlarının ilk bölümünde, vefat eden kişinin ikâmet ettiği yer ile ilgili olarak (özellikle geç dönem terekelerinde) semt, mevki, sokak, mahalle gibi ayrıntıların belirtilmesi; ikinci bölümde ise, tasarrufların yer aldığı listelerde -

⁵⁶ Bayram Ürekli - Alpay Bizirlik, “Karaman Valisi Çelik Mehmet Paşa'nın Terekesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, Konya, (1994), s. 179-198.

⁵⁷ *Antalya Şer'iyye Sicili* (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm: 4328/22, s. 83.

⁵⁸ *Yozgat Şer'iyye Sicili*, Mikrofilm: 17/19, s. 119.

⁵⁹ *Bursa Şer'iyye Sicili* (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm: 3999/99, s. 107.

⁶⁰ *Bursa Şer'iyye Sicili* (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm: 3999/99, s. 66.

⁶¹ Fatma Erbay, “H.1311-1314 (M.1893-1896) Tarihli (51 Numaralı) İzmir Kassam Sicilinin Transkripsiyonu”, (yüksek lisans tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2009), s. 151, 153.

⁶² *Bursa Şer'iyye Sicili* (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm: 3999/99, 34. poz.

⁶³ F. Erbay, “H.1311-1314 (M.1893-1896) Tarihli (51 Numaralı) İzmir Kassam Sicilinin Transkripsiyonu”, (yüksek lisans tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2009), s. 306-311.

⁶⁴ *a.g.e.*, s. 381, 384.

⁶⁵ Örnekler; F. Erbay, “H.1311-1314 (M.1893-1896) Tarihli (51 Numaralı) İzmir Kassam Sicilinin Transkripsiyonu” dan alınmıştır. Sabev, terekelerde yer alan eşyalardan hareketle evlerin mekânsal düzeninin az çok tespit edilebileceğini dile getirerek; İbrahim Müteferrika'ya ait M. 1747 tarihli tereke defterinden yola çıkarak, eşyaların kaydediliş sıraları ile geleneksel Osmanlı konut düzenleri arasında bağlantılar kurmuş ve İbrahim Müteferrika'nın evinin mekânsal düzenlenişi hakkında tahminlerde bulunmuştur. Bkn. O. Sabev, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, s. 260.

çoğu zaman detaylı ve çevresindeki diğer, muhtemelen bilindik yapılarla- birlikte tarif edilen gayrimenkuller, Osmanlı çağının kentsel mekânı, kentin fiziksel strüktürü ve konut mimarisine ait ipuçlarının elde edilmesine de imkân veren yönüyle, üzerinde çalışılmayı bekleyen büyük bir araştırma alanıdır. “Bir miktar havlu ve ardında bir miktar bahçe ve içeride üç ev ve bir miktar ahır ve bir miktar havlu” veya “Gök Veli Tekyesi’ne muttasıl (bitişik) bir habbaz dükkânı (ekmek dükkânı)”⁶⁶ veya “Hamam kurbunda (yakınında) vaki bir habbaz dükkânı” veya “Çarşuda vaki bir belvacı dükkânı”⁶⁷ veya “Çukur Değirmen kurbunda vaki bir kat’a bahçe”⁶⁸ veya “Kaymak Bahçesi demekle maruf bir bahçe”⁶⁹ veya “Mustafa Bey Değirmeni demekle maruf bir değirmen”⁷⁰ veya “Antalya Aşık Doğan Mahallesi’nde bir hane”⁷¹ veya “Kumluca’da zemini dükkân fevkani üç odalı bir bab hane”⁷² gibi daha da çoğaltılabilecek örnekler bizim tespit edebildiğimiz, bu bağlamda dikkati çeken ifadelerdir.

Terekelerde geçen “halı, kilim, kebe” gibi eşyalar dokumacılık sanatı/zanaatı ile ilgili olarak ipuçları sağlayıcıdır. Örneğin, “kemba halı (ipek), divan halısı, büyük-orta-küçük halı, hamam halısı, nefli-laciverdi-sürmai-beyaz-kara-kırmızı kebe, tiftik- kıl kebe” şeklinde sınırlı sayıdaki ifadelerde olduğu gibi, dokuma türü eşyalardaki çeşitlemeyi görmek mümkün olabilmektedir. Bu tarz dokumalar göçebe Türk yaşantısının parçası olarak gelenekselin devamlılığını yansıtan üretimler olarak da tespite değerlidir. Terekelerde geçen ziynet eşyaları ise Osmanlı kuyumculuk ve maden sanatı ile ilgili veriler olmaları yanında statü göstergesi objeler olarak da değerlendirilebilirler. Sadece bilezik olarak bile “acem, altın, altın bukağı, altın burma, altın cebe, altın-ı Kıbrıs, altın-ı Tahta, gevheri, gümüş, sim-i çingene, sim-i tabta, tel bilezik” çeşitlere rastlanabilirken⁷³, “üç sıra pırlanta ile müzeyyen kebribar takımı, elmaslı marpuç takım, altın takımlı kebir daneli inci teşbih, kebir taşlı zümürüt yüzük, kebir ve sagır yâhut yüzük, kebir daneli inci, hürde pırlanta hasır örgüsü altın enfiye kutusu, etrafı elmaslı mineli çâr kûşe altın enfiye kutusu, penbe mineli üzeri iki zıhlı elmaslı beyazı altın enfiye kutusu, câbecâ yeşil mineli altın enfiye kutusu, çâr kûşe siyah mineli sade altın enfiye kutusu, altın takımlı minekâri dârbîn, altın mineli çifte zarflı çalar saat”⁷⁴ gibi

⁶⁶ Oğuzoğlu, “Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri”, s. 3.

⁶⁷ a.g.m., s. 3.

⁶⁸ a.g.m., s. 3.

⁶⁹ a.g.m., s. 3.

⁷⁰ a.g.m., s. 3.

⁷¹ Antalya Şer’iyye Sicili (Finike), (Ankara Milli Kütüphane), Mikrofilm No: 4405, s. 129-130.

⁷² a.g.e., s. 129-130.

⁷³ Oğuzoğlu, “Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri”, s. 2.

⁷⁴ Bkn. Kenan Yıldız, “Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa’nın Terekesi”, *Yavuz Argat Armağanı* (yay. haz. Mustafa Birol Ülker), İstanbul, (2010), s. 228-229.

örneklerden, hem mücevheratta hem diğer kullanım eşyalarında süsleme olarak kullanılan değerli taşlar ve işçilikleri hakkında fikir sahibi olunabilmektedir.

Terekelerdeki verilere, Osmanlı dönemi giyim-kuşam gelenekleri çerçevesinde baktığımızda ise, belirli bir şehirde olduğu gibi şehirler arasında da renk ve biçim olarak farklı tarzların olabildiği tespit edilebilmektedir. Örneğin, bir üst giysisi olan *kaftan*'ın, 18. yüzyıl Bursa tereke kayıtlarında “*darayi, darçını, devetiyü atlas, dolama, erguvani, fındıki atlas, güngüni atlas, hâre, inayet, inci çaprastlı mai atlas, iplik alacası, jengari atlas, kemba, Keşan alacası, kırmızı atlas, uzun yenli, kırmızı bağdadi, beyaz, fındıki inayet, mai atlas, mai kutnu, muhayyeri Rüstemi, sincabi inayet, yeşil kadife, darayi küçük, mai bağdadi kutni, mai kemba, mısri alaca, mor bağdadi, muhayyer penbe, şarabi bağdadi, nefli bağdadi, nefli bağdadi kutni, nebatı, patlucani inayet, sarı atlas*” gibi değişik renk ve biçimlerde tanımlandığı görülmektedir.⁷⁵

Kesme adı verilen işleme tarzının “*Al çuba üzerine sırma işleme kesme, mai kunduz sırma işleme kesme, mor hare üzerine Frank-pesed işleme sırma kesme, kırmızı çuba üzerine işleme sırma kesme, gülgünü diba kesme, siyah kadife üzerine sırma işleme kesme, laciverd kunduz üzerine sırma işleme kesme, sırma işleme Frenk kesmesi, şerit müstamel çuba kesme*” isimleriyle çeşitlerini tespit edebilmek ise, Türk/Türkiye el sanatları bağlamında yorumlanabilecek verilerdendir.⁷⁶

Mobilya türü eşyalardan olarak, Osmanlı dönemi geleneksel ev eşyalarından biri olan *iskemle*'nin, en erken 16. yüzyıla ait bir terekede rastlanmış olması yanında, “*taâm iskemlesi/sofra iskemlesi, boşâb/hoşaf iskemlesi, şamdan iskemlesi, çiçek iskemlesi, mum iskemlesi, Frenk iskemlesi, sigara iskemlesi*” şeklinde çeşitlendiği de kimi terekeler üzerinden tespit edilebilmektedir.⁷⁷

Osmanlı döneminde kullanılan silahların, çeşitleri ve süslemeleri hakkında da tereke kayıtları üzerinden bilgi edinebilmekteyiz. “*Filinta tüfengi, iki namlulu filinta, piştov tüfengi, iki namlu tüfengi, kalkan-deş, beyaz kabızalı sim gaddare, balgamî kabızalı kadife gılaşlı sim gaddare, gergedan kabızalı kadife gılaşlı gaddare, balgamî kabızalı altın kakmalı kılıç, siyah kabızalı simli kılıç, siyah kabızalı pirinç balçığı kılıç, pirinç kabızalı sagir meç (kılıç), mercanlı dağlı tüfengi, şeshane tüfengi, altın takımlı tüfenk, dağ tüfengi, Emrûdî filinta tüfenk, sarı Daniska kâri tüfenk, Macar tüfenk, Bahçesaray tüfenk, Dağıstan tüfenk, sim Çavuş tüfengi, müsta'mel kâvsale palaska, eczalı çifte tüfenk, çifte lüleli tüfenk, savadlı kakma, Erzurum kâri tabanca*” gibi örnekler bizim sadece tek

⁷⁵ Bkn. Oğuzoğlu, “Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri”, s. 2.

⁷⁶ Bkn. Meryem Kaçan Erdoğan, “Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2011), 23, s. 93.

⁷⁷ Örnekler için bkn. F. Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)”, s. 261, 267, 323, 372.

bir terekede rastladıklarımızdır.⁷⁸ Terekelerde rastladığımız “*savadlı Tifliskâri seyf bendi, mor kadife üzerine sırmalı seyf bendi, güvez seyf bendi, Çerkezî seyf bendi, kılabledan seyf bendi, kılabledan sade seyf bendi, sim takımlı seyf bendi, güvez gaytan seyf bendi, sim donatmalı siyah gaytan seyf bendi*”⁷⁹ gibi örnekler, bir askeri giyim-kuşam unsurundaki çeşitlilik yanında kullanılan işleme tekniklerini görmemiz açısından el sanatları bağlamında değerlendirilecek verilerdendir.

Osmanlı çağı maddi kültür dünyasında tarihsel süreçte yaşanan değişimlerin tespitiyle ilgili olarak, sanat tarihinde bugüne kadarki eğilim, yaşanan değişimlerin Osmanlı topraklarına seyahat etmiş Avrupalı gezginlerin, bürokratların, askerlerin, elçilerin anı ve notları gibi birincil kaynaklar üzerinden takip ve tespit etmek şeklinde olmuştur. Oysa, Osmanlı tereke kayıtları, yaşam tarzı ve gündelik hayatta kullanılan eşyalardaki değişim ve çeşitlenmeyi, bireysel veya toplumsal ölçekte yansıtan “yerel/yerli” birincil kaynaklar olarak değerlendirilmesi gereken belgelerdir. Geç Osmanlı döneminde; *sini sofranın yerini masanın alması, çatal bıçak gibi mutfak araçlarının kullanılmaya başlanması, Bohemya/Saksonya imalâtı cam eşyaların veya Avrupa imalâtı porselen yemek ve servis takımlarının yaygınlaşması* gibi mutfak kültüründe yaşanan belli başlı değişimler veya; *koltuk, kanep, sandalye, karyola, konsol, yazı masası, lâmba, avize lâmba, büyük boy ayna, saat, piyano* gibi Batılı ve aynı zamanda statü göstergesi objeler olarak öne çıkan ev eşyaları, veya; *pantolon, Frenk gömleği, palt, ayakkabı* vb. gibi giyim-kuşamdaki kimi değişim ve dönüşümler terekeler üzerinden takip edilebilmektedir.⁸⁰ Diğer taraftan, Batı tarzı bu değişim ve dönüşümlerin ilk defa/en erken hangi tarihte yaşandığı, toplumsal gruplar içinde ne ölçüde yaygınlık kazandığı konularında da terekeler üzerinden fikir sahibi olunabilmektedir. Örneğin, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul örneğinde, yaşam mekânlarının alafranga mobilya takımlarıyla düzenlenmesinin Müslümanlar arasında ilk olarak askeri zümrede görüldüğü tespiti, İstanbul’da hem reaya hem de askeri sınıftan kişilerin evlerinde Batı mobilyasının 1863-64 ve 1873-74 yıllarında sayı ve çeşit olarak arttığı, Batılı bir mobilya olan sandalye’ye sıradan Müslümanların terekelerinde en erken 1840 tarihiyle rastlandığı tespitleri Osmanlı dönemi tereke kayıtları üzerinden ulaşılabilmiş verilerdendir.⁸¹ Osmanlı dönemi İstanbul’unda çatal-bıçak kullanımına (*sim çatal bıçak, sim kaşık çatal*)

⁷⁸ Örnekler için bkn. K. Erdoğan, “Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef”, s. 94; K. Yıldız, “Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa’nın Terekesi”, s. 231, 232, 240, 242.

⁷⁹ Örnekler, a.g.m., s. 240-241’den alınmıştır.

⁸⁰ Batılılaşma/Modernleşme sürecinde Osmanlı gündelik yaşamına giren Batılı kullanım eşyaları hakkında bk. İlbeyi Özer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006; İlbeyi Özer, *Batılılaşma ya da Batılılaşma*, Truva Yayınları, Yayın No: 117, İstanbul, 2005.

⁸¹ Bkn. F. Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)”, s. 373.

gayrimüslim terekelerinde en erken 1749 tarihiyle; Müslüman terekelerinde ise 1844-1845 tarihiyle rastlandığını yine terekelerin sağladığı veriler ışığında öğrenebilmekteyiz.⁸² F. Bozkurt'un, "19. yüzyılın ortalarına kadar başkentli elitlerin yaşam mekânları olan *sabihane* ve *konakların döşemesinde dahi, halı tabir edilen büyük ebatlara sahip dokumalar kullanılmamıştır*"⁸³ tespiti de tereke kayıtlarının bu bağlamda sağladığı verilerden olarak dikkat çekicidir.

Tereke kayıtlarının tarafımızca, arşiv arkeoloji yöntemi çerçevesinde ele alındığı tez araştırmamızda da bu bağlamda dikkat çekici tespitlere ulaşılmıştır. 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadarki döneme tarihlenen, muhtelif (Antalya, Bursa, Elazığ, İzmir ve Yozgat) Osmanlı idarelerine ait tereke kayıtları taranarak bu kayıtlardaki *lâmba* sözcüğüyle Osmanlı literatürüne girmiş ithal aydınlatma eşyaları tespit edilmiştir.⁸⁴ Çalışmamız kapsamındaki veriler ışığında; yeni bir aydınlatma teknolojisine karşılık gelen bu ithal aydınlatma eşyasına, en erken olarak Antalya tereke kayıtlarındaki bir Müslüman terekesinde, 1854 tarihiyle rastlanmıştır. İthal lâmbaların, *masa lâmbası*, *konsol lâmbası*, *el lâmbası*, *avize lâmba*, *idare lâmbası*, *duvar lâmbası*, *ayaklı lâmba* türlerinde olmak üzere çeşitlendiği ve çoğunluğunun petrol türevi olarak yaygınlaşan gazyağı yakıtı ile kullandığı da terekeler üzerinden tespit edilebilen bilgilerdendir. İncelediğimiz terekelerde geçen lâmbaların tanımlanmasındaki ayrıntılara dikkat edildiğinde, bunların Avrupa'da konsol/ziyafet lâmbası (*banquet lamp*), sütun lâmba (*column lamp*), çalışma/kütüphane lâmbası veya koloniyal lâmba (*colonial lamp*) şeklinde adlandırılan modellere karşılık gelebildikleri de dikkati çekmiştir. Ayrıca, terekesinde lâmba aydınlatmasına rastlanan kişilerin çoğunluğunun, alım gücü yüksek üst sınıftan ve orta sınıftan olmaları da, Osmanlı'da Batı tarzı eşyaları

⁸² Bkn. Fatih Bozkurt, "Sofrada Çatal-Bıçak Kullanımı Yahut Osmanlı Sofra Âdâbının Değişimi", *Kültürümüzde Âdâb-ı Muâşeret*, Hazırlayan: Azmi Özcan, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, (2015), s. 30-32.

⁸³ Bkn. F. Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)", s. 372.

⁸⁴ Günümüz müzelerindeki ithal lâmba örnekleriyle de somutlaştırmaya gidilen çalışmamızda, şekilsel bir yaklaşımın ötesinde söz konusu kullanım eşyasının tüketim arkeolojisi kapsamında Osmanlı'nın hangi toplumsal tabakalarında ve ne ölçüde yaygınlık kazandığı sorularına cevap aranarak sosyal ve kültürel değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, menşeleri belirlenen ve tarihlendirmeleri yapılan müze örneklerimiz üzerinden, Osmanlı ile Avrupa arasındaki ilişkilerin niteliği hakkında da değerlendirilmelere de gidilmiştir. Bkn. Özlem Oral, "Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İthal İç Mekân Aydınlatma Eşyaları: 19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt", (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2016).

kullanan toplum kesimi ile ilgili ulaşılan sosyo-ekonomik bağlamdaki bir sonuç olmuştur.⁸⁵

Osmanlı terekeleri ile ilgili belirtilmesi gereken önemli bir özellik, *zengin/üst* sınıftan insanlar yanında *reaya/halk/köylü* veya *esnaf/orta* sınıftan insanların da yaşamlarına ışık tutan çok sayıda kayıt içeriyor olmalarıdır. Osmanlı sosyal ve kültürel hayatının, genellikle, saray ve yakın çevresini içine alan yüksek sınıfın faaliyetleri üzerinden okunup, yazıldığı düşünüldüğünde, tereke belgeleri, daha alt düzeydeki toplumsal tabakaların tarihlerinin de yazılması bağlamında zengin bir veri tabanıdır.

Sonuç:

Makalemizde, Osmanlı tereke kayıtlarının genel özellikleri belirtilerek, bu kaynakların, Osmanlı çağı maddi kültür dünyasının ortaya konulmasına yönelik olarak, tarafımızca *arşiv arkeolojisi* olarak tabir ettiğimiz yöntemle kullanıldığı kimi çalışmalara vurgu yapılmıştır. Ardından, tereke evreninden seçilmiş veriler ışığında örneklendirmeler yapılarak, söz konusu belgelerin sanat tarihi kapsamına giren konular yönünden de barındırdığı potansiyele dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

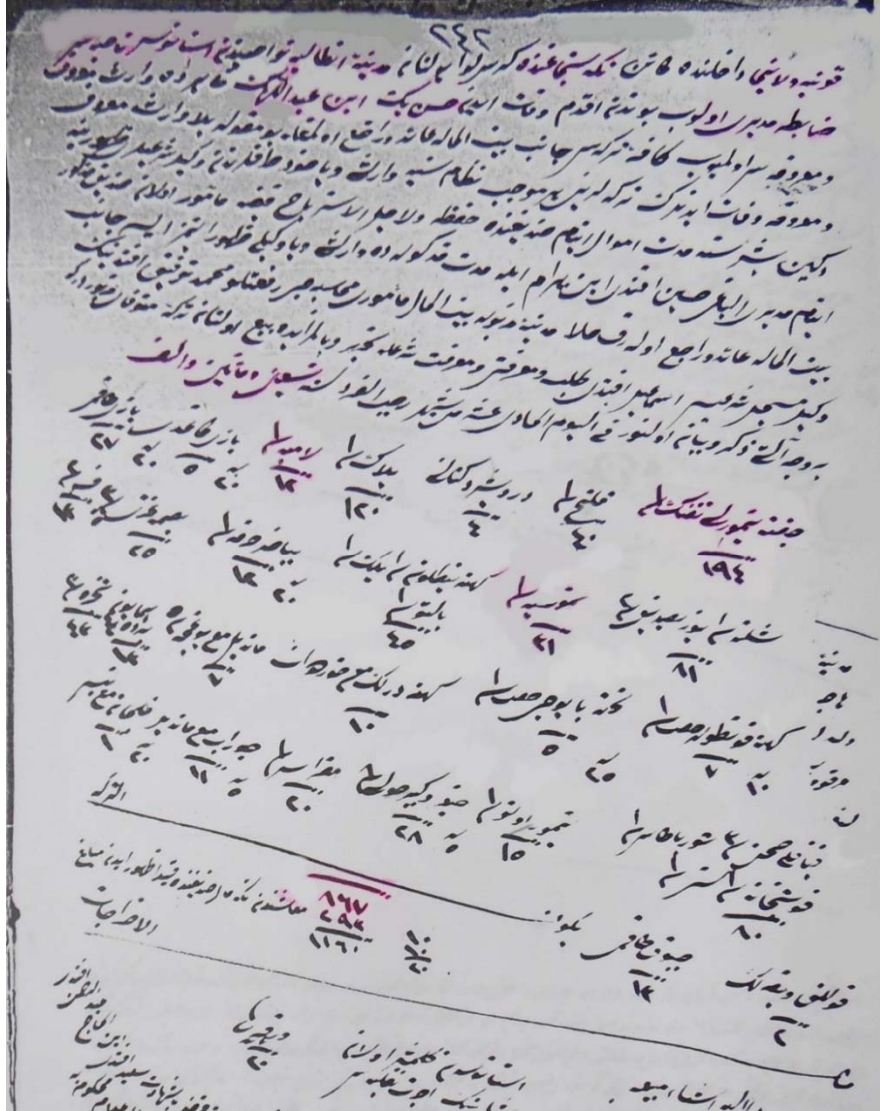
Sonuç olarak, Osmanlı çağı maddi kültür araştırmaları açısından birincil “yerli” arşiv niteliğinde olan Osmanlı tereke kayıtları, Türk/Türkiye Sanatı tarihi araştırmalarına ışık tutacak potansiyele sahip olmaları yönüyle sanat tarihi disiplini ve sanat tarihçilerce de değerlendirilmesi gereken yazılı arşiv kaynakları olarak durmaktadır. Barındırdıkları zengin kültürel verilerin, mekân ve zaman sınırlandırmasına gidilerek, bölgesel veya tarihsel olarak mukayeseler yapılarak veya yazılı verilerin maddi kanıtlarla buluşturulması şeklinde ele alınarak yürütülmesi, Osmanlı çağı sosyal ve kültürel hayatının yazılmasına yönelik araştırmalar dizisine sanat tarihi/sanat tarihçi bakış açısıyla farklı boyutlar katacaktır.⁸⁶

⁸⁵ Bkn. Ö. Oral, “Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İthal İç Mekân Aydınlatma Eşyaları:”, s. 105-133.

⁸⁶ Örnek çalışma için bkn. Ö. Oral, “Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İthal İç Mekân Aydınlatma Eşyaları:”, 2016.

Osmanlı maddi kültür dünyasının araştırılmasında, tereke kayıtları yanında, siciller içinde yer alan *esya satışı, hibe, neyf-i mülk ve mefkud* kayıtları ile teşrifat defterleri gibi tören ve teşrifat uygulamalarına dair arşiv belgeleri de, sanat tarihi araştırmalarında değerlendirilmeyi bekleyen kaynaklar olarak durmaktadır. Sicillerdeki ev satışı, hibe, neyf-i mülk, mefkud kayıtları hakkında bilgi için bkn. F. Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)”, s. 10-32. Osmanlı dönemi merasim ve teşrifat uygulamalarıyla ilgili kaynakların ve araştırmaların yer aldığı ve bu kaynakların şehir tarihi, şehirlerin fiziksel mekânları (sokaklar, ibadethaneler, saraylar vs), kültürel hayat, giyim-kuşam, süslenme zevk ve modasını yansıtmaları yönüyle değerlendirilmesi

Resim.2:

1854 Tarihli Bir Tereke Kaydı (Antalya Şer'iyye Sicili-Ankara Milli Kütüphane)

KAYNAKÇA :**Arşiv Belgeleri :**

Antalya Şer'iyye Sicilleri, Ankara Milli Kütüphane, Mikrofilm no: 4328, 4338, 4405.

Bursa Şer'iyye Sicilleri, Ankara Milli Kütüphane, Mikrofilm no: 3999, 3852.

Yozgat Şer'iyye Sicilleri, Ankara Milli Kütüphane, Mikrofilm no: 17.

Kitaplar – Makaleler – Tezler :

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri*, II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1989.

Artan, Tülay, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış, Orta Halliliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, (Editör: Tülay Artan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 53, (1998), s. 49-64.

ATÇEKEN, Zeki, “Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre Sahib-Ata Külliyesi'nin Osmanlılar Zamanında Tamirleri ve Caminin Bazı Bilinmeyen Yönleri”, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, (1992), s. 101-109.

BARCAN, Ömer Lütfü, “Edirne Askeri Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III, 5-6, Ankara, (1966), s. 1-479.

BİLİCİ, Ziya Kenan, “Tüketim Arkeolojisi'nin Yazılı ve Maddi Kanıtları: Osmanlı Çağında Seramik Eşyanın Akdeniz'deki Dolaşımı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Mediterra 2011-Uluslararası Katılımlı Akdeniz'de Seramik Kültürü Sempozyumu* (14-16 Kasım 2011, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Antalya)'nda sunulan bildiri, s. 1-4.

BOZKURT, Fatih, “ Sofrada Çatal-Bıçak Kullanımı Yahut Osmanlı Sofra Âdabının Değişimi”, *Kültürümüzde Âdab-ı Muâşeret*, Hazırlayan: Azmi Özcan, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, (2015), s. 27-38.

BOZKURT, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2011).

CAN, Selman, “Sanat Tarihinin Yazma ve Arşiv Kaynakları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VII/14, (2009), s. 559-570.

CANBAKAL, Hülya, “Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ö. L. Barkan: Türkiye Taribçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, (2011), s. 1-7.

CLAYER, Nathalie, “Bir Cerrahi Menakibnâmesine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Bir İstanbul Tekkesinde Yaşam”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi*

- Kültüründe Yemek ve Barınak*), Editörler: Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 249-265.
- ÇAL, Halit, “Hurufat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası”, *Prof. Dr. Zafer Bayburtlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri, (2001), s. 125-166.
- ÇAL Halit, “Tapu Tahrir Defterleri ve Hurufat Defterlerine Göre Ahlat’da Türk Mimarisi”, *Prof. Dr. Halük Karamağaralı Armağanı*, Ankara, 2002.
- ÇAYCI, Ahmet, “Arşiv Kayıtlarına Göre Konya Mahkeme Hamamı (Hamam-ı Cedit, Yeni Hamam)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, Konya, (2004), s. 153-177
- DENİZ, Mazlum, *1766 İstanbul Depremi: Belgeler Işığında Onarımlar*, İstanbul Araştırma Enstitüsü, 2011.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1962.
- ER, İlker: “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo Kültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XII/21, (Haziran 2009), s. 368-376.
- ERBAY, Fatma: *H. 1311-1314 (M. 1893-1896) Tarihi (51 Numaralı) İzmir Kassam Sicilinin Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (2009).
- ERDOĞAN, Meryem Kaçan, “Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta, (Mayıs 2011), 23, s. 81-102.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Osmanlı İstanbul’unda Merasim ve Teşrifata Dair Kaynaklar”, *TALİD*, 8, (2010), s. 131-148.
- ESTABLETT, Colette – PASCUAL, Jean Paul, “Şam’da 17. Yüzyıl Sonu Ve 18. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kapkacak”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, Editörler: Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 209-210.
- ESTABLETT, Colette – PASCUAL, Jean Paul, *Des tissus et des homes: Damas, vers 1700*, Institut Français du Proche-Orient, Damas, 2005.
- FAROQHI, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çeviren: Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- FAROQHI, Suraiya – NEUMANN, K. Christoph, (edt.) *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- FAROQHI, Suraiya, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransa’nın Temsili: Mora’da Zengin Bir Fransız Hanesi”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann), İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 289-306.
- GÖÇEK, Fatma Müge, *Rise Of Bourgeoisie Demise Of Empire (Ottoman Westernization and Social Change)*, Oxford University Press, Oxford- New York, 1996.

- KAFADAR, Cemal, *Kim Varmış Biz Buradan Yoğ İken (Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun)*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.
- KÖSE, Fatih, “Arşiv Belgelerine Göre Nur-u Osmaniye Camii İnşası, Tamirleri ve Onarımları”, *Vakıf Restorasyon Yılığ*, 5, (2012), s. 26-41.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (Muğla Örneğinde)”, *Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu* (Muğla Üniversitesi, 6-7 Mayıs 1999)'nda sunulan bildiri, s. 873-874.
- KURT, Yılmaz, “Tapu ve Kadastro Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, Ankara, (2013), s. 16-20.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “1251 H. 1835 Tarihli Mevlâna Türbesi ve Çelebi Efendi Konağı Tamir ve İnşası Defteri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (Mayıs 1996), s. 181-206.
- LAJOS, Fekete, “16. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, *Belleten*, XLIII/170, Aynı basım, (Ankara, 1979), s. 457-480.
- MADEN, Fahri, “XIX. Yüzyılda Hacı Bektaş Veli Tekkesi'nde Yapılan Tamirlerle İlgili Arşiv Belgeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 17/55, (Yaz 2010), s. 311-324.
- METİN, Rafet, “Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/1, (Winter 2014), Ankara, pp. 357-366.
- METİN, Rafet, “Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılda Gebze (Gekbuza) de Sosyal Hayata Dair Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 6, Sayı: 26, (Bahar 2013) (*The Journal of International Social Research*, Volume: 6, Issue: 26, (Spring 2013), s. 362-374.
- MISTANOĞLU, Nurhan, “1855-1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 No'lu Isparta Şer'iye Sicili'ne Göre)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, Isparta, (Aralık 2008), s. 23-52.
- MUŞMAL, Hüseyin - ÇETİNASLAN, Mustafa, “Birkaç Keşif Defteri Işığında Kapı Camii'nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/6, (Kış 2009), s. 446-480
- NEUMANN, K. Christoph, “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, İstanbul, (Bahar 2009), s. 7-47.
- NEUMANN, K. Christoph, “18. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2006), s. 149-184.

- OĞUZ, Gülser, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadınlara Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/1, Ankara, (Winter 2014), pp. 409-426.
- OĞUZOĞLU, Yusuf - BİLİCİ, Z. Kenan - UYSAL, A. Osman, “Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Konya Alaaddin Camii’nde Yapılan Onarımlar”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (1987), s. 77-126.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri”, *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü III. Araştırma Sonuçları*, 20-24 Mayıs 1985, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, (1985), s. 1-4.
- ORAL, Özlem, *Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İthal İç Mekan Aydınlatma Eşyaları: 19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekan Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2016).
- ÖZDEĞER, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, (1988).
- ÖZER, İlbeyi, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZER, İlbeyi, *Batılılaşma ya da Batılılaşma*, Truva Yayınları, Yayın No: 117, İstanbul, 2005.
- ÖZLÜ, Zeynel, “Terekeler Işığında Göynük’te Konutlarda Mekan Düzenlemesi”, *Türk Diniyası Araştırmaları*, 163, (Temmuz-Ağustos 2006), s. 103-142.
- ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tablû)*, OSAV, İstanbul, 1995.
- SABEV, Orlin, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, Ankara, (2013), s. 259-272.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Eski Mutfak Kültürümüzün Kaynakları”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 55-109.
- SAMANCI, Özge, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 185-207.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, 13. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.
- TANYELİ, Uğur, “Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16-18. yüzyıl)”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 333-349.

- ÜREKLİ, Bayram, “Mevlâna Türbesi ve Çelebi Efendi Konağı'na Dair Bir Kayıt”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 7-8, (1992-1993), s. 187-196.
- ÜREKLİ, Bayram – BİZBİRLİK, Alpay, “Karaman Valisi Çelik Mehmet Paşa'nın Terekesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, Konya, (1994), s. 175-220.
- ÜSTÜN, Ayşe, “Osmanlı Arşivi'ndeki Cami ve Türbe Tamirâtı ile İlgili Birkaç Belge”, *Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu*, 1, (1999), Anlara, Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksekokulu, Ankara, 2000, s. 161-169
- YAVAŞ, Doğan, “Bursa Ulu Camii'nin Geçirdiği Tamirler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/7, (2009), s. 217-236.
- YAVAŞ, Doğan, “Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/13, (2007), s. 437-448.
- YERASIMOS, Stefanos, “16. Yüzyılda İstanbul Evleri”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur (Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak)*, (Editörler: Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann), İstanbul: Kitap Yayınevi, (2006), s. 307-332.
- YILDIZ, Kenan, “Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa'nın Terekesi”, *Yavuz Argat Armağanı* (yay haz. Mustafa Birol Ülker), İstanbul, (2010), s. 209-264.

Doğu Anadolu'da Bir Osmanlı Top Dökümhanesi: Erzurum Tophanesi ve Yeniden Yapılandırılması Teşebbüsleri

A Cannon Foundry in Eastern Anatolia: Erzurum Arsenal And Restructuring Attempts

Serdal SOYLUER*

Özet

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin taşradaki önemli top dökümhanelerinden biri olan Erzurum Tophanesi'ndeki top döküm faaliyetlerini ele almaktadır. Makalede öncelikle Erzurum Tophanesi'nin ne zaman ve ne amaçla kurulduğu anlatılmaktadır. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren, mevcut binasının yetersizliği nedeniyle daha büyük çaplı bir tophane tesisine yöneliş ve bu kapsamda Çifte Minareli Medrese'nin tophaneye dönüştürülmesi, çalışmanın bir diğer konusunu teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı tertip ettiği seferlerde Erzurum Tophanesi'nde dökülen toplardan ne ölçüde istifade edildiği ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir. Çalışmada ayrıca XIX. yüzyıl başında Osmanlı Devleti'nin, doğu sınırında beliren yeni düşman Rusya'ya karşı almaya çalıştığı tedbirler ve bunda Erzurum Tophanesi'nin rolü ortaya konmaya çalışılmıştır. Avrupa'daki yeni top teknolojilerini Erzurum Tophanesi'nde uygulama çabaları ve bunda karşılaşılan problemler ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, tophane, dökümhane, şeshaneli top, kaval top, Osmanlı silah sanayi.

Abstract

This article is discussed cannon casting activities in the Erzurum Arsenal, which is one of the most important cannon foundry of the Ottoman Empire. Firstly, the Erzurum Arsenal when was established and for what purpose, is described. Since the mid-seventeenth century due to the lack of available building, it was directed to a larger facility and in this context, Çifte Minareli Medrese was converted an arsenal. Ottoman state during his campaigns against Iran, the extent to which

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: serdalsoyluer@mu.edu.tr

benefited, casted in the Erzurum Arsenal, is described in detail. At the beginning of the nineteenth century, Ottoman Empire was trying to take new measures against the enemies that appear on the eastern border of Russia and this one has tried to reveal the role of the Erzurum Arsenal. The new cannon foundry technology in Europe was adopted on Erzurum Arsenal and that the problems encountered are discussed in detail.

Key Words: Erzurum, arsenal, foundry, rifle cannon, smoothbore cannon, Ottoman armament industry.

Giriş

Erzurum, M.Ö 4000 yıllarına kadar yerleşim izleri taşıyan, fakat büyük ihtimalle Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı M.S 415-422 yıllarında Bizanslılar tarafından kurulmuş bir şehirdir. Coğrafi konumu nedeniyle kurulduğu tarihten 15. yüzyılın sonlarına kadar sırasıyla Bizans-İran, Bizans-Emevî, Bizans-Selçuklu, Selçuklu-Moğol Devletleri ile Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmen aşiretleri arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur¹. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467'de şehre tamamen hâkim olmasıyla Erzurum'da 35 yıl sürecek olan Akkoyunlu idaresi başlamıştır. 1502 yılında Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in Akkoyunlu Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla Erzurum, Safevî Devleti idaresine geçmiştir. 1514'te gerçekleşen Çaldıran Savaşı sonrası Doğu Anadolu büyük oranda Osmanlı hâkimiyetine girdiyse de, Erzurum'un tam anlamıyla Osmanlı şehri oluşu 1520'lere tesadüf eder². Bu tarihten sonra büyük bir Beylerbeyliği'nin merkezi hâline getirilen Erzurum³, Kanûnî Sultan Süleyman ve halefleri tarafından İran seferlerinde önemli bir üs olarak kullanılmaya başlandı⁴.

Bölgedeki idarî ve askerî yapılanmanın merkezi oluşunun yanı sıra, seferlerde ve civar kalelerin savunmasında kullanılan silah ve mühimmatın üretiminin ve muhafazasının merkezi de Erzurum'du. Bunda demir, güherçile,

¹ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338, s. 19-33. Mükrimin Halil Yınanç, "Erzurum", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, s. 346-349; Cevdet Küçük, "Erzurum", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, s. 321-322.

² Her ne kadar Çaldıran Savaşı bölgenin kaderinde Osmanlı lehine bir değişiklik gösterdiyse de Erzurum'da bir süre daha İran etkisinin görülmeye devam ettiği belirtilmektedir. M. H. Yınanç, *a.g.m.*, s. 352; C. Küçük, *a.g.m.*, s. 323.

³ Erzurum Beylerbeyliği'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dünder Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, TTK Yayını Ankara, 1998.

⁴ Erzurum'un Doğu seferlerinde önemli bir üs olarak kullanılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Aydın, *a.g.e.*; Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006; Uğur Demlikoğlu, *Teşkilât ve İşleyiş Bakımından 18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2013.

kükürt, bakır, kurşun gibi silah sanayinin önemli maden yataklarına yakınlığının etkisi büyüktü. Demir cevherinin yoğun olduğu Kiğı'da toplara ait demir güllerle (yuvarlak), tüfek namlusu imaline mahsus demirin üretildiği Kiğı Dökümhanesi vardı. Burada üretilen gülle ve tüfek demirleri gerektiğinde kullanılmak üzere civar kalelere ve büyük oranda Erzurum'a gönderiliyordu⁵. Barutun ham maddesi güherçile Erzurum'da iltizamla işletilen ocaklardan sağlanıyor⁶, yine barut için gerekli kükürt de Van Eyaleti'nden tedarik edilerek⁷ Erzurum'daki baruthaneye gönderiliyordu⁸. Tüfek cephanesi olarak ve zaman zaman tunçtan imal edilen topların alaşımlarında kullanılan kurşun ise Keban ve Ergani'deki madenlerden temin edilmekteydi⁹. Kalıplara dökülerek çubuk külçeler haline getirilen kurşun söz konusu madenlerden Erzurum'a taşınıyordu. Kolay dökümü, hafifliği ve kullanım direncinin demir toplara nazaran daha yüksek olması gibi nedenlerden ötürü 19. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa ve diğer devletler ordularında yaygın kullanıma sahip tunç topların alaşımının en önemli madeni bakır ise Ergani, Keban, Gümüşhane-Helvalı ve Tokat'taki bakır madenlerinden tedarik ediliyordu. Bu madenlerden çıkarılan bakır, işlenmek üzere Tokat'a gönderiliyor, Tokat Kâlhânesi'nde işlendikten sonra Erzurum'daki tophaneye naklediliyordu¹⁰.

⁵ *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Taribi (Kısaltma: Topçular Kâtibi)*, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yayını, Ankara 2003, I, s. 180, 185, 388, 541, 800; II, 842-843, 962, 1023; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, II, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 46; Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 228, 231; Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK Yayını, Ankara 2006, s. 300. Yaşar Baş, "Kiğı Demir Madeni ve Humbarahânesi", *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Volume 6/4, (Fall 2011), s. 425-427.

⁶ Ágoston'un bölgedeki güherçile üretimi hakkında İstanbul'un yeterli bilgiye sahip olmadığı ve mütezimler üzerindeki otoritesinin zayıflığı hakkındaki görüşleri için bkz. G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 152-153.

⁷ G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 140.

⁸ Erzurum Baruthanesi, imparatorluğun daha küçük ölçekli ve geçici süreyle faaliyet gösteren baruthaneleri sınıfındaydı ve 1576'da hizmete girmişti. G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 152-153, 198; S. Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 66.

⁹ Her ne kadar tunç toplar bakır ve kalay madenlerinin karışımından elde edilse de, çoğu dökümlerde Osmanlı Devleti için temini son derece güç olan kalay eksikliğini gidermek için *mayalık* tabir edilen eski top parçaları ile kurşun madeni de top döküm fırınlarındaki eriyiğin içine atılırdı. Vernon. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesinin Kaynakları", Çev. Salih Özbaran, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3 (1972), s. 40; G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 228-229; S. Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 240-242.

¹⁰ V. J. Parry, *a.g.m.*, s. 41-42; Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 225; Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 228. Erzurum, Van, Bayezid ve Erzincan Kalelerinin ihtiyacı olan tunç topların dökümü için gerekli 51.826 kıyye (66,5 ton) bakırın Tokat Kâlhânesi'nden verilmesi hususunda Tokat Kâlhânesi Nâzırı Hüseyin'e 11 Ra 1253 (15 Haziran 1837) tarihinde

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Erzurum Vilayeti sınırları içerisinde bir demir dökümhanesi, bir baruthane, her türlü hafif silahın imal ve tamirinin yapıldığı bir tüfekhane (silahhane) ile istihkâmlarda ve seferlerde kullanılacak topların döküldüğü bir tophane mevcuttu. Konumuzu teşkil eden bu tophane, yukarıda sözü edilen silah imalathanelerinin en büyüğünü ve en önemlisini teşkil ediyordu.

1. Erzurum Tophanesi'nin Kuruluşu ve Top Döküm Faaliyetleri

Top ile ilk karşılaşmaları 14. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Osmanlı Devleti'nin bu silahı etkin bir şekilde kullanmaya başlaması ancak bir sonraki yüzyılın başlarına tesadüf eder¹¹. İlk başlarda savaş ganimeti ve silah ticareti yoluyla temin ettikleri topları, ilerleyen zamanlarda kendileri de dökülebilen becerisi gösteren Osmanlıların¹², İstanbul'un fethinden önceki tophaneleri kesin olmamakla birlikte Bursa ve Edirne'dedir¹³. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından bugünkü Tophane semtinde Tophâne-i Âmire kurulmuş ve burası devletin top döküm merkezi hâline getirilmiştir¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Doğu'da hâkimiyetini genişletmek için sürdürdüğü savaşlardaki başarısında ateşli silahların daha da belirgin rol üstlenmesiyle birlikte mevcudun üstünde silaha gereksinim duyuldu. Ancak uzayan mesafeler, seferlerde İstanbul'dan ve Edirne'den top naklini güçleştiriyordu. Osmanlılar bu soruna çözüm bulmakta gecikmediler. Kuşatmanın veya savaşın yapıldığı yerlere yakın mahallerde seyyar top

hüküm gönderilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Kısaltma: BOA), Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi (Kısaltma: MAD. d.), No: 8923, s. 61/b-62/a.

¹¹ David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to Mediaeval Society*, Londra 1978, s. 141-143; Djurdica Petrović, "Fire-arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. Vernon J. Parry and M. E. Yapp, Londra 1975, s. 172-175; G. Ágoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47, 1-2 (1994), s. 22.

¹² D. Petrović, *a.g.m.*, s. 173; G. Ágoston, "Ottoman Artillery", s. 22.

¹³ S. Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s. 39. G. Ágoston, İstanbul'daki Tophâne-i Âmire kurulmadan önceki en önemli dökümhânenin Edirne Tophânesi olduğunu belirtir. G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 232.

¹⁴ G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, gös. yer. İstanbul'un fethinden önce, bugünkü Tophâne'nin yerinde Cenevizlilere ait bir dökümhanenin mevcut olduğu ve bu yüzden Fatih'in Tophâne'yi burada inşa ettirdiği konusu uzmanlar arasında tartışma konusudur. Bkz. S. Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s. 78-85 ; "Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophâne-i Âmire'de Hazırlanan Toplar ve Tophâne-i Âmire'nin 1012 (1604) Yılı Gelir-Gider Muhasebesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (1998), s. 140, dipnot 6.

dökümhaneleri kurarak, kuşatma ve muharebede kullanılacak topları buralarda dökmeye başladılar¹⁵.

Bununla birlikte seferler sonucu Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dâhil edilen yeni toprakların güvenliğini sağlamak için söz konusu bölgelerdeki kale ve istihkâmların da ağır silahlarla tahkim edilmesi gerekiyordu. Tophâne-i Âmire'nin yıllık top üretim kapasitesi devletin sınır istihkâmlarının taleplerini peyderpey karşılayabilecek düzeyde olmakla birlikte¹⁶, yoğun kullanım, barut sıkışması ve benzeri kazalar sonucu infilak edip kullanılamaz hâle gelen topların yerine İstanbul'dan yenilerinin gönderilmesi epey zamana muhtaçtı. Hele ki o kale düşman birlikleri tarafından kuşatma altına alınmışsa; o zaman topların vaktinde bile gönderilse kaleye ulaştırılmaları mümkün değildi. Tophâne-i Âmire'nin yükünü hafifletmek ve zarurî hâllerde ihtiyacı gidermek gibi sebeplerden ötürü Osmanlılar, seferler sırasında kurdukları seyyar top dökümhanelerinin yanı sıra eyalet merkezlerinde ve maden yataklarına yakın mahallerde top dökümhaneleri tesis etmişlerdir¹⁷.

Bu dökümhanelerden biri de Erzurum Eyaleti'nin merkezinde inşa edilen Erzurum Tophanesi'dir. Tam olarak şehrin neresinde ve ne zaman tesis edildiği bilinmeyen tophane hakkında Osmanlı arşiv vesikalarına yansıyan ilk bilgi H. 984 M. 1576 yılına tesadüf eder. 3 S. 984 (3 Mayıs 1576) tarihli Erzurum Beylerbeyine gönderilen hükümde, yağmur ve kar yağışı nedeniyle tahrip olarak kullanılamayacak duruma gelen taş ve topraktan yapılmış tophanenin tamamen yıkılarak, yerine kârgîrden yeni bir tophane inşa edilmesi emredilmektedir¹⁸. Topraktan yapılmış binanın yıpranmışlığı göz önüne alınırsa, ilk tophanenin inşasını Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'yle (1533-1535) tarihlemek mümkündür. 1576 yılında inşa emri verilen, ilkinde oranla daha sağlam yapıdaki kârgîr tophane ise 1627 yılına kadar Osmanlı ordusuna hizmet etmiştir. 50 yıldır top dökümü için kullanılan bina, Erzurum Mir miranı Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı sırasında Osmanlı kuvvetleri tarafından ilki 1627 Eylülü ve ikincisi 1628 Eylülünde gerçekleştirilen Erzurum kuşatmaları sırasında top darbelerinden nasibini alarak harap olmuştur¹⁹. 1628 Ekiminde Osmanlı idaresinin tekrardan

¹⁵ G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 235; S. Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 39, 43-48.

¹⁶ G. Ağoston, *Tophâne-i Âmire'nin 1513-1798 yılları arasındaki yıllık top üretim miktarlarını ayrıntılı olarak vermektedir. G. Ağoston, Barut, Top ve Tüfek*, s. 236, 238, 275-300. Tablodaki verilerden hareketle Tophâne-i Âmire'nin en yoğun döküm faaliyetinin olduğu dönemlerde kale ve istihkâmlar için yılda 300 adet kadar top dökülebildiği görülmektedir.

¹⁷ G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 235; S. Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 48.

¹⁸ BOA, *Mühimme Zeyli Defteri*, No. 3, s. 115/301'den naklen S. Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s. 66.

¹⁹ İlkinden şiddetli kar yağışının başlaması dolayısıyla netice alınamayan ve bu nedenle bir sonraki yıl ikinci kez gerçekleştirilen ve başarıya ulaşılan Erzurum kuşatması ve Erzurum'da tekrar Osmanlı otoritesinin sağlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

sağlandığı Erzurum'da hızla imar faaliyetlerine girişilmiş, fakat tophane binasına dokunulmamıştır²⁰. Evliya Çelebi, 1635 yılında İran üzerine tertip ettiği Revan Seferi münasebetiyle Erzurum'da bulunan IV. Murad'ın²¹, harab olan tophanenin yeniden imarı yerine, Çifte Minareli Medrese'nin *balyemez* türü toplar dökülebilecek kapasitede bir tophaneye dönüştürülmesini emrettiğini bildirmektedir²². Yaklaşık bir asır sonra Sultan I. Mahmud'un emriyle, Erzurum Tophanesi büyük bir tamirat geçirir. Çifte Minareli Medrese'nin harap durumdaki hücreleri ile Erzurum Kalesi dâhilindeki top ve cephan mahzenleri tamir edilir. Tophaneye yeni kârgir fırınlar ve ocaklar inşa edilir²³. 1784 yılında Erzurum'da meydana gelen büyük depremde tophane epey zarar görür²⁴. Kullanılmayacak durumda olan tophane ertesi yıl aynı yerde yeniden inşa edilir²⁵. Bu onarım ve eklemelerle Çifte Minareli Medrese, 19. yüzyılın ortalarına kadar Erzurum Tophanesi'nin adresi olmayı layıkıyla yerine getirecektir. Aynı zamanda medresenin diğer bölümleri ve hemen yakınındaki Ulu Camii, Tophâne-i Âmire ve Erzurum Tophanesi'nde dökülen topların ve bunlara ait mühimmatın muhafaza edildiği bir depo olarak kullanılacaktır²⁶.

Erzurum Tophanesi'nde, Tophâne-i Âmire'de dökülen toplar kadar büyük çap²⁷, tür ve sayıda olmasa da, daha çok kale muhasaralarında kullanılan orta ve

Mustafa Na'ımâ, *Tarih-i Na'ımâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî bulâsâti abbâri'l-hâfikeyn)*, II, İstanbul 1280, s. 416-417, 434-438; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, Haz. Nezihî Aykut, TTK Yayını, Ankara 2004, s. 367-368; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, matbu II, İstanbul 1287, s. 100, 110; Mehmed Hemdemî Solak-zâde, *Solak-zâde Târîhi*, İstanbul 1297, s. 745-746; *Topçular Kâtibi*, II, s. 843-846, 870-876.

²⁰ Na'ımâ, II, s. 437; *Topçular Kâtibi*, II, s. 875-876.

²¹ IV. Murad, Erzurum'a 3 Temmuz 1635'te ayak basar ve burada yedi gün konaklar. Na'ımâ, III, s. 251-253; *Hasan Beyzâde*, II, s. 397-398; *Fezleke*, II, s. 170; *Solak-zâde*, s. 756; *Topçular Kâtibi*, II, s. 1023-1024; Nezihî Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 34 (1984), s. 199, 219; Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi", *Belleten*, XVI/64, (Ekim 1952), s. 550-551. Revan Seferi'nin ayrıntılı anlatımı için bkz. Na'ımâ, III, s. 237-271; *Hasan Beyzâde*, II, s. 392-410; *Fezleke*, II, s. 164-88, *Solak-zâde*, s. 753-763; *Topçular Kâtibi*, II, s. 1007-1055.

²² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 106-107.

²³ BOA, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (Kısaltma: D. BŞM. d.), No. 40980, s. 5, 17; Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri Tophâne Tasnifi (Kısaltma: D. BŞM. TPH. d.), No. 18634, s. 4, 5, 10, 11.

²⁴ BOA, Cevdet Askerî Tasnifi (Kısaltma: C. AS.), No. 50970.

²⁵ BOA, MAD. d., No. 3162, s. 480-486.

²⁶ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Volume I, London 1842, s. 179; Eugène Flandin, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1854, s. 82-83; *Le Tour de Monde (Paris 1860)*, 1875 Deuxième Semestre, s. 275.

²⁷ Osmanlı askerî literatüründe çap denince, top namlusunun ağız genişliğinin uzunluk ölçüsü cinsinden değeri değil, top mermisi olarak kullanılan taş ve demirden güllerin kıyye cinsinden ağırlığı kastedilir. Örneğin 18 çapında bir top dendiğinde akla top

küçük çaplı toplar dökülebilmekteydi. Salim Aydüz, *Topçular Kâtibi Tarihi*'ne atfen, Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın, 1604 (H. 1012) yılında Şah Abbas'a karşı düzenlenen Şark seferinde kullandığı 100 *şâbî* (büyük) *darbzen* ile 20 *miyane* (orta) *darbzeni* Erzurum Tophanesi'nde dökürdüğünü öne sürmektedir²⁸. Muhtemelen yorumlama hatasından kaynaklanan bu sav doğru değildir. Çünkü Erzurum Tophanesi, yukarıda da ifade edildiği üzere teknik kapasite bakımından o tarihlerde bu topların dökülebileceği şartları haiz değildi. Devrin şartlarında belirtilen miktar ve türdeki topun kısa sürede dökülebileceği tek yer Tophâne-i Âmire'dir. Nitekim Topçular Kâtibi söz konusu 120 topun, Tophâne-i Âmire'den tedarik edildiğini, daha sonra gemiler vasıtasıyla diğer mühimmatla birlikte Trabzon'a, oradan da kara yoluyla Erzurum'a naklolunduğunu bildirmektedir²⁹.

1616 (H. 1025) yılında gerçekleştirilen Revan Seferi'nde de aynı yöntem takip edilmiştir. Sefere kumandan tayin edilen Veziriazam Mehmed Paşa, Tophâne-i Âmire'ye gelerek 150 adet *şâbî* ve *miyâne darbzen* top dökülmesini emretmiştir³⁰. Mehmed Paşa, yine bu seferde kullanılmak üzere Erzurum Tophanesi yapımı 5'i 14 kıyye (18 kg) gülle atar (*bacaluşka*), 2'si *kolonborna* toplam 7 topu ise Erzurum Kalesi'nden temin etmiştir³¹. İlk kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından³² Veziriazam Mehmed Paşa ordu

namlusu ağzının 18 cm genişliğinde olduğu değil, o topun 18 kıyye (23 kg) ağırlığında gülle atar büyüklükte bir top olduğu gelmelidir.

²⁸ S. Aydüz, *Tophâne-i Amire*, s. 66. Yazar, aynı hatayı diğer bir çalışmasında da tekrarlamaktadır. Bkz. S. Aydüz, "Cıgalazade Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi...", s. 144-145.

²⁹ "Ve yüz pâre şâbî darbzanlar ve yirmi 'aded miyâne toplar, dahi arabaları ile hazır etdiler. deryâdan gemiler ile Babr-ı sıyâb'dan Trabzon İskeleyi'nde cem' ola; ba'debû Erzurum câniblerine naklolunmağın." *Topçular Kâtibi*, I, s. 382-383. G. Ağoston, Tophâne-i Âmire'nin 1604 yılı toplam top üretimi sayısını Aydüz'ün hazırladığı Tophâne'nin yayınlanmış tek muhasebe defterine istinaden 52 adet olarak vermekle birlikte, sınırlı sayıda kaynaktan hareketle İstanbul dökümhânesinin genel üretim rakamlarının tam olarak tespitinin zor olacağını, bu nedenle söz konusu rakama temkinli yaklaşmak gerektiğini belirtmektedir. G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 238-239. S. Aydüz'ün yayınladığı defter, H. 1012 yılı Şaban-Zilhicce ayları arasındaki 4 ay 16 günlük faaliyeti kapsayan Tophâne muhasebe defteridir. Bu tarihlerden evvelki süreçte dökülerek Tophâne-i Âmire ambarında muhafaza edilen toplarla birlikte sayı 120'ye tamamlanmış olsa gerek. 1604 tarihli söz konusu muhasebe defterinin tahlil ve transkripsiyonu için bkz. S. Aydüz, "Cıgalazade Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi...", s. 139-172.

³⁰ *Topçular Kâtibi*, I, s. 634.

³¹ *Na'ima*, II, s. 141; *Fezleke*, I, s. 374-375; *Topçular Kâtibi*, I, s. 641.

³² Bu kuşatmada Revan Kalesi tam Safevîlerden teslim alınacakken, Osmanlı birliklerinin baskısından bunalan kale muhafızlarının zaman kazanmak maksadıyla "dört gün mühlet verin, şâbımıza danışıp kaleyi teslim edelim" yönlü istekleri Osmanlı tarafınca kabul görmüş, lâkin bunun bir oyun olduğu sonradan anlaşılmıştı. Kırk dört gün süren kuşatmadan sonra Kış Mevsimi'nin başlaması ve savaş mühimmatının azalması

kumandanlığından azl, yerine yeniçeri Hüseyin Ağa serdar tayin edilerek, onun kumandanlığında ikinci kez Revan seferi tertib edilmiştir. Yine bu sefer için 100 *şâbî darbzen* top, Tophâne-i Âmire'de dökülerek deniz yoluyla Trabzon'a, oradan kara yoluyla Erzurum'a nakledilmiştir³³. IV. Murad'ın 1635 yılında düzenlediği Revan Seferi'nde Osmanlı ordusunun kullandığı 200 *şâbî darbzen*³⁴ ile 24 *kal'a-kâb* (sur yıkan) top da³⁵ Tophâne-i Âmire mamulâtıdır³⁶. 1725 yılında Revan'da tekrar Osmanlı hâkimiyetini sağlamak üzere gerçekleştirilen seferde kullanılacak 30 *kal'a-kub/balyemez* top Erzurum Tophanesi'nde hazırlanmıştır³⁷. 1730-1732 yılları arasındaki Osmanlı-İran Savaşlarında kullanılan 3, 5 ve 7 kıyye (3.8, 6.5 ve 9 kg) ağırlığında gülle atar 70 top Erzurum Tophanesi'nde dökülmüştür³⁸. 18. yüzyılın sonuna kadar iki devlet arasında sürecek olan Batı İran hâkimiyet mücadelesinde kullanılan *balyemez* topların bir kısmı mütemediyen Erzurum'dan tedarik edilecektir³⁹.

Görüldüğü üzere seferlerde kullanılan büyük çaplı toplar bir aksilik olmadığı takdirde hep Tophâne-i Âmire'de dökülmektedir. Küçük çaplı *bacalışkalar* ile *kolonborna*, *prunkz*, *çakaloğ* gibi hafif toplar ihtiyaç hâlinde Erzurum Tophanesi'nde dökülmüştür⁴⁰. IV. Murad'ın emrine binaen tophaneye dönüştürülen Çifte Minareli Medrese içerisinde *balyemez* top dökümüne mahsus fırınlar inşa edilmişti. Bu sayede 17. yüzyılın ortalarından itibaren *balyemez* toplar da burada dökülen toplar sınıfına dâhil olmuştur. Bunlar haricinde savunma maksadıyla Kars, Van, Ahıska, Tebriz, Gence, Revan ve Tiflis Kaleleri

nedeniyle 1025 Ramazanında Revan terk edilmişti. *Na'ima*, II, s. 143; *Fezleke*, I, s. 376; *Topçular Kâtibi*, I, s. 645-646.

³³ *Topçular Kâtibi*, I, s. 652-653; 656-657. Sefer için Tophâne-i Âmire'de dökülen toplar ve hazırlanan mühimmat için bkz. *Topçular Kâtibi*, I, s. 658-659.

³⁴ *Şâbî darbzenlerin* 60 tanesi H. 1044 Recebinde (Ocak 1635) İstanbul'dan gönderilmiştir. *Topçular Kâtibi*, II, s. 1007. Kalan 140 tanesi ise Erzurum, Diyarbakır, Anadolu ve sair vilayetlerde mevcut olanların Erzurum'da bir araya getirilmesiyle tertib edilmiştir.

³⁵ Söz konusu *kal'a-kublar* muhtemel İran seferleri için Erzurum'da hazır tutulmaktaydı. *Topçular Kâtibi*, II, s. 1012-1013. 1632 İlkbaharında Erzurum'da bulunan Fransız tüccar Tavernier de bu topların İstanbul'dan geldiğini kaydeder. Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 60.

³⁶ *Topçular Kâtibi*, II, s. 1023.

³⁷ Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târib-i Râşid ve Zeyli*, III, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 1402.

³⁸ BOA, D. BŞM. d., No. 40980, s. 4; BOA, D. BŞM. TPH. d., No. 18634, s. 2. Bu toplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Tablo 1*.

³⁹ BOA, D. BŞM. d., No. 2950, s. 2-10; BOA, D. BŞM. d., No. 40980, s. 4-18.

⁴⁰ BOA, D. BŞM. d., No. 2950, s. 2, 6, 10; BOA, D. BŞM. d., No. 40980, s. 2; BOA, D. BŞM. TPH. d., No. 18634, s. 2.

istihkâmlarına yerleştirilen topların bir kısmı yine Erzurum Tophanesi'nde dökülmüştür⁴¹.

Erzurum Tophanesi Personeli

Erzurum Tophanesi çalışanlarına baktığımızda, tophane düzenli faaliyet gösteren bir müessese olmadığı için, kendilerine düzenli maaş ödenen daimi personeli de yoktu. Tophanenin yönetimi ve gelir-gider işlerinin takibini üstlenen görevliler, idarî personel statüsündeydi. İdarî personelde sorumluluğun paylaşımı ve görev dağılımı bakımından Klasik dönem ile Tanzimat döneminde ufak tefek değişikliklere gidildiği görülür. Klasik dönemde, tophane için yapılan her türlü ham madde alım ve satımından bizzat sorumlu, amele ve kalifiye elemanlara ödenen yevmiye ve tayinatın muhasebesini yapan, mamul-gayri mamul demirbaşın sayım ve tespitini üstlenen baş mutemed, idarî personelin başı konumundaydı. Baş mutemedliği 19. yüzyılın başlarına kadar kale topçu başları (*ser-topçı*) yürüttü⁴². Daha sonra kale topçu sınıfına mensup mülazımlar (teğmen) arasından biri mutemed seçilerek bu işi yürütmeye devam etti. Kendisine yoğun iş programında yardım etmek üzere, tophane atölyelerinin her biri için atölyedeki işin yoğunluğu ve personel sayısı ile orantılı olarak 1 veya 2 mutemed tayin edilirdi. Böyle olunca baş mutemedin emri altında çalışan mutemed sayısı toplamda 11'i buldu⁴³.

Tanzimat'tan sonra tophanenin idarî sistemi değişti. 1841 Mayısından itibaren Erzurum Tophanesi'nin idarî ve malî işlerinin tüm sorumluluğu baş mutemedden alınarak, kendisine 500 kuruş maaş tahsis edilen bir müdüre verildi⁴⁴. Baş mutemedliği yürüten topçu mülazım, sadece teknik işlerden

⁴¹ BOA, *MAD. d.*, No. 4652, s. 8, 14, vd.; BOA, *MAD. d.*, No. 10490, s. 45-46; BOA, *D. BŞM. TPH. d.*, No. 18634, s. 2; BOA, *D. BŞM. d.*, No. 40980, s. 4; BOA, *C. AS.*, No. 27388; BOA, *C. AS.*, No. 44521, Lef 1.

⁴² BOA, *D. BŞM. d.*, No. 2950, H. 15 M. 1160 tarihli (27 Ocak 1747) Kale Yoklama Defteri, s. 3; BOA, *D. BŞM. d.*, No. 40980, H. 1142 yılı (1730) Erzurum Tophanesi muhasebe defteri, s. 2; BOA, *D. BŞM. TPH. d.*, No. 18634, H. 1144 yılı (1732) Erzurum Tophanesi muhasebe defteri s. 2; BOA, *C. AS.*, No. 1141; BOA, *C. AS.*, No. 27388 H. 23 L. 1201 (8 Ağustos 1787) tarihli buyruldu sûreti; BOA, *C. AS.*, No. 31157; BOA, *C. AS.*, No. 44521, H. 29 M. 1229 (21 Ocak 1814) tarihli buyruldu sureti, Lef 4.

⁴³ BOA, Maliye Nezâreti Masârifât Defterleri Tasnifi (Kısaltma: *ML. MSF. d.*), No: 2093, H. 1256 ZA. tarihli (Ocak 1841) Erzurum Tophanesi masraf defteri, s. 5; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2181, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2372, s. 4. BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2644, H. 1257 RA. tarihli (Mayıs 1841) Erzurum Tophanesi masraf defteri, s. 13.

⁴⁴ BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2776, H. 1257 R. tarihli (Haziran 1841) Erzurum Tophanesi masraf defteri, s. 5; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2957, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3069, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3247, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3430, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3851, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3909, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3961, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4089, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4238, s. 5; BOA,

sorumlu hâle getirildi⁴⁵. Yazı işlerini yürütmek üzere 200 kuruş maaşla bir kâtip atandı⁴⁶. Genel sorumluluktan azledilen baş mutemed yine tophanenin her türlü alım-satım işleriyle ilgilenmeye devam etti. 1843 Şubatında baş mutemedlik tamamen ortadan kaldırıldı⁴⁷. Toplar kalıplara döküleceği zamanlarda tophaneye çağrılarak dökümden istenilen neticenin alınması için duası istenen molla da yüklü miktarda bahşiş aldığından, zaman zaman kayıtlarda idarî personel arasında gösterilmişti⁴⁸.

Tophanenin idarî personel yapısı bu tarzda şekillenirken, üretim safhasında görev alan personele bakacak olursak, top dökümünü gerçekleştirecek ustalar (*rihtegân*) İstanbul'dan geliyordu⁴⁹. Bunda güdülen amaç, dökülecek topların mümkün olduğunca Tophâne-i Âmire'de üretilen toplara mutabık olması, yani standardizasyon meselesiydi⁵⁰. Top dökümünün yapılacağı zamanlarda

ML. MSF. d., No: 4529, s. 4; *BOA, ML. MSF. d.*, No: 4606, H. 1259 S. tarihli (Mart 1843) Erzurum Tophanesi masraf defteri, s. 4.

⁴⁵ *BOA, ML. MSF. d.*, No: 2776, s. 5.

⁴⁶ *BOA, a.g.d.*, gös.yer.

⁴⁷ *BOA, ML. MSF. d.*, No: 3644, s. 4.

⁴⁸ *BOA, ML. MSF. d.*, No: 2776, s. 5; *BOA, ML. MSF. d.*, No: 2957, s. 3; *BOA, ML. MSF. d.*, No: 3069, s. 3; *BOA, ML. MSF. d.*, No: 3247, s. 4; *BOA, ML. MSF. d.*, No: 3430, s. 4.

⁴⁹ S. Ayduz, *Tophâne-i Âmire*, s. 168-169; *BOA, MAD. d.*, No. 8923, s. 58/a, 60/b, 70/b; *BOA, C. AS.*, No. 1141, v.d.

⁵⁰ Devlet, ölçü meselesine büyük önem vermekteydi. Tunç topları meydana getiren bakır ve kalayın alaşım oranına, *mayalık* tabir olunur yıpranmış veya yanlış döküm sonucu kırılarak hurdaya ayrılan ve top döküleceği zamanlarda top döküm fırınındaki eriyiğe ilave edilen eski maden parçaları miktarına çok dikkat ediliyordu. G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 224-228. Baş Hoca İshak Efendi'nin top döküm tekniklerine dair kaleme aldığı *Usûlü's-Siyâga* adlı eserinde tunç toplar için en ideal maden karışımının % 90 bakır, % 10 kalay olduğunu bildirmektedir. Baş Hoca İshak Efendi, *Usûlü's-Siyâga*, İstanbul 1831, s. 41-42. Topların ebatları ve namlu çaplarının bir ölçüde olması *dane* veya *yuvarlak* tabir olunur top güllerinin namluya rahat girmesi için çok önemli bir ayrıntıydı. Osmanlı Ordusu'nda toplar, topun namlu ağzı genişliğinin uzunluk ölçüsü cinsinden değeriyle değil, atıkları merminin kıyye cinsinden ağırlığına göre sınıflandırılmaktaydı. Yukarıdaki ayrıntılara ilaveten fırının ısı ayarı, top kalıplarının düzgünlüğü de çok büyük önem taşıyordu. Bu hususlardan birine dikkat edilmediği takdirde topların kalıplardan düzgün bir şekilde çıkmamaları, çok dayanıklı ve uzun ömürlü olmamaları, namlu çapları bir ölçüde olmadığı için aynı boyuttaki güllerin aynı çaptaki toplardan birine uyup, yekdiğerine uymaması gibi telafisi mümkün olmayan sorunlarla karşılaşılmasına sebep oluyordu. Ágoston, Osmanlı toplarında erken modern dönemden beri standardizasyon sorununun var olduğunu ve bunun ilerleyen dönemlerde ordunun başarısızlıklarında önemli bir sebep teşkil ettiğini öne sürmektedir. G. Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 257. Top ve gülle çapları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kahraman Şakul, "General Observations on the Ottoman Military Industry, 1774-1839: Problems of Organization and Standardization", *Science between Europe and Asia*.

Tophâne-i Âmire personelinden bir baş usta (*ser halife*) ve iki top döküm ustası (*üstâd*) gemiyle Trabzon'a varıyor, oradan kara yoluyla Erzurum'a gidiyordu. Burada top dökümü ile ilgili işlemler sona erene kadar ikamet ediyorlar, daha sonra tekrar aynı güzergâhtan İstanbul'a dönüyorlardı⁵¹. 1837 yılından itibaren Erzurum Tophanesi'nde gerçekleştirilecek dökümler için Tophâne-i Âmire'den gönderilen teknik personelin, mühendis unvanına sahip, döküm konusunda tecrübesi olan kişilerden seçilmesine özen gösterildi⁵². İstanbul'dan gelen teknik personele top döküm safhasında yardımcı olanlar, Erzurum'daki dökücü esnafından⁵³ tecrübeli döküm ustalarıydı⁵⁴. Toplar kalıplardan çıkarıldıktan sonra bunların çapaklarını temizleyecek ve namlu çeperlerini düzelterek ustalar (*eğeciyan*) ise şehrin nalband, kuyumcu, bıçakçı, mücellid, bakırcı, dökücü ve eğeci esnafından seçilerek yevmiye ile tophanenin eğehanesinde istihdam ediliyorlardı. Sayıları yüzyıllar içerisinde iş yoğunluğuna göre 2 ila 60 arasında değişen eğecilerin % 90'ı Müslüman, % 10'u Ermeni Cemaati'ne mensuptu⁵⁵.

Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaption of Knowledge, haz. Feza Günergün-Dhruv Raina, New York: Springer-Verlag, 2011, s. 41-55; Avigdor Levy, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, Cambridge, 1968, s. 523, 613; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 428-429; Serdal Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 63, 85, 114, 140 v.d sayfalar.

⁵¹ BOA, MAD. d., No. 8923, s. 32/a, 60/a H. 12 S. 1255 (27 Nisan 1839) tarihli ferman sûretleri; BOA, D. BŞM. d., No. 40980, s. 17.

⁵² BOA, ML. MSF. d., No. 968, Lef 2; BOA, ML. MSF. d., No. 2181, s. 5.

⁵³ Bilgehan Pamuk, 1642-43 yıllarına ait Osmanlı arşivi kayıtlarına istinaden, şehirdeki meslek grupları içerisinde topçu esnafının da bulunduğu bahsetmektedir. Pamuk, Erzurum'da 1 Gayrimüslimin, topçulukla iştiğal ettiğini bildirmektedir. B. Pamuk, *a.g.e.*, s. 334-335. Aynı bir meslek dalı gibi gösterilen bu zanaatın erbabı, aslında dökücü esnafına mensup olup, top dökümü konusundaki tecrübe ve mahareti nedeniyle tercih edilerek, sadece döküm zamanlarında tophaneye çağrılan dökücü ustasından başkası değildir.

⁵⁴ 19 yüzyılda top dökümü zamanlarında Erzurum Tophanesi'nde görev yapan tecrübeli döküm ustaları, geçmişte olduğu gibi yine Gayrimüslim tebaadandı. Dökücü ustalarından biri Yahudi Cemaati'ne mensup Abraham, diğeri de Ermeni Cemaati'nden Sarkis'ti. Her ikisinin de tophanede son dökümün yapıldığı 1850 yılına kadar hizmet ettiklerini görebiliyoruz. BOA, Maliye Nezâreti Defterleri Tasnifi (Kısaltma: ML. d.), No. 210, H. 1257 R tarihli (Haziran 1841) Erzurum Tophanesi masraf defteri, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 968, Lef 2; BOA, ML. MSF. d., No. 2181, s. 5; BOA, ML. MSF. d., No. 3909, s. 4-5; BOA, ML. MSF. d., No. 3961, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 4089, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 4295, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 4350, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 4529, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No. 4606, s. 4.

⁵⁵ BOA, ML. MSF. d., No: 2093, s. 4; BOA, ML. MSF. d., No: 2181, s. 3; BOA, ML. MSF. d., No: 2372, s. 3; BOA, ML. MSF. d., No: 2644, s. 8-10; BOA, ML. MSF. d., No: 2776, s. 5; BOA, ML. MSF. d., No: 2957, s. 3; BOA, ML. MSF. d., No: 3069, s. 3; BOA, ML. MSF. d., No: 3851, s. 3; BOA, ML. MSF. d., No: 3909, s. 3; BOA, ML. MSF. d.,

Eğehane de eğeciler haricinde yine yevmiye ile ameleler çalıştırılmaktaydı. Sayıları 4 ila 23 arasında değişen amelelerin tamamı Müslüman idi⁵⁶.

Toplara ait kundak ve tekerleklerin demir aksamının imal ve tamir edildiği demirhane, Erzurum Tophanesi'nin en büyük atölyelerinden birini teşkil ediyordu. Demirhanede aynı zamanda matkap, *mıyly* (top kulağı) çakısı, balyoz, çekiç, makas, balta, biley, miftah, kalem, ege takımları, burgu takımları, İngiliz kâri cephanesi sandığı, *kapaklu* (top cephanesi taşımaya mahsus araba) gibi demirden mamul ürünlerin de imalâtı yapılabiliyordu. Demirhanedeki üretim ve bakım işlerinden mes'ul demircilerin (*âbençirân*) çoğu şehrin demirci esnafından olup, sayıları tophanenin aktif üretimde bulunduğu zaman diliminde işlerinin yoğunluğuna göre 10 ila 163 arasında değişiyordu. Demircilerin % 55'i Ermeni cemaatine, % 1'i Yahudi cemaatine mensuptu. Kalan % 44'lük dilimi Müslüman demirciler teşkil etmekteydi⁵⁷.

Topların kundak ve tekerlekleriyle, sair ahşap aksamının imal ve tamirini üstlenen marangozlar (*neccar*) ise, tophane içerisinde kendilerine tahsis edilen marangozhane binasında çalışıyorlardı. Bunlar da tıpkı diğer safhalarda görev alan ustalar gibi şehir esnafından olup, ihtiyaç duyulduğu zamanlarda tophaneye çağrılıyorlardı⁵⁸. Sayıları işin yoğunluğuna göre değişkenlik göstermekle birlikte, en yoğun zamanlarda 27 civarında marangozun iş gördüğü tespit edilmiştir. Marangozların % 85'i Ermeni cemaatine mensuptu. Kalan % 15'lik dilimi Müslüman marangozlar oluşturmaktaydı⁵⁹.

No: 3961, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4089, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4238, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4295, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4350, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4529, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 4606, s. 3.

⁵⁶ BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2093, s. 5; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2181, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2372, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2957, s. 3.

⁵⁷ Bu rakamlar ve yüzdeler usta, kalfa, çırak ve işçiden oluşan tüm demirhane çalışanlarını kapsamaktadır. BOA, *D. BŞM. TPH. d.*, No. 18634, s. 6-14; BOA, *D. BŞM. d.*, No. 40980, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2372, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2776, s. 4-5; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2854, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2957, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3069, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3135, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3247, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3430, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3644, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3851, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3909, s. 2-3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3961, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4089, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4238, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4295, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4350, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4529, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4606, s. 3.

⁵⁸ BOA, *D. BŞM. TPH. d.*, No. 18634, s. 14; BOA, *ML. d.*, No: 210, s. 7.

⁵⁹ BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2093, s. 3, BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2181, s. 3, BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2556, s. 3, BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2644, s. 3, 6; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2776, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2957, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3069, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3135, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3247, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3430, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3644, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3851, s. 2;

Erzurum Tophanesi'ne ait yerleşkede, 19. yüzyılın başında top döküm tekniğinin değişmesiyle birlikte yeni bir ihtisas dalı, yeni bir bölüm açıldı. 18. yüzyıl sonlarında Tophâne-i Âmire'de uygulanmaya başlanan topların bütün (*masif*) olarak dökülüp, namlularının sonradan delinmesi (*Maritz Tekniği*) tekniği başarılı bulunarak, 19. yüzyıl başında devletin tüm tophanelerinde de uygulamaya geçirilmişti. Bu sistemde topların namlusunu delmek üzere geliştirilen ve katırlar tarafından döndürülen mekanik bir burgu tertibatı mevcuttu. Osmanlılar tarafından o dönemde her mekanik tertibata *çarh* (çark) adı veriliyordu. Modaya uygun olarak bu tertibata da *çarh* adı verilmiş ve kurulacağı çarhhane adı verilen mekân için Çifte Minareli Medrese bünyesinde gerekli yer tahsis edilmişti. Çarhhane'de iki farklı personel grubu görev yapmaktaydı. Çarhçı adı verilen ustalar, top namlusu delindiği sırada burgu tertibatını döndüren çarkların kusursuz bir şekilde çalışmasından sorumluydular. Erzurum Tophanesi'ndeki çarhhane'de genellikle 3 çarhçı istihdam edilmekteydi. Bu sayının bazen 4'e hatta 8'e çıktığı da görülmüştür. Çarhçıların çoğunluğu Ermeni Cemaati'ne mensup olup, diğerleri Müslüman'dı⁶⁰. Burgucu adı verilen ustalar, çarhların döndürdüğü top delmeye mahsus bıçakların topun namlusunu, namlu zarar görmeden düzgün bir şekilde delmesinden mesuldüler. Burgucu ustaları genelde 4 kişiden oluşuyordu. Kimi zaman sayıları 5'i hatta 9'u buluyordu. Burgucuların tamamı Müslüman'dı⁶¹.

Fırınlara bakır, kalay, mayalık gibi ham maddelerle, yakılacak odun kömürünü taşıyan ameleler Erzurum ve civarından temin ediliyordu. Bunlar hâricinde Erzurum ve Kars Kalelerindeki prangabend mahkûmları da tophanenin lüzum görülen bölümlerinde sadece tayinâtları karşılanmak koşuluyla ücretsiz çalıştırılıyorlardı⁶². Tophane'de istihdam edilen vasıfsız nefer sayısı (amele) dökülecek topun miktar ve niteliğine göre zaman içerisinde değişiklik arz etmiştir.

Yukarıdaki anlatı dâhilinde tophanedeki üretim safhasında her çalışanın işi büyük öneme haiz olmakla beraber, en hassasiyet gerektiren, dolayısıyla en riskli

BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3909, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3961, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4089, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4238, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4295, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4350, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4529, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4606, s. 3.

⁶⁰ BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2093, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2372, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2644, s. 10; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2776, s. 5; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3069, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3135, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3430, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 3961, s. 2; BOA, *ML. MSF. d.*, No. 4089, s. 3.

⁶¹ BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2093, s. 4, 7; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2181, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2372, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2556, s. 4; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3069, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3135, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3247, s. 3; BOA, *ML. MSF. d.*, No: 3430, s. 3.

⁶² BOA, *ML. MSF. d.*, No: 2093, s. 6.

ve en önemli iş yükünün dökümhane ve çarhane çalışanlarının omuzlarında olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2. Doğu Sınırında Yeni Komşu/Düşman Rusya, Yeni Top Teknolojileri: 19. Yüzyılda Erzurum Tophanesi ve Yeniden Yapılandırılması Teşebbüsleri:

Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırındaki ezeli düşmanı İran'a, 19. yüzyılın başlarında yeni bir ortak geldi. Üstelik eskisine rahmet okutacak cinsten bir düşman. O düşman, bir önceki yüzyıl boyunca hâkimiyet sahasını Karadeniz'in kuzeybatısı ve kuzeyinde Osmanlı Devleti aleyhine genişlettikten sonra gözünü Karadeniz'in doğusuna (Kafkasya) diken Rusya'dan başkası değildi. Çariçe II. Katerina, 1783'te Kırım'ı ilhâk ettikten sonra, Gürcistan'ı himayesi altına aldığını ilan etmişti⁶³. Rusya, 1801'de Gürcistan'ı ilhâk etmiş, 1801-1812 yılları arasında Gürcü krallıklarını ve prensliklerini imparatorluk sınırlarına dâhil etmişti. 1801'den 1850'ye kadar burada yaptığı idari reformlarla Gürcistan Devleti'ni Rusya İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline getirmişti⁶⁴. Gürcistan'ın başşehri Tiflis, Kafkasya ve Kuzey İran'daki Rus yayılcılığının merkez üssü oldu. 1807-1829 yılları arasında bölgede dehşet saçan Rusya, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda taraflar arasında imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne ait Çıldır Eyaleti'nin merkezi Ahıska'yı resmen topraklarına katmış oldu⁶⁵. Ahıska'nın Rus idaresine girmesiyle Kars, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile arasındaki Kuzeydoğu Anadolu sınırını oluşturdu. Bundan sonra Kars ve Erzurum, Rusya'nın açık hedefi hâline geldi. Nitekim 1828-29 ve 1877-78 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında bu iki önemli Osmanlı idarî biriminin Ruslarca işgâl edilmesi, durumun vahametini göstermekteydi⁶⁶.

⁶³ Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresi'nin Yerleşmesi (1800-1850)", *OKA*, 1/1, (2006), s. 68.

⁶⁴ Gürcistan'ın, Rusya'nın bir eyaleti hâline gelmesi hakkında ayrıntı için bkz. H. Çapraz, *a.g.m.*, s. 67-80.

⁶⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyb Şâmil*, Çev. S. Özden, İstanbul 1989, s. 221-222.

⁶⁶ Kars ve Erzurum, 1828 yılında General Paskiewitch komutasındaki Rus birliklerince işgâl edilerek, bir yıla yakın süre zapt edilmişti. Bu iki şehir, 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla tekrardan Osmanlı Devleti'ne iade edildi. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve işgâl hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. William Monteith, *Kars and Erzeroum with The Campaigns of Prince Paskienitch in 1828 and 1829*, London 1856. İbrahim Aykun, *Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında Rus birlikleri 1877 yılı sonlarına doğru Erzurum ve Kars'ı işgâl etmişti. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'yla Erzurum, Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Ancak Kars, Rusya'ya bırakıldı. 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na kadar Kars, 40 yıl boyunca Rus idaresinde kaldı.

Velhâsıl Rusya, hızlı yayılmacılığı sayesinde Balkanlar'dan sonra Kafkasya'da da Osmanlı Devleti'nin komşu/düşmanı olmuştu.

19. yüzyılın başlarına kadar Erzurum Tophanesi'nde top döküm faaliyetleri, bir önceki başlıktaki anlatı şeklinde seyretmiştir. Ancak Doğu'da değişen düşman gibi top döküm teknolojileri de değişiklik göstermişti. 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı top dökümcülüğünde yeni uygulanmaya başlanan metot, başta Tophâne-i Âmile olmak üzere devlet sınırları dâhilinde faaliyet gösteren tüm tophanelerde yapılanmayı zarurî kılmıştır. Söz konusu metot, 18. yüzyılın ortalarında geliştirilmiş, topçuluk tarihinde çığır açan bir uygulamaydı. 1734 yılında Fransa Devleti hizmetinde çalışmaya başlayan İsviçreli *Jean Maritz*, o zamana kadar top dökümünde uygulana gelen *çan usûlü*⁶⁷ tekniğiyle dökülen topların gerek iç, gerekse dış yüzeylerinde çoğu zaman pürüzler ve çatlaklar meydana geldiğini tespit etmişti. Bu, dökülen topun ya hiç kullanılmadan yeniden dökülmek üzere döküm fırınına gönderilmesi, ya da birkaç atım sonrası infilak ederek parçalanıp etrafındakilerin yaralanması veya ölümüyle sonuçlanan kazaların meydana gelmesine sebebiyet vermesi demektir. Fazladan maliyet, zaman ve insan kaybına neden olan bu top döküm tekniğine son verilmeliydi. Ona göre toplar, bütün olarak dökülüp, namluları sonradan delinirse daha sağlam ve düzgün bir netice elde edilebilirdi. Üstelik bu yöntemle imal edilen toplarda gülleler namlu içerisinde daha iyi hareket ettiğinden, top gülleleri daha az barutla daha uzak menzillere ulaştırılabiliyordu. Ancak top namlusunu delmek için gerekli mekanik burgu tertibatı henüz icad edilmemişti. Bu yüzden top namlusunu oyma işlemi tamamen el gücü ile gerçekleştiriliyordu. *Maritz*'in oğlu, 1750'lerde hayvan gücü ile işleyen bir burgu tertibatı geliştirerek, büyük zorluklara ve vakit kaybına neden olan bu uygulamaya pratik ve etkin bir çözüm getirdi. Kısa zamanda Avrupa'daki tüm tophanelerde bu yöntem yaygınlaştı⁶⁸. Tophâne-i Âmile'de söz konusu teknikle top üretimi, Fransa'dan gelen mühendis ve subaylar sayesinde ancak 18. yüzyılın sonunda mümkün olabildi⁶⁹.

Erzurum Tophanesi'nde ise *Maritz tekniği* ile top dökümüne 19. yüzyılın başlarında geçilebildiğini görüyoruz⁷⁰. Söz konusu tophanede, 1804-1806 yılları arasında Dîvân-ı Hümayûn hâcegânından Seyyid Mehmed Râşid Efendi

⁶⁷ Topların, tıpkı çanlarda olduğu gibi iç cidarları boş kalacak şekilde dökülmesine dayalı bir teknik. Bu teknikte topun dışı için bir kalıp hazırlanmakla birlikte, namlu boşluğunu oluşturmak için de ayrı bir iç kalıp hazırlanıyordu.

⁶⁸ Bu icadına binaen oğul *Maritz*, Ruel'deki Fransız Kraliyet Tophanesi'nin ustabaşılığına getirilmişti. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul 2007, s. 389.

⁶⁹ S. Aydüz, *Tophâne-i Âmile*, s. 278-279.

⁷⁰ Topların namlularını delemek olan burgu dolabını döndürmek için Erzurum Tophanesi'ne bedeli mirî hazineden karşılanmak üzere 16 baş katır alınmıştı. BOA, *MAD. d.*, No. 8931, H. 17 Z. 1260 (28 Aralık 1844) tarihli ilmühaber sûreti, s. 18/a-b.

nezâretinde *Maritz* tekniği ile dökülen ilk 30 top, kale istihkâmlarına yerleştirilmek üzere Hasankale, Kars, Ardahan, Van ve Ahıska'ya gönderildi⁷¹. Fakat 1804-1806 yılları arasındaki top döküm faaliyetlerinde büyük bir problemle karşı karşıya kalınmıştı. O da top dökümü için gönderilen bakırların istenilen saflıkta olmamasıydı. Bakır cevheri, kâlhânedeki içerisinde bulunan diğer maddelerden yeterince ayrıştırılmadan külçeler hâlinde Erzurum Tophanesi'ne gönderiliyordu. Bakır külçeler, top dökümü için fırınlarda yeniden eritildiğinde, yabancı maddelerden arınıyor, fakat döküm için gerekli bakır miktarında 2/3 oranında bir azalma oluyordu. Bu eksikliği gidermek amacıyla fırına yeni bakır külçeleri atılarak saflaştırma işlemi yenileniyordu⁷². Zaman, enerji, para ve en önemlisi dökülen topta kalite kaybına neden olan bu zafiyetin giderilmesi için merkez, bakır külçelerinin Erzurum Tophanesi'nde yeniden saflaştırılmasına lüzum kalmayacak şekilde doğrudan Tokat Kâlhânesi'nde saflaştırılmasını emretti. Bundan sonra bakır, top dökümü için Erzurum'a en saf hâliyle gönderilecekti⁷³.

1806'dan 1837 yılına kadar Erzurum Tophanesi'nde top döküm faaliyetlerine dair herhangi bir veriye tesadüf edilemedi. Dolayısıyla 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı arifesinde burada ne tür ve sayıda top döküldüğünü bilemiyoruz. Ancak bu savaş sırasında Erzurum'un geçici süreliğine de olsa Ruslar tarafından işgâli, Osmanlı idarecilerinin bir takım yeni savunma tedbirleri almasını zorunlu kıldı. Yapılan ilk iş, Rus kuşatması ve işgâli sırasında zarar gören, görmeyen Erzurum ve civarında mevcut tüm kale ve istihkâmların tamiri ve güçlendirilmesi oldu. Bunların muhtemel bir Rus saldırısında yetersiz kalacağı düşünüldükten sonra yeni tabyalar inşa edildi⁷⁴. Rus saldırılarına karşı alınan tedbirler

⁷¹ BOA, C. AS., No. 44521, Lef 1-4; BOA, C. AS., No. 31157; BOA C. AS., No. 1141; BOA C. AS., No. 50362. Dökülen toplara falya deliği açmak üzere İstanbul'dan Mustafa Ağa adında bir usta gönderildi. Kendisine bu konuda Erzurumlu iki Ermeni yardım etmiş ve falya deliği açma konusunda maharet kazanmışlardı. Söz konusu iki zimmîye, falyacılık fenninde maharet kesbettiklerine binaen berat verilmişti. BOA, C. AS., No. 5021, Lef 1.

⁷² BOA, C. AS., No. 44521, Lef 2.

⁷³ BOA, C. AS., No. 44521, Lef 5. Bakırın Tokat Kâlhânesi'nden Erzurum'a naklinde çoğu kez sorunlar yaşanıyordu. İstanbul, bu gevşekliği gidermek için sık sık emir-nâmeler yayınlamıştır. Bu emir-nâmelerden 19. yüzyıl başında gönderilenlerinden birkaçı için bkz. BOA, C. AS., No. 44521, Lef 3; Erzurum, Van, Bayezid ve Erzincan Kalelerinin ihtiyacı olan tunç topların dökümü için gerekli 51.826 kıyye (66,5 ton) saf bakırın Tokat Kâlhânesi'nden acilen temini hususunda Tokat Kâlhânesi Nâzırı Hüseyin'e H. 11 RA. 1253 (15 Haziran 1837) tarihinde gönderilen hükmün sûreti. BOA, MAD. d., No: 8923, s. 61/b.

⁷⁴ Tabyalar, kesme taştan inşa edilerek, top mermilerinden etkilenmemeleri için üzerleri toprakla örtülen ve içerisinde karargâh, asker barınağı, sarnıç, yemekhane ve pusu odalarını barındıran savunma sistemleridir. 19. yüzyıl boyunca Rus saldırılarına karşı

kapsamında o vakit Tophâne-i Âmire'de yeni dökülmeye başlayan top türlerinden Erzurum Tophanesi'nde de dökülebilmesi için çalışmalar başlatıldığını görmekteyiz⁷⁵.

Bu çerçevede İstanbul'dan gelen emir doğrultusunda Erzurum Tophanesi'nde yeni bir döküm fırını inşa edildi⁷⁶. Yeni toplar dökmek için yaşlı epey ilerlemiş döküm üstâdı Derviş Ahmed Ağa, İstanbul'dan Erzurum'a gönderildi. Fakat Derviş Ahmed Ağa, Erzurum'a vardığından kısa bir süre sonra vefat etmişti. Bunun üzerine Tophâne-i Âmire, 1837 yılında Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn ikinci sınıf öğrencilerinden, Tophâne Mektebi'nde top dökümü ile ilgili derslerdeki başarısıyla temayüz etmiş Mehmed Efendi⁷⁷ ve *burgu* (namlu delme) ve *falya* (top ateşleme deliği) ameliyatına vâkıf Hasan Ağa'yı, dökülmesi plânlanan yeni *obüs* topu⁷⁸ ve *çarba* topu⁷⁹ şemalarıyla Erzurum'a gönderdi⁸⁰. Dökülecek toplar için gerekli 66,5 ton bakırın bir an evvel

Erzurum'da 22 tabya inşa edilmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Çam, *a.g.e.*

⁷⁵ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Soyuer, *a.g.t.*, s. 85-86.

⁷⁶ Erzurum Valisi Mehmed Es'ad Paşa'ya gönderilen 11 Ra 1253 (15 Haziran 1837) tarihli hüküm. BOA, C. AS., No. 21815.

⁷⁷ Erzurum'da top dökümü maslahatı için Tophâne-i Âmire'den değil de, henüz mezun olmamış bir mühendislik öğrencisinin gönderilmesi meselesi Serasker, Tophâne-i Âmire Nâzırı ve dökücü başı ağa arasında epey hararetli müzakerelere neden olmuştu. Serasker paşa, Tophâne-i Âmire'de hem döküm, hem de burgu ve falya hususlarında bilgi sahibi birkaç mühendis mevcut olduğunu, bunlardan birinin Erzurum'a gönderilebileceği hususunda ısrar ediyordu. Tophâne-i Âmire Nâzırı ve dökücü başı ağalar ise o sırada Tophâne-i Âmire'de de yoğun bir top döküm faaliyetine girildiğini, bu nedenle söz konusu mühendislerin Erzurum'a gönderilmesinin pek de uygun olmayacağını savunuyorlardı. Neticede mühendishane öğrencilerinden top dökümü konusunda bilgi ve tecrübesi olanlardan birinin top döküm üstâdı olarak Erzurum'a gönderilmesinin daha münasip olacağı yönünde karar çıktı. Bu mühendis Mehmed Efendi idi. Aynı müzakerede Mühendis Mehmed'in Erzurum'da daha da tecrübe kazanacağına inanıldığından, dönüşte Tophâne-i Âmire'de daimi statüde çalıştırılması kararlaştırıldı. BOA, MAD. d., No: 8923, H. 22 S. 1255 (7 Mayıs 1839)tarihli ilmühaber sûreti, s. 60/b.

⁷⁸ Yatay ve dikey atış yapabilen kısa namlulu bir top türü.

⁷⁹ Tekerlek üzerine monte edilebilen ve gerektiğinde binek hayvanına bağlanmak sûretiyle kolayca taşınabilen, genellikle ordunun öncü birlikleri tarafından kullanılan hafif bir top türü.

⁸⁰ BOA, MAD. d., No. 8923, H. 12 S. 1255 ve 10 RA. 1255 (27 Nisan 1839 ve 24 Mayıs 1839) tarihli ilmühaber sûretleri, s. 58/a, 70/b. Kendilerine yolda ve Erzurum'da ikametleri süresince hizmet ve refakat etmeleri için iki nefer hademe de tahsis edilmişti. MAD. d., No. 8923, H. 22 S. 1255 (7 Mayıs 1839) tarihli ilmühaber sûreti, s. 60/a. Mühendis Mehmed Efendi ve Burgucu Hasan Ağa'nın İstanbul'dayken almakta oldukları 200'er kuruşluk maaşlarına 250'şer kuruş zam yapıldı. Kendilerine Erzurum'daki görevleri süresince 450'şer kuruş maaş verildi. MAD. d., No. 8923, s. 60/a, 70/b.

Erzurum'a sevki için Tokat Kâlhânesi Nâzırı Hüseyin'e 1837 Haziranında hüküm gönderildi⁸¹. Aynı tarihte tunç alaşımını elde etmek için bakırdan başka gerekli kalayın İstanbul'dan; *mayalık* tabir olunur eski top parçalarının da Erzurum, Erzincan, Van ve Bayezid kalelerinden tedarik edilerek acilen Erzurum Tophanesi'ne gönderilmesi hususunda emirnâmeler çıkarıldı⁸². Dökülmesi plânlanan toplara yeni kundak ve arabalar da yapılması gerekiyordu. Kundak ve arabaların demir aksamı, Kiği Dökümhanesi mamulü demir çok sert olduğu için bu demirden imal edilse kısa bir süre sonra kırılarak iş göremez hâle gelecekti. Buna sebebiyet vermemek için 1837 Haziranında Tophâne-i Âmire mevcudundan 23 adet demir dingil, 100 kantar (5,6 ton) ham bakır ve 200 tabak Frenk sacı, İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a, oradan kara yoluyla Erzurum'a yollandı⁸³.

Tüm hazırlıklar tamamlanmış, sıra topların dökümüne gelmişti. 1837 Ekiminde başlayıp 1840 Martında sona eren süreçte Erzurum Tophanesi'nde 61 adet top dökülmüştü⁸⁴. Büyük kısmı Osman Nuri Paşa'nın vilâyet müşirliğine tesadüf eden bu iki buçuk yıllık zaman diliminde Erzurum'da 17. yüzyılın ortalarından beri döküle gelen *babıyemez* toplarından 7 ve 5 çaplarında (9 ve 6.5 kg) toplam 7 tane; yeni top türlerinden olan *obüslerden* 9, 7, 5 ve 3 çaplarında (11.5, 9, 6.5 ve 3.8 kg) toplam 39 tane; geçmişten beri kullanıla gelen fakat üzerinde yapılan son birkaç değişiklikle daha kullanışlı hâle getirilen *çarha* toplarından da 15 tane dökülmüştü⁸⁵. Fakat *çarha* toplarından 1839 Temmuzunda dökülen 6 tanesi, namlularının delinmesi esnasında yaşanan sıkıntı nedeniyle kullanılamaz hükmü verilerek, *mayalık* namıyla bir dahaki dökümde kullanılmak üzere dökümhane ambarına gönderildi⁸⁶. Dolayısıyla kullanılabilir hükmündeki top sayısı 55 adet olarak tescillenmiş ve Erzurum

⁸¹ BOA. MAD. d., No: 8923, s. 61/b.

⁸² BOA, C. AS., No. 21815; BOA. a.g.d., s. 62/a.

⁸³ BOA, MAD. d., No. 8923, s. 60/b. Dingillerden kalan 96 tanesi ile poyra demirleri ilerleyen süreçte yine aynı güzergâhla İstanbul'dan Erzurum'a gönderilecekti. BOA, a.g.d., s. 62/a.

⁸⁴ BOA. MAD. d., No. 8923, s. 64/b, 79/a-b.

⁸⁵ Ayrıntı için bkz. *Tablo 1*.

⁸⁶ BOA, ML. MSF. d., No. 2701, s. 8-9. Esasen topların dökümünde bir problemle karşılaşılmamıştı. 1,5 çapındaki (2 kg gülle atar) bir topun namlusu büyük çaplı topların namlusuna nazaran hacimce daha dardı. Delme işlemi sırasında namluya zarar vermemek için normalden kat be kat itina gösterildiği halde, işlem sona erdiğinde çoğu zaman namlu cidarlarının bir tarafı ince bir tarafı kalın kalabiliyordu. Bu darlıkta bir namluyu delmek için daha ince bir burgu tertibatına ihtiyaç vardı. İnce burgu tertibatı hazırlanıp delme işlemi bu tertibatla sağlanmaya çalışıldı. Ancak bu girişim burgu çakısının kırılmasıyla sonuçlandırdığından müspet bir netice vermemişti. Bu nedenle dar namlulu topların düzgün bir şekilde delinmesindeki başarı büyük oranda şansa bakıyordu.

Kalesi'ne mevcut kaydolunmuştu⁸⁷. Bu topların bir kısmı 1839 Ekiminde Erzurum Vilâyet Müşirliği'ne getirilen Hâfız Paşa'nın idaresi zamanında dökülmüştü.

Hâfız Paşa, 55 topluk büyük siparişin tamamlanmasının ardından 3 ay sonra, 1840 Haziranında, İstanbul'dan gelen emirle Erzurum Tophanesi'nde döküm faaliyetlerini yeniden başlattı. Bu kez son imalatı başarısızlıkla neticelenen *çarba* toplarının dökümüne ağırlık verildi. Nitekim 1840 Haziranından 1841 Mayısına kadar dökülen 26 topun 25'i 1,5 ve 3 çaplarındaki (2 ve 3.8 kg) *çarba* toplarından oluşuyordu⁸⁸. Ayrıca Hâfız Paşa'nın müşirliği döneminde dökümü epey masraflı ve bir o kadar da zor olan demir toplardan da 5 tane dökülmüştü⁸⁹. Hâfız Paşa'nın Erzurum Vilâyet Müşirliği'ndeki görev süresi 22 Şubat 1841 (H. 29 Z. 1256) tarihinde sona ermişti. Yerine Aydın Vilâyeti Müşiri Halil Kâmilî Paşa atandı. Ancak Halil Kâmilî Paşa'nın İzmir'den Erzurum'a varışı Kış nedeniyle epey zamana muhtaçtı. Top dökümü maslahatının sekteye uğramaması için Kâmilî Paşa Erzurum'a gelinceye kadar (Mayıs 1841 - H. 1257 RA.) Hâfız Paşa idarî görevine ve top döküm işlerine nezârete devam etti. Halil Kâmilî Paşa, 12 Mayıs 1841'de Erzurum'daki görevine başlamıştı. Fakat onun müşirliğinin ilk iki yılında top dökümüne ara verilerek, daha çok eskimiş top kundaklarının yenilenmesiyle ve selefi Hâfız Paşa zamanında dökülen toplardan bir kısmının namlularının delinmesi, eğelenmesi ve cilalanması işleriyle meşgul olundu⁹⁰. Erzurum Tophanesi'nde, iki yıllık aradan sonra döküm faaliyetlerinin yeniden başlaması 1843 yılına tesadüf eder. 1843 yılı başında Kars Kalesi Muhafızı İstanbul'a, Kars Kalesi'ndeki büyük çaplı toplardan bir kısmının kullanılamayacak derecede kötü durumda olduğunu, kendilerine yeni toplar tedarik edilmesini bildiren bir mektup gönderdi⁹¹. Bu eksiği gidermek maksadıyla Erzurum Tophanesi'nde 7 çapında (9 kg) 5 adet *balyemez* top dökülerek, Kars Kalesi istihkâmlarına yerleştirilmesi emredildi⁹². 1843 Mayısında dökülen 5 *balyemez* top, namluları delinip, düzeltildikten ve kundakları hazırlandıktan sonra 1844 yılında Kars'a gönderildi⁹³.

5 topluk siparişin tamamlanmasının ardından 5 yıl boyunca Erzurum Tophanesi'nde top dökülmedi. Hatta tophanenin masraflarını azaltmak için top namlularının delindiği burğu dolabını döndüren katırlardan, orduda hizmet edecek kadar iyi durumda olanlarının Anadolu Ordusu'na verilmesi; iş görür

⁸⁷ BOA, MAD. d., No. 8923, 27 M 1256 (31 Mart 1840) tarihli Tophâne-i Âmire'ye gönderilen ilm ü haber sûreti. s. 79/a-b.

⁸⁸ BOA, ML. MSF. d., No. 968, s. 4; ML. MSF. d., No. 2644, s. 5.

⁸⁹ BOA, MAD. d., No. 8929, 12 R 1258 (23 Mayıs 1842) tarihli hüküm sûreti. s. 270.

⁹⁰ BOA, MAD. d., No. 8929, s. 270-271; 296-297.

⁹¹ BOA, C. AS., No. 43982, Lef 1.

⁹² BOA, a.g.b., H. 28 S 1259 (30 Mart 1843) tarihli emirname. Lef 2.

⁹³ BOA, C. AS., No. 40778.

nitelikte olanlarının da satılarak elden çıkarılması gündeme geldi⁹⁴. Katırların durumunun tespiti için bir müfettiş görevlendirildi. Müfettiş tarafından yapılan incelemelerde tophâne demirbaşı 16 katırdan 7'sinin gayet iyi, 6'sının iş görür, 2'sinin çürük, 1'inin de ölü olduğu tespit edilmişti. 15 sağ katırdan 7'si Anadolu Ordusu müşiri tarafından 1844 Mayıs'da Asâkir-i Nizâmiye topçu bölüklerinde kullanılmak üzere satın alınmıştı. 2'si 150 kuruşa ahaliden taliplisine satılarak bedeli Asâkir-i Nizâmiye Hazinesi'ne gelir kaydedildi⁹⁵. Kalan 6 katır da Anadolu Ordusu süvari alayları atlarına arpa ve saman taşımakta istifade edilmek için yine Anadolu Ordusu müşirince satın alındı⁹⁶. Katırların tasfiyesinden 5 yıl sonra, 1849 yılında Erzurum Tophanesi'ne, Kığı Dökümhanesi mamulü demirin kalitesini ispatlamak için üzerleri hare desenli 2 demir top sipariş edildi⁹⁷. Dökülen bu gösterişli toplar, padişahın beğenisine sunulmak üzere İstanbul'a gönderildi. Topları inceleyenler arasında Ticaret Nâzırı İsmail Paşa da vardı. Paşa, demir topları çok beğenmiş, bunları 1851 yılında düzenlenecek olan Uluslar arası Londra Fuarı'nda Osmanlı seksiyonunda sergilenmek üzere Tophâne-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'dan talep etmişti. Talebi uygun bulan Ahmed Fethi Paşa durumu sadarete iletmişti. Sergiye Kraliçe Victoria'nın özel daveti sebebiyle büyük önem atfeden Sultan Abdülmecid, bu isteğe olur vererek, topların bir an evvel hazırlanıp Londra'ya gönderilmesini emretti⁹⁸.

Londra sergisine gönderilen demir toplardan sonra Erzurum Tophanesi'nde ordu ihtiyacı için bir daha top dökülmedi. 1853 Ekiminde Rusya ile büyük bir savaşa girdiği için acilen sınırlarındaki istihkâmları takviyeye koyulan Osmanlı Devleti, bu takviyede bile söz konusu istihkâmlara yakın yerlerdeki top dökümhanelerine yeni top dökümü siparişi vermedi. Çünkü Osmanlı ordusu ve donanmasında 1850'lerin başlarından itibaren Avrupa'da geliştirilen, menzili ve tahrip gücü yüksek yiv setli (*şeshâneli*) toplar yaygınlaştırılmaya çalışılıyordu. Bundan sonra Osmanlı top dökümhanelerinde zorda kalınmadıkça yiv setsiz (*kaval*) top üretilmeyecekti. Sınır istihkâmlarındaki top ve mühimmat ambarlarında *kaval* top mevcutsa bunlar istihkâmlara yerleştirilecek; eğer yoksa bu eksik Tophâne-i Âmire mevcudundan giderilecekti⁹⁹. Nitekim Kars'ta da böyle bir şey vaki' oldu. Kırım Savaşı sırasında Kars istihkâmlarının Rus saldırılarına karşı güçlendirilmesi için gerekli toplar Kars'taki top ambarında mevcut değildi. Erzurum'daki top ambarında da ancak Erzurum istihkâmlarının olası ihtiyacına yetecek kadar top vardı. Erzurum Tophanesi'nde yeni top dökümüne rıza gösterilmediğinden, 1854

⁹⁴ BOA, *MAD. d.*, No. 8931, s. 18/a.

⁹⁵ BOA, *a.g.d.*, s. 18/b.

⁹⁶ BOA, *a.g.d.*, s. 20/a.

⁹⁷ BOA, İrade Dâhiliye Tasnifi (Kısaltma: *İ. DH.*), No. 13829, Lef 1.

⁹⁸ BOA, *a.g.b.*, Lef 2. 20 Ca 1267 / 24 Mart 1851 tarihli irade.

⁹⁹ S. Soyuer, *a.g.t.*, s. 88.

Ağustosunda Kars istihkâmlarına yerleştirilmek üzere İstanbul'dan Trabzon'a 32 *kaval* top gönderildi¹⁰⁰.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ordusu ve donanmasında *şeshâneli* top kullanımının yaygınlaştırılmaya başladığından söz etmiştik. Ancak ordunun *şeshâneli* top gereksiniminin tamamının Avrupa'dan top ithaliyle karşılanması doğru olmazdı. Devlet savunması gibi çok hassas bir konuda Avrupa'ya bağlı kalınması ileriye yönelik çok büyük tehdit ve tehlikelere yol açabilirdi. Bu nedenle *şeshâneli* toplardan muhakkak Osmanlı tophanelerinde de üretilmeliydi. Tophâne-i Âmire'de, yüksek maliyeti nedeniyle dökümünden, namlusunun yiv setli olacak şekilde delinmesine kadar tümüyle orijinal *şeshâneli* tunç top üretecek bir sistem 1860'ların ortalarına kadar kurulamadı. Osmanlı Devleti tümüyle yerli imalat *şeshâneli* tunç top üretimine başladığında ise, Avrupa ve Amerika'daki silah firmaları çoktan dövme ve dökme çelikten mamul *şeshâneli* topların seri imalatına geçmişti. *Şeshâneli* top üretilmiyorsa, mevcut *kaval* toplara yiv açılarak bu eksik giderilmeliydi. Bu maksatla ilk etapta Avrupa'dan getirilen makineler sayesinde 1855 yılında Tophâne-i Âmire'de *kaval* topların namlularına yiv açılarak *şeshâneliye* dönüştürülmelerine başlandı¹⁰¹. Fakat söz konusu makine tertibatı yalnız İstanbul'da mevcuttu. Henüz Tophâne-i Âmire için çok yeni olan ve dolayısıyla mükemmel bir işleyiş seviyesine ulaşmamış bu sistem, devletin yarı aktif diğer tophanelerinde kurulup da heba edilemeyecek kadar pahalı bir şeydi. Ancak bu görüş Tophâne-i Âmire'de tam manasıyla *şeshâneli* tunç top üretimine geçilince değişti. Askerî kanaat önderleri, artık devletin önemli top dökümhanelerinde de *şeshâneli* tunç top üretilmesinin gerekliliğine hükmettiler. Bunda Avrupa'da eski teknoloji olduğu için artık kullanılmayan, dolayısıyla üreticisinin elinde kalmış *şeshâneli* tunç top üretimine mahsus makine ve aletlerin fiyatlarının da epey ucuzlamasının rolü büyüktü.

Kırım Savaşı sırasında Kars'ın Rus istilâsına maruz kalışı Anadolu hududunun daha da güçlendirilmesini gündeme getirdi. Bu maksatla 1865 yılında yeni istihkâmlar inşasına karar verildi. Yapılacak istihkâmlar büyük çaplı *şeshâneli* toplarla donatılacaktı. Her ne kadar *şeshâneli* toplar Tophâne-i Âmire'de üretilmekteyse de, istihkâmların İstanbul'a uzaklığı, topların söz konusu mahalle varıncaya kadar kendi bedellerinden fazla nakliye masrafına yol açacaktı. Ayrıca önemli parçalarının yolda bozulma ihtimali yüksekti. Bu ise yeniden parça imalatını ve daha fazla maliyeti beraberinde getirecekti. Avrupa'da *şeshâneli* tunç top imaline mahsus makinelerin fiyatları da uygunken, bunlardan temin edilerek Erzurum Tophanesi'nde *şeshâneli* top imaline başlanabilirdi. Üstelik

¹⁰⁰ Colonel Williams'tan Tarabya'daki George William Frederick Villiers'a (4th Earl of Clarendon) gönderilen 5 Eylül 1854 tarihli rapor. Papers relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and Defence and Caputilation of Kars, <http://www.proquest.com/products-services/House-of-Commons-Parliamentary-Papers.html>, No. 1856/32849, s. 9. Bu toplar geçmişten beri yapıla geldiği üzere Trabzon'dan Erzurum'a, oradan da Kars'a nakledildi.

¹⁰¹ S. Soyluer, *a.g.t.*, s. 98.

Erzurum, bu topların imali için gerekli madenlere ve her türlü ham maddeye yakındı. Erzurum Tophanesi'nde *şeshâneli* top üretimi gerçekleştirildiği takdirde, Anadolu hududunun güvenliğini sağlamada daha da etkinlik kazanılacak, hem de iktisadî bakımdan büyük tasarruf elde edilebilecekti. Tophâne-i Âmire Müşiri İbrahim Halil Paşa, sayılan bu faydalara binaen Erzurum'da büyük bir silah sanayi tesisi kurulması gerekliliğini sadarete bildirdi¹⁰². 3500-4000 keseye (1.750.000-2.000.000 kuruş) mâl olacağı tahmin edilen bu tesiste, *şeshâneli* tunç top dökülebilecek kapasitede bir dökümhane, top namlularının yiv setli tarzda delinebileceği bir delim atölyesi (*çarbhâne*), *şeshâneli* top kundağı ve tekerleklerinin imal edilebileceği modern bir marangozhane ve demirhane bulunacaktı. Ayrıca yine bu tesise dâhil olarak istihkâmlara konacak topların ihtiyacı olan barutu imal edebilecek kapasitede birkaç dibekten oluşan bir baruthane de inşa edilecekti. Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Fuad Paşa tarafından da beğenilen bu projede, binaların inşasına başlanılmak üzere gerekli çizimlerin bir an evvel yapılması irade buyruldu¹⁰³.

Ancak Erzurum'da modern bir tophane tesisi inşası, kuvveden fiile geçemedi. Bunda o dönem için Avrupa'dan menzil ve tahrip gücü yüksek, çelikten imal edildiğinden tunç topa göre daha dayanıklı ve uzun ömürlü olan *şeshâneli* çelik top ithaline yoğunluk verilmesinin büyük etkisi oldu. Avrupa'nın önde gelen devletleri ordularını ve savunma sistemlerini *şeshâneli* çelik toplarla donatıyorsa, Osmanlı Devleti de hayati öneme sahip istihkâmlarını teknik anlamda miadını doldurmuş *şeshâneli* tunç toplarla techiz etmemeliydi. Bu nedenle devletin 3500-4000 kesesini eskimiş bir teknolojiyi ihya için heba etmek yerine, Avrupa'da kabul gören toplardan temin ederek savunma sistemlerini güçlendirmek daha makul görüldü. O dönemde Tophâne-i Âmire'de *şeshâneli* çelik topların küçük çaplıları imal edilebiliyor, ancak seri üretimi yapılamıyordu. Hudut güvenliğinin tehlikede olduğu bir dönemde acilen çok sayıda büyük çaplı topa ihtiyaç duyulduğundan, bu gereksinim ancak Avrupa'dan *şeshâneli* çelik top ithaliyle giderilebilirdi. Öncelikle Akdeniz ve Karadeniz Boğazı istihkâmları *şeshâneli* çelik toplarla silahlandırılacak, sonra sıra Vidin, Bosna, Selanik, İşkodra, Yanya gibi mühim kalelerle, Anadolu hududu istihkâmlarına gelecekti.

Bu çerçevede 1871 yılında, daha önce kendisinden *şeshâneli* çelik sahra topları ithal edilen Prusya'ya, 20 tane büyük çaplı *Krupp şeshâneli* çelik top sipariş

¹⁰² BOA, *İ. DH.*, No. 37124, Lef 1, 20 L. 1281 (18 Mart 1865) tarihli arz tezkiresi.

¹⁰³ BOA, *a.g.b.*, Lef 2, 14 Za 1281 (10 Nisan 1865) tarihli irade; *Vak'aniüvis Ahmed Lâtîfî Efendi Tarihi*, C. X, Haz. Münir Aktepe, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 137. Anadolu istihkâmlarına gerekli topların Erzurum Tophanesi'nde imali için irade çıktığı ve gereğinin Tophâne-i Âmire'ce yapılması hususunda Tophâne-i Âmire müşirliğine tezkire. BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (Kısaltma: *A. MKT. MHM.*) No. 329-40, 17 Za 1281 (13 Nisan 1865); BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (Kısaltma: *A. MKT. NZD.*) No. 594-27.

edildi¹⁰⁴. 1873 Temmuzunda yine Prusya'ya, bu kez bir öncekinin 25 katı sayıda, tam 500 adet büyük çaplı *Krupp şeşhâneli* çelik top ısmarlandı¹⁰⁵. İsmarlanan bu toplardan 330 tanesi uzun namlulu zırh delici sahil istihkâm topu; geri kalan 170 tanesi de kısa namlulu kara istihkâm ve muhasara topuydu. Sipariş edilen toplar üretilip, istihkâmlardaki yerlerini alıncaya kadar Osmanlı Devleti'nin yegâne *şeşhâneli* top üretim merkezi konumundaki Tophâne-i Âmire, kaleler ve istihkâmların top ihtiyacını karşılamaya devam edecekti. Avrupa tarzında inşa edilmeye çalışılan yeni istihkâmları için en çok topa ihtiyacı olan savunma hatlarından biri de Erzurum'du. Erzurum istihkâmlarını silahlandırmak için 1868 Eylülünde İstanbul'dan Erzurum'a 30 tane *şeşhâneli* ve *kaval* tunç top gönderildi¹⁰⁶. 1869 Baharında, yine Erzurum ve Kars'ta yapımı tamamlanan istihkâmlara konulmak üzere İstanbul'dan 50 tane *şeşhâneli* ve *kaval* tunç top gönderilmesi kararlaştırıldı¹⁰⁷. 93 Harbi arifesine kadar Erzurum ve civarındaki istihkâm ve kalelerin *şeşhâneli* ve *kaval* tunç top ihtiyaçları hep İstanbul'daki Tophâne-i Âmire'den karşılandı¹⁰⁸. Ancak Rus Harbi'nin başlamasından kısa bir süre önce Prusya'dan ithal edilen *Krupp* toplarından bir kısmı, Erzurum istihkâmlarına yerleştirildi. Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edilen ve

¹⁰⁴ S. Soyuer, *a.g.t.*, s. 147-148.

¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin Prusya'dan top ithali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Naci Yorulmaz, "Bir Silah Kardeşliği'nin Dayanılmaz Maliyeti Almanya ve Askeri Malzeme İthalatının Osmanlı Ekonomisine Etkisi (1871-1908)", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*, (Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İstanbul 7-8 Eylül 2007), İstanbul 2010, s. 699-710; Naci Yorulmaz, "Ottoman Empire and Germany (1871-1908) Military-economic relationship Trade Activities of German Armaments Industry in the Ottoman Market", www.turkishnews.com/.../ottoman-empire, 27 Kasım 2009, s. 1-19.; Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erçiyas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, (2004/1), s. 121-139; Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982; Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Subayları ve Alman Silah Sanayiinin Çıkarı (1871-1914)", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler C. II*, TTK Yay. Ankara 1988, s. 1207-1213; Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012; S. Soyuer, *a.g.t.*, s. 140-153.

¹⁰⁶ BOA, *MAD. d.*, No. 11698, s. 228.

¹⁰⁷ BOA, Bâbîâli Evrak Odası Ayniyât Defterleri Tasnifi (Kısaltma: *BEO. AYN. d.*), No. 1028, s. 95. Bu toplardan bir kısmının *obüs* toplarından tertip edilmesinin yerinde olacağına kanaat getirildi. BOA, *a.g.d.*, s. 170. 1870 Ağustosunda Erzurum'dan gelen haber Bâbîâli'de can sıkıntısı ile karşılandı. Aradan bir yıl geçtiği halde gönderilmesi kararlaştırılan 50 toptan sadece 17'si Erzurum'a ulaşmıştı. Tophâne-i Âmire'den sebebi soruşturulduğunda, topların bir kısmının acil ihtiyaç duyulan kalelere gönderildiği, kalan topların da pey der pey Erzurum'a gönderileceği cevabı alındı. BOA, *BEO. AYN. d.*, No. 1029, s. 187.

¹⁰⁸ 1877 yılında Erzurum'da bulunan Fred Burnaby de bunu teyid eder. Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 269.

dönemin en güçlü ve modern savunma hatlarından biri olan Hamidiye Tabyaları ise tamamen *Krupp* toplarıyla silahlandırıldı. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Anadolu hududu istihkâmları, Osmanlı ordusu ve donanması mümkün sùrette *şeshâneli* çelik toplarla donatılmaya çalışıldı. Bu, aynı zamanda Erzurum Tophanesi gibi yerel tophanelerin varlığının da sonu anlamına geliyordu. 1850 yılından, Osmanlı Devleti'nin fiili olarak sona erdiği 1918 yılına kadar Erzurum Tophanesi'nde ordu ihtiyacı için bir daha hiç top dökülmedi. Böylelikle 300 seneyi aşkın zamandır hizmet veren bir Osmanlı müessesesinin aslı görevi son bulmuştu oldu.

Sonuç

Kuruluşunu Kanunî Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Erzurum'a gelişiyle tarihlemek mümkün olan Erzurum Tophanesi, ilk başlarda küçük çaplı kuşatma toplarının döküldüğü ve aynı zamanda bunların muhafaza edildiği bir yer olarak inşa edilmişti. Yaklaşık yüz yıl sonra IV. Murad, Revan Seferi sırasında mevcut tophanenin büyük çaplı toplar dökülebilecek kapasitede olmadığını görmüş ve Çifte Minareli Medrese'nin *balyemez* türü topların da dökülebileceği bir tophaneye dönüştürülmesini emretmişti. Çifte Minareli Medrese, bu tarihten itibaren geçirdiği tamirler ve yapılan ilave binalarla tophane olarak hizmet vermeye başladı. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Erzurum Tophanesi'nde dökülen toplar gerek İran'a karşı tertip edilen seferlerde, gerekse Erzurum ve civarındaki kalelerin savunmalarında kullanıldı. Her ne kadar seferlerde ve kalelerde savunma amaçlı kullanılan topların büyük çoğunluğunun ana tedarikçisi Tophâne-i Âmire ise de, Anadolu hududunda Erzurum Tophanesi ihtiyaç hâlinde imdada yetişerek işlevini yerine getirmiştir.

19. Yüzyılın başlarından itibaren bölgede Osmanlı aleyhine İran'dan ziyade tehdit unsuru oluşturan Rusya'ya karşı alınmaya çalışılan tedbirlerde Erzurum Tophanesi'nde dökülen topların da epey katkısı olmuştur. Ancak Avrupa'da top üretim teknolojilerinin değişimi tunçtan mamul yiv setsiz (*kaval*) klasik dönem toplarının kullanım alanını yok denecek kadar kısıtlamıştı. Artık uzun menzilli, tahrip gücü yüksek ve eskilerine oranla daha dayanıklı çelikten mamul yiv setli (*şeshâneli*) toplar imal ediliyordu. Osmanlı Devleti de Avrupa'daki bu gelişmelere ayak uydurmak istedi. Bundan sonra zorda kalınmadıkça yerel top dökümhanelerinde top dökülmeyecekti. Ordu ve donanmanın top ihtiyacını karşılamak için önce Avrupa'dan *şeshâneli* toplar ithal edilmeye başlandı. Daha sonra bu toplardan Osmanlı tophanelerinde de imal edebilmek için Avrupa'dan makine ve gerekli araç gereçlerin ithaline girişildi. Fakat Osmanlı Devleti'nin bütçesi, son derece pahalı olan bu oyuncaklardan çok sayıda almaya yetmiyordu. Eldeki para ancak İstanbul'daki ana top üretim merkezini modernize etmeye yetiyordu. Diğer yerel tophanelerin modernizasyonu epey zamana ve paraya muhtaçtı. Zaman ve para ise Osmanlı Devleti'nin elinde olmayıp da ihtiyaç duyduğu en önemli iki şeydi. Artan Rus baskılarına karşı Erzurum Tophanesi de

dâhil tüm yerel tophanelerin Avrupa tarzında yapılandırılması tasarısı ertelenmiş ve bunun yerine ordunun, istihkâmların ve donanmanın ağır silah gereksinimi Almanya ve İngiltere'den ithal edilen *şeshâneli* çelik toplarla giderilmeye çalışılmıştı. Bundan sonra Erzurum Tophanesi'nde ordu ihtiyacı için bir daha hiç top dökülmedi.

1850 yılından, Osmanlı Devleti'nin fiili olarak sona erdiği 1918 yılına kadar Erzurum Tophanesi ve Erzurum'daki silah atölyeleri, sadece dünya fuarlarında sergilenmek üzere gösterişli ve otantik silahların üretildiği butik silah imalathaneleri ve askerî mühimmat deposu olarak varlıklarını devam ettirdiler¹⁰⁹.

Tablo 1.

1730 -1849 yılları arasında Erzurum Tophanesi'nde top üretimi¹¹⁰

Döküm tarihi	Balyemez Top		Obüs Topu		Çarha Topu		Top		Toplam Adet
	Çap	Adet	Çap	Adet	Çap	Adet	Çap	Adet	
Temmuz 1730 - Ocak 1732 ¹¹¹	7	10					3	40	70
	5	20							
Haziran 1804 - Nisan 1806 ¹¹²	5	30							30
Ekim 1837 - Mart 1840 ¹¹³	7	4	9	2	1,5	15			61
			7	9					
	5	3	5	17					
			3	11					

¹⁰⁹ Vital Cuinet de "Erzurum'daki silah atölyelerinde üretilen silahlardan bazıları 1867 Paris, 1873 Viyana ve 1876 Philadelphia Dünya Fuarlarında sergilenmiş ve büyük beğeni toplamışlardır." ifadesiyle bunu teyid eder. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1890, s. 173.

¹¹⁰ Tablodaki top sayıları, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan defterlerden elde edilen mevcut verilere göredir.

¹¹¹ BOA, *D. BŞM. d.*, No. 40980, s. 4; *D. BŞM. TPH. d.*, No. 18634, s. 2.

¹¹² BOA, *C. AS.*, No. 44521, Lef 1-4.

¹¹³ BOA, *MAD. d.*, No. 8923, s. 79/a; *ML. MSF. d.*, No. 2701, s. 8-9.

Haziran 1840							1,5	3	5
							3	2	
Eylül 1840							1,5	2	5
							3	3	
Ekim 1840							1,5	3	6
							3	3	
Aralık 1840 ¹¹⁴			9	1			3	3	4
Mayıs 1841 ¹¹⁵					1,5	6			6 ¹¹⁶
Ekim 1839 - Şubat 1841 ¹¹⁷									5 (demir)
Mayıs 1843 ¹¹⁸	7	5							5
Ekim 1849 ¹¹⁹									2 (demir)

¹¹⁴ BOA, *ML. MSF. d.*, No. 968, s. 4.

¹¹⁵ BOA, *ML. MSF. d.*, No. 2644, s. 5. Bu ay zarfında eski toplardan 7 tanesi tamir edilerek yeniden kullanılabilir hale getirilmişti.

¹¹⁶ Bu toplar da hatalı namlu delinmesinden kaynaklı sorunlar nedeniyle kullanılamaz yaftası yemiş ve bir sonraki top dökümünde kullanılmak üzere dökümhane ambarına gönderilmişti. BOA, *a.g.d.*, gös. yer.

¹¹⁷ BOA, *a.g.d.*, s. 30. Demir toplar, Hâfız Paşa'nın vilayet müşirliği zamanında dökülmüştür.

¹¹⁸ BOA, *C. AS.*, No. 44521, Lef 1-2; *C. AS.*, No. 40778.

¹¹⁹ BOA, *İ. DH.*, No. 13829, Lef 2.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.MKT. MHM (*Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*) 329-40.

A.MKT. NZD (*Sadaret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair Evrakı*) 594-27.

BEO. AYN. d. (*Bâbiâli Evrak Odası Ayniyât Defterleri*) 1028, 1029.

C.AS (*Cevdet Askerî*) 1141, 5021, 21815, 27388, 31157, 40778, 43982, 44521, 50362, 50970.

D. BŞM. d. (*Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri*) 2950, 40980.

D. BŞM. TPH. d. (*Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri-Tophâne*) 18634.

İ. DH (*İrade Dâhiliye*) 13829, 37124.

Mühimme Zeyli Defteri, 3

MAD. d. (*Maliyeden Müdevver Defterler*) 3162, 4652, 8923, 8929, 8931, 10490, 11698.

ML. d. (*Maliye Nezâreti Defterleri*) 210.

ML. MSF.d. (*Maliye Nezâreti Masârifât Defterleri*) 968, 2093, 2644, 2181, 2372, 2556, 2644, 2701, 2776, 2854, 2957, 3069, 3135, 3247, 3430, 3644, 3851, 3909, 3961, 4089, 4238, 4295, 4350, 4529, 4606.

Papers relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and Defence and Caputilation of Kars, <http://www.proquest.com/products-services/House-of-Commons-Parliamentary-Papers.html>, No. 1856/32849.

2. Kaynak Eserler

Baş Hoca İshak Efendi, *Usûlü's-Siyâga*, İstanbul 1246.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, Haz. Nezîhi Aykut, TTK Yayını, Ankara 2004.

Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum yahud Hemşerilere Armağan*, İstanbul 1338.

Na'îmâ, Mustafa, *Tarih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsâtü abbâri'l-hâfîkeyn)*, II-III, İstanbul 1280.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, matbu I-II, İstanbul 1286, 1287.

Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîhi Râşid ve Zeyli*, III, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yay., İstanbul 2013.

Solak-zâde, Mehmed Hemdemî, *Solak-zâde Târîhi*, İstanbul 1297.

Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Târîhi*, I-II, Haz. Ziya Yılmaz, TTK Yayını, Ankara 2003.

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Târîhi*, C. X, Haz. Münir Aktepe, TTK Yayını, Ankara 1988.

3. Yabancı Seyahatnameler

Burnaby, Fred, *At Sırtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, Tome Premier, Paris 1890.

Flandin, Eugène, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris, 1854.

Hamilton, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Volume I, London 1842.

Le Tour de Monde (Paris 1860), 1875, Deuxième Semestre, s. 275.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

4. Araştırma İnceleme Eserler

Ágoston, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

_____, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47, 1-2 (1994), s. 15-48.

Ayalon, David, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to Mediaeval Society*, Londra 1978.

Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, TTK Yayını, Ankara, 1998.

Aydüz, Salim, *Tophâne-i Âmirî ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK Yayını, Ankara 2006.

_____, "Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophâne-i Âmirî'de Hazırlanan Toplar ve Tophâne-i Âmirî'nin 1012 (1604) Yılı Gelir-Gider Muhasebesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (1998), s. 139-172.

Aygun, İbrahim, *Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991.

Aykut, Nezih, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzilhâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 34 (1984), s. 183-246.

Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, Çev. S. Özden, İstanbul 1989.

- Baş, Yaşar, "Kiğı Demir Madeni ve Humbarahânesi", *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4, Fall 2011, 409-430.
- Beşirli, Mehmet, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, (2004/1), s. 121-139.
- Çapraz, Hayri, "Gürcistan'da Rus İdaresi'nin Yerleşmesi (1800-1850)", *OAKA*, 1/1, (2006), s. 67-80.
- Demlikoğlu, Uğur, *Teşkilât ve İşleyiş Bakımından 18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2013.
- Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul 2007.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum" Maddesi *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, s. 321-329.
- Levy, Avigdor, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, Ph. D. Thesis, Cambridge, 1968.
- Monteith, William, *Kars and Erzeroum with The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, London 1856.
- Önsoy, Rifat, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Subayları ve Alman Silah Sanayininin Çıkışı (1871-1914)", *IX. Türk Tarıh Kongresi Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 1207-1213.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şebri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Parry, Vernon J., "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesinin Kaynakları", çev. Salih Özbaran, *İÜEF Tarıh Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3 (1972), s. 35-46.
- Petrović, Djurdica, "Fire-arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. Vernon J. Parry and M. E. Yapp, Londra 1975, s. 164-194.
- Soyluer, Serdal, *Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Şakul, Kahraman, "General Observations on the Ottoman Military Industry, 1774-1839: Problems of Organization and Standardization", *Science between Europe and Asia. Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaption of Knowledge*, haz. Feza Günergun-Dhruv Raina, New York: Springer-Verlag, 2011, s. 41-55.
- Türk, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2012.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, II, TTK Yayını, Ankara 1988.

Ünver, Süheyl, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi", *Belleten*, XVI/64, (Ekim 1952), s. 547-577.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayın, İstanbul 2009.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Erzurum" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, s. 345-353.

Yorulmaz, Naci, "Bir Silah Kardeşliği'nin Dayanılmaz Maliyeti Almanya ve Askeri Malzeme İthalatının Osmanlı Ekonomisine Etkisi (1871-1908)", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2, (Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İstanbul 7-8 Eylül 2007)*, İstanbul 2010, s. 699-710.

_____, "Ottoman Empire and Germany (1871-1908) Military-economic relationship Trade Activities of German Armaments Industry in the Ottoman Market", www.turkishnews.com/.../ottoman-empire, 27 Kasım 2009, s. 1-19.

**Bir Ağa, Bir Tüccar ve Bir Kadın:
XIX. Yüzyıl'da Tirebolu'da Tekne İnşa Etmek
An Ağa, A Merchant and A Woman:
Shipbuilding at XIXth Century Tirebolu**

M. Emre Kılıçaslan*

Özet

Osmanlı Devleti sahillerinde gemi inşa edilen tezgâhlar ve inşa işinde çalışan zanaatkarlar olduğunu sefer zamanlarında Tersâne-i Amire'nin buralardan yardım aldığı dönemlerden biliyoruz. Fakat sefer zamanları haricinde taşrada sürdürülen inşa faaliyetiyle ilgili bilgilerimiz kısıtlıdır. Bu makale, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Hadice isimli bir kadının Tirebolu'daki arazisinde gemi inşa edenlerle yaptığı mücadeleye odaklanıyor. Taraflar arasındaki mücadelenin ayrıntıları: taşra-merkez münasebeti, Tanzimat sonrası hukuksal uygulamaların değişimi ve taşraya yansımaları, farklı toplum kesiminden gelen insanlar arasındaki ilişkiler ve Osmanlı sivil gemi inşa sektörü hakkında bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin incelenmesiyle ortaya serilen detaylar yeni sorular sorulmasını sağlayacak nitelik arz ediyor. Osmanlı toprak hukukunda sahil arazilerin yeri, dünya deniz nakliyatındaki artışın küçük kıyı kentlerinin denizcilik faaliyetlerine yansımaları, XIX. yüzyılda Osmanlı denizcilik düzenlemelerinin taşraya yansımaları vb. bu sorulardan sadece bir kısmını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denizcilik, Gemi inşa, Liman Odası, Tirebolu, Toprak Hukuku.

Abstract

We know that there were shipbuilding yards and ship craftsmen at the shores of Ottoman Empire since Imperial Arsenal get help from those yards at times of great military campaigns. But our knowledge about their ongoing shipbuilding process out of military purposes is limited. This article focuses on the struggle of a Tirebolu habitant named

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi, Denizcilik İşletmeleri Yönetimi Bölümü, e-mail: memrekilicaslan@gmail.com

Hadice against shipbuilders and owners of the boats being built on a seashore land of hers. Details of the struggle among them provide information about centre and province relations, *Tanzimat's* legal system changes and it's reflections to provincial area, relations between different social classes and civilian shipbuilding sector. Analyzing of these information enables us to ask new questions. Place of seashore lands at Ottoman land law, effect of increasing global maritime navigation on naval activities of small coastal towns, XIXth century Ottoman maritime regulations and its reflections to countryside etc are only a small numbers of such questions.

Keywords: Maritime, Shipbuilding, Port Administration, Tirebolu, Land Law.

Tirebolu'da, limanın batısında Seliyaz olarak isimlendirilen bir plaj bulunmaktadır. 1940'lı yılları gören Tirebolu sakinleri; kentten bağımsız, kapalı bir yapı arz eden kumsalı, buradan denize giren çocuklarla ve sahilinde inşa edilen teknelerle yâd ediyorlar¹. Seliyaz ismi, denizin sınırında başlayan kumluk ve kumlüğün bittiği yerde başlayıp beride kalan arazilerle sınır oluşturan ağaçlara dek uzanan otuz dönümlük araziye ifade eder. Seliyaz, kumluk bölümün iki yanında yükselen kayalıklar sayesinde denizin etkilerinden nispeten korunaklı bir mevkidir. Bu yazıda anlatılan hikâyenin keşişme mekâmı olan arazinin XIX. yüzyılda Tirebolu'dan Hâce Hadice Hatun isimli hanımefendinin mülkiyetinde olduğu anlaşılıyor.

1968 yılında açılan sahil yolu, arazinin kumluk ve toprak bölümlerini birbirinden ayırarak günümüzdeki şekline dönüştürdü. Seliyaz özelindeki etkisi bir yana, Karadeniz Bölgesi'nin yol ağıyla donatılması bölgede bulunan küçük deniz nakliyat ağını² yok ettiği gibi gemi inşa sektörünün de daralmasına sebep oldu³. XX. yüzyılda karayolu ağı gelişene dek hem yolcuların hem de yüklerin küçük iskeleler arasındaki seyri bu ağlar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

¹ Reyhan Vural, *Tirebolu Çocukluk Hatıraları*, MVT Yay., İstanbul 2010, s. 15-16; Metin Karşı, *Bir Sevdadır Tirebolu*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 66-67.

² “Küçük deniz nakliyat ağı”ndan kasıt, Karadeniz'in kıyı kentleri arasındaki her tür taşımacılık işini yapan envai tekne ve bunların sahipleriyle, işletenlerinin oluşturduğu yerel ağıdır.

³ Karadeniz'de gemi inşa sektörünün daralmasının yegâne sebebinin Sahil Yolu olduğunu söylemek mümkün değildir. XX. yüzyıla beraber iskele ve limanların gelişerek daha büyük tonajlı gemilerin doğrudan kıyıya yanaşabilmelerinin de sebepler arasında olduğu söylenebilir. Ayrıca büyük merkezlerdeki sivil tersanelerin gelişiminin küçük kentlerdeki nitelikli işgücünü kendisine çekmek suretiyle küçük kentlerdeki atölyelerin kapanmasına sebebiyet verdiği ifade edilebilir. Gemi inşaatında makine kullanımının yaygınlaşması da sektörde çalışan insan sayısının azalmasının bir diğer sebebidir.

Karadeniz'in Trabzon ve Samsun gibi büyük liman kentlerinde biriken yerel mallarla, dışarıdan gelen ithal mallar da bu bölgesel ağlar üzerinden, küçük iskeleler ve büyük limanlar arasında iki taraflı olarak taşınmıştır. Bu ağdaki taşıt sayısı ve trafiği XIX. yüzyılda uluslararası deniz ticaretinin artışına paralel olarak artış göstermiştir. Tirebolu, Karadeniz'in küçük nakliyat ağına taşıt ve personel sağlayan kentlerden biriydi⁴. Tirebolu; yalnızca seyre çıkan, balıkçılık yapan denizciler yetiştirmekle kalmamış aynı zamanda küçük nakliyat ağına hizmet veren ya da balıkçılıkta kullanılan farklı boy ve türlerden teknelerin de inşa edildiği bir kent olmuştur. Seliyaz, XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu inşa faaliyetinin sürdürüldüğü ve Tirebolu civarında tekne inşasına uygun tek mekândır⁵.

Seliyaz'ın şahıs malı olması araziye tekne inşa etmek ve kışlatmak gibi amaçlarla kullananlarla, arazi sahibi Hadice Hatun arasında alacak-verecek davalarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu davaların takibinden elde edilen veriler yöredeki tekne imal sektörü üzerine benzersiz bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin derlenip toparlanarak sunulması daha önce özel olarak üzerinde durulmamış Osmanlı Dönemi sivil tekne inşa sektörüne dikkat çekmek bakımından önemlidir. Sivil gemi sahipleri ve bunların kaptanları hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bilgi bulabiliyorsak da⁶ inşa süreçleri, inşa edildikleri mekânlar, inşa eden zanaatkârlar hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Oysa bunlar arasındaki ilişkinin yapısını ortaya koymak Osmanlı Denizcilik Tarihi'nin ihmal edilen alanlarından birine katkıda bulunacaktır. Ticari amaçla gemi inşa ettirenler kimlerdir? Bu gemileri inşa edenler kimlerdir? İnşa edilen mekânlar kime aittir? Bu üçlü arasındaki ilişkiyi sağlayan ve ortaya çıkan sorunların çözümlenmesinde kim/kimler etkin olmaktadır? Bu ilişkiler içerisinde devletin rolü nasıl tarif edilebilir? Devlet hizmetinde kullanılmayacak tekneler üzerine hukuki kaideler gelişmiş ve yerleşmiş olabilir mi gibi sorular daha da çeşitlendirilebilir.

Seliyaz'ın sahibi Hâce Hadice Hatun'un kimliği ve Tirebolu'da hangi aileye mensup olduğu, tüm çabalara rağmen kesin olarak çözülememiştir. Baba bir kardeşi Emin Yazıcı'yla giriştikleri arazi davasına bakılırsa Yazıcı lakabıyla anılan sülalelerden birine mensup olduğu tahmin edilebilir⁷. Tirebolu'da

⁴ Tirebolulu olup Osmanlı'nın çeşitli kurum ve kuruluşlarında denizcilikle işgal eden ve Tirebolu'da denizcilikle uğraşan şahıslarla ilgili bkz. Ayhan Yüksel, *Geçmişten Günümüze Tirebolulu Denizciler*, Bengi Yay., İstanbul 2010.

⁵ Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, Tirebolu Kültür Yardımlaşma Derneği, İstanbul 1992, s. 108; Yüksel, *Tirebolulu Denizciler*, s. 26-27; Vural, *Çocukluk Hatıraları*, s. 15-17; Karşlı, *Tirebolu*, s. 66-67.

⁶ Bkz. İlhan Ekinci, "Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, Sy. 28, Güz, ss. 81-94, 2013.

⁷ BOA. A. MKT. UM. 104-76/2, 29 Şevval 1268 (14 Ağustos 1852). Araştırılan dönemde Tirebolu Nüfus Defterlerine göre yörede Yazıcı lakaplı üç farklı ailenin

Seliyaz'dan başka topraklara sahip olduğuna göre varlıklı bir aileden geldiği söylenebilirse de⁸ kendi ifadelerine göre geçim sıkıntısı çekmekte ve Tirebolu gümrüğünde memur olarak çalışan oğlu Şükrü Bey'in maaşından başka geliri bulunmamaktadır⁹. Seliyaz haricinde Tirebolu'nun Çarşubaşı Mahallesi'nde, üzerinde kira geliri getirmeye müsait demirci dükkânlarının bulunduğu bir arsaya daha sahip olduğunu kesin olarak tespit edebiliyoruz¹⁰. Ne var ki bu arsalar, deniz kıyısı arazilerin kız çocuklarına miras bırakılması şeklindeki dönem teamülüne uygun olarak leb-i deryada konuşlanmış, pek değeri olmayan yerlerdi¹¹. Hadice Hatun tüm gücüyle çabalayıp, özellikle Seliyaz'dan gelir elde edebilmek için her imkânı denemiştir.

Meseleye taraf olan diğer unsurlardan biri, II. Mahmud sonrasında nüfuz kaybına uğrasalar da, buldukları bölgelerde halen güçlü ilişkileri bulunan âyan taifesine mensuptur. Sahil yöresi âyanlarının denizcilğe yatırım yaptığı bilinmektedir¹². Tirebolulu âyan ailesi Kethüdâzâdelerin ilk mümessili Mehmed Emin Ağa'nın¹³ da en azından bir gemiye sahip olduğu anlaşılıyor¹⁴. Bu bâbda

varlığı tespit edilmiştir. Bkz. Ayhan Yüksel, *Tirebolu Kazası Nikâb Kayıtları (1861-1906)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 149, 545, 548; Ayhan Yüksel, *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri: Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Matb., İstanbul 2013, s. 18, 20, 58, 232, 328, 331.

⁸ BOA. A. MKT. UM. 104-76/1, 29 Şevval 1268 (14 Ağustos 1852).

⁹ BOA. A. DVN. 120-33/1 22 Cemaziyelevvel 1273 (18 Ocak 1857). Oğlunun, Gümrük'teki memuriyetinden haksızlıkla azledildiğini belirttiği bu arzuhaldeki "tek geçim kaynağı" ifadesine şüpheyile yaklaşmamak mümkün değildir. Kendisine hatırı sayılır kira getirisi sağlayan arsası hiç yokmuş gibi yazan Hadice Hatun'un diğer arzuhallerinde de sürekli bir geçim sıkıntısından söz edilmekte ve Devlet'ten merhamet talep edilmektedir.

¹⁰ MAD. d. 13430, s. 1, 22 Rebiyülevvel 1281 (25 Ağustos 1864), 3. hüküm.

¹¹ Deniz kıyılarındaki arazilerin turizmin gelişmesiyle değer kazanması sonrası yaşanan çatışmalara dair pek çok anlatıya rastlanabileceği gibi eksenine bu konuyu alan bir de film çekilmiştir: Harun Özakıncı (Yön.), *Hadigari Cumbur*, 2009. Filmin anlatıcı karakteri Duygu (*Duygu Uruk*) çatışmayı şöyle özetler: "Bodrum'un çoğunluğu anadan babadan mal mülk sahibi... Cumhuriyet'in da bu küçük evi, Çarşı'da küçük de bir dükkânı var. Zamanında adet böyleymiş; dağın başı, mal bölünmesin diye erkek çocuğa bırakılmış. Geçim kaynağı o zaman: mandalincilik, zeytincilik bir de balıkçılıkmış. Deniz kenarı da bataklık, işe yaramaz diye kız çocuğuna bırakılmış. Turizm patlayınca bizim Cumhuriyet altında kalmış, ablasıyla evlenen Ethem denize sıfır araziye oteli yapmış".

¹² Bu hususta bkz. İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik", *Karadeniz Araştırmaları*, Sy. 37, Bahar, ss. 15-49, 2013.

¹³ Biyografisi için bkz. Feridun Emecen, "Doğu Karadeniz'de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdâzâde Mehmed Emin Ağa", *Belleten*, C. LXV, Sy. 242, Ankara-2001, ss. 193-215

¹⁴ BOA. A. DVN. 74-41 1 Rebiyülevvel 1268 (25 Aralık 1851). Mehmed Emin Ağa'nın mirasçuları ve ortaklarına verilen Sened-i Bahri.

Kethüdâzâde Mehmed Emin Ağa'nın oğlu Abdulhalim Ağa¹⁵ da tekneler inşa ettirerek denizcilğe yatırım yapmıştır. Abdulhalim Ağa, babasının aksine, teknesini inşa ettirmek için Sinop yerine kendi memleketini seçmiştir. Tersane-i Âmire'nin taşralarda gemi inşasında, işin takibini yöre ileri gelenlerinden birine tevdi edip, bir nevi müteahhitlik yaptırması gibi âyân da denizcilik işlerinden anlayan bir kaptanı bu işle görevlendirirdi. Abdulhalim Ağa'nın tahminen 1847 yılında kurduduğu teknenin yapım işlerinin takibi için yöreden Emir Osmanoğlu Ömer isimli kaptanla anlaştığını görüyoruz. Ne var ki, inşası Hadice Hatun'un mülkü olan Seliyaz'da süren bu tekne için 1851 yılında henüz bir yer kirası ödenmediği belgelere yansıyan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Hak aramak hususunda cevval, arzuhal yazmak konusunda cömert bir hanımefendi olduğu anlaşılan Hâce Hadice Hatun, yetkililer tarafından *arâzî-yi bâliye* olarak anılan, kendisinin ısrarla *çiftlik* kelimesiyle karşıladığı¹⁶ mülkündeki bu inşaat için talep ettiği kiranın hâlen ödenmediğini 1851 yılı Aralık ayında yazdığı arzuhalle Sadaret'e iletmiştir.

Bu tarz araziler üzerinde yapılan teknelerden, beldede oluşan gelenekler uyarınca iki şekilden birisine göre kira alınıyordu. İnşa edilecek tekne kurdurulmadan önce tekne sahibiyle arazi sahibi anlaşıyorlardı. Eğer anlaşma senelik kira üzerinden düzenlenmişse inşaatın sürdüğü her sene için, önceden kararlaştırılmış ücret mülk sahibine ödeniyordu. Diğer türlü anlaşmada ise tekne tamamlandı suya indirildiğinde, yine önceden kararlaştırılmış olan bir ücretin topluca ödenmesi söz konusuydu. Fiyatlar, teknenin tonajına bakılarak ve yöre gelenekleri temel alınarak belirlenmişti. Maktuen alınan bedel ya 500 ya da 1.000 guruştı. Senelik kira ise 300, 500 ya da 750 guruştan hesap ediliyordu¹⁷. Bu dönem için fiyatlar teâmülen belliyse de kira bedellerinin hangi boyutlardaki teknelere uygulanacağını henüz kayıtlara yansımamış olduğu anlaşılıyor. Tarifelere herhangi bir itiraz gelmediği için tonaj-kira oranlarının belirlenmesinde ne gibi kıstaslar kullanıldığı konusunda da bir açıklık bulunmuyor. Ancak kira bedellerinin, Hadice Hatun'un yörede teâmül hâline gelmiş oranları belirtmesi neticesinde İstanbul'daki Liman Odası tarafından onaylandığını biliyoruz¹⁸. XIX. yüzyılda deniz üzerinden yolculuk yapanların

¹⁵ Biyografisi için bkz. Ayhan Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değerlerimiz*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2005, s. 9-10.

¹⁶ Yarısı kumluk bir sahil olan arazinin niteliği ve bu hususta Osmanlı Toprak Rejimi'ndeki tanım karmaşalarına makalenin sonunda değinilecektir. Hadice Hatun'un "*arsa-yı bâliye*" ve "*çiftlik*" terimlerini kullanırken dikkatli olduğu, sahip olduğu ve kente yakın konumda (Çarşıbaşı Mahallesi) bulunan arsası için "*arsa-yı hâliye*" ifadesini kullanmasından anlaşılmaktadır. MAD. d. 13430, s. 1, 22 Rebiyülevvel 1281 (25 Ağustos 1864), 3. hüküm.

¹⁷ BOA. A. MKT. DV. 45-88, 15 Muharrem 1268 (9 Aralık 1851) Lef 2.

¹⁸ BOA. A. MKT. DV. 45-88, 15 Muharrem 1268 (9 Aralık 1851) Lef 1.

mürur tezkireleri ve pasaportlarını kontrol etmek¹⁹, inşa edilen ya da el değiştiren gemilere sened-i bahri vermek²⁰ gibi işlerinin yanında 22 Mayıs 1850 tarihli bir fermanla deniz ticaretiyle ilgili davalara bakma görevi Kurşunlu Mahzen’de bir ofisi bulunan Liman Odası’na verilmişti²¹. Yukarıda bahsedildiği gibi, Tirebolu Limanı’nda gümrük memuru olarak çalışan oğlu Şükrü Bey’in merkezdeki Liman Odası’nın işleyişiyle ilgili annesine yol gösterici olduğu tahmin edilebilir.

Tirebolu’da ve muhtemelen Osmanlı’nın diğer sahil yörelerinde, zengin ve dolayısıyla güçlü kesimi, ağalar ve denizciler teşkil ediyordu²². Kethüdâzâde Abdulhalim Ağa, her ne kadar babasının ölümünden sonra ailesinin eski nüfuzu kalmamış olsa da²³, hem ağa hem de tekne sahibiydi. Elinde bulundurduğu bu güç sayesinde defaten gönderilen emirleri sürüncemede bırakarak ödemeleri geciktirebilmiştir. Önceki şikâyetler devam ederken Kethüdâzâde, 1854 yılında, Seliyaz’a birkaç tekne daha kurdurmuş fakat Hadice Hatun tarafından kiranın yalnızca bir bölümü tahsil edilebilmiştir²⁴. Geciken kiralara dair talepler birer yıl arayla, 1856 ve 1857’de, tekrarlandığına göre, Abdulhalim Ağa’nın borcunun tamamını henüz ödemiş olduğunu anlıyoruz²⁵. Bu tarihten sonra Abdulhalim Ağa’yla ilgili bir talebin Osmanlı Arşivi’ne yansımamış olması konusunda çeşitli tahminler yürütülebilir. Hemşehriler alacak verecek konusunda iki tarafı da memnun edecek bir sulha ulaşmış olabilirler. Abdulhalim Ağa’nın bir başka husustan dolayı başı sıkışık olduğu için Hadice Hatun’un taleplerinden bir süre için vazgeçtiğini ve sürenin uzamasının ardından konunun peşini bıraktığını varsayabiliriz. Zira Abdulhalim Ağa bu yıllarda, Zaim Mustafa Ağa’nın kahvesini yaktırmak dolayısıyla tazminata mahkûm olmuştu²⁶. Ya da Hadice Hatun’un enerji ve dikkatini, Seliyaz’da 1849 yılında tekne kurduran ve üzerinden yıllar geçmesine rağmen hiçbir ödeme yapmayan, tüccardan Trabzonlu Mesud Efendi’ye²⁷ yöneltmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Eldeki verilerden çıkarabildiğimiz, Hadice Hatun’un Abdulhalim Ağa’dan alacaklarının en azından

¹⁹ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri”, Belgeler, No: 19, Ankara 1993, s. 172-173; Nalan Turna, *19. Yy.’den 20. Yy.’ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürur Tezkireleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013, s. 74, 79-80.

²⁰ İkinci, “Sened-i Bahri”, s. 86.

²¹ M. Macit Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, s. 185, [ss. 185-188]; H. A. Ubcini, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yay., İstanbul 1998, s. 133.

²² Sümer, *Tirebolu*, s. 106.

²³ Yüksel, *Tirebolu’dan Simalar*, s. 9.

²⁴ BOA. A. MKT. UM. 167-95, 26 Muharrem 1271 (19 Ekim 1854).

²⁵ BOA. A. MKT. UM 262-10, 2 Rebiyülahir 1273 (30 Kasım 1856); BOA. A. MKT. UM 190-16, 3 Rebiyülahir 1274 (30 Kasım 1856).

²⁶ Yüksel, *Tirebolu’dan Simalar*, s. 9-10.

²⁷ BOA. MVL. 549-31 / 1, 17 Cemaziyelevvel 1276 (12 Aralık 1859).

bir bölümünü tahsil ettiği ve 1857'den itibaren bu kişiyle hukûkî bir çatışma yaşamadığıdır.

Seliyaz'da tekne inşa ettirerek kira ödemek hususunda güçlük çıkaran bir diğer kişi, yukarıda değindiğimiz üzere, Trabzonlu Mesud Efendi'dir. Bu zat, ticaretle iştigal eden aynı zamanda Trabzon Emtia Gümrüğü kitabesinde memurluk yapmış²⁸, Trabzon'un ileri gelen şahsiyetlerindendir²⁹, 1854 yılında İstabl-ı Âmire pâyesi almıştır³⁰. Tirebolulu Hadice Hatun hakkını, Kethüdâzâde Abdulhalim Ağa'ya göre daha nüfûzlu bir şahsiyet olan Mesud Efendi'den almak için hareket etmekten geri durmayarak art arda arzuhaller gönderdi. Hadice Hatun'la Mesud Efendi arasındaki anlaşmazlığın seyrini iki döneme ayırmak gerekir. İlk dönem, konunun çözümü hususunda pek de gayretkeş olmadığı anlaşılan Mehmed Cemaleddin Paşa'nın valiliğine denk geliyor. Bu dönemde davanın sonuçlandırılmasındaki gecikmenin bir diğer sebebi de Hadice Hatun'un konuyu Meclis-i Vâlâ'ya taşıması ve merkezde etraflıca tartışılarak, her ayrıntıya vâkîf olunmak için uğraş verilmesidir. Ayrıca Mesud Efendi'nin bilgi kirliliği yaratması ve konuyu farklı mecralara taşıyarak lehine karar çıkarma uğraşı da etkilidir. İkinci dönemi Trabzon valisi Mehmed Cemaleddin Paşa'nın azledilerek³¹ yerine Mehmed Emin Paşa'nın getirilip görevinin başına geçmesiyle başlatabiliriz³². Bu dönemde hem Meclis-i Vâlâ'nın ihtiyaç duyduğu detayları öğrendiğini hem de yeni valinin yönetiminde yerel idarecilerin merkezin taleplerini daha çabuk karşıladıklarını müşahede ediyoruz.

Mesud Efendi'nin anlatımına göre Hadice Hatun'la davalık olmalarına sebebiyet veren geminin inşasına 1264 [1847-1848] yılında başlanmıştır. 1861 yılı itibarıyla geminin tüm hissesi kendisine ait olmakla birlikte ilk etapta Tirebolulu Etmekçi Hâfız Reis isimli bir kaptanla ortaklığı bulunmaktaymış fakat Hâfız Reis'in ölümü üzerine onun hisselerini de kendi üzerine almış. Mesud Efendi ortaklıklarının başlangıcında, Hâfız Reis'in gemiyi kendi evinin önünde kurduracağını söylediğini ve inşaata Seliyaz'da başladığını bilmediğini söylüyorsa³³ da sonrasında bununla çelişen ifadeleri de bulunuyor. 1862 yılında Trabzon'un yeni valisi Es-seyyid Mehmed Emin Paşa'ya yaptığı açıklamaya göre, Hâfız Reis'in gemiyi Seliyaz'da kurdurduğunu belirtiyor. Hatta Hâfız Reis ve Hadice Hatun'un vekili Tirebolu müftüsü³⁴ arasında 25 gurus yer kirası

²⁸ BOA. MVL. 652-16 / 1, 17 Safer 1280 (3 Ağustos 1863).

²⁹ BOA. A. MKT. UM. 436-17, 29 Rebiyülevvel 1277 (15 Ekim 1866).

³⁰ BOA. İ. DH. 301-19039, 24 Şaban 1270 (22 Mayıs 1854).

³¹ BOA. A. MKT. UM. 538-61, 5 Şaban 1278 (5 Şubat 1862).

³² BOA. A. MKT. UM. 566-87, 23 Zilkade 1278 (22 Mayıs 1862).

³³ BOA. MVL. 614-66, 4 Safer 1278 (11 Ağustos 1861), Lef 7.

³⁴ 1842 yılında müftülük görevinde bulunduğunu tespit ettiğimiz Hüseyin oğlu Es-seyyid Mehmed Efendi olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Yüksel, *Tirebolu Nüfus Defteri*, s. 33.

alınacağı şeklinde bir anlaşma yapıp senet düzenlendiğini de ekliyor³⁵. Hem Hadice Hatun'un talebi olan senelik 750 guruşla aradaki büyük fark hem de bu senedin herhangi bir merciye sunulmamış olması dolayısıyla böyle bir anlaşmanın varlığına şüpheyle yaklaşmak gerekir.

Hadice Hatun, Mesud Efendi'yle olan sorununu da Liman Odası'na taşıyarak, senelik 750 guruş kira alabileceğine dair bir ilam elde etmiştir. Liman Odası ilamıyla 10 yıllık birikmiş alacağını tahsil etmek isteyen Hadice Hatun Mesud Efendi'nin itirazıyla karşılaşmıştır. Mesud Efendi konuyu Trabzon Ticaret Meclisi'ne götürerek buradan bir karar çıkarmış ve bu kararı itirazına dayanak yapmıştır. Ticaret Meclisi'nden çıkan karara göre gemi suya indirildiğinde arsa sahibine 400 guruşluk bir ödeme yapılması yeterli olacaktır³⁶. Ticaret Meclisi bu kararı Tirebolu, Giresun ve civarında tekne inşa ettiren tüccarlar ve reislerle yaptığı görüşmeler neticesinde aldığı belirtir. Sorulan kişiler, mülk arazide yeni tekne inşa edildiğinde senelik bir ücretin bahis konusu olmadığını, tekne bitip suya indirildiğinde 300-400 guruş civarı bir ücret verildiğini iddia etmişlerdi. Buna örnek olarak da Kethüdâzâde Abdulhalim Ağa'nın 12.000 kilelik teknesi için verdiği 400 guruş gösterildi. Ayrıca Ticaret Meclisi, Seliyaz'ın ziraata, dolayısıyla kazanca uygun olmadığını da belirtir. Dahası Mesud Efendi'nin teknesinin yapımı on yıldır devam ettiği için senelik kira alınması kendisini büyük zarara uğratacaktır³⁷. 1847'de kurulan Ticaret Meclisleri eşit sayıda yerli ve yabancı tüccardan oluşan bir heyet nezdinde ticari davaların görüldüğü bir kurumdu³⁸. Kendisi de bir tüccar olan Mesud Efendi'nin Trabzon'da bulunan Ticaret Meclisi'ne tesir ettiği bir gerçektir ve bu gerçek Hadice Hatun tarafından da ifade edilmiştir. Aynı zamanda Ticaret Meclisi'nin kararına dayanak yaptığı temeller çok sağlam görünmemektedir. Hadice Hatun'un ifadelerine göre, örnek olarak sunulan Abdulhalim Ağa'nın gemisi belirtildiği gibi 12.000 kilelik değil 6-7.000 kileliktir ve yedi ayda inşa edilerek denize indirilmiştir. Bu sebeple de 400 guruş kira tahsil edilmiştir. Kendisinin Liman Odası kararına ve Sadaret emirlerine dayanarak Mesud Efendi'den tahsilât yapma çabaları da bir sonuç vermemiş, bu amaçla Trabzon'a gönderdiği oğlu Şükrü Efendi, Ticaret Meclisi kararı gösterilerek sulha davet edilmesi üzerine Trabzon'u terk etmiştir³⁹. Bu noktada Hadice Hatun'un Trabzon yerel güçleriyle Mesud Efendi'yi bir ittifak halinde tasavvur ettiği ve merkeze de böylece tasvir ettiğini görüyoruz. İlginç olan Meclis-i Vâlâ'nın da bu görüşe rağbet etmesidir. Meclis-i Vâlâ'ya göre Trabzonlu idarecilerin ve Ticaret Meclisi üyelerinin Hadice Hatun'u arazinin sahibi olarak kabul etmelerine

³⁵ BOA. MVL. 641-5, 25 Safer 1279 (22 Ağustos 1862).

³⁶ BOA. MVL. 594-31, 17 Cemaziyelevvel 1276 (12 Aralık 1859).

³⁷ BOA. MVL. 608-78, 28 Ramazan 1277 (9 Nisan 1861), Lef 11.

³⁸ Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Ankara Barosu Dergisi*, Sy. 2001/1, s. 65-66.

³⁹ BOA. MVL. 608-78, 28 Ramazan 1277 (9 Nisan 1861), Lef 1.

rağmen ödemede zorluk çıkarmaları Hadice Hatun'un iddialarını kanıtlar niteliktedir. Sadaret aracılığıyla bu görüşler Trabzon valiliğine iletilmiş ve Hadice Hatun'un hakkının bir an önce kendisine ödenmesi tembih edilmiştir. Ayrıca bu vesileyle şahıs arazisinde tekne inşa edecekler için de bir tarife belirlenmiştir⁴⁰.

Tablo 1: Meclis-i Vâlâ'nın 1 Muharrem 1276 [31 Temmuz 1859] tarihli kararına göre, bu tarihten sonra şahıs arazisinde inşa edilecek tekneler için ödenecek yıllık arsa kirası.

Tekne Tonajı	Senelik arsa kirası
1.000 ilâ 4.000 kile	250 guruş
4.000 ilâ 8.000 kile	500 guruş
8.000 kileden fazla	750 guruş

Taraflar arasındaki mesele Osmanlı Devleti yürütme ve yargısının en tepesinde olduğunu ifade edebileceğimiz iki kurum, Sadaret makamı ve Meclis-i Vâlâ, tarafından karara bağlandıysa da haksızlığa uğradığını düşünen Mesud Efendi itirazlarını sürdürmüştür. İtirazını iki temele dayandırır. Birincisi, Liman Odası'nın ilk başta verdiği kararın merkez-taşra ayrımı gözetmemesidir. Mesud Efendi, İstanbul'a yakın yerlerde, Seliyaz'la benzer özelliklere sahip arsalar için bu fiyatlar geçerli olsalar bile taşra kiralariyle başkent kiralari arasında fark olması gerekir, der. İkinci itirazı arsanın niteliği ve mülk edinilmesi üzerinedir. Mülk edinmek konusu çetrefillidir. Mesud Efendi, belki de itiraz gerekçelerini zenginleştirmek için kullandığı ifadelerde, kumluk sahillerin mülk edinilmesine dair bazı şüphelerini dile getirir. Seliyaz'ı tanımlarken *leb-i deryâda vâk'î kumluk ve bir nev'i istî mâle yaramaz ve emsâline nazaran mülkiyet kabul etmez ve şâyed etse de satılacak olsa kimse tarafından izhâr-ı rağbet ve talâbet olunmaz bir yer olduğunu* söyler. Mesud Efendi'nin anlatmak istediğini kesin olarak çözümlenmek kolay değildir. Eğer "*mülkiyet kabul etmez*" derken kast ettiği; burada kâr elde edilecek bir iş yapılamayacağı ve dolayısıyla, buraya sahip olmanın faydasızlığı ise cümle gayet sıradan bir hâl alarak, klasik Osmanlı zihniyetini temsil eder. Yani toprağın değerini, ondan elde edilecek tarımsal ürünle ölçer ki zaten bunu ifade etmektedir. Mesud Efendi'ye göre inşa halindeki gemisinin kapladığı alan verimli bir toprak olsa bile, o kadar yer satıldığında ancak 150 ilâ 400 guruşa alıcı bulacaktır. Ancak Seliyaz verimli bir tarımsal arazi değildir. O halde nasıl bir yerdir? Mesud Efendi'nin Seliyaz'ın niteliğine dair düşüncesi arazinin iskele vasfı göstermesidir⁴¹. Şüphesiz ki bu niteleme resmî anlamda doğru değildir. Zira Seliyaz ticari mal indirilip yüklenen, Tirebolu Gümrük Müdürlüğü tarafından denetlenen bir mahal değildir. Ekilmeyen, biçilmeyen, niteliği tam

⁴⁰ BOA. MVL. 614-66, 4 Safer 1278 (11 Ağustos 1861), Lef 1.

⁴¹ "*kendi iskele olmayıb da alınır satılır bir mezra'a bulunsâ*" BOA. MVL. 614-66, 4 Safer 1278 (11 Ağustos 1861), Lef 7.

olarak tespit edilemeyen bu arazinin bir tanımının yapılması gerekmektedir. Ancak Osmanlı Hukuku'nun kıyı arazilere dair bir kanun ya da nizamnamesinin bulunmaması⁴² bu tanımları yapmayı güçleştirir. Mesud Efendi de bu güçlük içerisinde “iskele” demeyi uygun bulmuştur. Arazinin iskele olması demek, bir yerde *menâfi-yi umûmî*'a hizmet etmesi anlamına da geleceği için mülk edinilmesinin imkânsızlığını da ortaya koyar. Fakat Mesud Efendi bunun üzerinde durmamıştır. O, gemisinin bu “değersiz alanda” kapladığı yerden talep edilen senelik kiranın yüksekliğinin mantıksızlığını izah etme çabasıdır.

Sadaret, kararında ısrarcı olmakla beraber, Mesud Efendi'nin iddialarını da dikkate alarak 1861 yılının Ağustos ayında Trabzon valiliğinden tekrar görüş istedi. Liman Odası'nın belirlediği ücretle yerel gelenekler arasında gerçekten de bir fark var mıydı, Mesud Efendi ve Trabzon Ticaret Meclisi'nin iddiaları uyarınca, yörede senelik kira âdeti yerine bir kereye mahsus 150 ilâ 400 guruş arasında *nüzzül akçesi* mi alınıyordu vb. sorularının cevapları maddi kanıtlarıyla beraber talep ediliyordu. Zira mesele uzadıkça uzamış, iki taraf da mağdur duruma düşmüştü⁴³. Talep edilen maddi kanıtlar gönderilmemiş olacak ki merkez, kararını daha sert bir dille yinelemiş ve “*artık hatıra ve gönüle bakılma*”dan gerekenin yapılmasını dikte etmiştir. Üstelik Sadaret bu son şukkasında Hadice Hatun'un bir diğer talebini de dikkate alarak, 1862 yılı itibarıyla toplam 10.500 guruşa ulaşan kira borcu yanında Hadice Hatun'un masrafları olan 3.600 guruşun ödenmesini de emretmiştir⁴⁴. Hadice Hatun sırf bu iş için kendisinin üç, oğlu Şükrü'nün de bir kez Trabzon'a gittiğini, vapur ücreti, ev kirası gibi giderlerinin olduğunu iddia etmiş ve bunların da tahsil edilerek kendisine verilmesini istemişti. Bu talepleri de böylece kabul görmüş oluyordu⁴⁵.

Sadaret'ten kira borçlarının masraflarıyla beraber Hadice Hatun'a ödenmesine dair yazılan son şukkanın tarihiyle yukarıda sözü edilen vali değişikliğinin tarihi örtüşmektedir. 1862 Mayıs sonlarında görevinin başına geçen Mehmed Emin Paşa yazışmaları toplayıp okuduktan ve konunun detaylarına hâkim olduktan sonra Mesud Efendi'yi huzuruna çağırarak konuyu bir de onun ağzından dinlemiştir. Zaten uzunca bir süredir devam eden anlaşmazlığı bitirmek isteyen vali şöyle bir orta yolda buluşulmasını tavsiye eder: (1) kira 500 guruş kabul edilerek 14 senelik kira bedeli Hadice Hatun'a ödenecek, (2) Mesud Efendi geminin inşasını tamamlayıp denize indirebilsin diye sonraki sene için kira alınmayacak ve (3) gemi yine tamamlanamazsa sonraki seneler için 750 guruş kira alınmaya devam edilecek. Bu plan Hadice Hatun tarafından kabul edildiyse de Mesud Efendi çeşitli şartlar ileri sürerek

⁴² İlhan Kutay, “Sahillerin Hukuki Statüsü”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sy 6, 1968 s. 974, 975, ayr. bkz. Halil Cin, “Osmanlı Devletinde Kıyıların Hukuki Rejimi”, *Seha L. Meray'a Armağan*, C. I, s. 85.

⁴³ BOA. A. MKT. MHM. 232-75, 19 Safer 1278 (26 Ağustos 1861).

⁴⁴ BOA. A. MKT. DV. 217-41, 3 Şaban 1278 (3 Şubat 1862).

⁴⁵ BOA. MVL. 614-66, 4 Safer 1278 (11 Ağustos 1861), Lef 9.

anlaşmanın gerçekleşmesini engellemiştir. Neticede Mehmed Emin Paşa, Mesud Efendi'den on beş gün içerisinde İstanbul'a gitme sözü olarak meseleyi merkeze havale etmiştir⁴⁶. Hadice Hatun'la Mesud Efendi arasındaki sorun İstanbul'da şifahi görüşmeler neticesinde çözülmüş olsa gerektir ki bu tarihten sonra ikili arasındaki tartışmaya dair herhangi bir yazışmayla karşılaşılmamaktadır.

Osmanlı evrakında Hadice Hatun ismiyle son karşılaşmamız yine Seliyaz ve kira meselesi dolayısıyla gerçekleşiyor. Hadice Hatun, arazisinde tekne inşa eden ve kışlatanlardan, her 1.000 kile için 100 guruş kira almak hususunda Tirebolu Kaymakamlığı'na başvurmuştur⁴⁷. Bu dönemde kurulan ve selefi sayılabilecek müesseselere göre daha fazla uzmanlaşmış olduğu anlaşılan Şura-yı Devlet⁴⁸ konuya daha derinlikli yaklaşmış ve sistematik çözümlerler yapmıştır. Şura-yı Devlet böyle bir durumda, yörede nasıl bir yol izlenerek ne oranda kira alınması gerekeceğine dair yerel kurumlara müracaat etti. Ancak Vilayet İdare Meclisi, Ticaret Mahkemesi ve Tirebolu Kaymakamlığı'nın bu husustaki tartışmaları sürerken Hadice Hatun kendi belirlediği bir fiyat tarifesini açıkladı.

Tablo 2: Hadice Hatun'un 1870 yılı ortalarında talep ettiği yeni kira oranı

Tekne Tonajı	Senelik arsa kirası
1.000 ila 2.000 kile	250 guruş
2.000 ila 4.000 kile	500 guruş
4.000 ila 8.000 kile	1.000 guruş

Hadice Hatun, kendi fiyat tarifesini dilediğince belirleme çabası üzerine, Seliyaz'da tekne inşa eden ustabaşılara beraber Vilayet İdare Meclisi'ne davet edilmiş ve taraflar dinlenilmiştir. Ustalar, Hadice Hatun'a daha önceden yaptıkları ödemelere dair senetleri Meclis'e ibraz ederek, o zamana kadar inşa etmiş oldukları 2.000 ila 5.000 kilelik tekneler için 170-180 guruş kira ödediklerini göstermişler, inşası devam eden tekneler için de bunun üzerinde ödeme yapmayacaklarını belirtmişlerdir. İdare Meclisi, taraflar arasında bir orta yol bulmak amacıyla bundan böyle kurulacak teknelerin her 1.000 kilesi için 50 guruş kira verilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Ayrıca arazinin niteliği, zirai

⁴⁶ BOA. MVL 641-5, 25 Safer 1279 (22 Ağustos 1862). Mesud Efendi İstanbul'a bizzat gitmekten kaçınmak için devam eden ev tamiratını bahane göstererek oğlunu göndermeyi teklif etmişse de Hadice Hatun'un itirazı ve valinin ısrarı üzerine kabul etmek durumunda kalmıştır.

⁴⁷ Böyle bir durumda Trabzonlu Mesud Efendi'nin yaptırdığı boyutta bir tekne için 1.800-1.900 guruş gibi bir senelik kira alınması söz konusu olacaktır.

⁴⁸ Şura-yı Devlet'in kuruluşu ve organizasyonu için bkz. Halim Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdari Modernleşme Kurumu Olarak Şura-yı Devlet (1868-1876)*, Dan. Doç. Dr. Cenk Reyhan, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Ens., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012. s. 43-54.

bakımdan verimsizliği, şahıs mülkü olmaya elverişsizliği konusunda da görüş bildirmiştir. Her biri tavsiye niteliğinde olan bu ifadelerin yanında İdare Meclisi'nden çıkan, arazinin kumluk bölümüne dair karar dikkat çekicidir. Buna göre Hadice Hatun'un bu bölgeye çekilen kayık ve gemilerden ücret talep etme hakkı yoktur⁴⁹. Bu karara katılan Şura-yı Devlet, kumluk arazinin gel-gitler ve dalgalar vasıtasıyla ortaya çıkan bir arazi olduğunu, aynı şekilde deniz tarafından yeniden istila edilebileceğini ifade ederek kumluk bölgenin deniz sayılması gerektiğini belirtmiştir⁵⁰. Dolayısıyla mülk edinilmesi doğru olmayan denizden veya uzantılarından şahısların ücret isteme hakkı yoktur. Böyle bir ücret alınacaksa bile alacak merci belediyedir. Fakat Hadice Hatun'un, devlet kurumları tarafından belirlenen ücreti almaya zorlanması da uygun bulunmamıştır. Bu yüzden yerel kurumlara, yapılacak işlemlerde Hadice Hatun'un rızasının alınması şartı koşulmuştur. Şura-yı Devlet'in tavsiyesi ya arazinin belediye tarafından kiralanarak uygun bir ücretle tekne yaptırımlara kiralanması ya da belirlenen ücretin bir miktar daha artırılarak ikna edilmesi şeklindedir⁵¹. Burada iki temel endişe mevcuttur. Bir yerde Hadice Hatun'un mülkiyetten doğan haklarına tecavüz etmekten imtina edilirken diğer taraftan da kentteki tekne inşa işinin tamamen son bulmasından korkulmaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere Seliyaz Tirebolu'da tekne inşası için uygun olan tek mekândır.

Değerlendirme

Yukarıda anlatılan hikâyenin tarihsel değeri üzerine uzun bir tartışma yürütülebilir. Hatta bu tartışma, mikro tarihçilik için bile kapsamı fazlaca dar kalan hikâyenin yeniden kurgulanması amacıyla çekilen zahmetin beyhudeliğine dair şüphelerin dillendirilmesine sebep olabilir. Tarihsel veri içerisinde buna benzer pek çok hikâyenin varlığı su götürmezdir. İnebolu'da bir reisin alacak-verecek davaları, çeşitli yüz kızartıcı suçları ve bu arada zaman zaman devlet mekanizması içerisinde yer edininip bu yerleri tekrar kaybetmesi, Gelibolu'da sürgünde bir paşanın hanımı için yaptırdığı kayığın parasını ödememesinden doğan ilişkiler ve Bartın'da, Amasra'da, Kurucaşile'de daha birçok benzerleri bulunabilir. Bu yüzden benzerler arasından bu hikâyeyi özel ve tek başına anlatılmaya değer kılan bir takım etkenlerden bahsetmek yararlı olacaktır.

Her şeyden önce anlatımızın geçtiği mekân bu hikâyeyi kurgulayıp aktarmak konusunda tarihçiyi ferahlatan bir altyapıya sahiptir. Tirebolu kentinin

⁴⁹ BOA. ŞD. 1826-2, 24 Cemaziyelahir 1302 (10 Nisan 1885), Lef 1.

⁵⁰ Bir kanuna dönüşmemiş olsa dahi, bu konu çerçevesinde incelenen tartışmalar içerisinde kumluk sahillerin niteliği üzerine yapılan ve tüm ülkedeki bu tarz araziler için genelleme niteliğine dönüşebilecek yegâne değerlendirme Şura-yı Devlet'in bu cümlesindedir.

⁵¹ BOA. ŞD. 1826-2, 24 Cemaziyelahir 1302 (10 Nisan 1885), Lef 6.

tarihi, benzerlerine nazaran çok daha iyi araştırılmıştır⁵². Bir diğer husus, hikâyenin ana karakterlerinden birisinin kadın olmasıdır. Tarihsel anlatı içerisinde kadının görünmezliği sadece bir tercih meselesinden ibaret değil. Tarihi kurguyu inşa ederken kullanılan malzeme içerisinde kadının yeri, toplumda işgal ettiği alana oranla çok dardır. Toplumun daha bütünlüklü bir anlatımına ulaşabilmek için öznesi kadın olan bir hikâyeye yönelme arzusu hikâye seçiminde etkili olmuştur⁵³. Tüm bunların ötesinde konunun dokunduğu sınıf ve müesseselerin fazlalığı ve tamamının bir arada tek bir olay etrafında kümelenmesi ve hatta bazı müesseselerin daha önce yeterince üzerinde durulmamış yönleriyle temayüz etmesi araştırmayı bir tercih meselesinden öteye taşıyıp bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu dava etrafında deniz nakliyatından maddi kazanç elde etmeye çalışan âyân bakiyesi bir ağa, taşra bürokrasisinde yer edinmiş bir ticaret adamı, Osmanlı geleneğine aykırı usulleri de kullanarak maddi kazancını artırmaya çalışan dul bir kadın ve bunları belli bir düzende yönetmeye çalışan merkez yönetiminin uğraşlarını takip edebiliyoruz. Osmanlı Donanması'na gemi inşası üzerine nispeten daha fazla çalışma yapılmış olmasına rağmen sivil deniz filosunun inşa süreçleri, bu işe katılan unsurlar arasındaki ilişkiler literatürde çok az yer bulabiliyor⁵⁴. Biraz daha keskin ifade etmek gerekirse, bizzat Devlet'in gerçekleştirdiği ya da Devlet desteğinde gerçekleştirilen denizcilik faaliyetleri haricinde sivil Osmanlı denizciliği üzerine yapılan araştırmalar bir elin parmaklarıyla sayılabilecek miktarda kalıyor⁵⁵. Hikâyenin bir diğer mühim noktası ise davanın zamana yayılması ve Osmanlı değişim yüzyılı'nın hızla yenilenen müessese ve uygulamalarının konuya dâhil

⁵² Bu hususta hem Tirebolu ahali hem de Tirebolu üzerine araştırma yapacak tarihçi ve meraklılar değerli araştırmacı Ayhan Yüksel'e minnettar olmalıdır. Sayın Yüksel, gerek bizzat hazırladığı gerekse hazırlanılmasına vesile olduğu eserlerle kentin tarihine büyük katkı yapmıştır. Bu katkının bir kısmı yazımızın dipnotlarında ve kaynakçasında görülebilir.

⁵³ Burada Hadice Hatun'un XIX. yüzyıl Osmanlı kadını'nı her yönüyle temsil eden bir figür olduğunu iddia etmiyoruz. Ancak Hadice Hatun'un, bu dönemde Osmanlı kadınının toplumdaki yerini tayin etmemize fayda sağlayacak örneklerden biri olduğu fikrindeyiz.

⁵⁴ Ana kaynak olarak Galata Şerhi Sicillerini, bir kısım Mühimme ve Atik Şikayet kaydıyla destekleyerek hazırlanmış bir öncü çalışma olarak bkz. Fethi Gedikli, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukuki Terimler ve Düzenlemeler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sy. 1, Bahar, 2006. ss. 41-64; benzer kaynakları kullanan daha yeni tarihli bir diğer çalışma için bkz. Kerim İlker Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", *International Journal of History Studies*, Şerafettin Turan'a Armağan, C. 6, Sy. 3, Nisan 2014, ss. 89-102.

⁵⁵ Bu nicel fakirliğin sebebini kadın araştırmalarıyla aynı sebebe bağlayabiliriz. İnşaat olsun, nakliyat olsun sivil denizcilik faaliyeti üzerine tarihsel veri çok kısıtlı, dağınık ve kırsıdır. Eldeki kaynakların daha verimli kullanılabilceği yeni bir bakış açısının ya da yepyeni bir kaynak grubunun keşfine dek de böyle devam edecek gibi görünmektedir.

olmasında yatıyor. Bunların rolü genel geçer saydığımız bazı bilgilere muhalefet ediyor. Örneğin bir yargılama makamı olarak Liman Odası Meclisi'nin varlığı, muhtelit Ticaret Meclisleri'nin iki Osmanlı vatandaşı arasındaki davaya bakması, Meclis-i Vâlâ ile Şura-yı Devlet'in aynı konu üzerindeki yaklaşım ve yorum farkları çokça işlenmiş hususlar değil. Sahil arazilerin mülkiyetine dair aktarmaya çalıştığımız ayrıntılar ise üzerinde daha fazla çözümleme yapılmayı hak ediyor.

Belli ki üzerinde tekne inşa edilen arazilerden kira alma geçmişten gelen bir uygulamadır. Ancak oluşan teâmüllerin çerçevesi daha önce bu denli zorlanmadığı ve belki de Tanzimat öncesi dönemde merkezî kontrol ağının gözleri bu tarz bir alışverişi yakalamayacak kadar geniş tutulduğu için devlet mekanizmasının dikkatini çekmemiştir. Hadice Hatun'un taşra teamülünün sınırlarını zorlayacak bir açgözlülükle kira talep etmesi ve bu talebine merkezi yargının organlarından biri olan Liman Odası'ndan dayanak bulması konuyu devlet denetiminin sınırları içerisine çekmiş görünmektedir. Osmanlı'nın herhangi bir kaleminin sivil tersane olarak adlandırabileceğimiz mekânların sahiplerine ödenecek kiraya dair ilk kararı, Liman Odası'nın bu olay özelinde kaleme aldığı ilam olarak görünmektedir⁵⁶. Ancak bu ilam vesilesiyle uygulanan hüküm tüm taşra sahillerini kapsayacak bir nitelik kazanamamıştır⁵⁷. Zira Liman Odası'nın ilamı kaleme alınışı itibariyle genelleme arz eden bir yapıdaysa da kararın tüm sahilleri kapsamasını sağlayacak bir iradede yoksundur⁵⁸. 1850 yılından itibaren bünyesinde kurulan bir meclis vasıtasıyla yargılama yetkisi sağladığından, bahsettiğimiz Liman Odası 1869 yılında Ticaret-i Bahriye Meclisi'yle birleşerek bu yetkisini ilgili meclise devretmiş gözükmektedir⁵⁹. İlgili organ üzerine literatürde herhangi bir çalışmanın yer almaması ve bu tarz bir çalışmanın bizim araştırmamızın boyut ve ihtiyaçlarını aşması dolayısıyla ilamın yapısını ve bağlayıcılığını kesin olarak ortaya koyamıyoruz. Çok genel olarak söyleyebileceğimiz; bilinen muhtelit Ticaret Meclisleri yanında deniz ticaretiyle ilgili davalara bakan bir de muhtelit Liman Odası Meclisi'nin varlığı ve kararlarının yerel Ticaret Meclisleri'nin kararlarına üstün olduğudur. Liman Odası Meclisi, değişen Osmanlı Hukuku ve hukuk müesseselerine bir diğer örnektir ve itinayla araştırılması durumunda, buradaki temel bulguların çok ötesinde bir yapının ortaya çıkacağı muhakkaktır.

Tersane-i Amire bünyesindeki tezgâhlar ve çeşitli zanaatkârların ihtiyacı karşılamakta yetersiz kaldığı olağanüstü dönemlerde, Osmanlı'nın taşradan

⁵⁶ BOA. A. MKT. NZD. 363-31, 13 Safer 1278 (20 Ağustos 1861), Lef 2. Bu kararın Liman Odası'nın Müşavir Paşa (Sir Adolphus Slade) tarafından idare edildiği bir dönemde alınmış olması da bir diğer dikkat çeken noktadır.

⁵⁷ BOA. A. MKT. NZD. 363-31, 13 Safer 1278 (20 Ağustos 1861), Lef 1.

⁵⁸ Bkz. Ek-1.

⁵⁹ BOA. İ. DH. 588-40931, 24 Za 1285 (8 Mart 1869), Lef 1,2 ve 3.

yardım aldığı bilinmektedir⁶⁰. Taşradan gelecek bu yardımın organizasyonunda sorumluluk ilgili bölge ileri gelenlerinden (âyânından) birinin müteahhitliğine tevdi ediliyor ve onun gözetiminde tamamlanan geminin ödemeleri yine ilgili şahıs tarafından tutulan muhasebe defterleri uyarınca ödeniyordu⁶¹. Aktarmaya çalıştığımız hikâyede merkezin uyguladığı bu sistemin minimal ölçekte uyarlanmış bir biçimine rastlamaktayız. Burada, Devlet'in yerini sermaye sahibi (bizim örneğimizde *ağa* ya da *tüccar*); devlet adına geminin yapım işini organize eden âyânın yerini ise *reis* alıyor. Sahil kesiminde yaşayıp belli bir sermayeye sahip olan şahısların sermayelerini değerlendirmek üzere deniz nakliyatına yönelmeleri doğaldır⁶². Bu tarz sermayedarın küçük ya da büyük ticaretle uğraşacağı ve ticari mallarını o veya bu yolla nakletmek zorunda olduğu da tahmin olunabilir. Bir deniz nakliyat vasıtası edinmek, hem kendi mallarını ucuza nakletmek hem de başka tüccarların mallarının nakliyesini yaparak daha fazla kâr elde etmeye imkân sağlayacaktır. Ancak gemi inşa etmek ve geminin seyrüseferini sağlamak farklı bir uzmanlık gerektirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla yerel reislerle sermayedarlar arasında kurulan bir tür ortaklık neticesinde, ilgili reis öncelikle teknenin mükemmelen inşa ve suya indirilmesini sağlıyor, ardından da geminin ortağı olması dolayısıyla operasyonlarını yönetiyordu⁶³. Hadice Hatun'la amansız bir mücadele veren Mesud Efendi daha inşa mekânı kararlaştırılmadan, ortak olarak Tirebolulu Hâfız Reis'i seçtiğine göre ortaklığın yapısı geminin inşâ sürecinin başında kararlaştırılmaktaydı. Ne var ki tekne tamamlanmadan Hâfız Reis'in ölümü ortaklığın son bulmasına sebebiyet verdi⁶⁴. Bu ölümle ortaklık son bulurken Mesud Efendi, Hâfız Reis'in hissesini satın

⁶⁰ İdris Bostan, *Osmanlı Babriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*, TTK Bas., Ankara 1992, s. 24-26; Nurcan Yazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Tersane-i Amire Mimarlığı ve Mimarları", *Türkler ve Deniz*, Ed. Özlem Kumrular, Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 384-386.

⁶¹ Donanma için taşra tersanelerde gemi inşasına dair pek çok arşiv kaydı ve araştırmaya rastlanılabilir. Bunlar arasından Karadeniz Ereğli'deki süreçleri titizlikle takip eden biri için bkz. Sinan Yakay, *Karadeniz Ereğli'de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağalar*, Kdz. Ereğli Tic. ve San. Odası Yay., Ereğli 2004.

⁶² Gemi sahipliğinin (armatör/donatan) ayrı meslek olarak ortaya çıkması hususunda bkz. Lütfi Güçer, "XVI – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sy. 1, İstanbul 1987, s. 38; Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul-1999, s. 81.

⁶³ Son dönemlerde ortaklıklardaki paylaşımların görülmesi için *Sened-i Babri*'lerin incelenmesi faydalı olacaktır. Zira bu belgelerde gemilerin hangi oranlara sahip kaç ortakları olduğu kaydedilmektedir. Klasik çağda reis-gemi sahibi ilişkisine dair bkz. Gedikli, "Deniz Taşımacılığına Dair", s. 44-50.

⁶⁴ "...sefine-yi mezbûrenin inşasına mübâseret etmiş olan ol taribde kendisinin şeriki bulunan Hâfız Re'is olub [...] mu'abharan re'is-i merkûmun vefâtı ile şirket bozulub..." BOA. MVL. 641-5, 25 Safer 1279 (22 Ağustos 1862).

olarak geminin tamamına sahip oldu⁶⁵. Peki ama Mesud Efendi'nin satın aldığı nedir? Tekne inşa işini yürüten şahıslar ortaklık başlangıcında ortaya sermaye koyarlar mıydı? Eldeki malzemelerle bu sorular üzerine ancak tahminler yürütülebilir⁶⁶. Hâfız Reis'in kurulan ortaklık dolayısıyla bir sermaye koymuş olduğunu ya da en azından kendisine düşen hisse oranında bir sermaye yatırdığını tahmin etmiyoruz. Geminin inşa işine nezaret ederken verdiği emek ve uzmanlığının yatırması gereken sermayenin tamamı ya da bir kısmı yerine geçmiş olması mümkündür. Mesud Efendi de Hâfız Reis'in koyduğu emekten doğan hak edişlerini ve –eğer yatırırsa- sermayesini tereke sahiplerine ödeyerek geminin tamam hissesini elde etmiş olsa gerektir. Eğer Hâfız Reis, ömrü vefa edip de gemiyi tamamlayıp suya indirebilseydi muhtemelen ismi Sened-i Bahri'de geminin belli hissesine sahip *kapudamı* olarak arz-ı endam edecekti. Bu durum sermaye sahibi açısından avantajlı olması dolayısıyla akla yatkın görünmektedir. Ortak sıfatıyla gemiyi işleten reis, ücretli personele göre “iş”i daha fazla sahiplenecek ve nakliyat konusunda daha hassas davranacaktır⁶⁷. Ayrıca deniz nakliyatının doğasından kaynaklanan risk de paylaşılmış olacaktır⁶⁸.

Osmanlı Devleti'nde sahil arazilerin, bilhassa da kumluk sahillerin, resmi vasfı hikâyemizin bir diğer tartışmalı ve muğlak noktasını oluşturmaktadır. Konu daha önce hukukçular ve hukuk tarihçileri tarafından değerlendirilmişse⁶⁹ de yapılan değerlendirmeler gerçekte var olmayan bir teorik çerçevenin anakronik öğelerle aktarılmasından ibaret kalmıştır. Sahil arazilere dair teorik temel sağlayacak kanunname, nizamname ve saire Osmanlı kodekslerinde bulunmamaktadır⁷⁰. Kanunun sahillerin vafına dair çerçeveyi çizmemiş olması araştırmacıları bu tarz arazinin Osmanlı toprak yönetim sistemi içerisinde hangi

⁶⁵ “...*vukû'*-yü *vefâtyla* hissesi mübâya'aten 'uhde-yi çâkerâneme geçmiştir...” BOA. MVL. 614-66, 4 Safer 1278 (11 Ağustos 1861), Lef 7.

⁶⁶ İki taraf arasında Tersane için gemi inşaatına nezaret eden şahısların tuttuğuna benzer bir muhasebe defteri ve/veya ilgili ortaklığı kayıt altına alan şahsi bir ortaklık senedinin bulunmayışı konuyu tahminler boyutunda irdelemeyi zorunlu kılıyor. Hatta gerek karadan gerekse denizden ticari nakliyat ücretleri üzerine somut ve tatminkâr verilere ulaşmak eldeki verilerle mümkün gözükmemektedir. Bkz. Güçer, “Ticaret Politikası”, s. 31 ve 39.

⁶⁷ Gemi sahibi ve kaptan arasındaki ortaklıklarının her bir sefer için ayrı ayrı sözleşmelerle kurulmuş olabileceğine ve kaptanın diğer denizcilerle beraber ücret de almasına dair bkz. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 79.

⁶⁸ A.g.e., s. 108.

⁶⁹ Siddık Sami Onar, *İdare Tarihinin Umumi Esasları*, Hak Kitabevi, C.2, s. 1327,1328; Kutay, “Sahillerin Hukuki Statüsü”, s. 974, 975.; Cin, “Kıyıların Hukuki Rejimi”, s. 83-90..

⁷⁰ İlgili çalışmaların Mecelle ve 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ne atıfları bu hususta bir fikir verecektir. Bunlara yapılan göndermeler; denizin doldurulmasından kazanılan arazinin mülk edinebilmesi gibi konuyu net açıklamayan ve belli vasıflara sahip (taşlık, pınnalık) sahil yerlerinin mevat araziden sayılması gerektiğini ifade eden aktarımlardır.

arazi grubu (metruk, mevat vs.) içerisine girdiğini tespit için çaba göstermeye itmiştir. Böylesi bir çaba bütünüyle gereksiz değilse de ortaya çıkan sonuçların kullanılabilirliği tartışmalıdır. Osmanlı Devleti sahil arazilerin vasfı üzerine genele teşmil edilebilecek bir kanun koymadığından, sahil arazilerle ilgili çıkan ihtilafları çözmek için farklı bölgelerde farklı uygulamalara gidebilmiştir. Yapılması gereken; ihtilaflı konuların çözüm süreçlerini ortaya çıkarıp sahil arazilerin ne gibi koşullarda nasıl algılandığını çözümleyerek, hangi tip araziye hangi muamelenin uygulandığını listelemek ve bu liste üzerinden tasnifini sağlamak gibi görünüyor. Bu bir kez gerçekleştirildiğinde, hazırlanan tasnifin oluşturduğu temel üzerine teorik binanın inşası daha sağlam bir yapı arz edecektir. Bizim örneğimizde kumluk sahilin, 1858 Arazi Kanunnamesi öncesinde mülk edinilebildiği görülmektedir. Böylesi bir temellükün hem nizamla tam olarak uygun görülmediği hem de mülkün mâlikin elinden, kanun ve nizam dairesinde alınamayacağı anlaşılıyor. Aşağı yukarı örtüşen tarihlerde eşdeğer bir arazinin mülk edinilemeyeceği Osmanlı yönetimi tarafından iddia ve ifade edilebilmiştir⁷¹. Birçok başka olayda da birbirine muhalif yaklaşımlar tespit edilmektedir⁷².

Seliyaz, Hadice Hatun'a muhtemelen Tirebolu'da Çarşubaşı mahallesinde bulunan diğer arsası gibi, annesinden miras kalmıştı. Dikkati çeken, bu vasıfta bir arsanın mülk edinilebilmesine dair bir sorgulamanın ne devlet yetkilileri ne de davalı olduğu şahıslar tarafından uzunca bir süre yapılmamış olmasıdır. Arsanın vasfını sorgulayan ilk şahıs Mesud Efendi'dir. Onun sorgulaması da teorik bir temele dayanmaktan ziyade (zira böyle bir temel yoktur) pratik kaygılardan ileri gelmektedir. Mesud Efendi'nin Seliyaz için –bilinçli ya da bilinçsiz- “iskele” ibaresini kullanması Hadice Hatun'un taleplerini itibarsızlaştırma amacı gütmektedir. Araziyi “iskele” vasfıyla anmak onun kamu yararına hizmet etmesi gerekliliğini, dolayısıyla mülk edinilemezliğini vurgulamak amacı taşımaktadır. Her ne kadar Osmanlı sisteminde kamu yararına istimlak, içerisinde istimlak kelimesi geçmeyen 1855 tarihli bir nizamnameyle ilan edilmiş olsa da menafi-i amme kavramı İslam Devleti'nin kurulduğu dönemden itibaren mevcuttur⁷³. Buradan hareketle Mesud Efendi'nin iskele vasıflandırmasıyla arazinin menafi-i ammeye hizmet etmek yerine şahıs mülkü olmasını sorgulamaya gittiğini öne sürebiliriz. Hadice Hatun'un, 1870'te arazinin mülk edinebilirliğini sorgulayan Şura-yı Devlet tavsiyelerine değin bu hususta herhangi bir kaygı taşımadığını müşahede

⁷¹ Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet; Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yay., İstanbul 2015, s. 303-309.

⁷² BOA. MVL. 681-53, 7 Rebiyülahir 1281 (9 Eylül 1864); BOA. DH. MKT. 1561-119, 2 Rebiyülahir 1306 (6 Aralık 1888); BOA. ŞD. 2581-29, 14 Safer 1310 (7 Eylül 1892); BOA. DH. MKT. 231-21, 23 Şevval 1311 (29 Nisan 1894); BOA. DH. MKT. 2507-115, 21 Rebiyülahir 1319 (7 Ağustos 1901).

⁷³ Murat Şen, “İslam ve Osmanlı Hukukunda Kamulaştırma Müessesesi”, *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, Sy. 1, 1998, s. 173-176.

ediyoruz. Şura-yı Devlet Seliyaz'ın kamu yararına kullanılması gereken bir arazi olduğunu, Mesud Efendi'ye göre daha kesin ve bilinçli olarak ifade ederken bir şekilde mülk edinilmiş arsanın istimlâk edilemeyeceği gerçeğini de göz ardı etmiyordu⁷⁴. Kanunlardaki eksik ve boşlukların genel geçer vasfı olmayan uygulamalarla kapatılmasının bir örneği olarak değerlendirildiğinde, uygulama tasnifine dair önerinin önemi daha net olarak görülecektir.

Arsayla ilgili göze çarpan bir diğer sorun da gerek satılık gerek kiralık olarak arsanın değerine dair yapılan tartışmada açığa çıkıyor. Hem Hadice Hatun'un hem de Mesud Efendi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'da arsa değeri, üzerinde gerçekleştirilecek tarımsal üretimden elde edilecek gelirle doğru orantılıydı. Bu yüzden Hadice Hatun ısrarlı ve istikrarlı bir şekilde arsasının çiftlik olduğu vurgusunu yaparken Mesud Efendi Seliyaz'ın verimsizliğini ümitsiz bir çabayla yineliyordu. XIX. yüzyılın ortasında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Henry Christmast gittiği pazardaki deneyimlerinden hareketle Osmanlı'da bir malın fiyatlandırılmasında; alıcının talip olduğu mala ne kadar ihtiyacı olduğunun ve ne kadar para verebileceğinin temel alındığını belirtir⁷⁵. Hadice Hatun söylemde Osmanlı'da arsa değerlendirme sistemini kabulleniyor görünüyorsa da eylemde Seliyaz üzerinden elde edemeyeceği zirai getiriyi talep ediyor. Zira “*çiftlik*” olarak anmaya azami dikkat gösterdiği arazisinin kira değerini savunurken toprağın zirai verimliliği üzerine herhangi bir tartışmaya girmekten kaçınır. Bu da onun; Tirebolu'da tekne inşası için başka uygun yer bulunmamasından doğan ihtiyacı ve nispeten zengin ağa ve tüccarın daha fazla para verme ihtimalinden hareket ederek kirayı fiyatlandırıdığını gösterir. Hadice Hatun'un bu davranışına; devrin teamüllerine aykırı bir fırsatçılık olarak ya da değişen ekonomik koşullara ağa, tüccar ve bürokrasiden daha hızlı uyum sağlamak olarak bakılabilir. Bu değerlendirme tamamen okuyucunun yorumuna bırakılmıştır.

⁷⁴ Her ne kadar 1855 tarihli nizamname kamu yararını tarif ediyor olsa da istimlâke dair açık bir ifade bulunmuyordu. İstimlâk ya da temellük-i cebrinin kesin ifadelerle kullanıldığı metinler ancak Mecelle'nin 1216. ve Menâfi-yi Umûmiye için İstimlâk Kararnamesi'nin ilânından sonra görülebilecektir. Bkz. Şen, “Kamulaştırma Müessesesi”, s. 179.

⁷⁵ [50] “[Avrupa’da] her ticari malın her yer için ve her koşul altında geçerli olan tam bir değeri vardır. Bu fiyattan fazlasını talep eden kimse, sistemin yürütülebilmesi için dayandığı kurallara ters davranmış olur. [...] Bu teori Türk perakende satıcıları arasından bilinmez. Onların sistemi çok daha basittir; bir satıcı için ‘bir şeyin değeri, kaçta satılabilirse o kadardır’ [...] Alıcysanız satıcı, satması gereken şeyi ihtiyacınıza göre ölçüp değerini düşünür. Ne kadar istediğini sorarsanız; o ilke önce ne kadar kârla satarsa işine geleceğini, sonra da talep ettiğiniz şeyin sizin için değerini hesaplar [...] Gerçek bir Türk sizi asla dolandırmaz; yaldız size altın diye [51] satmaz, hile karıştırılmış malları yutturmaya çalışmaz; [...] fakat fiyat konusunda ucuzcu olmalısınız, çünkü malını olabildiğince pahalıya satmaya çalışır.” Henry Christmast, *İstanbul ve Ege Yollarında: İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, Çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yay., İstanbul 2012, s. 50-51.

EKLER

Ek 1: Dersaadet Liman Odası Meclisi tarafından Hadice Hatun'a, Seliyaz'da tekne inşa edenlerden alınacak kira hususunda verilen ilamın sureti.

A. MKT. NZD. 363-31/2 Fi 13 Safer 1278 [20 Ağustos 1861]

Fi Gurre-yi Muharrem sene 76 [31 Temmuz 1859] tarihiyle Liman Meclisi'nden olunan î'lâm sûretidir

Sâhibe-yi 'arzu'hâl Hadice Hanım Trabzon Eyâleti dâhilinden kâ'in Tirebolu kazâsında vâk'î leb-i deryâda mutasarrife olduğu çiftlik arâzîsi üzerine inşâ olunan ve el-hâlet-i hazîhi yapılmakta bulunan tüccâr sefâini ashâbından ücret-i arzıyye verilmekte muhâlefet olduğundan bi'l-mubâhase icrâ-yı îcâbı husûsunu istid'â etmekden nâşî sâdır olan fermân-ı sâmilere imtisâlen keyfiyet lede'l-rü'ye mahal-i mezkûrda sefîne inşâ edenler tarafından yabdıracağı sefinenin vüs'at ve cesâmetine göre senevî veyâhûd mâhiye mukâvele ve bazarluk vechile ücret-i arzıyye îtâsı mesbûkü'l-emsâl ise de bu husûsun maktû'u hükmünde bir sûrete rabtı gerek ashâb-ı sefâin ve gerek 'arsa sâhibinin hakkında suhûlet ve menfa'ati müceb olacağından ba'dezîn mahal-i mezkûrda inşâ olunacak sefâin ashâbı tarafından bin kileden dört bin kileliğe kadar iki yüz elli ve dört bin kilelikden sekiz bin kileliğe kadar beş yüz ve sekiz binden yukarısına senevî yedi yüz elli gurus ücret-i arzıyye verilmesi beyne't-tüccâr kararlaştırılmış ve bu sûrete sâhibe istid'â dahî izhâr-ı muvâfakat eylemiş olduğundan ber-vech-i muharrer 'arsa-yı mezkûre üzerinde inşâ olunacak sefâinden usûl-i müttehize-i sâlifü'l-beyâna tatbiken ücret-i senevîye ahzı lâzım geleceğinden îcâb-ı hâlin icrâsı husûsunun Trabzon vâlisi devletlu paşa hazretlerine hitâben bâ-emirnâme-yi sâmi-yi hazret-i vekâletpenâhî emr ü iş'ârı iktizâ edeceği muhat-ı 'ilm-i sâmilere buyruldukda ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

- BOA. DH. MKT. 231-21
BOA. DH. MKT. 1561-119
BOA. DH. MKT. 2507-115
BOA. İ. DH. 301-19039
BOA. İ. DH. 588-40931
BOA. A. MKT. DV. 45-88
BOA. A. DVN. 74-41
BOA. A. DVN. 120-33
BOA. A. MKT. DV. 217-41
BOA. A. MKT. MHM. 232-75
BOA. A. MKT. NZD. 363-31
BOA. A. MKT. UM. 104-76
BOA. A. MKT. UM. 167-95
BOA. A. MKT. UM 262-10
BOA. A. MKT. UM. 436-17
BOA. A. MKT. UM. 538-61
BOA. A. MKT. UM. 566-87
BOA. MAD. d. 13430
BOA. MVL. 549-31
BOA. MVL. 652-16
BOA. MVL. 594-31
BOA. MVL. 608-78
BOA. MVL. 614-66
BOA. MVL. 641-5
BOA. MVL. 681-53
BOA. ŞD. 1826-2
BOA. ŞD. 2581-29

Araştırma Eserler

- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Babriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, TTK Bas., Ankara 1992.
- BULUNUR, Kerim İlker, “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri”, *International Journal of History Studies*, Şerafettin Turan’a Armağan, C. 6, S. 3, Nisan 2014, ss. 89-102.
- CHRISTMAS Henry, *İstanbul ve Ege Yollarında: İzmir, Efes, Bergama, Salıhlı, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, Çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yay., İstanbul 2012.
- CİN, Halil, “Osmanlı Devletinde Kıyıların Hukuki Rejimi”, *Seha L. Meray’a Armağan*, Ankara Üniversitesi, SBF Yay., C. I, ss. 79-106, Ankara 1981.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’i Mürür ve Pasaport Nizâmnameleri”, *Belgeler*, No: 19, ss. 169-181, Ankara 1993.
- ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul-1999.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sy. 2001/1. ss. 59-72.
- EKİNCİ, İlhan, “Karadeniz’de Âyanlar ve Denizcilik”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sy. 37, Bahar, ss. 15-49, 2013.
- EKİNCİ, İlhan, “Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, Sy. 28, Güz, ss. 81-94, 2013.
- EMECEN, Feridun, “Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, *Belleken*, C. LXV, Sy. 242, ss. 193-215, Ankara-2001.
- GEDİKLİ, Fethi, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukuki Terimler ve Düzenlemeler”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sy. 1, Bahar, ss. 41-64, 2006.
- GÜÇER, Lütfi, “XVI – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sy. 1, ss. 1- 128, İstanbul 1987.
- KENANOĞLU, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, ss. 185-188.
- KILIÇ, Halim, *Osmanlı Devleti’nde Bir İdari Modernleşme Kurumu Olarak Şura-yı Devlet (1868-1876)*, Dan. Doç. Dr. Cenk Reyhan, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Ankara 2012. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- KUTAY, İlhan, “Sahillerin Hukuki Statüsü”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sy. 6, ss. 974-978, Ankara 1968.
- ÖZAKINCI, Harun (Yön.), *Hadigari Cumhuriyet*, 2009.
- SÜMER, Faruk, *Tirebolu Tarihi*, Tirebolu Kültür Yardımlaşma Derneği, İstanbul 1992.
- ŞEN, Murat, “İslam ve Osmanlı Hukukunda Kamulaştırma Müessesesi”, *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, Sy. 1, ss. 171-186, 1998
- TURNA, Nalan, *19. Yy.’den 20. Yy.’ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürur Tezkiireleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013.
- UYGUN, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet; Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yay., İstanbul 2015.
- UBICINI, H. A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yay., İstanbul 1998

- VURAL, Reyhan, *Tirebolu Çocukluk Hatıraları*, Mvt Yay., İstanbul 2010, s. 15-16;
- KARSLI, Metin, *Bir Sevdadır Tirebolu*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2013.
- YAKAY, Sinan, *Karadeniz Ereğli’de Tersaneciliğin Tarihi ve Tersaneci Ağalar*, Kdz. Ereğli Tic. ve San. Odası Yay., Ereğli 2004.
- YAZICI, Nurcan, “Osmanlı Devleti’nde Tersane-i Amire Mimarlığı ve Mimarları”, *Türkler ve Deniz*, Ed. Özlem Kumrular, Kitap Yay., ss. 381-403, İstanbul 2007.
- YÜKSEL, Ayhan, *Tirebolu’dan Simalar, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Değerlerimiz*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2005.
- YÜKSEL, Ayhan, *Tirebolu Kazası Nikâh Kayıtları (1861-1906)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008
- YÜKSEL, Ayhan, *Geçmişten Günümüze Tirebolulu Denizciler*, Bengi Yay., İstanbul 2010.
- YÜKSEL, Ayhan, *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri: Tirebolu, Espiye, Yağhdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)*, Arı Sanat Matb., İstanbul 2013.

**İskân, İsyan ve Değişim:
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli
Settlement, Uprising and Change:
Kadirli in the Second Half of the XIXth Century**

Cevdet Kırpık*

Özet

Kadirli şehrinin temelleri büyük oranda XIX. yüzyılın ikinci yarısında atıldı. Devlet otoritesinin hâkim kılınması, şehircilik, ekonomik faaliyetler ve toplumsal yapı ile devlet –halk ilişkileri, esaslı bir değişim sürecinden geçti.

1865'te Fırka-i Islahiyye'nin bölgeye gelmesi, Kadirli ve civarındaki köklü değişimin temel belirleyicisi oldu. Derviş Paşa ile Ahmet Cevdet Paşa idaresindeki Fırka-i Islahiyye, bölgede yalnızca devlet otoritesini sağlamakla kalmadı. Toplumunu ilgilendiren birçok meseleye müdahale ederek çözmeye çalıştı.

Dönemde devlet otoritesinin varlığı eskisinden daha belirgin bir şekilde hissedilmeye başlandı. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde nüfuz sahibi ailelerin toplum ve devlet karşısında belirgin bir gücü vardı. Bu güç, 1878'deki Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanında daha açık bir şekilde ortaya çıktı. İsyanı Kadirli eşrafından Müftüoğlu (Müftü zade) Mehmet ve kardeşi Hazım Beyler etkili bir destek verdiler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kadirli halkı, bir yandan yerleşik hayata geçme sancıları yaşarken bir yandan da devletin varlığını daha yakından hissediyordu. Yeniden tesis edilen adalet mekanizmasıyla, gelişen tarımsal faaliyetleriyle Kadirli yeni bir döneme girmişti. Bu nedenlerle, 1860'larda başlayan değişim ve dönüşümün bugünün Kadirli'sinin şekillenmesine büyük bir katkısının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Konu temelde arşiv belgeleri ışığında ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadirli, iskân, isyan, Kozanoğlu, Fırka-i Islahiyye

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, cevdetk@erciyes.edu.tr.

Abstract

The foundations of today's city of Kadirli, to large extent, was laid in the second half of XIXth century. A number of fundamental changes took place in many areas including urbanisation, economic activities, social structure, the establishment of state authority and the relationship between State and people.

The fundamental determinant of the change took place in Kadirli and its vicinity was the arrival of Islahiyye Party to the region in 1865. Islahiyye Party, led by Derviş and Ahmet Cevdet Pashas, did not only reestablished the state authority in the region but also tried to resolve many social issues by actively interfering with them.

The existence of the State authority was felt more significantly during the period. However, influential families was exercising significant power against the society and the state by the last quarter of XIXth century. This power emerged more explicitly by the uprising of Kozanoğlu Ahmet Pasha in 1878. The uprising was supported actively by Müftüoğlu Mehmet and his brother Mr. Hazım, both belong to Kadirli gentry.

People of Kadirli were, on the one hand, struggling with the problems of making a transition to settled life. On the other hand, they were feeling the existence of the State authority more closely. Kadirli went into a new period with the introduction of new justice system and development of agricultural activities. For these reasons it would not be wrong to argue that the change and transformations started in 1860s have played important role in shaping today's Kadirli. The issue is examined based on archival documents.

Keywords: Kadirli, Settlement, Uprising, Kozanoğlu, Fırka-i Islahiyye

Giriş

Osmaniye iline bağlı bir ilçe olan Kadirli, Osmanlı döneminde Kars olarak bilinmekteydi. Ancak Doğu Anadolu'daki Kars'tan ayırmak üzere Maraş'a bağlı olduğunu ifade için Kars-ı Maraş tabiri kullanılmıştı. Dulkadiroğullarıyla ilgisinden dolayı da Kars-ı Zülkadriye olarak da anılmaktaydı. Maraş ve civarı 1085'ten itibaren Türklerin yerleştiği bir bölge oldu. Türkmenlerin Çukurova'ya yerleşmesi ise XIV. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşti. 1337'de Zeyneddin Karaca adlı Türkmen beyi Dulkadir Beyliğini kurdu.¹ Andırın ile Göksun arasındaki Ördekli mevkiinde yapılan savaşla Dulkadir Beyliği yenilgiye uğratılınca Kadirli ve civarı da Osmanlı hâkimiyetine girdi. 1522'de Dulkadirli hanedanından Şehsüvaroğlu Ali Bey'in öldürülmesiyle beyliğin merkezi,

¹ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989, s.1, 8.

doğrudan Osmanlı yöneticileri tarafından idare edilmeye başlandı. Osmanlı yönetimindeki Kadirli, 1561 yılında Zülkadriye Eyaleti'ne bağlı Kars-ı Maraş Sancağı olarak taksim edilmişti. Sancak, Kars ve Andırın (Andırın) olmak üzere iki kazadan oluşmaktaydı. Kars kazasına sekiz nahiye bağlı olup, bunlar Karamanlu Yakası, Savrun, Sinbas (Sumbas), Çokak, Mağara, Göksun, Köstere ve Meğelgin idi. Kars-ı Maraş Sancağı XVII. yüzyılın ortalarına doğru Maraş'a bağlıydı.²

Kars-ı Maraş Sancağı, 1563'te iki kaza, bir kasaba, 12 nahiye, 75 köy, 896 mezra'adan oluşan 25.279 nefer vergi nüfusuna sahip önemli bir sancak merkeziyken, XVII. yüzyıldan itibaren önemini kaybetti. Bunda 1607'de Adana sancakbeyi Cemşid ve Silifke sancakbeyi Muslu'nun Canpoladoğlu Ali Bey ile birlikte sürdürdükleri büyük celali isyanının etkisi olmalıdır.³ XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde şehir merkezi harabe halinde ve terk edilmiş vaziyetteydi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kadirli, gerek yönetim özellikleri ve gerekse toplumsal ve ekonomik faaliyetler bakımından çok yönlü bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçti. Bu değişim Kadirli şehri üzerine ciddi etkiler yaptı. Her değişim ve dönüşümde olduğu gibi burada da çeşitli sancılar yaşandı.

Kadirli XIX. yüzyılın ortalarında Maraş Sancağı'na bağlı Kars-ı Zülkadriye veya kısaca Kars olarak anılmaktaydı.⁴ Bu sıralarda Kars/Kadirli için bazen "kaza" ve bazen de "nahiye" ifadeleri kullanılıyordu. Tanzimat dönemindeki idari birimlerin yeniden yapılandırılması faaliyetleri çerçevesinde kaza, müdür adı verilen bir yönetici tarafından idare edilmekteydi. 1842 yılındaki düzenlemeye göre Tanzimat'ın uygulandığı eyaletlerde zaten adli birer ünite olarak varlığını sürdüren yerlerde ileri gelenler kendi aralarından birini kaza müdürü olarak seçeceklerdi. Müdür bazen kazanın bağlı bulunduğu sancak yöneticisi kaymakam yahut merkezi idare tarafından da atanabilmekteydi. Müdürlerin en önemli görevleri aşar ve benzeri vergilerin toplanmasını temin etmektir. Müdürlüğün görev tanımı zaman içerisinde değişime uğradı.⁵

Kadirli müdürlerinden bazılarının kimliği hakkında atama veya görevden ayrılma gibi sebeplerle bilgi sahibi olunabilmektedir. Mesela bunlardan biri el-hac Mehmet Sadık Bey'di. Uzun süredir Kadirli müdürlüğü yapmakta olan el-

² Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları V, 1563 Tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tabrir Defteri*, Ankara, 2011, s. XXVII-XXXIV.

³ Y.Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları V, s. XXXIII-XLIII*.

⁴ BOA, A.MKT. UM, 128/28, 29 Safer 1275/8 Ekim 1858.

⁵ 1858'de kaza müdürünün görevleri yeniden tanımlanmış, kazanın mülkiye, maliye, zaptiye ve diğer işlerinden sorumlu tutulmuştu. Müdürler sancak merkezine iletecekleri hususları, Kaza meclisinde görüşüp karara bağlayacak tutanağı ile sunacaklardı. 1864'te kazalar köylere ayrılmış, bazı köylerin birleşmesiyle nahiye birimi oluşturulmuştu. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, cilt: LIII, sayı: 206, 1989, s.238-251.

hac Mehmet Sadık Bey, 1854'te buranın havasının ve suyunun kendisine iyi gelmediğini ileri sürerek Maraş'a gitmiş, bir süre dinlenmiş ancak geri dönmemişti. Müdür, Maraş Mutasarrıflığına yazdığı dilekçede padişah sayesinde müdürü bulunduğu Kars'ı uzunca bir müddetten beri idare ettiğini, bu sene oraların havası ve suyu ile uyum sağlayamadığını, hastalıkla uğraşmakta olduğunu belirterek adı geçen kazanın müdürlüğünden istifa ettiğini belirtmişti.⁶ 1861'deki bir belgede kaza olarak tanımlanan Kars, 5 Mart 1862 tarihli bir belgede ise "nahiye" olarak tanımlanmaktaydı.⁷ Bu dönemde Kadırlı ve Andırın gibi nahiye müdürlüklerinin maaşı düşük olduğundan dışarıdan buralara gelip de müdürlük yapmaya kimse talip olmuyordu. Bu nedenle nahiye müdürlüğüne atanan kişinin yerli olması bir zorunluluktur. Bu bağlamda 13 Ocak 1862 tarihli mazbata ile Kadırlı (Kars) müdürlüğüne Mehmet Ağa adında biri atanmıştı.⁸ Mehmet Ağa'nın müdür olarak atanmasından yaklaşık iki sene sonra merkezi yönetimin aldığı kararla artık müdürlere "kaymakam" denmeye başlandı. Zira 1864 tarihli Tuna Vilayeti Nizamnamesine göre kazanın en üst mülki amiri kaymakamdı.⁹

Devlet yönetiminin değişim ve dönüşüm süreci yaşadığı bir dönemde Kadırlı de bu gelişmelerden nasibini almaktaydı. Kadırlı şehrinin ve civar köylerin temelleri büyük oranda XIX. yüzyılın ikinci yarısında atıldı. Devlet otoritesinin hâkim kılınması, şehircilik, ekonomik faaliyetler ve toplumsal yapı ile devlet –halk ilişkileri, esaslı bir değişim sürecinden geçti. Uzun yıllar öncesinde mamur bir yer olan Kadırlı, daha sonra halkının dağlara doğru çekilmesiyle terk edilmiş bir hale dönüşmüştü. Burası 1860'lara gelindiğinde *Paçaryeri* olarak adlandırılmaktaydı ve dikkate değer bir yapı olarak sadece Alacami vardı.

Fırka-i Islahiyye heyetinin 1865 yılı yazında buraya gelmesiyle reform denilebilecek adımlar atıldı.¹⁰ Fırka-i Islahiyye yöneticileri, Kozan'a vardktan sonra burada bir nevi hanedanlık kurmuş olan ve devlete kafa tutan Kozanoğullarını yönetimden uzaklaştırarak burayı "Sancak" olarak örgütledi. Böylece Kozan Sancağı kurularak Adana'ya bağlandı. İsyan halinde bulunan Tatarlı ile Kozanoğullarının nüfuzu altında bulunan Sumbas ve civardaki diğer

⁶BOA, MVL, 270/55, 5 Cemaziyülevvel 1270/3 Şubat 1854.

⁷BOA, MVL, 609/19, Selh-i Şaban 1277/12 Mart 1861.

⁸BOA, MVL, 627/14, 3 Ramazan 1278/5 Mart 1862.

⁹ M. Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", s.238; Yücel Özkaya, "Kaymakam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:25, İstanbul, 2002, s.85.

¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkür* 21-39, Hazırlayan: Prof. Cavit Baysun, Ankara, 1991, s.159-160, 180-181. Fırka-i Islahiyye ve faaliyetleri hakkında bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islahiyye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:13, İstanbul, 1996, s.35-37; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1973, sayı:27; Nuri Yavuz, "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, sayı:10, Yaz 2012.

yerler de Kars-ı Zülkadriye (Kadirli)'ye ilave ile kaza, Kozan Sancağına bağlandı.¹¹

1865 yılında Kozan Sancağı vasıtasıyla Adana'ya bağlanan Kadirli, bir yıl sonra bu kez Halep Eyaleti'ne bağlandı. Çünkü Kozan Sancağı yeni idari taksimat gereği sınırları genişletilen Halep'e bağlanmıştı.¹²

Yapılan yeni çalışmalara rağmen Kadirli'de devletin idari teşkilatlanmasını sağlamak kolay olmadı. Cevdet Paşa, Kadirli'de bu sıralarda hükümet konağı olmadığını ve bu amaç için bir çadırın kullanıldığını belirterek şu çarpıcı ifadelere yer vermişti:

“Ahalî tarafından altı yüz bu kadar hane ve pek çok dükkânlar inşa olunmuş ve bir taraftan dahi inşa olunmakta bulunmuş olduğu halde hükümet hâlâ çadır altında idi. Şöyle ki, birkaç büyücek kara çadır tedarik olunarak biri hükümet dairesi ittihaz olunmuş (kabul olunmuş) ve ikisinde Meclis-i İdare ve Meclis-i Deavî akd olunmakta bulunmuş idi. Zabtiyeler (subaylar) açıkta ve mahbuslar diğer bazı çadırlarda bağlı idi.”¹³

Yöneticiler, çadırdan kurtularak sağlıklı bir hükümet binası yaptırabilmek için büyük bir çaba sarf etmeye başladılar. Bu doğrultudaki talepler üzerine Halep Valiliği'ne yazılan yazıda Kadirli'de bir hükümet konağı yapılmasının uygun olduğu belirtilmekle birlikte masraf miktarına dair herhangi bir bilgi olmaması nedeniyle keşif yaptırılarak buna dair bilginin verilmesi istenmişti.¹⁴ 1867 yılı ilkbaharında Halep Valisi Ahmet Cevdet Paşa'nın bu yöndeki girişimleri devam etmekteydi.¹⁵ Bu çerçevede Kars (Kadirli) Kaza Meclisi¹⁶, yapılacak hükümet binası için bir plan hazırlamış ve bunu Kozan Sancağına sunmuştu. Bir de masraf defteri hazırlanmıştı. Buna göre usta parası dâhil

¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.180-181.

¹² Cevdet Paşa'nın Halep valiliğine atanmasıyla Halep Eyaleti, Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından oluşan büyük bir yönetim birimine dönüşmüştü. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.202.

¹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.20-205.

¹⁴BOA, MVL, 1059/69, 05 Şaban 1283/12 Aralık 1866.

¹⁵BOA, İ. MVL, 572/25703, 5 Zilkade 1283/11 Mart 1867; BOA, İ. MVL, 572/25703, Lef 2.

¹⁶ Kaza Meclisi'nden kasıt Kaza İdare Meclisiydi. Merkezi idare tarafından yapılan 8 Kasım 1864 tarihli düzenlemeye göre Kaza İdare Meclisi müdür başkanlığında kaza hâkimi, müftü ile Müslüman olmayanların ruhani reisleri, kaza kâtibi ve dört üyeden oluşmaktaydı. Bu dört üyenin ikisi Müslüman olmayan topluluklardan seçilerek görevlendirilmekteydi. Meclis mülkiye, maliye, zaptiye, nafıa, tapu ve ziraata dair işlerin yürütülmesinden sorumluydu. Çadırıcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi”, s.248-249; İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s.61.

binanın 23.644,5 kuruşa inşa olunacağı kanaatine varılmış, bu husus bir süre sonra Maliye Nezareti'ne arz edilmişti.¹⁷

Hükümet konağı yaptırma çabaları uzun yıllar öncesinde başlasa da 1901'e gelindiğinde çabaların semeresi hâlâ alınamamıştı. 1894'te başlayıp 1897'te bitirilmesi planlanan hükümet binası çeşitli nedenlerle bitirilememişti. Bu nedenle kiralanmış bir ev, hükümet konağı olarak kullanılmaktaydı. Konak inşası bir yana yedi yıldır hükümet binası olarak kullanılan evin kirasının ödenmesinde bile sıkıntılar ve düzensizlikler yaşanmaktaydı. Evin sahibi olan bir cami imamı, üç yıldır alamadığı kira bedeli için sürekli mücadele ediyordu.¹⁸

Hükümet binası yaptırma çalışmaları devam etmekle birlikte Kadırlı, bir kaza merkezi olarak varlığını sürdürmekte, bir kaymakamlık şeklinde idare olunmaktaydı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kadırlı'ye atanan kaymakamlardan bazıları hakkında bilgi sahibiyiz. 17 Ekim 1878 tarihli bir belgeye göre Kadırlı kaymakamı olarak atanan Rifat Efendi henüz görevine başlamadığından yerine Belenköy Kaymakamı Ahmet Bey'in atanması istenmişti. Bu öneri bu sıralarda Adana'da bulunan Cevdet Paşa ile İzzet Paşa tarafından yapılmıştı. Onlar, buraya atanacak kaymakamın bölgenin durumuna vâkıf, halkın mizacını iyi bilen birinin olması gerektiğini düşünüyorlardı. Bunun için uygun isim evvelce bir iki kez Kars kaymakamlığı yapmış olan eski Belenköy Kaymakamı Ahmet Bey'di. Nitekim bu öneri merkezi idare tarafından kabul edilerek atama kesinleşti.¹⁹ Rifat Bey'in görev yerine gitmemesi, henüz sona eren ve aşağıda detayı verilecek olan Kozanoğlu isyanı sonrasında denk gelmekteydi. Bu isyan sırasında Kozanoğlu ile işbirliğine giden Müftüzadeler, Kadırlı'deki devlete ait bütün evraka el koymuşlar devlet görevlilerini de görevden uzaklaştırmışlardı. Bu olay, Kadırlı'de yerel âyanın gücünü ve elbette merkezi idarenin güçsüzlüğünü açıkça göstermekteydi.

Adana Vilayet yıllığında 1894 yılında Kadırlı'deki devlet görevlileri hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre kaymakam Refiğ Bey, Müftü Osman Nuri Efendi ve Belediye Reisi de Hacı Osman Ağa idi. Çokak Nahiyesi Müdürü ise Osman Efendi idi.²⁰

¹⁷BOA, İMVL, 25801, Lef:3.Lef:6 27 Mayıs 1283/8 Haziran 1867.

¹⁸BOA, DH. MKT, 2490/24, 2 Mayıs 1317/15 Mayıs 1901

¹⁹BOA, İDH, 774/63032, 5 Teşrinievvel 1294/17 Ekim 1878.

²⁰1894 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre Kars(Kadırlı)'daki diğer resmi görevliler hakkında bilgi sahibiyiz: Naib Ömer Lütfü Efendi, Mal Müdürü Mehmet Niyazi Efendi, Tahrirat Kâtibi Ahmet Tevfik Efendi idi. Kazanın yönetilmesinde önemli rol oynayan İdare Meclisi'ndeki görevliler ise şunlardı: Reis Kaymakam Bey, doğal üyeler: naib, müftü, mal müdürü; seçilmiş üyeler Müftüzade Mehmet Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Badas Ağa, Toros Ağa, Kâtip Ahmet Tevfik Efendi. Bidayet Mahkemesi: Reis naib efendi, üyeler: Veli Efendi, Kirkor Ağa; başkâtip İbrahim Efendi; müstantık muavini

Netice itibarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kadirli’de hükümet gücü yeniden kurulmaya çalışılmıştı. Ancak aşağıda değinileceği üzere hâlâ yerel âyanın son derece güçlü olduğu, gücünü gerek halk ve gerekse devlet nezdinde fazlasıyla hissettirdiği anlaşılmaktadır.

1. Yerleşik Hayata Geçiş Çabaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kadirli’de yaşayan halk büyük ölçüde yerleşik olmayıp, yazı aylarında kışı ise Çukurova’da geçirmekteydi. Halkı bu tercihe zorlayan bir takım sebepler vardı. Öncelikle Kadirli civarındaki ovaların büyük oranda bataklıklarla kaplı olması ve yaz mevsiminin son derece sıcak oluşu, başta sıtma olmak üzere çeşitli hastalıklara yol açmaktaydı. Bu nedenle halk, baharla birlikte serin ve sağlık açısından daha elverişli olan yaylalara gitmekte, güz döneminde sıcaklıkların azalmasıyla da geri dönmekteydi.

II. Mahmut’la başlayan merkezi otoriteyi güçlendirerek devletin gücünü bütün ülke sathında hissettirme düşüncesi, Tanzimat Dönemi’nde de devam ediyordu. Devleti yeniden yapılandırma sürecinde ele alınan sosyal ve idari konulardan biri de aşiretlerin durumu oldu.²¹ Tanzimat Fermanı’nın üç temel ilkesi askerlik, vergi ve asayişin sağlanması aşiretlerle doğrudan ilgiliydi. Göçebe yahut yarı göçebelik nüfus sayımını, asker teminini ve vergi alınmasını olumsuz etkiliyordu. Çünkü bunlar, askerlikten ve vergi ödemekten kurtulmak için ya yer değiştiriyor ya da kaçıyorlardı.²²

Yine yerleşik olmayan nüfusu yerleşik hayata geçirmek devlet otoritesini kuvvetlendirmenin göstergelerindendi. Çoğu kez aşiret adı altında organize olan göçebe yahut yarı göçebe topluluklar, yöneticilerin ve halkın şikâyetlerine neden olmaktaydı. Bunlar kışlak ile yaylak arasındaki gidiş gelişleri esnasında göç

Abdülcelil Efendi; mahkeme-i şeriye kâtibi: münhal. Kazada mali işlerle ilgili de bir büro bulunmaktaydı. Burada bulunan görevliler ise şunlardı: Mal müdürü: Mehmet Niyazi Efendi, yardımcısı: Hüseyin Efendi; Sandık Emini Hacı Abdurrahman Efendi; tapu kâtibi: Mehmet Sami Efendi; orman memuru: münhal. Nüfus İdaresi: memur Yakup Efendi, kâtip Mehmet Emin Efendi. Belediye Dairesi: üyeler; Hacı Mehmet Ağa, Mehmet Efendi, Dede Efendi, Arakil/Erakil? Ağa, Hacı Anderya Ağa, Vani Ağa, Çavuş Ahmet Efendi. Posta memuru: Yakup Efendi. Çokak nahiyesi müdürü Osman Efendi, naib: münhal. *Salname-i Vilayet-i Adana*, 1312/1894, s.227-229.

²¹ Tanzimat’ın aşiretlere uygulanmasına dair bir örnek için bkz. Abdullah Saydam, “Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuüncelü Aşireti”, *Türk Kültürü*, Sayı:503-504, Mart-Nisan 2005, s.78-92.

²² Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler,” *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000, s.220-221.

yolundaki insanların mahsullerine zarar vermekte, can ve mallarını tehdit etmekteydiler. Şu halde gerek asayiş sorunları ve gerekse vergi ve askerlik meselesinden dolayı devlet, göçebe ya da yarı göçebe toplulukların yerleşik hayata geçirilmesinde fayda görmekteydi. Yerleşik hayata geçme ile atıl halde bulunan topraklar üretime açılacak, buna bağlı olarak vergi kalemlerinde ciddi artış sağlanacaktı.

Kadirli ve civarındaki konar-göçer aileleri yerleşik hayata geçirme işi XIX. yüzyıla mahsus olmayıp önceki dönemlerde de vardı. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarına doğru Dulkadirli ulusuna bağlı 20 civarında oymak Ceyhan nehri üzerindeki Kınık, Berendi ve Ayas kazalarına yerleştirilmişti. Ancak bunlar yerleşik hayata alışma konusunda oldukça zorlanmışlar, yer yer firar ederek eski hayat tarzına dönme konusunda ısrarcı olmuşlardı.²³ Ülkenin birçok yerinde özellikle Tanzimat Dönemi'nde aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için büyük çaba sarf edildi. Kışı Kadirli ve civarında geçirip yazın başta Kayseri olmak üzere İç Anadolu'nun muhtelif kesimlerine yayılmaya giden Afşarların yerleşik hayata geçirilmesi için büyük bir gayret sarf edilerek önemli ölçüde başarı sağlanmıştı.²⁴ Fırka-i Islahiyye'nin bölgeye gelmesinden önce, 1860'lı yılların başından itibaren devletin Kadirli ve çevresindeki halkı yerleşik hayata geçirme faaliyetleri söz konusuydu. Bu dönemde Kadirli ve civarında önemli nüfus yoğunluğuna sahip aşiret olan Bozdoğan Aşireti²⁵nden devlet kayıtlarında sıkça söz edilmektedir. 1860 yılı sonlarında Bozdoğan aşiretinin yerleşik hayata

²³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987, s.77-81.

²⁴Nüfusu hakkında yeterli bilgi bulunmayan Afşarlar, Tanzimat ilan edildiğinde Anadolu'nun büyük aşiretlerinden biriydi. Asayiş sorunlarına yol açmaları ve isyanları sebebiyle devletle arası açılan Afşarların tamamına yakını, 1849'a doğru Ankara, Çankırı, Kayseri, Sivas, Bozok, Kırşehir ve Amasya sancaklarının köy ve kazalarına dağıtık gruplar halinde yerleştirildiler. İskâna tabi tutulan kişi sayısı yirmi bin kadardı. Firar ederek eski yerlerine dönenler ise 1853'te Zamantı kazasındaki eski yaylak ve kışlak mahalline yerleştirildiler. Abdullah Saydam, "Tanzimat Yönetimi ve Afşarlar," *Gazî Üniversitesi Gazî Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı-I, Temmuz 2009, Ankara, s.799-822. Ayrıca Orta Anadolu'daki aşiretlerin iskânı konusunda geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı (1839-1853), *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s.227-256.

²⁵ "Başlarında Bozdoğan adıyla anılan ve bu nedenle aynı adla anılan bir boy beyinin bulunduğu bu teşekkül, önceleri Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tutmuştur." Daha sonra Anadolu'nun içlerine gelerek Eretna ve Kadı Burhaneddin'in hizmetine girdiler. Yine Karamanoğulları sınırları içerisine giderek Mut, Ermenek, Gülnar, Silifke civarlarına yayıldılar. Göçebe hayat süren Bozdoğan aşiretinin bir kısmı sonraki yıllarda Adana'nın doğu taraflarına Kadirli ve Kozan civarına kadar uzandılar. Üçler Bulduk, "Bozdoğan Yörükleri ve Yaylak-Kışlak Sahaları," *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000,s.71-76. Bozdoğan aşireti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Alparslan Demir, "Bozdoğan Teşekküllerinin Tarihi Gelişimi," *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000, s.103-112.

geçirilmesi için Adana mutasarrıflığının girişimleri oldu. Söz konusu aşiretten olan ailelerin Adana toprağına yerleştirilmeleri için Adana mutasarrıfı Ahmet Paşa, Andırın ve Kars müdürlerine yazı yazmış ve yazıyı Hurşit Bey adına bir görevliyle göndermişti.²⁶ Anlaşıldığına göre Bozdoğan aşireti Adana'ya, Kadirli ve Andırın ise Maraş'a bağlıydı. Adana valiliğı ısrarla Bozdoğan aşiretine mensup olanlardan Maraş sınırları içinde bulunan halkın, Adana toprağına yerleştirilmelerini istiyordu. Bu nedenle Andırın ve Kars müdürlükleriyle işbirliğine gidilmişti.²⁷

Çabalar neticesinde söz konusu aileler Anavarza civarına yerleştirildiler. Yerleştirme işinin Ocak 1861 itibariyle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu işlem kolay olmamış, Adana'dan gelen Hurşit Bey'in aşiretle mutasarrıf arasında yaptığı müzakereler esnasında Kadirli ve Andırın müdürleri Bozdoğan aşireti tarafından alıkonulmuşlardı.²⁸ Yine Nursit (Nürfet?) Köyü'nde bulunan ve köylülere baskı ve zulüm yapan eski Bozdoğan aşireti müdürü Abdi Ağa'nın da buradan göç ettirilmesi istenmekteydi. Abdi Ağa nakli kabul etmişti ve o da muhtemelen Adana sınırları içerisine dâhil edilecekti.²⁹ Aslında aşiret, ödemesi gereken vergileri Adana'ya ödeyecekti. Fakat Adana sınırları dışında yaşadıklarından bu vergiler tahsil edilemiyordu. Onların Anavarza civarına getirilmelerinin önemli sebeplerinden biri de vergi toplamayı kolaylaştırmaktı.³⁰

Bozdoğan aşireti her ne kadar daha çok Kadirli civarında hareket etse de bağlı bulunduğu yer Adana'ydı. Bu dönemde aşiretler devlet tarafından bir nevi idari bir birim olarak kabul edilmekte olup başında "müdür" tabir edilen bir aşiret reisi bulunmaktaydı. 1861 yılında kaza olarak Kadirli'nin bir müdürü vardı ve bir de "Bozdoğan aşireti müdürü" vardı. Kadirli müdürü Murtaza Ağa ve Bozdoğan aşireti müdürü de Abdi Ağa idi. Bu sıralarda Abdi Ağa'nın devlet ve halk nezdindeki çeşitli uygunsuz hareketinden dolayı müdürlükten azledildiği de anlaşılmaktadır. Aşiret reisinin liderliği devam ettirebilmesi için aşiret üzerinde kuvvetli bir otoriteye sahip olması şarttı. Nitekim Bozdoğan Müdürü Abdi Ağa'nın kendi menfaati için halkın yerleşmesine engel olduğu ve bir takım kanunsuz işler yaptığı iddiaları üzerine inceleme başlatılmıştı. Yapılan incelemede Abdi Ağa'nın halkı iskân yerine göndermediği, gerek müdür iken ve gerekse görevden alındıktan sonra öteden beri halkı kendi tebaası gibi Kozan ile Kadirli arasına oturtup onları istediği gibi kullandığı ortaya çıkmıştı.³¹

²⁶BOA, MVL, 609/19, 2 Cemaziyülahır 1277/16 Aralık 1860.

²⁷BOA, MVL, 609/19, 29 Cemaziyülahır 1277/12 Ocak 1861.

²⁸BOA, MVL, 609/19, 7 Receb 1277/19 Ocak 1861.

²⁹BOA, MVL, 609/19, 15 Receb 1277/27 Ocak 1861.

³⁰BOA, MVL, 609/19, 7 Receb 1277/19 Ocak 1861.

³¹BOA, MVL, 609/19, Selh-i Şaban 1277/12 Mart 1861.

Bu çabalara rağmen Bozdoğan aşiretini yerleşik hayata geçirme konusunda yeterli başarı sağlanamamıştı. Ancak devletin aşiretleri yerleşik hayata geçirme ve yerel âyanın gücünü kırma konusundaki kararlılığı devam ediyordu. Kırım Savaşı sırasında devlet, Gavurdağı ve Kozan dağları arasındaki aşiretlerden asker talebinde bulunmuş ancak aşiretlerin devlete olan muhalefetleri nedeniyle eli boş dönmüştü.

“Savaştan sonra Osmanlı hükümeti hem orduya yeni asker kaynakları temin etmek, hem de bölgeyi itaat altına alıp güvenliği sağlamak, eşkıyalığa son vermek, vergileri düzenli bir şekilde almak ve birçok karışıklığa yol açan konargöçer teşekkülleri yerleşik hayata geçirip ziraatı teşvik etmek için bir askerî güç oluşturma kararı almış ve bu güce de Fırka-i Islâhiyye denmişti.”³² Öte yandan bu yapıyı bilen devlet adamları ileride yabancıların buradaki aşiretleri etki altına alma ihtimalinden endişe ettikleri için müdahale etme gereği duydular.³³

Yine “Kozanoğulları’nın isyanı ve buna bağlı olarak bölgede yaşayan Ermenilerin şikâyetleri, Gâvurdağı’nda Küçükalioglu Dede Bey’in isyan etmesi ve Çukurova’da bulunan aşiretlerin, özellikle Tecirli Aşiretinin, uygunsuz davranışları” da söz konusuydu.³⁴ Bu rahatsızlıkları ortadan kaldırma düşüncesi Fırka-i Islâhiyye adında bir ordu kurulmasında önemli bir rol oynadı. Fırka’nın askeri yetkilisi İbrahim Derviş Paşa, halkla ilgili işleri görmek üzere sivil yetkili ise meşhur tarihçi, hukukçu ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa’ydı.³⁵

Fırka-i Islâhiyye’deki görevi nedeniyle 1865’te bölgeye gelen Cevdet Paşa, Kadirli hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Kadirli’nin ova taraflarının Bozdoğan aşiretinin kışlak yeri olduğunu belirten Paşa, aşiretin dışında etkili olan diğer ailelerden de bahsetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre Kars-ı Zülkadriye’nin Kozan sınırındaki Sumbas nahiyesinde Kökülü (Gök Veli) Ahmet ve buraya bağlı Yağbasan nahiyesinde ise Gençdoğanlı Ahmet Ağa bulunmaktaydı. Cevdet Paşa bunlardan birincisini nahiyenin beyi, ikincisini ise kethüdası olarak adlandırmıştı. Fırka-i Islâhiyye Osmaniye civarına geldiğinde bu iki kişi Fırka yetkililerine giderek devlete bağlılıklarını bildirmişlerdi. Ağustos 1865’te Osmaniye’den Kozan’a gitmek üzere Hemite Kalesi civarından yola koyulan heyetteki Cevdet Paşa, o dönemki Çukurova’ya dair canlı anlatımlarda bulunur. Paşa, aşiretlerin gezip dolaşma yeri olmasından dolayı hiçbir yerde

³² “Fırka, Balkan isyanlarında kullanılan ve büyük kısmı Batı Anadolu zeybekleri, bir kısmı da Arnavut askerlerinden oluşan yedi tabur yanında Girit ve Adana’dan gelen taburlarla Hassa ikinci süvari alayından oluşan toplam on beş tabur piyade, iki süvari alayı ve 5- 600 kadar da Çerkez, Gürcü ve Kürt atlılarından teşkil edilmişti.” Y.Halaçoğlu, “Fırka-i Islâhiyye”, s.35.

³³ Y.Halaçoğlu, “Fırka-i Islâhiyye ve Yapmış Olduğu İskân”, s. 1-2.

³⁴ Nuri Yavuz, “Fırka-i Islâhiyye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, sayı:10, Yaz 2012, s.115.

³⁵ Y.Halaçoğlu, “Fırka-i Islâhiyye”, s.35.

ziraat ve insan emeğine dair bir iz ve işaretin olmadığını, her taraftan turaç kuşlarının uçtuğunu ve ceylan sürülerinin kaçıştığını belirtir.³⁶

Kadirli merkezinin yeniden canlandırılması çabaları çerçevesinde dağ kesimindeki göçebelere yerleşik hayata geçirilmeleri de hedeflenmişti. Fırka-i İslahiye bu konuyla ilgilenmek üzere Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey'i görevlendirmişti. O, öncelikle Sumbas nahiyesine bağlı Tatarlı cemaatini şimdiki Kadirli civarına yerleştirecekti. Tatarlı cemaati, taşlık (sengistan), dar ve geçit vermeyen yerlerde yaşamaktaydı. Cevdet Paşa'nın ifadelerine bakılırsa bunlar, gasp ve hırsızlık yapmayı alışkanlık haline getirmiş bir topluluktu.³⁷ Hüseyin Hüsnü Bey bölgeye geldikten sonra Kadirli'yi yeniden inşa etme ve göçebelere yerleşik hayata geçirme faaliyetlerine ilave olarak Kars-ı Zülkadriye köyleri ile Sumbas ve Tatarlı cemaatinin nüfusunu sayma işlerine de başlamıştı.³⁸

Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey'in gayretleriyle bir sene içinde bugünkü şehrin temelleri atıldı. Daha sonra Halep valisi olan Ahmet Cevdet Paşa, Andırın üzerinden Kadirli'ye geldiğinde şehirdeki değişim ve gelişmeyi şu ifadelerle dile getirmekteydi:

“Geçen sene buraya Pazaryeri denilir bir hâli sahradan ibaret iken bu kere müceddeden (yeniden) altı yüz bu kadar hane ve bir hayli dükkânlar yapıp bir yeni kasaba peyda olmuş. /.../ Bir taraftan dahi müceddeden hane ve dükkânlar inşa olunmakta idi. /.../ Geçen sene buralarda ebniye değil bir kulübe ve samanlık bile yok iken Pazaryeri'nde böyle bir kasaba peyda oldukta Çukurova'nın her tarafında müceddeden köyler teşkil edilmiş ve Kurt İsmail Paşa'nın zoruyla aşâirin (aşiretlerin) çadırları bozulup parçalar yine hanelerine döşeme yapılmış olduğu nazar-ı hayret ve teaccüp ile görülmüş ve Hüseyin Bey'in bu ikdâmât-ı fevkaladesi Bosna'da ibraz eylemiş olduğu hidemât-ı mebruresine ilave-i fâika olduğundan kendisine azim teşekkür edilmiştir.”

Fırka-i İslahiye'nin bölgeye gelmesiyle göçebelere yerleşik hayata geçirilmesi konusunda önemli adımlar atılmıştı. Bu çabalar neticesinde bölgede yazın Göksun'a kadar uzanıp giden kışın da Çukurova'da kışlayan Bozdoğan aşireti Hemite Kalesi civarına yerleştirildi. Öte yandan Kadirli ile Kozan arasındaki topraklar da ziraata açıldı. Cevdet Paşa Kadirli'den Kozan'a giderkenki izlenimlerini şu şekilde dile getirmişti:

“Her ne hâl ise Kars-ı Zülkadriye'den kalkıp Sis'e gelirken üç saat kadar hep pamuk tarlaları içinden geldik. Sağ tarafımızda Kozan dağlarına ve solumuzda Cihan nehrine dek gözümüzün gördüğü kadar yerler hep mezru (ekili) olup hava dahi misk gibi kokuyordu.”³⁹

³⁶Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.164, 170.

³⁷Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.187.

³⁸Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s.189, 191.

³⁹Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 204-205.

Cevdet Paşa'nın anlatımına göre putperestlik zamanından kalma olup camiye çevrilen ancak yeniden inşa sürecinde tamir gören Alacami, başka yer olmadığından aşar zahiresi koyma amaçlı olarak kullanılmakta ve içinde namaz kılınmamaktaydı. Şehirde bu camiden başka hiçbir eski eser yoktu. Kadirli halkının çok büyük bir kısmı sazdan ve kamıştan yapılmış huğlarda kalmakta olup taş, kireç ve keresteden yapılmış evlerde kalanların sayısı pek azdı. Bir sene içinde Kadirli'nin dağlarında yaşayan göçebeler, çadırları yırtılmak suretiyle yerleşik hayata geçirilmiş ve ziraata başlatılmıştı. Bu göçebelerin yerleşik hayata geçirilmeleri kısa sürede olacak şey değildi. Bunlar bir bahane ile dağlara ve yaylalara kaçarak ziraatı terk ediyorlardı. Devlet zoruyla ektirilen pamukların toplanma zamanı geldiği halde sahipleri yaylalarda olduğundan hasat yapılamıyordu. Halk, pamuk satarak para kazanmaya alışmadığından bu konuda istekli değildi. Pamuklar toplanmayınca sahipleri devlet zoruyla getirtilerek hasat yaptırılmıştı.

Devlet her ne kadar insanları medenî, yerleşik hayata teşvik ediyorsa da kendisinin içinde bulunduğu durum nedeniyle inandırıcı olamıyordu. Zira henüz bir hükümet binası bile yoktu ve devlet işleri çadırlarda gördürülüyordu. Yani devlet, halkı yerleşik hayata geçirmeye çalışırken kendisi göçebe durumda olduğunun farkında ama bir şey yapamamanın aciziyeti içindeydi. Devletin bu hâli, inandırıcılığını da engellemekteydi. Çünkü bazı vatandaşlar “hu” yapmakla yetinip “*Biz ev yapmak için icbar ediyorlar (zorluyorlar). Temelli bir iş olsa ibtida (önce) devlet kendine bir ev yapardı*” demekteydiler. Çünkü devlet bir bina inşa edecek ödenek bulmakta zorluk çekiyordu.⁴⁰ Cevdet Paşa Kadirli'deki devletin durumunu izah ederken;

“Ya Kars müdürlüğü ne yapsın? Müdür ve hâkim çadır altında yatıp kalkacaklar ve çadır içinde meclis kuracaklar. Başlıca vazife-i memuriyetleri ise halkı temeddüne (medeniyete) davet ile çadırları bıraktırmaktır.”⁴¹

Devlet, zorluklarla karşılaşsa da Fırka-i Islahiyye'nin gelişi ile hedeflerine büyük ölçüde ulaşmıştı. Adeta harabe halde bulunan şehir merkezi, yapılan çeşitli binalarla ve buraya sevk edilen halkla yeniden şenlendirilmişti. Şehir merkezine iskân edilen halkın geçimi düşünülerek onlara araziler verilmiş, bu arazilerin şehre üç saatlik mesafeden uzak olmamasına dikkat edilmişti.⁴² Yine merkeze yakın yerlerde yeni köyler kurulmuş ve halk buralara yerleştirilmişti. İster ufak tefek bazı yerleşim alanlarının bulunduğu yerlere olsun ister ilk kez yerleşme sağlanmış olsun yerleşim alanları köy olarak adlandırıldı. Kurulan köy halkına araziler Fırka-i Islahiyye tarafından tapulanarak verildi.⁴³ Kadirli'de

⁴⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 205-209.

⁴¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 210.

⁴² *BOA, Y.PRK. UM*, 14/20, 23 Cemaziyülahır 1306/24 Şubat 1889.

⁴³ *BOA, Y.Mtv*, 95/11, 10 Nisan 310/22 Nisan 1894.

şehrin yeniden canlandırılması ve iskân faaliyetleri sürerken adeta devlet otoritesinin test edildiği, dayanıklılığının sınındığı bir olay yaşandı. Yirmi yıldan fazla bir zaman dilimi içerisinde gücünü hissettirmeye çalışan merkezi idare, bu olayla başa çıkabilecek ve düzeni yeniden kurabilecek miydi?

2. Kozanoğlu İsyanı ve Kadırlı

XIX. yüzyılın son çeyreğine girildikten birkaç yıl sonra Kadırlı ve civarında önemli bir isyan çıktı. Esasında isyanın merkezi Kozan'dı. 93 Harbi'nin sonrasında Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın çıkardığı isyana Kadırlı eşrafından Müftüzadeler (Müftüoğulları) de destek verdi. İsyan neden çıktı, Müftüoğullarının isyandaki rolleri ne oldu ve isyan nasıl sonuçlandı?

Kozanoğulları bölgede uzun süreden beri adeta bağımsız bir hanedanlık kurmuştu. Mesela 17 Mayıs 1793 tarihli bir belgeye göre Kozanoğulları, Kars-ı Zülkadriye aşiretlerinden olup devlete vergi vermekten imtina ile isyan halinde bulunan Karalar Aşireti'ni desteklemekte, onlarla birlikte hareket etmekteydi.⁴⁴ Kozanoğullarından Yusuf Ağa, Kozan ve civarındaki diğer yerel bey ve aileleri yenilgiye uğratarak adeta bağımsız bir yönetim kurmuştu. Yusuf Ağa hayattayken Kozan'ı doğu ve batı olarak ikiye ayırmış, doğu tarafını oğlu Samur Ağa'nın idaresine vermiş, batıyı ise en büyük oğlu Ali Ağa'ya kalmak üzere kendi idaresinde tutmuştu. Yusuf Ağa, Orta Anadolu'da çok büyük bir güce ulaşmış olup kendi üzerine saldıran Çapanoğullarından Cabbarzadeleri yenilgiye uğratarak şımarmıştı.⁴⁵ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratarak Çukurova bölgesini işgal ettiği zaman (1832) Kozanoğullarının üzerine de bir kuvvet göndermiş ve şehir merkezini ele geçirmişti. Samur Ağa Mısırlı İbrahim Paşa'ya karşı koymayıp itaat ederken Kozan'ın batı tarafını yöneten Çadırcı Mehmet Ağa, karşı koymuş ve Mısırlıları büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Bu başarısı Osmanlı merkezi yönetimi tarafından beğenilse de Mısırlılar buradan çekilip gidince Çadırcı Mehmet Ağa Osmanlıya bağlı kalmak istememişti. Hatta kendisine bazı padişah emirleri tebliğ olduğunda; *"Emmim oğlu bunca memâliki havza-i tasarrufuna geçirmiş. Bir avuç Kozan dağlarını dahi bana çok görmemelidir"* diye küstahça cevap vermişti. Daha sonra Kıbrıslı Mehmet Paşa, Arabistan ordusu müşiri iken Kozanoğullarının üzerine bir askeri birlik göndermişti. Osmanlı askerleri Kadırlı üzerinden Kozan sınırlarına vardığında Kozanlılar karşı koyarak bu birliği bozguna uğratmışlardı. Bundan sonra Kozan ve civarını adeta bağımsız bir şekilde idare etmekteydiler. Devletten gelen emirlere uymazlardı. Adalet teşkilatı ve mahkemeler yoktu. Kozanoğulları halkı kendi keyiflerine göre yönetirlerdi.⁴⁶

⁴⁴BOA, C.DH, 11/501, 6 Şevval 1207/17 Mayıs 1793.

⁴⁵Y.Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye", s. 13.

⁴⁶Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 109-112.

Bu yapı Osmanlı merkezi otoritesinin XVII. yüzyıldan itibaren belirgin bir şekilde zayıflamasının neticesinde ortaya çıkmıştı. II. Mahmut dönemiyle birlikte başlayan merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları XIX. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmekteydi. Bu çerçevede 1865 yılı Mayıs sonunda⁴⁷ Kozan'a gelen Fırka-i Islahiyye heyeti burada çok önemli adımlar attı. Kozanoğlu hanedanının bölgedeki ayrıcalıkları kaldırıldıktan sonra hanedan mensupları yurdun muhtelif bölgelerine maaş tahsis edilerek bir nevi sürgüne gönderildiler. Ailenin önde gelen üyesi Ahmet Bey, "Paşa" yapılarak Kütahya Sancağı mutasarrıflığına gönderildi. Fakat buradan da alınarak İstanbul'da ikamete mecbur tutuldu. 93 harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı) münasebeti ile paşa, padişah tarafından Konya'ya gönderildi.

Konya'ya gelen paşa, ülkedeki siyasi konjonktürün uygun olduğunu görünce Kozan'a döndü ve ayaklanma başlattı. Ayaklanma, Osmanlı Devleti'nin tarihinde aldığı en büyük yenilgilerden biri olan 93 Harbi sonrasına denk gelmekteydi. Harbin ardından şartları çok ağır olan Ayastefanos Anlaşması imzalanmıştı (3 Mart 1878). Anlaşma şartlarının çok ağır olması bazı büyük devletlerin çıkarlarına aykırı olduğundan yeni bir anlaşma yapılması için çabalar sürmekteydi. Böyle bir ortamda İngiltere, askeri ve stratejik açıdan çok önemli bir yer olan Kıbrıs'ın kendi kontrolüne verilmesi durumunda Osmanlı Devleti'ne, yeni yapılacak anlaşmanın müzakereleri esnasında yardım edebileceğini belirtti. Osmanlı Devleti, bu teklife sıcak bakmadıysa da bir oldubittiyle karşı karşıya kalarak İngiltere'ye terk etmek zorunda kaldı. Ada fiilen İngiltere kontrolünde ancak hukuken Osmanlıya tabi idi. Yapılan anlaşmalar gereği İngilizler adaya asker çıkararak 12 Temmuz 1878'de yönetimi resmen ele aldılar.⁴⁸

Kozanoğlu Ahmet Paşa, işte bu ortamdan yararlandı. Propagandanın merkezinde Kozan ve Kadirli civarının İngiltere'ye terk edileceği iddiası vardı. Paşa ve yandaşlarının etrafına adam toplamasında bu iddia etkili olmuştu. Bu, meselenin görünen tarafı olmakla birlikte paşanın ve eskiden onun etrafında bulunmakla çeşitli çıkarlar elde etmiş olan kişilerin etkisi büyüktü. Zira Derviş Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa liderliğinde bölgeye gelen Fırka-i Islahiyye, Kozanoğlu hanedanının ayrıcalıklarına son vererek devlet kurumlarını aktif hale getirmişti. Kendini Osmanlı hanedanıyla boy ölçüşecek düzeyde gören Kozanoğlu'na ayrıcalıklarını kaybetmek ağır gelmişti. İşte bunlar, isyanın başlamasının temel sebeplerini oluşturmaktaydı. İsyancı Ahmet Paşa, 1878 yılı Ağustos sonlarında Belenköy'e gelmiş ve bölgede bulunan diğer akrabalarıyla ve adamlarıyla işbirliğine gitmişti.⁴⁹ İsyan en geç eylül ayı başlarında başlamıştı.

⁴⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 139.

⁴⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s.281-287.

⁴⁹ BOA, Y.EE, 42/240.

İsyan çıkınca Kadırlı âyanı Müftüzadeler de işbirliğine giderek onlara destek verdiler.⁵⁰ Kozanoğlu'yla asıl irtibatlı olan Hazım Efendi olmakla birlikte desteği fiiliyata döken Müftüzade Mehmet Efendi oldu. Bu iki kardeş, Kadırlı'de Kozanoğlu isyanına destek mahiyetinde etkili bir isyan hareketi organize ettiler. Hazım Efendi, Kozanoğlu Ahmet Paşa ile irtibat halindeydi ve onu Kozan'a davet ve isyana teşvik edenler arasındaydı.⁵¹ Kadırlı'deki isyanın gerekçesi, yöntemi, başlaması, süreci ve sona ermesi ilgi çekici detaylara sahipti.⁵² Şimdi bütün bu olup biten hadiselerin detayına değinelim.

3.1. Kadırlı'deki İsyanın Gerekçesi

Müftüzadeler, Kadırlı'deki halkı Kozanoğlu'na destek mahiyetinde isyana teşvik edici bazı sebepler ileri sürmüşlerdi. Bu bağlamda öne çıkan husus, bölgenin İngilizlere satıldığı iddiasıydı. Başta Kozan olmak üzere her tarafta "Kozan sancağının İngiltere'ye satılmış ve İstanbul'da şeriata ihanet olunmuş olduğuna" ve Ahmet Paşa'nın şeriati korumak üzere geldiği haberleri yayılmıştı.⁵³

Kadırlı'nın Araplı Köyü'nden Siyahî İbrahim'in verdiği ifadeye göre Müftüoğlu Mehmet köylerine gelip destek istediğinde aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatmıştı:

"Bu memleketi İngiliz'e verdiler. İngiliz'e mi yoksa İslam'a mı hizmet etmeğe razısın dedi. Padişah yok mu dedim. Padişah ne gezer İstanbul'u mahalle mahalle İngiliz kalpaklı zabt etti. Bunlar da buraya gelir kalpağını senin kapunun önüne kor. Kendisi de eğri görüp ırzına geçer diye söyledi."

Kırşehirli Yusuf da benzer şekilde Siyahî İbrahim'le otururlarken Müftüoğlu Mehmet ile Dal Ahmet'in geldiğini ve padişahın ülkeyi İngiliz'e sattığını, isyan edilmemesi halinde "kalpaklılar gelir banenin kapısı önüne kalpağı kor. İçeri girer ırzına geçer" dediğini belirtmişti.

Müftüzade Mehmet, padişah irade ve idaresinin kalmadığını ileri sürmüş, İstanbul'un İngilizler tarafından zapt edildiğini belirtmişti. Yine Karabey

⁵⁰ Müftüzadeler, kışı Kadırlı yakınlarındaki Dikirli'de yazı ise günümüzde Andırın'a bağlı Çığsar Köyü sınırları içerisinde yer alan Beyoğlu yaylasında geçiriyorlardı.

⁵¹ Kozanoğlu Ahmet Paşa'ya mahkemede sorulan "Kozan'a teşrifinizden mukaddem İstanbul'da bulunduğunuz halde bu hadiseyi fiile getirmek üzere kimler tarafından teşvikat vuku buldu ise beyan buyurun ve kimler ile muhaberede buldunuz?" sorusuna verdiği cevapta diğer bazı kişilerin arasında "Karlı Hazım Efendi" yi de zikretmişti. Ahmet Paşa, bunlardan bazılarıyla yazışma yoluyla ve bazılarıyla da yazısız bir şekilde haberleştiklerini belirtmişti. BOA, İ.DH, 786/63910, 12 Şevval 1295/9 Ekim 1878.

⁵²BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

⁵³BOA, İ.DH, 786/63910, 11 Şevval 1296/28 Eylül 1879.

Mustafa ve Tatlızade Mehmet, Müftüzade Mehmet'in halkı isyana davet için şöyle dediğini belirtmişlerdi:

“Burayı İngiliz’e verdiler. Şurada İngilizler gelene kadar ancak hanelerimizde bir aya kadar çorba içebiliriz. İleride halimiz fenaya varır. Böyle olmaktan ise işte Kozanoğlu da geldi. Cümlemiz gayret edelim. Vatanımızı toplayalım. Askere karşı duralım. Buradan def edelim. Selamet olalım.”⁵⁴

Şu halde isyan, İngiliz işgaline karşı İslam’a hizmet etmek için desteklenmeliydi. Esasen Kozanoğlu isyanında halkın desteğini çekmek için Kozan Sancağının İngiltere’ye satıldığı, İstanbul’da şeriata ihanet edildiği, Kozanoğlu Ahmet Paşa’nın şeriati korumak üzere isyanı başlattığı isyan sırasında yayılmış, bir propaganda aracı olarak kullanılmıştı.⁵⁵

Kozanoğlu Ahmet Paşa ile haberleşen ve onu isyana teşvik eden Müftüoğlu Hazım Efendi, Kozan Sancağının İngiltere’ye satılmadığını, İslam’a ihanetin söz konusu olmadığını da kuvvetle muhtemel biliyordu. O halde neden bir isyanın çıkmasını istemekteydi? Bu sorunun cevabını eldeki mevcut belge ve bilgilerle ortaya koymak mümkün değil. Ancak bazı tahminlerde bulunulabilir.

Fırka-i Islahiyye’nin bölgeye gelmesinin ardından devlet otoritesinin eskiye göre daha kuvvetli bir şekilde hissedilmesi, ayrıcalıklı konumunu kaybeden etkili aileleri rahatsız etmişti. Konumunu kaybedenlerin başında Kozanoğlu hanedanı gelmekteydi. Gerçi Müftüzadeler Kozanoğulları gibi sürgüne gönderilmemişlerdi. Ancak Kadirli’de devlet otoritesinin gücünü hissettirmesi, devlet adamlarının halk üzerinde etkili olması, muhtemeldir ki onların hoşuna gitmemişti. Yani merkezi idarenin kurulması ile maddi yahut manevi çıkarları zedelenmiş olan aile buna tepkiliydi. İsyana esnasında özellikle vergi ile ilgili hususları inceleyen Müftüzade Mehmet Efendi devlet evrakına el koymuştu. O muhtemelen devletin yaptığı bazı icraatlardan rahatsızdı. Şu halde Kozanoğullarıyla ortak yanları eski itibarlarını ve güçlerini yeniden elde etme çabasıydı. Kozanoğullarının varsa bile zorlamasından yahut tehdidinden bahseden olmamıştı. Yani Müftüzadeler gönüllü olarak bu işe girişmişlerdi.⁵⁶

3.2. İsyanın Yöntemi

Hazım ve Mehmet efendiler isyan öncesinde olduğu gibi esnasında da Kozanoğlu ile haberleşmekte ve görüşmekteydi. Nitekim Mehmet Efendi, Kozanoğlu’nun yanından Kozan ile Kadirli arasındaki Deliktepe’ye ve oradan da Mehmetli Köyü’ne gelmişti. İsyana organize eden Müftüzadeler amaçlarına

⁵⁴ BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

⁵⁵ BOA, İDH, 786/63910, 11 Şevval 1296/28 Eylül 1879.

⁵⁶ Müftüzadelerin yaşayan torunlarından Seviye Solak’a göre kız alıp vermeden dolayı iki taraf arasında akrabalık bağı vardı. İsyana destek vermede bunun da bir sebep teşkil etmesi muhtemeldir.

halkı yanlarına çekerek ulaşabileceklerdi. Çünkü halka dayanmayan hareketlerin başarılı olma şansı yoktu. Ama bunu nasıl yapacaklardı? Halk ikna mı edilecekti yoksa destek cebren mi alınacaktı?

Takip edilen yöntemlerden ilki gerekçeler ileri sürerek ikna etmektir. Müftüzade Mehmet Bey, desteğini almak üzere Bozdoğan aşiretinin müdürü Muharrem Bey'e mektup yazdı. Mevsim yaz olduğundan o sıra Bozdoğan aşireti Göksun'da yaylakta bulunuyordu. Mektubu Kadırlı'ya bağlı Yusuf İzzeddin Köyü'nden Kanadı Kırık Halil'le gönderdi. Mektupta Kozanoğlu'nun vatanına döndüğü ve paşanın ayağına yüz sürmek üzere Muharrem Bey'in acilen gelmesi isteniyordu. Mektupta devamen şöyle yazıyordu:

“Şöyle ki Sis ve Belen ve Hacin sandıkları⁵⁷ mühürlendi. Artık zât-ı âliniz ile yekvücut olduğu cihetle teşrifinize muntazırım. Herhalde adamcasına bir iki yüz süvariyle gel beraber gidelim.”⁵⁸

Muharrem Bey, Müftüzadenin kendisini içinde bulunduğu yolsuz hizmete dâhil etme çabası içerisinde olduğunu belirtmişti. Burada Ahmet Paşa'nın Kozan'a dönmüş olması gerekçe olarak sunulmuş, başkaca bir neden dile getirilmemişti. Mehmet Bey ya aralarındaki hukuka istinaden gerekçe göstermeye gerek duymamış ya da ihtar etmek durumunda olduğu için böyle davranmıştı. Çünkü mektup ekinde Kozanoğlu'nun da Muharrem Bey'e yazmış olduğu bir tezkere yer almaktaydı.⁵⁹

Müftüzade Mehmet Bey, ikna yönteminden yeterli netice alamayınca halkı yanına toplamak için zora başvurdu. Kızıl Ömerli Köyü'nden Alişan'ın verdiği ifadeye göre Müftüzade, yanında 40-50 kadar atlı ve yaya adamıyla Mehmetli köyüne gelmişti. Müftüzade Mehmet Bey azgın bir yüz ile sertçe ondan 100 silahlı adam istemiş, getirmezse evini ve köyünü yakmakla tehdit etmişti. Köseli Köyü muhtarı Ali Kethüda da Müftüzade ile adamlarının kendisine baskı yaparak adam istediğini belirtmişti.

Müftüoğlu bazen de cebir ve şiddet kullanmaksızın emir vermekte, bazı faaliyetlerin yapılmasını istemekteydi. Kara Bey Mehmet, Tatlızade Mehmet

⁵⁷O dönemde devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan ve bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından sorumlu olan memurlara Sandık Emmini denmekteydi (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt:3, İstanbul, 1983, s. 122.). Sandık Eminliklerinin kuruluşu II. Mahmut döneminde 1826'da olmuştu. Kazalarda bulunan sandık emininin görevi kendilerine teslim edilen gelirleri sancak merkezine göndermektir. (Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s.165; Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi”, s.249). Şu hale göre burada söz edilen sandıktan kasıt, devlete ait her tür para ve taşınabilir eşya ya da bunların muhafaza edildiği yer olmalıdır.

⁵⁸BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

⁵⁹BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

Efendi ve Çakaloğlu Manuk?Ağa mahkemede verdikleri ifadelerinde kendilerine Müftüoğlu'nun "*Çokağa gidin hükümeti basın, zabt edin.*" dediğini belirtmişlerdi.

Kullanılan yöntemlerin işe yarayıp yaramadığı bir başka husustur. Müftüzadelerin yanında olmasını istediği bütün taraflar ona destek vermemişlerdi. Örneğin Araplı Köyü'nden Kara İbrahim bölgenin İngiltere'ye sattığı iddialarına rağmen padişahın yanında olunması gerektiğini belirterek karşı çıkmış, destek vermemişti.

Kızıl Ömerli Köyünden Alişan ise çocuğunun olmadığını adam veremeyeceğini belirtmişti. Buna rağmen Müftüzade'nin bir adamıyla Karaömerli Köyü'ne giderek oradan birkaç adamın isyancılara katılmasını sağlamıştı. Yakup Ağaoglu Halil Ağa'nın ifadesine göre de Müftüzade, Alişan'ı azarlamış, bu nedenle onu bu fiile zorlamıştı.

Bozdoğan aşireti müdürü Muharrem Bey, Müftüzade'nin 200 atlı ile kendisine katılma davetine sıcak bakmamıştı. Muharrem Bey verdiği cevapta; devlet sayesinde yaşadıklarını, şimdi devletin zor zamanında zevke göre hareket etmenin insanlığın şanına yakışmayacağını, kendisinin isyana katılmayacağını, Mehmet Bey'e de katılmaması gerektiğini tavsiye etmişti.

Köseli Köyü Muhtarı Ali Kethüda'nın ifadesine göre Müftüoğlu Mehmet ve adamları ona gelip sekban/asker istemişlerdi. İlkinde verilecek kimse olmadığını söyleyerek reddetmişse de daha sonra cebir kullanılması üzerine beş on kişi göndermişti. Üçüncü defa geldiklerinde de yine beş on kişiyle Müftüzade'nin istediği hizmette bulunup geri dönmüşlerdi. Burada da kendilerine cebir kullanıldığı ifadeleri dikkat çekmekle birlikte işin hakikatinin böyle olup olmadığı açık değildir. Kara Bey Mehmet, Tatlızade Mehmet Efendi ve Çakaloğlu Manuk? Ağa da Müftüoğluna katılmışlar, baskın esnasında onun yanında yer almışlardı.

Müftüzadelerin isyana destek için halka karşı teklif, ikna ve cebir gibi yöntemleri kullandıklarını söylemek mümkündür. Ancak devlet tarafından bastırılmış, katılanları ve suçluları sorgulanan ve yargılanan insanların, isyanın ardından verdikleri ifadelerde isyana mecburiyet karşısında destek verdikleri şeklindeki ifadelerine itiyatla yaklaşmak lazımdır. İsyana gönüllü olarak destek vermiş olsalar bile, ceza almamak için Müftüoğullarını suçlamaları muhtemeldir. Buna rağmen ailenin bölgedeki ekonomik gücü dikkate alındığında cebir kullanılması da ihtimalden uzak değildir.

3.3. İsyân

Davete gönüllü veya korkuyla katılanlarla kendisinde yeterli gücü gören Müftüoğlu Mehmet harekete geçti. İlk hareket devlet müesseselerini ele geçirmeye yönelik oldu. Bu bağlamda öncelikli hedef Kadirli değil o zaman Kadirli'ye bağlı olduğu anlaşılan Çokak Nahiyesi oldu. Çokak'taki devlet görevlilerinin çalışması engellendi ve etkisiz hale getirildi.

Çokak'ta olup bitenlerle ilgili bilgiye, olaya bizzat katılmış olan Musa Ağa'nın mahkemede verdiği ifadelerden ulaşmak mümkündür. Musa Ağa, yaz döneminde Ağcadağ'da ikamet eden Müftüoğlu Mehmet tarafından çağrılınca yanına gitti. Müftüoğlu Mehmet ona, Kozan (Sis), Hacin (Saimbeyli) ve Belenköy sandıklarının Kozanoğlu Ahmet Paşa tarafından mühürlendiğini belirterek *"Biz de gidelim Çokak'ta Kars'ın sandığını mühürleyelim"* demişti. Bunun üzerine Çokak'a gidilip oradaki önde gelen bazı kişilerle de görüşülerek sandık mühürlendi.

Çokak'ta ikamet eden Celil Efendi'nin ifadesine göre önce Çokak kaymakamına bundan sonra hükümet işlerine bakmaması söylenmiş. Bunun üzerine halktan bazıları kaymakamın ilgilenmesi gereken meselelerini ona arz etmiş. Maraş'tan asker geleceği söylentileri üzerine de yayla tarafına gitmiş. Mehmet Efendi'nin devlet yetkililerinin görevlerini yapmamaları yönündeki uyarıları üzerine başta kaymakam olmak üzere buradaki memurlar görevini bırakarak Kadirli'ye gitmişler. Kaymakam daha sonra burada da durmayarak Kozan'a gitmiş.

Çokak'taki müdahaleden sonra asıl ses getiren baskın Kadirli'ye yönelik oldu. Baskının nasıl gerçekleştiğini, baskına katılan veya baskın esnasında orada bulunan şahitlerin ifadeleri açığa çıkarmaktadır. Çeşitli yöntemlerle etrafına adam toplayan Müftüoğlu Mehmet, Kadirli'ye saldırmak için planlar yaptı. Nihayet Kozanoğlu'nun yanına gittikten sonra bir rivayete göre yanında Kozanoğlu Süleyman da olduğu halde Kadirli'ye yöneldi. Şabablı mahallesinden Velioğlu Ümmet'in belirttiğine göre olay Ramazan ayında yani 1878 yılı Eylülünün 20'lerinde vuku buldu. Kozan tarafından günümüzde Sumbas ilçesine bağlı olan Mehmetli Köyü'ne gelerek civardan bir miktar daha kuvvet toplayarak şehre doğru yol aldı. Yanında atlı ve yaya 40-50 kadar adamı vardı. Olaya katılan Yakup Ağaoglu Halil Ağa baskın hadisesini şu şekilde anlatmıştı:

"Ben Mehmetli karyesinde (köyünde) idim. Mustafa Bey'in önüne Müftüoğlu Mehmet Efendi düşüp yanıma 25 atlı ile geldi. Hemen gelmesiyle yanında olan adamların yem ve yiyeceklerini tedarik eyledi. Bize de 'kalkın durmayın sizinle hükümete gidelim, hükümeti yürütelim' dedi. Orada Aylak? Kâhya ile Alişan'ı tekdir edip 'sekban toplayın getirin' dedi. Bizleri dahi aldı. 40-50 kadar atlı ve yayan olduğumuz halde Kasaba (Kadirli)'ya gelir iken yolda 'durmayın tüfek atın gülbank edin' (bağırıp çağırın) diye bir takım sözler ile başında olan adamları teşvik eyledi. Cemaatiyle kendisi elinde olan tüfekleri atarak Kasaba kenarına geldik. Kasaba derunundan (içinden) bir iki tane tüfek sesi işittik. Bunun üzerine Mehmet Efendi 'daha ne duruyorsunuz tüfek atın inelim' diye buyurunca tüfek atarak doğruca hükümet konağına gelip bastı. Ol vakit akşam idi."⁶⁰

⁶⁰BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

Baskın esnasında Kadırlı'de olan Sarı Mehmet Bey'in ifadesine göre Müftüzade Mehmet'ten bir gün önce Kozanoğlu Süleyman ile Murtazaoğlu Süleyman, yanındaki 25 kişi ile gelip kaymakam ve mal müdürüyle sandık emini, Müftüzade Mehmet Efendi'nin hanesine mahpus edip gitmişlerdi. Bir gün sonra da 40-50 kadar kişi ile Müftüoğlu Mehmet gelip hükümeti bastı. Maliye kayıtlarına özel bir ilgi gösteren Mehmet Efendi, bunları iki gün boyunca detaylı bir şekilde inceledi. Geceleri de Toros adlı bir Gayrimüslimin evinde kalmaktaydılar.

Üçüncü gün Andırın yoluyla Maraş'tan özel görevli bir subayla Sis'teki Mazhar Paşa'ya posta çantası geldi. Bu çantayı getiren subay hükümete inince, Mehmet Efendi'nin cemaatinden bir takım adamlar subay ile kâğıt çantasını alıp Mehmet Efendi'nin yanına getirdiler. Mehmet Efendi bu sırada Toros'un evindeydi. Zarfı açıp kâğıdı okuduktan sonra Kozanoğlu Ahmet Paşa'ya gönderdiler. Bu sırada yanlarından Kozanoğlu Mustafa Bey (kuvvetle muhtemel Yusuf'un oğlu) de vardı.⁶¹

Bu işler olup biterken askerin baskın yapmasından endişe edildiği için şehrin etrafına nöbetçiler konuldu. Yine Kozanoğlu'na göndermek ve askere karşı kuvvetli olmak için adam toplama gayesiyle etrafa adamlar gönderildi. Müftüzade çok sayıda asker toplayarak Kozanoğluna destek mahiyetinde gönderdi. Yanındaki adamların memnuniyetini sağlamak için atların ve kendilerinin iye ihtiyacı Müftüzade tarafından karşılanmaktaydı.

Hükümet konağı baskınının beşinci gününde kaymakam, sandık emini ve zaptiye mülazımı yanlarına adam verilerek Kozanoğlu'na gönderildi. Mal Müdürü Mustafa Efendi istisna tutulup gönderilmedi. Kozanoğlu Yusuf Ağa'nın oğlu Mustafa, kaymakam ile beraber gitti. Bu olayı Çukurköprü civarında görmüş olanların üzerine sekiz on adam gönderildi. O gün yine Daloğlu Ahmet ile Müftüoğlu Mehmet Efendi buradan çıkıp gittiler.⁶²

Kozanoğullarıyla birlikte hareket edilmesi neticesinde Çokak ve Kadırlı'deki isyan başarıya ulaşmış, devlet yetkilileri görevden uzaklaştırılmıştı. Kadırlı'ye gelen Kozanoğulları, isyanın burada da etkili bir şekilde sürmesini sağlamışlardı. Kozanoğlu isyanı bastırıldıktan sonra Kadırlı'de devlet görevlileri göreve tekrar başladı. Ancak buraya atanan kaymakam Rifat Bey göreve başlamaktan imtina etti.⁶³ Belki Müftüzadelerin kendisine zarar vermesinden korkuyordu. İsyancılar devlet otoritesine karşı tavır almış olup halkla herhangi bir sorunları yoktu. Halkın bir kısmını çeşitli yöntemlerle yanlarına almayı

⁶¹BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

⁶²BOA, ŞD, 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

⁶³BOA, İ.DH, 774/63032, 5 Teşrinievvel 94/17 Ekim 1878. Yeni atanan Rifat Bey'in isyan esnasında görev yapan kişi olup olmadığı belli değildir. Eğer o ise kuvvetle muhtemel Müftüzadelerden korktuğu için göreve başlamamıştı.

başarmışlardı. Halk üzerinde hem saygıya hem de korkuya dayalı bir otoriteleri vardı. Gerçi korkunun oluşmasında bizatihi Kozanoğullarının şehre gelmesi etkili olmuştu. En az altı gün boyunca Kadırlı merkezinde devlet otoritesi felce uğramış, isyancılar yönetime hâkim olmuşlardı. İsyandan sonra buna sebep olanların başına neler geldi? Müftüoğulları durumu devlet yetkililerine nasıl izah ettiler? Şimdi de isyan sonrasında Müftüoğullarının yaşadığı serüvene göz atalım.

3.4. İsyancıların Yargılanması

Adana'daki komutanlara ilave olarak isyanın bastırılması için Suriye'de vali olarak görev yapan Ahmet Cevdet Paşa ve eski Serasker İzzet Paşa da Kozan'a geldiler.⁶⁴ Osmanlı askerleri Kozanoğlu'nun kuvvetlerini dağıttı. Kozanoğlu isyanı bir hayli zorluklar neticesinde 8 Ekim 1878'de Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın teslim olmasıyla tamamen sona erdi.⁶⁵ Padişah asi paşanın bir hafta içinde İstanbul'a gönderilmesini emredince 20 Ekim 1878'de Mersin'den bir Fransız posta vapuruyla İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Ahmet Paşa İstanbul'a yanında kardeşleri, ailesi de olduğu halde üç güvenilir subay eşliğinde gidecekti.⁶⁶ İsyana ön ayak olanlar ve katılanlar isyandan hemen sonra Kozan'da kurulan mahkemenin karşısına çıkarıldılar. Mahkemede Ahmet Cevdet Paşa ve İzzet Paşalar da bulunmaktaydı.⁶⁷ Birçok insan mahkemeye sanık veya tanık sıfatıyla çıkarılırken hükümet ne Müftüoğlu Mehmet Efendi'yi ve ne de Hazım Efendi'yi hâkim karşısına çıkarabilirdi. Kardeşlerin her ikisi de firari durumdaydı.

Kadırlı'den isyana katılan yahut şahitlik edenler mahkemede Müftüoğullarının isyandaki rollerini uzun uzadıya anlattılar. Ön planda olan Mehmet Efendi idi ama Hazım Efendi de cezadan mahrum kalmadı. Şahitlerden Musa Kazım Ağa, Müftüoğullarının Ağcadağ'daki evine gittiğinde Hazım Efendi'nin iki gün önce Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın yanına gittiğini öğrenmişti. Ancak Hazım Efendi'yi asıl ele veren Kozanoğlu Ahmet Paşa oldu. Ahmet Paşa, mahkemedeki ifadesinde Hazım Efendi'nin kendisini isyan için teşvik edenler arasında olduğunu belirtti.

Divan-ı Harp'te giyaben yargılanan Hazım Efendi, üç yıl süre ile Konya'ya sürgün edilme cezası aldı. Fakat o, ortalıkta yoktu ve kaçak durumdaydı. İdare-i Örfiye ve Divan-ı Harp savcısı derhal yakalanarak hükmün icrasını istedi.

⁶⁴Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-*Tetimme*, Hazırlayan: Prof. Cavit Baysun, Ankara, 1991, s.174-175.

⁶⁵ 8 Ekim 1878'de Adana'dan merkeze çekilen telgrafta Ahmet Paşa'nın yakalandığı şu şekilde dile getirilmişti: Şimdi Kozan'dan alınan bir telgrafname mealinden Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın bu akşam Sis'e gelip hükümet-i âliyye dehalet eylediği anlaşılma Kozan gâilesi saye-i saltanat-vâye-i hazret-i padişahîde külliyyen bertaraf olduğu tebşir olunur." *BOA, Y.A.HUS*, 159/74, 26 Eylül 94/8 Ekim 1878.

⁶⁶*BOA, Y.A.HUS*, 159/74, 2 Teşrin-i evvel 94/14 Ekim 1878.

⁶⁷*BOA, Y.A.HUS*, 159/74, 19 Şevval 95/16 Ekim 1878.

Bunun için Adana vilayetine yazı yazıldı. Bu arada mahkûmiyet kararları padişaha sunulmuş olup nihai karar beklenmekteydi.⁶⁸

II. Abdülhamit, Hazım Efendi'ye verilen cezaya müdahale ederek değişiklik yapılmasının uygun olacağı yönünde karar belirtti. Padişah, Kozanoğlu isyanının çıkmasında etkili olması nedeniyle Konya'ya sürülmesi halinde tekrar gelip isyan edebileceğini, bu nedenle daha uzak bir yere, Trablusgarp'a sürgün edilmesinin uygun olacağına karar verdi.⁶⁹ Ancak padişah onun Trablusgarp'a sürgün edilmesine karar verse de ferman padişahın dağlar Hazım Efendi'nindi. Hazım Efendi, Temmuz 1879 tarihine gelindiğinde yani isyanın üzerinden yaklaşık bir yıl geçtiği halde hâlâ ele geçirilememişti. Ancak Kadirli hükümet binasını basan kardeşi Müftüzade Mehmet'in durumu farklıydı.

Kozanoğlu isyanına katılanlara yönelik bir genel af çıkarılmasına rağmen bu aftan iki kardeş de istisna tutuldu. Buna sebep olarak da hükümet binası basmak, mülki ve askeri idare amirlerini hapsedmek ve devlet evrakına el koymak gösterildi. Aftan yararlanma gayesiyle Kozan Sancağına gelen Mehmet Efendi, 1 Mayıs 1879 itibari ile tutuklanmıştı. Hâlbuki Hazım Efendi hala firariydi.⁷⁰

Müftüzadelerin devlet evrakına el koymaları önemli bir husustu. Bu evrakın onlar tarafından teslim edilip edilmediği meçhuldür. Ancak 1865'ten 1878'e kadarki dönemde meydana getirilen ve arşiv niteliğinde olan belgeler eğer iade edilmemişse ailenin bunda kendi aleyhine bir durum tespit etmesi söz konusu olmalıydı. Devlet bu ve diğer eylemleri büyük bir suç olarak görmüş olmalı ki onları af kapsamına almamıştı.

Müftüzadelerin ileriki yıllarda devletle arayışı kolay olmasa da düzelttikleri ve önemli görevler üstlendikleri anlaşılmaktadır. Aileden Arif Efendi İdare Meclisi üyesi oldu. Hatta 1903 tarihinde Adana valiliği, yaptığı iyi hizmetlerine karşılık ona rütbe-i salise verilmesini teklif etti.⁷¹ Valiliğin bu önerisinin kabul edilmediği

⁶⁸BOA, İ.DH, 799/64779, 2 Receb 1296/22 Haziran 1879.

⁶⁹BOA, İ.DH, 799/64779, 7 Şaban 1296/27 Temmuz 1879. İrade'nin ilgili kısmında şöyle denilmektedir: "İleride bu yolda bir güne müşkülata tesadüf olunmaması için merkumun Anadolu'ya izamlarından sarf-ı nazarla Trablusgarp'a nefiy ve tagribleri sûret-i maruzaya müreccah görüldüğü ihtar ve ferman buyrulmasıyla" BOA, İ.DH, 789/64121, 7 Şaban 1296/27 Temmuz 1879.

⁷⁰BOA, İ.DH, 799/64779, 14 Temmuz 95/26 Temmuz 1879. Hazım Efendi daha sonra muhtemelen affa uğramış, hiç evlenmemiştir. Mezarı Andırın-Çığsar Köyü Beyoluğu yaylasındadır.

⁷¹Müftüzade Arif Efendi için sadrazamlık makamına yazılan yazı şu şekildeydi:

"Huzur-ı âli-i Sadaret-penahiye

Kozan Sancağına tabi Kars-ı Zülkadriye muteberlerinden ve Meclis-i İdare azasından Müftüzade Arif Efendi'nin hüsn-i hizmetine binaen rütbe-i salise ile taltifi hakkında Adana vilayet-i behiyesinden gelen 3 Kanun-ı evvel 318 tarihli ve 363 numaralı tahrirat

anlaşılmaktadır. Başka bir sebep yoksa padişahın ailenin geçmişini hatırlaması ve bundan dolayı taltif etmemesi muhtemeldir. Ancak Arif Efendi için dört yıl sonra aynı rütbenin bu sefer başka bir vesile ile yeniden önerilmesi üzerine padişah, rütbenin verilmesine rıza gösterdi. Hâlâ Kadirli Meclis-i İdare üyesi olan Arif Efendi'ye rütbe-i salise verilmesi Muhacirîn Komisyonu tarafından bir mazbata ile arz edilince 29 Aralık 1907'de II. Abdülhamit tarafından söz konusu rütbe verildi.⁷²

Sonuçta Müftüzadeler isyana karışsalar da ileriki yıllarda yerlerinde kalmayı, toplum ve devlet nezdindeki itibarlarını korumayı başarmışlardı. Ancak işbirliği halinde oldukları Kozanoğulları onlar kadar şanslı değillerdi. Kozanoğlu Ahmet Paşa 8 Ekim 1878 akşamı Kozan'a getirildi. 14 Ekim 1878'de ise cebir ve tazyik altında olmayarak yanında iki üç zabitle bir Fransız posta vapuruna bindirilerek Mersin limanından İstanbul'a gönderildi. İsyanı başlatan Ahmet Paşa, Ekim 1878'de orada muhakeme edildi.⁷³ Suçu sabit görülerek Trablusgarp'a sürgün edildi. Onlar uzun yıllar boyu Trablusgarp ve başka yerlerde sürgün hayatı yaşadılar, Kozan'a dönmelerine izin verilmedi.

4. Yerleşik Hayata Geçme Çabaları

Kadirli'de yaşanan isyan sonrasında devlet otoritesi yeniden kuruldu. Ancak Kadirli'de yerleşik hayata geçme geçememe mücadelesi devam ediyordu. 1865'ten 1889'a gelindiğinde Kadirli şehri ve merkez nüfusundaki değişimin boyutları hakkında aydınlatıcı bilgilere sahibiz. 6 Şubat 1889'daki Kadirli İdare Meclisi tutanağına göre⁷⁴ şehirde dokuz mahalle vardı ve hane sayısı 800'dü. 1865'teki iskânda hane sayısının 600 olduğu düşünülürse artış daha iyi anlaşılacaktır.⁷⁵

Kent nüfusundaki bu artışın doğal olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü yine aynı tutanaklara göre Kadirli halkı çeşitli bahanelerle şehir merkezini terk

melfufuyla takdim kılındı. İcra-yı icabı men'ût-ı re'y-i âli-i sadaret-penahileridir. Ol babda." BOA, DH. MKT, 645/71, 19 Kanun-ı sani 318/1 Şubat 1903.

⁷²BOA, İ.TAL, 440/20, 24 Zilkade 1325/29 Aralık 1907.

⁷³BOA, İ.DH, 786/63910, 11 Şevval 1296/28 Eylül 1879.

⁷⁴BOA, Y.PRK. UM, 14/20, 23 Cemaziyülahır 1306/24 Şubat 1889.

⁷⁵ Osmanlı Devleti'ndeki tahrir kayıtlarına dayalı nüfus hesaplaması yapılırken her hanede ortalama beş kişinin bulunduğu tahmini yapılır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kadirli'ye ait hanedeki nüfus sayısının farklı olduğu görülür. Buna göre 1876'da kazadaki Müslüman hane başına yaklaşık 3,3, Gayrimüslim hane başına ise 5,3 kişi düşmekteydi (Y.Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", s.15.). 1894 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre ise hane başına düşen ortalama nüfus 4,3'tü (*Salname-i Vilayet-i Adana*, 1312/1894, s.76-77.). Şu halde Kadirli'de bu dönemde hane başına düşen kişi sayısını yaklaşık dört olarak almak mümkündür. Bu hesaba göre 1865'te Kadirli merkezinde 600 hane olduğu göz önüne alınırsa şehir nüfusunun ortalama 1.600 kişi, 1889'da ise 800 hane üzerinden 3.200 kişi olduğu tahmin edilebilir.

etmekteydi. Ahali vekili Kol Ali oğlu Osman Nuri imzasıyla yapılan şikâyet nedeniyle Kadirli'deki nüfus hareketliliğine dair bilgi edinmek mümkün olmaktadır.⁷⁶ Osman Nuri şikâyetinde, halkın şehirden beş saat kadar uzaklıktaki arazilerine gidiş gelişinde zorluklar yaşadığını, hâlbuki arazilerinin başına yerleşmeleri mümkün olsa zorluktan kurtulacaklarını dile getirmekteydi. İdare Meclisi durumu farklı şekilde izah etmekteydi. Meclise göre Fırka-i Islahiyye'nin şehri kurması ve nüfus iskânından sonra halk şehirde durmak istemiyor, bölük bölük şehri terk ediyordu. Böylece şehirde taştan ve kiremitten inşa edilen evlerini bırakıyor, gittikleri yerde ottan ve kamıştan yaptıkları "hu"larda ikamet ediyorlardı. Şehirde oturan halkın geçim sıkıntısı çekmeleri söz konusu değildi. Herkese yeteri kadar arazi verilmişti. İddiaların aksine araziler en fazla üç saat uzaklıkta idi ve dolayısıyla işlenmesinde herhangi zorluk yoktu. Halkın şehri terk ederek eski yaşantılarına dönmesi gün geçtikçe artmakta ve bu da çeşit çeşit kötülöklere yol açmaktaydı. Bunların arasına asker kaçakları da katılmakta böylece firarilerin yakalanması ve vergilerin toplanmasında da büyük güçlükler yaşanmaktaydı. Durumun böyle olduğunu bizatihi vali de gelip yerinde görmüştü. Vali, şehri terk edenlerin geri getirilmesi, dağınık bir şekilde yaşama âdetinin önlenmesi, eskiden olduğu gibi kerpiç ve taştan evler yaparak topluca yerleştirilmelerini istemişti. Vali, kasabanın mamur ve abat olmasının yolunun bundan geçtiğine inanmaktaydı.⁷⁷

Öyle anlaşılıyor ki Fırka-i Islahiyye'nin iskânından sonra halk şehir merkezinde yaşamaya bir türlü alışmamakta, bir fırsatını bulduğunda mutlaka eski yaşam tarzlarına dönmekteydi. Daha medeni özelliklere sahip evler bırakılıp "hu"larda yaşam tercih ediliyordu. Bunun devlet açısından bazı sakıncaları vardı. Öncelikle göçebe bir hayat yaşayan halktan vergi tahsili oldukça meşakkatli bir işti. Yerleşik hayatta tarımsal üretimin kontrolü ve vergisinin toplanması daha kolaydı. Öte yandan ülke ekonomisine daha büyük bir katkı sağlanacağı düşünülmekteydi. Yine yerleşik hayattaki insanların kontrolünü sağlamak, askere alınacakları tespit edip askere götürmek devlet açısından daha avantajlıydı. Şu halde halkın yerleşik hayata alışkın olmaması, eski hayat tarzını sürdürmek istemesi devletle halkı karşı karşıya getirmekteydi. Aradan 23 sene geçse de alışkanlıkların sürdürülme isteği sosyal bir gerçeklikti. Ancak özellikle yaz döneminde havaların oldukça sıcak geçmesi, çevre şartlarının hastalıkların yayılmasına uygun olması, yeterli sağlık tedbirlerinin alınamaması gibi sebepler de halkın şehirde sürekli ikametini olumsuz etkiliyor olmalıydı.

Valinin emri üzerine konu Kadirli (Kars) İdare Meclisi'nde görüşülmüş ve durumun devamı halinde kazanın gerileyeceği, hazinenin zarar göreceği

⁷⁶BOA, Y.PRK. UM, 14/20, 4 Şubat 1304/16 Şubat 1889 tarihli Kozan mutasarrıflığı zabıt sureti.

⁷⁷BOA, Y.PRK. UM, 14/20, 25 Kanun-ı sani 1304/6 Şubat 1889 tarihli Kadirli (Kars) Kazası İdare Meclisi zabıt sureti.

kanaatine varılarak bütün dağılmış ahalinin şehre naklettirilmesi, ziraat ve çiftçiliğe mecbur tutulmaları, dağınık, göçebe yaşama alışkanlığının ortadan kaldırılması için zabıtaya (kolluk kuvvetlerine) haber verilerek ahalinin şehre nakline başlanmıştır. Şehrin gelişmesinin halkın iskân edilmesine bağlı olduğu şu ifadelerle dile getirilmiştir:

“Eğer ki ahali-i merkûme (adı geçen halk) kendi re’y-i müstakilelerine (kendi rızalarına) bırakılmış ve emr-i iskân (yerleştirme işi) icra edilmemiş olsa bu yüzden hem kazanın harab olacağı ve hem de enva’ (çeşitli) uygunsuzluk vukua (meydana) geleceği melhuz-ı kavi (kuvvetli bir görüş) görünmüş”tü.

Kozan mutasarrıflığı ise Kadirli İdare Meclisi’nin almış olduğu kararın doğruluğunu onaylayarak uygulamanın medeniyet açısından faydasına değinmişti. Kozan mutasarrıflığı, Kadirli’de kasaba ve köylere iskân olunan aşiretlerin iskânları konusuna devlet idaresinin gerekli hassasiyeti göstermemesi halinde neler olabileceğine dair örnekler vermişti. Buna göre eğer bu konuya dikkat edilmezse kısa süre içerisinde yarı yerleşik duruma geçmiş olan aşiretlerin kısa süre içerisinde eskisi gibi göçebelik ve aşiretlik haline dönecekleri apaçık ortadaydı. Bu durumun ise devletin kararına, medenileşmeye, asayişin sağlanmasına engel olacak hallerin ortaya çıkmasına neden olacağı dile getirilmiştir.

Teftiş-i Askeri Komisyonu da Meclis-i İdare ve Kozan mutasarrıflığı ile benzer düşüncelere sahipti. Komisyon kararında ahalinin toplu bir şekilde şehirde iskân edilmelerinin medeniyetin gelişmesi, emniyet ve asayişin sağlanması, hukukun temini, devletin kutsallığı ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir.

Devletin bütün yetkili birimleri yerleşik hayatın faydalı, terk edilmesinin ise çeşitli sakıncalar barındırdığı konusunda hem fikir halindeydi. Ne var ki halk yüzyıllardır alışageldiği hayat tarzını terk etme ve zorluklara katlanma konusunda istekli değildi. Devlet yetkililerinin şehirden uzaklaşmayı engelleme ve gidenleri geri getirme mücadelelerinin ne kadar kırılgan ve zor bir işlem olduğu daha sonra devlet yetkililerinin raporlarından daha iyi anlaşılmaktadır.

5. Taşkın, Bataklıklar ve Şehirden Kaçış

Kozan mutasarrıfı, Kadirli’ye dair 22 Nisan 1894 tarihli uzunca bir rapor hazırladı.⁷⁸ Mutasarrıfın raporu Kadirli’deki sosyal, ekonomik yapıya ve bu alanlardaki hareketliliğe dair çok önemli bilgiler içermekteydi. Onun raporuna göre 1865’ten itibaren bin bir güçlkle oluşturulan devletin istediği yapı hemen hemen yok olmuştu. Köyler boşalmış şehir adeta harabe haline gelmişti. Öyle ki şehirdeki hane sayısı 150’ye inmişti. Hâlbuki 15-20 sene evvel 950 hane bulunmaktaydı. Yine 15-20 sene evvel 50.000 liraya ihale olunan kaza aşarı bu

⁷⁸BOA, Y.Mtv, 95/11, 10 Nisan 310/22 Nisan 1894.

gün 3.000 liraya düşmüştü. Kazada hem demografik ve hem de ekonomik bakımdan tam bir çöküş vardı. Gün geçtikte yerleşik hayata geçenlerin sayısının artması, çiftçiliğin, tarımın gelişmesi beklenirken son yıllarda hızlı bir gerileme vardı. Bu gerileme halkın eski göçebe yaşantısına dönmekteki inadından mı yoksa başka sebeplerden mi kaynaklanıyordu?

Kozan mutasarrıfı, Kadirli'deki olumsuz gelişmelerin sebeplerini daha iyi analiz edebilmek ve makul çözümler üretebilmek için yerinde incelemelerde bulunmuş, birçok kişi ile görüşmüş ve raporunu bu şekilde oluşturmuştu. Ona göre Kadirli'yi yakın geçmişteki iki gelişme doğrudan etkilemiş, her şeyin alt üst olmasına neden olmuştu. Bunlardan biri şehrin içinden akıp giden Savrun Çayı'nın yatak değiştirmek suretiyle çok geniş bir araziye bataklığa çevirmesi ve diğeri de şehrin susuz kalmasıydı. Mutasarrıf bu iki konunun neleri nasıl etkilediğini ve çözümünün neler olduğunu izah etti.

5.1. Savrun'un Yatak Değiştirmesi ve Sonuçları

Kozan mutasarrıfının raporuna göre Kadirli'deki sorunların kökeninde 1874 tarihinde Savrun suyunun Anberin Arkı'ndan yatağını değiştirmesi ve bunun yol açtığı sonuçlar yer almaktaydı.⁷⁹ Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) *Arazilerin kullanılamaz hale gelmesi:* Dere yatağının değişmesiyle Fırka-i İslahiye marifetiyle kurulan köylerden Kerimli, Hamidiye ve Küçük Durmuş Sofulu köylerindeki evler ile araziler su altında kalarak hemen tamamen imha olmuş; Tozlu, Çınar ve Çıyanlı köyleri de kısmen zarar görmüştü. Savrun suyunun bu baskını neticesinde bölgedeki 60-70 bin dönümlük çok geniş bir arazi bataklık haline gelmişti.

b) *Hastalıkların yayılması:* Bu büyük bataklık alanının şehre yakın olması nedeniyle kazanın havası tamamıyla değişmiş, halkın büyük bir kısmı çeşitli hastalıklara maruz kalmıştı. Bataklığa yakın olan köyde yaşayan halkın batınları şişip dalak hastalığına maruz kalmışlar, bazıları ise nesillerinin kesilmesine yol açacak hastalıklara yakalanmışlardı.

c) *Asayişin bozulması:* Su baskını neticesinde bataklığın ötesinde berisinde oluşan ve adeta bir orman şeklini alan sazlıklar ise eşkiya ve bir takım canavarlara sığınma yeri olmuştu. Bu nedenle kaza, Kozan ve Adana yollarıyla Kozan-Osmaniye-İskenderun yolları güzergâhında olduğundan bu istikamette selamet içerisinde bir yolculuk yapılması mümkün değildi.

d) *Hayvancılığın sekteye uğraması:* Senede binlerce inek, çift öküzü, at ve kısrak gibi iyi cins hayvan yetiştiren köy halkının dağılmasıyla önemli bir ticaret metaı da ortadan kalkmıştı.

⁷⁹ BOA, Y.Mtv, 95/11, 10 Nisan 310/22 Nisan 1894.

e) *Vergi gelirlerinin düşmesi, hazinenin zarara uğraması:* Fırka-i Islahiyye tarafından kurulan Çınar, Çiyanlı ve Kırıntı gibi köylerde yaşayan halk, dere yatağının değişmesi sebebiyle susuz kaldıklarından öteye beriye dağılarak tarımsal üretim yapamaz hale gelmişlerdi. Bunun gerek halk ve gerekse devlet gelirleri açısından birçok olumsuz sonucu olmuştu. Üretim düşünce vergiler azalmış ve hazine zarara uğramıştı. O dönemde vergilerin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu düşünüldüğüne kayıplar konusunda devlet yetkililerinin neden hassas davrandıkları daha iyi anlaşılabilir. Tamamen harap olan Kerimli, Hamidiye ve Aşağı Durmuşsofulu köylerinin arazi, emlak ve temettuat vergileri bulunan 13.158 kuruşun 5.200 kuruşa, Kerimli ve Hamidiye köylerinin 41.000 kuruş olan aşarı 1.660 kuruşa, Tozlu köyünün 6.062 kuruştan ibaret olan vergisinin 2.762 kuruşa indiği belirtilmişti. Rakamlar halkın ve devletin ne kadar büyük kayıplara uğradığını göstermekteydi. Mutasarrıf susuzluk nedeniyle kazanın sebze bahçesi ve hatta ağaç gölgesinden mahrum kaldığını belirtmişti.⁸⁰

5.2. Çözüm Önerileri

Savrun'un yatak değiştirmesi üzerine çare olarak ya araziyi kurtarma ya da satıp kurtulma şeklinde çıkış yolu aranmıştı. Belki bu maksatla 1881'de Adana valisi Abidin Paşa yanında mühendisler olduğu halde Kadırlı'ya kadar gelmiş hal çareleri aramıştı. Hâlbuki halk, arazilerinin yabancı ellere yahut birkaç büyük zenginine eline düşmesine karşı çıkıyorlardı. Vatandaşlar tapuyla kendilerine verilen arazi üzerindeki haklarını kaybetmekten korkuyorlardı. Bu endişeler içerisinde halk, 1881 tarihinde kendi arasında topladığı 700 lira ile bir saat mesafedeki bir noktadan kaza içine su getirmişlerdi. Ancak Savrun'un bir ara taşması ve halkın bilinçsizliği nedeniyle arkları tamir etmemeleri nedeniyle bu su yolu tahrip olmuştu.

Mutasarrıf, yatağın değiştiği yere bizzat giderek tespitte bulunmuştu. Buna göre Savrun'un eski yatağına çevrilmesi için 200 metre kadar bir ark açılması yeterliydi. Bunun için de 250 liraya ihtiyaç vardı. Kasaba içinde su yoktu ve vaktiyle yapılan suyolları sağlam olduğundan su getirme işi için de 250 liraya ihtiyaç vardı. Halkın perişan olması nedeniyle söz konusu toplam 500 liralık meblağın halktan toplanma imkânı yoktu. Eğer bu işlem yapılmazsa arazinin birkaç kişinin eline düşme ihtimali vardı. Mutasarrıf, arazinin halkın elinden çıkarak birkaç kişinin eline geçebileceği meselesine özel bir önem veriyordu. Bu husus taşrada yerel ağaların gücünü kırma veya kırılmış gücünün yeniden ortaya çıkması karşısında devlet adamlarının refleksini göstermesi bakımından önemliydi. Şimdi bunu bir tehdit olarak gösterip halkın yanında yer alarak merkezi yönetimden halk lehine ödenek alma peşine düşüyordu.

Arazisi bataklık altında kalanlara arazileri ücretsiz olarak geri verilmeli, köyler masrafsız olarak yeniden kurulmalı, böylece tekrar göçebelige dönen halk

⁸⁰ BOA, Y.Mtv, 95/11, 10 Nisan 310/22 Nisan 1894.

yerleşik hayata geçirilmeliydi. Kasaba içerisine getirilecek su ile padişah adına çeşmeler yapılmalıydı. Bir de bataklığın kurutulmasıyla 30-40 bin dönüm kadar bir sahipsiz boş arazi meydana çıkacaktı. Bu arazinin bedel karşılığı parça parça satılması ile para elde edilebilirdi. Mutasarrıf elde edilecek bu paranın harcanması için çok önemli bir kalem bulmuştu. Ona göre Kadirli'deki Müslüman halkın cahillikleri insaniyet adına acınacak haldeydi. Arazi satımından elde edilecek para ile kaza merkezi civarında bulunan köylere okullar yaptırılmıyordu.

1865'te başlayan yerleşik hayata geçme, tarımsal üretimi artırma, daha medeni bir hayat mücadelesi XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde yeterince başarılamamıştı. Başarısızlığın sebebini sadece halkın alışkanlıklarına yüklemek doğru değildir. Devlet görevlilerinin çeşitli beyanları dikkate alındığında meselenin sanıldığı kadar basit olmadığı anlaşılmaktadır. İnsan faaliyetlerini sevk ve idare eden etkenlerin karmaşıklığı, Kadirli ve civarındaki insanlarda da elbette görülmekteydi. Doğası itibarıyla insan hep daha iyisini ister. Halka sunulan yerleşik hayatın getirdiği birçok avantaj vardı. Yerleşik hayata geçiş sürecinde bedelsiz arazi verilmesi, üretimin teşvik edilmesi, çadırda ve "hu"da değil de taş ve kiremitten evlerde oturma sunulan imkânlardandı. Ancak bu hayatın getirdiği meşakkatler hiç de az değildi. Kozan mutasarrıfının 1894 tarihli raporunda belirttiği gibi insanlar yazın çok büyük sıkıntılarla mücadele etmekteydiler. Şehir ve köylerin hemen yakınında oluşan bataklıklar, yazın havanın aşırı ısınmasıyla insan hayatını son derece olumsuz etkilemekteydi. Dönem itibarıyla sıtma gibi ölümcül hastalıklar insan hayatını tehdit etmekteydi. Kozan mutasarrıfı, çevre şartlarına bağlı sebeplerle halkın karınlarının şiştiğini, insan neslini kesen hastalıkların görüldüğünü dile getirmekteydi.

İnsan hayatını korumaya yönelik tedbirlerin yetersiz olduğu bir dönemde medeni ve ekonomik şartları iyileştirmenin yetersiz hatta anlamsız kalacağı kesindi. Hazine gelirleri, üretim artışı, yerleşik hayat gibi meseleler elbette önemliydi ancak can güvenliğinin sağlanması çok daha önemliydi. Bu sağlanmadan zora dayalı tedbirlerle, çadır yırtmakla, tehditle halkı istenilen kalıba sokmanın ne kadar zor olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim 1880'lerde 900'ler civarında olan hane sayısı 1894'te 150'ye düşmüştü. Nüfusa bağlı olarak vergi gelirlerinde de ciddi azalmalar söz konusuydu. Yine 1880'lerin ilk yarısında 50.000 liraya ihale olunan kazanın aşar vergisi bedeli 3.000 liraya kadar düşmüştü. Bilindiği üzere tarımsal üretim vergisi olan aşar gelir vergisiydi ve genelde onda bir oranında alınmaktaydı.

Yakın köyler bir yana şehir halkı bile susuz durumdaydı. Şehirde ve muhtemelen yakın köylerde sağlıklı içme suyu temin etmek bir hayli zordu. Su baskınına uğrayan ve civarındaki köylerde daha yakın zamana kadar tulumba sularının içme suyu olarak kullanıldığı düşünüldüğünde 1800'lerin ikinci yarısındaki şartları tahmin etmek güç değildir. Bütün bu gelişmelerin etkisiyle halk, şehri ve yerleşik hayatı benimsemiyor, yazın suyu ve havası temiz yaylalara

gitmek zorunda kalıyordu. Devletin halkın ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması, yaşanabilir bir çevre oluşturamaması, ekonomik ve sosyal hayata istediği gibi şekil vermesini engellemekteydi. Öte yandan halkın yüzyıllardır süregelen alışkanlıklarını kolayca terk etmesi bir hayli zordu.

SONUÇ

Daha önceleri Dulkadiroğullarının önemli bir şehri hatta Cevdet Paşa'ya göre kışlık merkezi olan Kadirli, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde terk edilmiş adeta harabe bir yer görünümündeydi. II. Mahmut'la başlayıp Abdülmecit döneminde Tanzimat reformlarıyla devam eden devleti modernize etme çabaları henüz ülkenin bu toprağına kadar ulaşmamıştı. Devletin modernize edilmesi kapsamında güçlü bir merkezi idare hedeflenmekteydi. Bundan kasıt ise yerel âyanın halk ve devlet üzerindeki etkisinin kırılması, yetkili ve etkili devlet memurları, düzenli vergi toplanması, ordu için kolay asker toplama, her dinden vatandaşın can, mal ve namus emniyetinin sağlanması gibi hususlardı.

Kadirli, devletin hedefleriyle uyuşmayan bir özellik arz ediyordu. Halkın hemen tamamı göçebeydi. Bir yanda Bozdoğan aşireti gibi güçlü bir aşiret, diğer yanda Sis (Kozan)'teki Kozanoğullarıyla işbirliği halinde bulunan Müftüzadeler vardı. Verimli toprakların bulunmasına rağmen halk geleneksel ürünleri yetiştiriyor, ticari tarıma yönelik bir faaliyette bulunmuyordu. Ticari tarımın başat ürünü olan pamuğun hasat zamanı halkın yaylada bulunduğu döneme denk geldiği gibi bu ürünü yetiştirmenin kârlı bir iş olup olmadığı da yeterince bilinmiyordu.

Osmanlı ve cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin genel karakteristiği yukarıdan müdahale şeklinde olduğundan, Kadirli ve civarı da bu durumdan nasibini aldı. Toplumun kendiliğinden değişmesi beklenmedi. Yöneticiler muhtemelen kendi halinde bırakılması durumunda yakın zamanda bir şeyin değişmeyeceği kanaatindeydiler. Yani mevcut toplumsal ve idari yapı öylece devam edip gidecekti. Mevcut yapının devamında devlet ve halk açısından bir fayda yoktu. Yerleşik olmayan hareketli bir toplumda vergi toplamadan asayişe ve eğitime kadar birçok sorun yaşanmaktaydı.

Fırka-i Islahiyye'nin 1865'te bölgeye gelmesi Kadirli için bir milat oldu. Devletin en temel görevleri olan adalet, asayiş ve eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi için önemli adımlar atıldı. Ancak uzun yıllar boyu süregelen yapıyı birden sihirli bir dokunuşla değiştirmek mümkün değildi. Şehrin içinden geçen Savrun Çayı tarımsal üretime yönelmiş bir yer için önemli bir fırsattı. Fakat dere yatağının iyi ıslah edilememiş olması fırsatı felakete dönüştürebiliyordu. Kozan Sancağı Mutasarrıfının raporuna bakılırsa Savrun'un 1874'teki yatak değiştirmesi yalnız önemli tarımsal üretimde bulunan köyleri değil aynı zamanda şehir merkezini de ciddi şekilde etkilemişti. Bu olay zaten gönülsüz bir şekilde

yerleşilen bu toprakların terk edilmesine ve göçebelğe dönüşe sağlam bir bahane teşkil etti.

Şehir merkezinde yaşayan halk, kendilerine verilen arazilerin uzakta olduğundan bahisle şehirden ayrılmak istiyordu. 1865'ten yüzyılın sonlarına gelindiği halde yöneticiler, hâlâ halkı yerleşik hayata geçirme ve yerleşik hayatta tutma mücadelesi veriyordu. Çeşitli sebeplerle yerleşik veya göçebe nüfus oranında sürekli bir değişim söz konusuydu. Kaza nüfusunun XIX. yüzyılın sonlarındaki durumuna dair bazı verilere sahibiz. Buna göre kazada 1891'de 477 Gayrimüslim, 14.109 Müslüman⁸¹; 1894'te 14.601 Müslüman, 759 Gayrimüslim⁸² ve 1900'de de 14.001 Müslüman 696 Gayrimüslim yaşamaktaydı.⁸³

Nüfusu iskân etme çabaları içinde yerel âyanın yeri de önemliydi. Dönemin en önemli yerel âyanı Müftüoğullarıydı. Devlet otoritesinin buraya etkin bir şekilde gelmesiyle ayrıcalıklarından hangilerini kaybettiğini mevcut kaynaklardan anlamak mümkün değildir. Ancak Kozanoğlu isyanına destek vererek devlet dairelerin işgal edip resmi evraka el koyması işlerinin eskisi kadar iyi gitmediğini göstermektedir. Daha önce devlete ait bazı görevleri uhdesine almış bir ailenin devletin gelmesinden rahatsızlık duyması doğaldır. Resmi kayıtlara yansıdığı kadarıyla devlet yetkililerinin ve halkın güçlü ailelerden hazzetmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kozan Mutasarrıfı, su altında kalan geniş arazinin birkaç elde toplanmasından endişe duymaktaydı. Bu aynı zamanda toprak sahibi ortalama vatandaşın da endişesiydi. Ailenin 1878'deki isyan sebebiyle devlet nezdinde itibar kaybettiği muhakkaktır. Ancak bunu tamir etmek için uzun süre beklememişlerdir. Ülkenin başka yerlerindeki âyanlar gibi toplum ve devlet katındaki etkilerini sonraki dönemde de devam ettirmişler, bu etki Cumhuriyet döneminde de devam edip yakın zamanlara kadar kendisini hissettirmiştir.

XIX. yüzyılın sonuna doğru 1894'te Adana valiliğince hazırlanan yıllıktaki bilgiye göre Kadirli, oldukça verimli araziye sahipti ve ziraat ve sanat (hırfet) bakımından Kozan Sancağına bağlı diğer kazalardan daha ileriye. Halkın bir kısmı ziraat, bir kısmı kilim ve çuval gibi dokuma işi ile geçinmekteydi. Burada yetiştirilen pirinç vilayet merkezinde rağbet görmekte ve civara da gönderilmekteydi.⁸⁴ Kaza, son otuz beş yıl içerisinde geçirdiği derin değişim ve dönüşümle XX. yüzyıla girmiş bulunmaktaydı.

⁸¹ *Salname-i Vilayet-i Adana*, 1309/1891, s. 151-152.

⁸² *Salname-i Vilayet-i Adana*, 1312/1894, s.76-77.

⁸³ *Salname-i Vilayet-i Adana*, 1318/1900, s.163.

⁸⁴ *Salname-i Vilayet-i Adana*, 1312/1894, s.76-77.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (*A.MKT. UM*), 128/28, 29 Safer 1275/8 Ekim 1858.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (*MVL*),
270/55, 5 Cemaziyülevvel 1270/3 Şubat 1854,
2 Cemaziyühâhır 1277/16 Aralık 1860,
609/19, 29 Cemaziyühâhır 1277/12 Ocak 1861,
609/19, 7 Receb 1277/19 Ocak 1861,
609/19, 15 Receb 1277/27 Ocak 1861,
609/19, Selh-i Şaban 1277/12 Mart 1861,
627/14, 3 Ramazan 1278/5 Mart 1862,
1059/69, 05 Şaban 1283/12 Aralık 1866.

İradeler-Meclis-i Vala (*İ. MVL*),
572/25703, 5 Zilkade 1283/11 Mart 1867,
572/25703, Lef 2.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (*DH. MKT*),
2490/24, 2 Mayıs 1317/15 Mayıs 1901,
645/71, 19 Kanun-ı sani 318/1 Şubat 1903.

İrade Dâhiliye (*İ.DH*),
786/63910, 12 Şevval 1295/9 Ekim 1878,
774/63032, 5 Teşrinievvel 1294/17 Ekim 1878,
786/63910, 11 Şevval 1296/28 Eylül 1879,
799/64779, 2 Receb 1296/22 Haziran 1879,
799/64779, 14 Temmuz 95/26 Temmuz 1879,
799/64779, 7 Şaban 1296/27 Temmuz 1879,
786/63910, 11 Şevval 1296/28 Eylül 1879.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (*Y.PRK. UM*),
14/20, 23 Cemaziyühâhır 1306/24 Şubat 1889,
14/20, 25 Kanun-ı sani 1304/6 Şubat 1889,
14/20, 4 Şubat 1304/16 Şubat 1889.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (*Y.Mtv*), 95/11, 10 Nisan 310/22 Nisan 1894.

Cevdet Dâhiliye (*C.DH*), 11/501, 6 Şevval 1207/17 Mayıs 1793.

Yıldız Esas Evrakı (*Y.EE*), 42/240.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2121/26, 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS),

159/74, 26 Eylül 94/8 Ekim 1878,

159/74, 2 Teşrin-i evvel 94/14 Ekim 1878,

159/74, 19 Şevval 95/16 Ekim 1878.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 645/71, 19 Kanun-ı sani 318/1 Şubat 1903.

İrade Taltifat (İ.TAL), 440/20, 24 Zilkade 1325/29 Aralık 1907.

Tetkik Eserler ve Süreli Yayınlar

Bulduk, Üçler, “Bozdoğan Yörükleri ve Yaylak-Kışlak Sahaları,” *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000.

Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, Hazırlayan: Prof. Cavit Baysun, Ankara, 1991.

Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40-Tetimme, Hazırlayan: Prof. Cavit Baysun, Ankara, 1991.

Çadırcı, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, *Bellekten*, cilt: LIII, sayı: 206, 1989.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997.

Demir, Alparslan, “Bozdoğan Teşekküllerinin Tarihi Gelişimi,” *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000.

Halaçoğlu, Yusuf, “Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1973, sayı:27.

Halaçoğlu, Yusuf, “Fırka-i Islahiyye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:13, İstanbul, 1996.

Kurt, Yılmaz, *Çukurova Taribinin Kaynakları V, 1563 Taribli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tabrir Defteri*, Ankara, 2011.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987.

Ortaylı, İlber, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.

Özkaya, Yücel, “Kaymakam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:25, İstanbul, 2002.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt:3, İstanbul, 1983.

Salname-i Vilayet-i Adana, 1309/1891.

Salname-i Vilayet-i Adana, 1312/1894.

Salname-i Vilayet-i Adana, 1318/1900.

- Saydam, Abdullah, “Orta Anadolu’daki Aşiretlerin İskânı (1839-1853), *Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan*, Samsun, 1993.
- Saydam, Abdullah, “Tanzimat İlkelerinin Aşiretlere Uygulanmasına Bir Örnek: Boynuincelü Aşireti”, *Türk Kültürü*, Sayı:503-504, Mart-Nisan 2005.
- Saydam, Abdullah, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler,” *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus, 2000.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.
- Yavuz, Nuri, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, sayı:10, Yaz 2012.
- Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989.

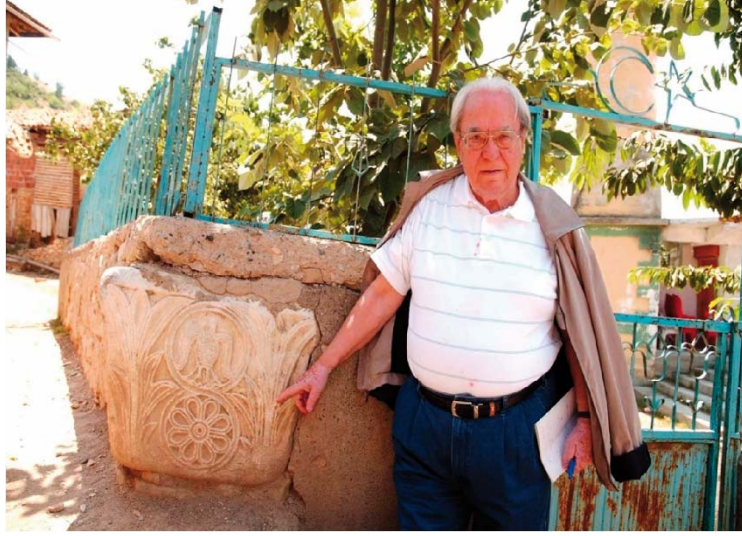
FOTOĞRAFLAR

25.07.2016, İNALCIK'ın DTCF'deki cenâze merâsiminden...

Halil İnalçık, Ertuğrulgazi'nin Göç Yolu'nda inceleme yaparken, Mezitler Deresi Kenarı, 1995
Sağdan sola: Sezai Sevim-Murat Çizakça-Halil Hoca-Yusuf Oğuzoğlu-Şoför Mehmet Bey

Kızılkilise-Kemaliye Köyü'nde bir Bizans sütun başlığı, 2006

Halil Hoca Murad Hüdavendigâr Türbesi'nde...

Prof. Dr. Halil İnalçık Sokakı'nın açılışı, Halil Hoca, kızı ve meslektaşları ile 06.04.2006

Hayriye Erbaş'ın Hoca'yla röportajından...

Hayriye Erbaş, İNALCIK ile...

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

BULDUK, ÜÇLER

Halil İNALCIK Hoca'nın Ardından 1

ERBAŞ, HAYRİYE

Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İNALCIK'ın Bir Söyleşide Önemledikleri ve Hatırlattıkları 9

KOÇ, BEKİR

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Süreci, İlk Mezunları ve Halil İNALCIK 27

OĞUZOĞLU, YUSUF

Halil İNALCIK'ın Bursa Araştırmaları ve Tarih Yöntemi 45

AYDOĞMUŞOĞLU, CİHAT

İskender Bey Münşi'ye Göre Safevî Hükümdarı Şah 1. Abbas'ın Revan (Erivan) Seferi 63

OĞUZ, ZEYNEP TUBA

2. Bâyezid Dönemi'ne Âit Bir Hesap Risâlesi: Muhammed bin Musa'nın
Miftâhü'l-Müşkilât İsimli Matematik Eseri 71

AVCI, İSMAİL

Fatih'in Musâhiplerinden Âlim ve Şâir Molla Kırımı ve Bir Şiiri 111

NAKİ, EMRAH

1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış 129

KUZUCU, SERHAT-ÇITIRIK, HACER

Osmanlı Tarihi Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyun Defterleri ve
4 Numaralı Nâme-i Hümâyun Defterinin Belge Özetleri 145

YETİŞGİN, MEMET-ÖZDAMAR, TOROSHAN

Türk Devlet Yönetme Gelenegi: Osmanlı Devleti ve Azınlıklar 167

ÖZCAN, RUHİ

Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb) 195

ASLAN, TANER

Hamit Paşa'nın Van Valiliği 205

KURT, MUSTAFA-KUZUCU, KEMALETİN-ÇAKIR, BAKİ-DEMİR, KEMAL

19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması 245

GÜNDÜZÖZ, GÜLDANE

Mütareke Yıllarının İstanbulu'na Mutfaktan Bakmak 279

ERKEN, İLKAY

Tanzimat Devri'nde İşkodralıların Kıyâfetleri 303

ORAL PATACI, ÖZLEM

Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Öneme Yönelik Bazı Değerlendirmeler 327

SOYLUER, SERDAL

Doğu Anadolu'da Bir Osmanlı Top Dökümhânesi: Erzurum Tophânesi ve
Yeniden Yapılandırılması Teşebbüsleri 355

KILIÇASLAN, M. EMRE

Bir Ağa, Bir Tüccar ve Bir Kadın: 19. Yüzyılda Tirebolu'da Tekne İnşâ Etmek 385

KIRPIK, CEVDET

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli 407

FOTOĞRAFLAR

..... 441

ISSN: 1019-469X